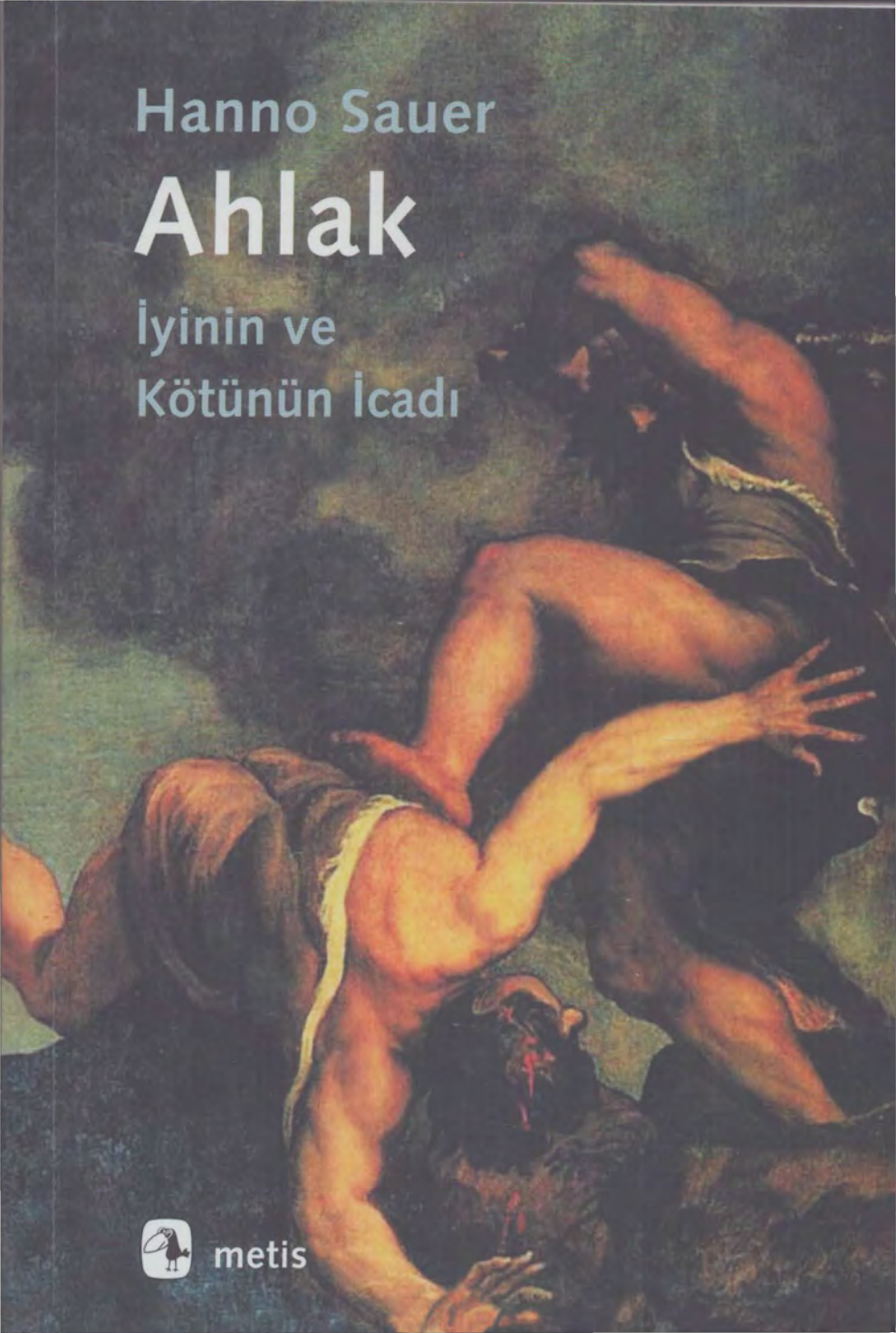
Hanno Sauer

Ahlak

İyinin ve Kötünün İcadı

metis

Hanno Sauer

Ahlak

İyinin ve Kötünün İcadı

1983 doğumlu Alman düşünür ve yazar Hanno Sauer, Marburg'daki Philipps Üniversitesi'nde ve Frankfurt'taki Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi'nde felsefe eğitimi gördü. 2014 yılında Gröningen Üniversitesi'nde felsefe doktorasını tamamladı. 2016 yılında Hollanda'daki Utrecht Üniversitesi'nde çalışmaya başlayan Sauer halen aynı üniversitede felsefe dersleri veriyor. Çalışmalarında ahlak psikolojisi ve ampirik meta-etik alanlarına odaklanan yazarın eserlerinden bazıları şunlardır: *Moral Thinking, Fast and Slow* (Hızlı ve Yavaş Ahlaki Düşünme; 2018), *Debunking Arguments in Ethics* (Etikteki Argümanları Çürütmek; 2018), *Moral Judgements as Educated Intuitions* (Eğitilmiş Sezgiler Olarak Ahlaki Yargılar; 2017).

Metis Yayınları
İpek Sokak 5, 34433 Beyoğlu, İstanbul
e-posta: info@metiskitap.com
www.metiskitap.com
Yayınevi Sertifika No: 43544

Ahlak
İyinin ve Kötünün İcadı
Hanno Sauer

Almanca Basımı:
Moral
Die Erfindung von Gut und Böse
Piper, 2023

© Piper Verlag GmbH, Münih/Berlin
ve Hanno Sauer, 2023
© Metis Yayınları, 2024
Çeviri Eser © Orhan Kılıç, 2024

Anatolialit Ajans, İstanbul aracılığıyla
Literarische Agentur Gaeb & Eggers ile
yapılan sözleşme temelinde yayımlanmıştır.

İlk Basım: Ekim 2024

Yayıma Hazırlayan: Özde Duygu Gürkan

Kapak Resmi: Tiziano, "Kabil ve Habil", 1543-45.
Kapak Tasarımı: Semih Sökmen

Dizgi ve Baskı Öncesi Hazırlık: Metis Yayıncılık Ltd.
Baskı ve Cilt: Yaylacık Matbaacılık Ltd.
Fatih Sanayi Sitesi No. 12/197 Topkapı, İstanbul
Matbaa Sertifika No: 44865

ISBN-13: 978-605-316-396-1

Eserin bütünüyle ya da kısmen fotokopisinin çekilmesi, mekanik ya da elektronik araçlarla çoğaltılması, kopyalanarak internette ya da herhangi bir veri saklama cihazında bulundurulması, 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'nun hükümlerine aykırıdır ve hak sahiplerinin maddi ve manevi haklarının çiğnenmesi anlamına geldiği için suç oluşturmaktadır.

Hanno Sauer

Ahlak

İyinin ve Kötünün İcadı

Çeviren:
Orhan Kılıç

metis

*Res nolunt diu male administrari**

* *Lat.* Uzun süre kötü yönetilmeyi her şey reddeder.

İçindekiler

Giriş: Bizim İçin Önemli Olan Her Şey 11

1 5 MİLYON YIL: Soykütüğü 2.0 19

İniş 19; İşbirliği 20; Adaptasyon 24; Biyolojik Evrim 30
İşbirliğinin Müstesnalığı 33; Sadece Oyun Oynamak
İstiyoruz 35; Laboratuvarda İşbirliği 40; İnsanlar, Maymunlar
42; Tanrısız Erdem 44; İki Kardeş (ya da Sekiz Kuzen) 46
Tit for Tat 50; Pahalı Sinyaller ve Yeşil Sakallar 53
Kendi Aralarında Diğerkâm Olanlar 56

2 500 BİN YIL: Suç ve Ceza 60

Addaura Mağaraları 60; Çıkış 63; Vaatte Bulunabilen
Bir Hayvan 66; Evcil Bir Maymun 68; Kendi Kendini
Evcilleştirmek 69; Ceza ve İşbirliği 75; Kısas Psikolojisi 80
Yalancılar ve Hilekârlar 83; Toplumsal Yaptırımlar 84
Suç Tespiti 87; Dava 92; Cezalandırmanın Geleceği 94
Bin Kesikle Ölüm 96

3 50 BİN YIL: Muhtaç Canlılar 99

Başkalarının Hayatı 99; Biz Kimiz? 102; Telefon ve Mucidinin
Dört Ölümü 105; Birikimli Kültür 107; Kayıp ve Mahsur 110
Ateş Yakmak 112; Evrimleşen Çıraklar 113; Niş İnşa Etmek 114;
Genlerle Kültürün Birlikte Evrimi 115; Kültürel Evrim 117
Paris mi, Kaliforniya mı? 119; Bilişsel Aygıtlar 121; Hiper
Taklitçiler 122; Kültürün Opaklığı 123; Dördüncü Darbe 127
Bireyci Önyargı 129; Her Şey Eskisi Gibi 130
Kültür ve Ahlak 132

4 **5 BİN YIL: Eşitsizliğin İcadı** 134

Ay Tanrısı 134; Altın Çağ 136; *Inter Pares* 138; Tüm Zamanların En Büyük Hatası 140; Avı Küçümsemek 143; Tahılın Çocukları 145; Neden Tıkandık 150; Büyük Tanrılar 152; Eşitsizlik Psikolojisi 155; Aşağı Çekerek Eşitleme 156; Savaştan Sonra Herkes Eşittir 159; Günümüzde Eşitsizlik 161; Eşitsizlik Mirası 163; Cinsiyet Belası 165; Eşitsizliğin Bedeli 168

5 **500 YIL: Acayipliğin Keşfi** 172

Çöküş 172; Modernliğin Soykütüğü 173; Dünyanın En Acayip İnsanları 175, 178, 185; Modern Ruhun Kültürel Evrimi 189 Aile Her Şeyden Önce Gelir 191; Acayipliğin Diyalektiği 193 Dünyanın Büyüden Arınması 195; Kahraman Yok, Hiçbir Yerde 199; Büyük Firar 201; Anna Karenina İlkesi 203 Yağmalanmış Bedenler 205; Batı Zaferciliği mi? 208

6 **50 YIL: Kıssadan Hisse** 213

Zor Dersler 213; Ahlaki İlerleme mi? 215; Koşulların Gücü 218; Kötülüğün Sıradanlığı 220; Kan Kanunları 222 Savaş ve Barış 228; Sessiz Devrim 232; Kirli Para 233 Genişleyen Daire 237; Ahlaktan Arınma 244

7 **5 YIL: Siyasi Olmayan Hususlar** 253

Tufandan Sonra Yangın mı Var? 253; Günümüzün Ahlaki Krizi 255; *Wokeness*'ın Kökenleri 257; Uyan 258; Uyanık Kal 263 Yine mi Irkçılık? 274; Söz Dağarcığı Testi 279; Hakikat: Bir Ölüm İlanı 287; Kürsü Yok! 294; Erdem Sinyali 300 Sezgilere Aykırı 302; Ahlaki Mutlakiyetçilik 305

Sonuç: Her Şeyin Geleceği 306

İnsan Yiyen 306; Dersler 307; Kırılgan İdeolojiler 311 Bizi Birbirimize Bağlayan Yalanlar 313; Kutuplaşma Efsanesi 316; Bugün Yeni Kılıcımı Deniyorum (Masum Bir Yaya Üstünde) 320; Bu Muazzam Şenlik 324

Teşekkür 327
Kaynakça 329
Notlar 347
Dizin 355

Giriş
Bizim İçin Önemli Olan Her Şey

SİZE BİR HİKÂYE anlatayım. Bakalım hikâyenin sonunda birbirimizi sevmeye devam edebilecek miyiz?

Uzun bir hikâye bu, çünkü bizim için önemli olan her şeyle ilgili: değerlerimizle, ilkelerimizle, kimliğimizin kaynaklarıyla, toplumumuzun temelleriyle, birliktelik ve karşıtlıkla, yargılamanın ve yargılanmanın her iki tarafıyla ve de ne kadar hızlı taraf değiştirebildiğimiz gerçeğiyle.

Yönümüzü nasıl bulacağız? Nasıl yaşamak istiyoruz? Birbirimizle nasıl iyi geçinebiliriz? Geçmişte bunu nasıl başardık ve gelecekte nasıl mümkün olacak? Ahlaki sorular bunlar ve anlatmak istediğim hikâye de ahlakın hikâyesi. Ahlak kavramı engelleme ve zorlamayı; kısıtlama ve fedakârlığı; engizisyonu, itirafı ve vicdan azabını; iffeti ve neşesiz, klostrofobik, işaretparmağını havaya kaldırmış sallayan kateşizmi* çağrıştırıyor. Yanlış da değil bu izlenim, sadece eksik ve tamamlanmaya muhtaç.

Anlatacağım hikâye, Doğu Afrika'daki henüz insan olmayan ilk atalarımızdan başlayıp, çağdaş dünyanın metropollerinde kimlik, eşitsizlik, baskı ve şimdiki zamanı yorumlama ayrıcalığı hakkında sürdürülen güncel çevrimiçi çatışmalara kadar insanlığın temel ahlaki dönüşümlerinin izini sürüyor. Toplumumuzun çağlar boyunca

* Hıristiyanlıkta temel din eğitimini ve bu amaçla yazılmış kitapları (ilmihal) ifade eder. *–ç.n.*

nasıl değiştiğini, değerlerimize ve normlarımıza paralel olarak yeni kurumların, teknolojilerin, bilgi birikimlerinin ve ekonomi biçimlerinin nasıl geliştiğini anlatıyor ve bu değişimlerin her birinin birden fazla veçhesi olduğunu söylüyor: Çünkü bir topluluk içinde yaşayanlar diğerlerini dışlar, kuralları anlayanlar onları gözetmek ister, birilerine güvenenler kendilerini başkalarına bağımlı kılar, zenginlik üretenler eşitsizlik ve sömürü yaratır, barış isteyenler bazen savaşmak zorunda kalır.

Her değişimin bir diyalektiği, her iyi gelişmenin sert, karanlık, soğuk bir yanı, her ilerlemenin bir bedeli vardır. Evrimimizin ilk dönemleri bizi bir yandan işbirliğine eğilimli kılarken bir yandan da grubumuza ait olmayan herkese düşman etti, "biz" demeye başlayanlar kısa süre sonra "onlar" da demeye başladı; cezanın ortaya çıkışı bizi evcilleştirdi, dostane ve geçimli kıldı ama bu sırada kurallarımıza uyulup uyulmadığını denetlemek için güçlü cezalandırma içgüdüleriyle de donattı; kültürümüz bize başkalarından öğrendiğimiz yeni bilgi ve beceriler kazandırdı, ama bizi bu başkalarına bağımlı da kıldı; eşitsizlik ve tahakkümün ortaya çıkışı eşi benzeri görülmemiş bir zenginliğin yanı sıra görülmemiş çapta bir hiyerarşi ve zulmü de beraberinde getirdi; modernlik bilim ve teknoloji sayesinde doğayı denetimi altına alan bireyi özgürleştirdi; bu süreçte artık içinde yurtsuz kaldığımız dünyamızı büyüden arındırdık ve sömürgecilik ile köleliğin koşullarını yarattık; 20. yüzyıl, küresel kurumların yardımıyla herkesin eşit ahlaki statüye sahip olduğu barışçıl bir toplum yaratmaya çalışırken insanlık tarihinin en nefes kesici suçlarına sahne oldu ve bizi ekolojik çöküşün eşiğine getirdi; bu istibdat ve ayrımcılık, ırkçılık ve cinsiyetçilik, homofobi ve dışlama mirasından kısa bir süredir nihai olarak kurtulmaya çalışıyoruz; buna değecek, ama bunun için bir bedel de ödeyeceğiz.

Ahlakımız bir palimpsesttir: defalarca silinip yazılmış, çoğu kısmı okunaksız ve deşifre etmesi zor bir parşömen. Peki ama ahlak ne demektir? Nasıl tanımlanır? En iyisi hiç tanımlamamak belki, çünkü "yalnızca tarihi olmayan şey tanımlanabilir".[1] Ama ahlakımızın bir tarihi var ve bu tarih koltuklarımızda otururken aklımıza gelen kısır

kalıplara sığmayacak kadar katmanlı ve karmaşık. Fakat ahlakı tanımlamanın zor olması, ne olduğunun net bir şekilde ifade edilemeyeceği anlamına gelmez. Sadece *kısaca* dile getirilemez.

Ahlakın tarihi, ahlak *felsefesi* tarihi değildir. Değerlerimiz hakkında uzun zamandır düşünüyoruz ama düşüncelerimizi nispeten kısa bir zamandan beri yazıya döküyoruz. Hammurabi Kanunları, On Emir, Dağdaki Vaaz, Kant'ın kategorik buyruğu ve Rawls'un bilgisizlik peçesi hikâyemde küçük bir yer tutuyor. Değerlerimizin, normlarımızın, kurumlarımızın ve uygulamalarımızın hikâyesi bu. Ahlakımız kafalarımızda değil, şehirlerimizde ve barajlarımızda, yasalarımızda ve alışkanlıklarımızda, şenliklerimizde ve savaşlarımızdadır.

Anlatacağım hikâye bugünün anlaşılmasına katkıda bulunmayı amaçlıyor. Çağdaş toplumlar bugün varlıklarını sürdürme imkânı ile varoluşlarının en tatsız gerçeklerini bağdaştırma yönünde ahlaki bir baskı duyuyor. Ahlaki altyapımızın bugün deneyimlediğimiz dönüşümünü bütüne ışık tutacak biçimde nasıl haritalandırabiliriz? Bugün tanık olduğumuz kutuplaşmanın uzlaşmazlığı nereden kaynaklanıyor? Kültürel kimlik ile toplumsal eşitsizlik arasındaki bağlantı nedir? Hikâyenin sonunda bu unsurlar birbirine bağlanarak günümüzün ahlaki krizine dair çağdaş bir teşhis ortaya koyuyor. Öne sürdüğüm teşhis, kitap boyunca anlattığım ahlak tarihimizin bir ürünü olarak ortaya çıkıyor. Bugünü anlamak için geçmişe dönmek gerekiyor.

Özetlersek: Ahlakımızın evrimi bir yandan işbirliği yapmamızı mümkün kılarken bir yandan da ahlaki tasarruflarımızı "biz" dediğimiz grubun içiyle sınırlandırdı (1. Bölüm: 5 Milyon Yıl). Çevremizdeki dışsal değişiklikler nedeniyle artan işbirliği ihtiyacını karşılamanın yolu, daha büyük gruplar halinde yaşamaktan geçiyordu. Ceza uygulaması hem bize bunun için gereken özdenetimi ve sosyal uyumu sağladı hem de bizi grubumuzun normlarına uyulup uyulmadığını büyük bir dikkatle gözeten bir psikolojiyle donattı (2. Bölüm: 500 Bin Yıl). Genlerle kültürün birlikte evrimi bizi, bilgi ve becerilerden oluşan kültürel sermaye birikimini en iyi şekilde özüm-

semek için başkalarından öğrenmeye bağımlı varlıklar haline getirdi. Artık kimden öğreneceğimize de –yani kime güvenip inanacağımıza da– karar verebilmemiz gerekiyordu, ki güven konusundaki bu ilerlemeyi sağlayan da ortak değerler oldu (3. Bölüm: 50 Bin Yıl). Cezalandırıcı, işbirliğine ve öğrenmeye yatkın mizacıyla türümüz gitgide daha büyük toplumlar kurmayı başardı, bir yerden sonra bu toplumlar üyelerinin çokluğu yüzünden çökme tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Katı hiyerarşik örgütlenme biçimleri başlangıçtaki eşitlikçiliğimizin yerini alıp insan toplumlarını sosyoekonomik elitler ile hem siyasi hem de maddi açıdan ezilen çoğunluk olarak ikiye böldü. Toplumsal eşitsizlik arttıkça eşitsizliğe duyduğumuz nefret de arttı (4. Bölüm: 5 Bin Yıl). Ahlak tarihinde, toplumun yapısal ilkeleri olarak akrabalık ve hiyerarşinin yerine bireylerin özerk bir biçimde birbiriyle girdiği işbirliğine dayalı ilişkileri koyan bir kültürel sentezin ortaya çıkması an meselesiydi. Toplumsal evrimin bu yeni aşaması, ekonomik büyüme, bilimsel ilerleme ve siyasal özgürleşme gibi o zamana kadar duyulmamış güçleri serbest bırakarak bugün içinde yaşadığımız modern toplumların önünü açtı (5. Bölüm: 500 Yıl). Bu sırada, toplumsal eşitsizliğe duyduğumuz psikolojik nefret ile bireysel özgürlüklere dayalı bir toplumsal yapının mümkün kıldığı ekonomik faydalar arasındaki gerilim de arttı. Artan maddi bollukla beraber, insanlar arası eşitlik vaadini nihayet gerçekleştirme talebi daha yüksek sesle dile getirilmeye başladı: Ezilen azınlıkların sosyopolitik statüsü ahlaki bir öncelik haline geldi (6. Bölüm: 50 Yıl). Bu sorunun umulan hızla çözülememiş olması, ahlak tarihimizin ana unsurlarının bir araya gelerek zehirli bir karışım oluşturduğu mevcut durumumuzu karakterize ediyor: Ahlaki açıdan yüklü grup psikolojimiz bizi toplumsal bölünmeye açık hale getiriyor. Süregiden toplumsal eşitsizliklerin üstesinden gelmekte yaşanan güçlükler, aynı amaç uğruna gerekli görülen gayretle mücadele etmeyen herkese şüpheyle yaklaşılmasına yol açıyor. Bu da toplumun "biz" ve "onlar" diye bölünmesini pekiştiriyor, kime inanacağımıza dair kararımızı ahlaki aidiyet sinyallerine gitgide daha fazla bağlı hale getirdiğimiz için dezenformasyona karşı zaafımızı artırı-

yor. Cezalandırıcı psikolojimiz grup üyeliğimize dair simgesel işaretleri daha da hassas bir şekilde gözetmeye ve hâkim normların ihlalini daha da şiddetli bir şekilde cezalandırmaya devam ediyor. Günümüzün kimlik çatışmaları –sağ ve sol– bu dinamiğin sonucudur (7. Bölüm: 5 Yıl). Ama hikâyemiz böyle sona ermek zorunda değil, çünkü siyasi farklılıklarımız çoğunlukla çok yüzeysel ve bu yüzeyin altında, insanların hepsinin paylaştığı ve yeni bir anlayışın temeli olabilecek derin, evrensel ahlaki değerler yer alıyor (Sonuç).

Dediğim gibi, uzun bir hikâye bu. Uzun zaman önce başlıyor ve gelecekte bitiyor. Temposu gitgide yükselip yoğunlaşıyor: İlk bölümden ikinci bölüme kadar milyonlarca yıl geçiyor, son üç bölüm ise sadece birkaç yüz yılı kapsıyor. Bununla beraber, seçtiğim kronolojik bölümlendirmeye kati gözüyle bakılmamalı. Anlattığım gelişmelerin çoğu tarihsel olarak örtüştüğünden, kesin bir sıraya dizilmeleri mümkün değil. Bu anlatıdaki kronolojik bölümler, vurguları belirleyen ve genel bir bakış açısı sağlayan bir sıralama olarak anlaşılmalı.

Anlamlı başka bölümlendirmeler de mümkün kuşkusuz. Ahlakımızın tarihi, büyüyen insan toplumlarının tarihi olarak da anlatılabilir. Beş üyeli küçük aile gruplarından başlayıp, elli ya da beş yüz kişilik ilk klan ve kabilelere, beş bin ya da elli bin nüfuslu ilk şehirlere ve beş milyar ya da daha fazla insanın yaşadığı çağdaş büyük toplumlara kadar örneğin.

Ahlakın tarihi insan evriminin farklı biçimlerinin de tarihidir: Bir tür olarak bugünkü varlığımızı belirleyen, ahlakımızın da dahil olduğu biyolojik evrim sürecinin temel mekanizmalarıyla başlar; kendimize özgü dünyamızı yarattığımız kültürel evrim biçimlerinin izini sürer ve insanlık tarihinin güncel ânına şeklini veren toplumsal ve siyasi evrimin ana hatlarını takip eder.

Nihayetinde ahlakın tarihi, cezalandırma eğilimimizle işbirliği yapma yeteneğimizin, başkalarına güven ve bağımlılığımızın, eşitlik ve hiyerarşinin, bireysellik ve özerkliğin, savunmasızlığın, aidiyet ve kimliğin bir araya gelerek insana özgü yaşam biçimimizi oluşturduğu ahlaki altyapımızın temel unsurlarının bir tarihi olarak

da anlatılabilir. Burada seçilen bölümlendirme sadece bir haritadır ve amacı gerçekliği temsil etmek değil, yön tayinidir. En doğru harita her zaman en iyisi değildir.

Kitabın her bölümü bir öncekinin üzerine inşa ediliyor ve anlatının iç mantığını devam ettiriyor. Bununla beraber, her bölüm kendi başına yeterli olabilecek ve diğerlerinden ayrı okunabilecek biçimde yazıldı. İnsanın biyolojik evrimi ile ahlak anlayışımızın bizi bir *tür olarak* nasıl şekillendirdiğiyle ilgilenenler ilk bölümlere yoğunlaşabilir. İnsanların erken kültürel tarihini ve ilk uygarlıkların ahlaki altyapısının bu kültürü nasıl şekillendirdiğini öğrenmek isteyenler en çok orta bölümlerden faydalanacaktır. Son üç bölümse öncelikle günümüzün ahlaki *Zeitgeist*'ını daha iyi anlamak isteyenlere yöneliktir. Ve –benim gibi– bugünü anlamanın en iyi yolunun geçmişi anlamaktan geçtiğine inananlar kitabın tamamını okumalıdır.

Karamsar bir ilerleme hikâyesi bu. Karamsar, çünkü her nesil *içinde* çok fazla kötü var. Ve bir ilerleme hikâyesi, çünkü nesiller *arasında* insan ahlakında kademeli iyileşme potansiyeli içeren mekanizmaların olduğu görülüyor ve bu potansiyel bazen gerçekleşiyor. Ahlaki ilerleme her zaman mümkündür ve çoğu zaman gerçektir. Ama her kazanımı hantal insan doğasının geriletici güçlerine, insan ruhunun mantıksızlıklarına ve kaderin acımasızlığına karşı savunmak gerektiği için bu ilerlemeye kesin gözüyle bakılamaz.

Ahlakımızı, tüm gizemleri ve çelişkileriyle beraber, ancak kökenlerini anlarsak anlayabileceğimiz fikri yeni değildir. Bu bağlamdaki son felsefi atılım, projesine soy araştırmasına atıfla "soykütüğü" adını veren Friedrich Nietzsche'den gelmiştir. Argümanların ve olguların fikir değişikliğine yol açmaya yetmediğini Nietzsche gayet iyi biliyordu. Güçlü, güzel ve asil olana karşı hınç zehrinin harekete geçirdiği dışlanmış ve haksızlığa uğramış kişilerin tüm değerleri değiştirmeyi başardığı köle isyanı hikâyesi, ahlaki "önyargılarımıza" yönelik ilk *şüpheyi* beslemeyi amaçlayan retorik bir araçtır. Nietzsche asıl ahlak eleştirisini, kendi olumlu alternatifini ana hatlarıyla ortaya koyarak yapar: yüce gönüllülük, gurur ve yaşamı onaylayan yaratıcılık gibi bu dünyanın değerlerine yönelik bir ahlak.

Nietzsche'nin 1887 tarihli *Ahlakın Soykütüğü* adlı eseri, *iyi* ve *kötü* değerlerinin *kötü* ve *iyi* olarak yeniden yorumlanmasını, "sürü ahlakının" incelikli bir şekilde dayatılmasıyla açıklar; güçsüzler ve haklarından mahrum bırakılanlar asil ve güçlüleri "sürü ahlakı" sayesinde psikolojik olarak etkilemeyi başarmış, böylece asiller çirkin olanla sevmeye değer olanı, değersiz olanla değerli olanı birbiriyle karıştırmaya başlamıştır. Nietzsche bu eserde ahlaki vicdanımızın, bize ahlaki görevlerimizi hatırlatan tarafsız bir iç sese değil, zalimlik dürtülerinin içselleştirilmesine dayandığını göstermeye çalışır ve kendini olumsuzlamaya dayanan her türlü ahlaki çileciliği, dekadansın ve hayata düşmanlığın bir belirtisi olarak yerer.

Nietzsche'nin ahlakın kökenine dair anlatısının temel sorunu, doğru olmamasıdır. Kendi döneminin, tevazu, eşitlik, kanaatkârlık ve merhamet gibi değerlerden oluşan hâkim Hıristiyan kanonunun, güçlülerin ihtişamına karşı duydukları kıskançlık ve horgörüden aldıkları ilhamla hayat karşıtı değerler icat eden güçsüzlerin âcizliğinden ve kendilerinden nefretinden doğduğu iddiası tarihin sınamasından geçemez.[2]

Hâlâ karanlıkta kalan çok şey var. Her şeye rağmen, ahlakın kökenine dair sorunun nasıl sorulması gerektiğini ve bu sorunun cevabının kabaca neye benzediğini bugün artık gayet iyi biliyoruz. Bunun için, Nietzsche'nin gerekli gördüğünden çok daha geriye gidip antikçağın dünyevi, aristokratik kahraman ahlakından merhametin ve alçakgönüllüğün değerini, günahı, çileciliği ve ahireti vurgulamaya başlayan erken ortaçağ Hıristiyan ahlakına geçişe değil, insan ahlakının nasıl oluşabildiği gibi çok daha temel bir soruya odaklanmalıyız. Değerlerimizin ve onları somutlaştıran toplumsal yapıların çağlar boyunca nasıl değiştiğini ancak o zaman anlayabiliriz.

Sunduğum ahlak tarihi somut, az çok iyi belgelenmiş olaylara ve gelişmelere dayanan geleneksel anlamda bir tarihyazımı değildir. Yıllar ve isimlere odaklanmayan, gerçekleşmiş olabilecek makul bir senaryo yaratan bir "derin tarih" biçimidir.

Olayların kesin seyri asla tam olarak çözülemeyecektir, çünkü geçmişin kuyusu derindir (hatta belki de dipsiz). Farklı disiplinlerin

oluşturduğu, mümkün olan en iyi nirengiye başvurmak gerekir. Genetik, paleontoloji, psikoloji ve bilişsel bilimler, primatoloji ve antropoloji, felsefe ve evrim teorisi: Her biri kendi perspektifini sunar ve bu perspektifler bir araya gelerek bir resim oluşturur.

Bu anlatı, Nietzsche'nin inandığı gibi, değerlerimizin *pudenda origo*'sunu yani utanç verici kökenlerini mi gün yüzüne çıkaracak? Hikâyemizin sonunda birbirimizi sevmeye devam edebilecek miyiz? Gün ışığının acımasızca ortaya çıkardığı rahatsız edici gerçek, değerlerimize duyduğumuz güveni sarsacak mı? Ahlakımızın detaylı bir sınamadan geçebildiğini mi gösterecek? Yoksa bu büyük şölen yıkım, nefret ve utançla mı son bulacak?

Geleceğin ne getireceğini, ileride nasıl bir arada yaşamak isteyeceğimizi ve yaşayacağımızı bilemeyiz. Bilmek zorunda da değiliz. Ahlaki değerlerimiz farlar gibidir: Onlarla çok uzağı göremezsiniz, ama onlara güvenirseniz uzun bir yolculuk yapabilirsiniz. O yolculuğun hikâyesi bu.

Ve şöyle başlıyor:

Birinci Bölüm

5 MİLYON YIL
Soykütüğü 2.0

İniş

Kuraklık ağaçları yok etti. Yarılan topraklarda sarp vadiler ve engebeli boğazlar, devasa karanlık göller ve bataklıklar, yüksek dağlar ve alçak tepeler oluştu. Daha önce bize sarmaşıklar, çiyle kaplı devasa eğreltiotları ve gösterişli sukulentler arasında barınak sağlayan, topraktan çıkan kökler arasında renkli çiçekleri andıran şapkalarıyla hoş kokulu mantarların yetiştiği gür ormanların yerini dikenli çalılar, fundalıklar ve acı otlar aldı.

Biz ağaçları, ağaçlar da bizi terk ettikten sonra açık arazi bizi bekliyordu. Bu yeni, sınırsız dünyada taş ve ateş yağıyordu ve yiyecek pek bir şey yoktu. Bizden daha hızlı ve daha aç olan koca ağızlı, keskin dişli büyük hayvanlar vardı.

Bir alışveriş arabasının yarısını dolduran fosilleşmiş kemikler.[1] En eski atalarımızdan geriye kalanların hepsi bu kadar. Birkaç diş, kafatası parçaları, kaş kemiği parçaları, altçene ve üstçene parçaları ve birkaç uyluk kemiği parçasından başka bir şey bulunamadı.

Teknik terminoloji kafa karıştırıcı. Günümüzde, zoolojik soyağacının hangi kolunda bulunulduğuna ve hangi farklılıkların ve evrimsel bölünmelerin vurgulanacağına bağlı olarak farklı taksonlar (eski Yunanca *táxis*, "sıra"dan gelir) var: Hominidae familyası tüm büyük insansı maymunları, yani *Homo* cinsine ek olarak gorilleri, orangutanları ve son temsilcileri şempanzeler ve bonobolar olan *Pan*

cinsini (paninler) içerir; Homininae adı ise, Asya kökenli Ponginae altfamilyası (orangutanlar) hariç tutularak, insanlarla beraber sadece *Pan* cinsinin ve gorillerin dahil olduğu, Afrika büyük insansı maymunları için kullanılır. Son olarak, Hominini terimi (ya da "homininler") daha dar ama yine de en dar olmayan anlamda tüm insanları kapsar: Bu kol –biyolojik adıyla *oymak*– yaklaşık 5 milyon yıl önce Güney ve Doğu Afrika'nın bazı bölgelerini doldurmaya başlayan, insana benzeyen (ama kuşkusuz henüz pek insan olmayan) en eski canlıları, bir dizi australopitesini ve *Homo ergaster, Homo erectus, Homo heidelbergensis* ve *Homo neanderthalensis* gibi daha tanıdık kategorileri içerir. Bu homininlerden günümüze sadece biz kaldık: *Homo sapiens*.

İşbirliği

Homininlerin evriminin tarihi, bugün hâlâ yaşayan diğer büyük insansı maymunlarla ortak atamızdan ayrıldıktan sonraki en eski insan atalarının tarihidir. Evrimimizin bu kritik ilk aşaması yaklaşık 5 milyon yıl önceye tarihlendirilebilir.[2]

Asimetrik biçimde deforme olmuş kafatası Çad'ın kuzeyindeki Djurab Çölü'nde Toros-Menalla sit alanında bulunan ve tarihi en eskiye dayanan *Sahelanthropus tchadensis* hariç, elde edilen fosillerin çoğu Afrika'nın doğusunda, günümüzdeki isimleriyle Etiyopya, Kenya ve Tanzanya'da bulunmuştur: *Orrorin tugenensis*'e ait uylukkemiği parçaları ve bir başparmak kemiği yeşil bitkilerle örtülü Tugen Tepeleri'ndeki Lukeino Formasyonu'nda; *Ardipithecus ramidus*'a ait arka azıdişleri ve (Lucy'nin de dahil olduğu) *Australopithecus afarensis*'e ait altçene Awash Nehri kıyısındaki Afar Üçgeni'nde bulundu. En çok fosil bulunan ikinci bölge, Sterkfontein, Gladysvale, Drimolen ve Malapa mağaralarında çeşitli atalarımızın kalıntılarının çıkarıldığı Güney Afrika'dır. Şişedeki bu mesajı, bu tür mağaralarda yaşayan ve avlarını buralara sürükleyip yiyen leoparlara ve başka büyük yırtıcılara da borçlu olabiliriz.

Sahip olduğumuz fosilleşmiş kalıntılar bugün dünyanın dört bir

yanındaki paleoantropolojik araştırma enstitülerine dağılmış durumdadır. Buralarda bu kalıntılar bürokratik adlar verilerek dosyalanmış, arşivlenmiş, kaydedilmiş ve ayırt edilebilir hale getirilmiştir: *Sahelanthropus tchadensis* gayet yavan bir şekilde sadece TM 266, *Orrorin tugenensis* BAR 1000'00 olarak adlandırılmıştır; diğer bazı kıymık, parça ve kırıntılar Stw 573, KT-12/H1 veya LH4 gibi adlarla listelenmiştir. *Ardipithecus ramidus* ise –çok orijinal olmasa da– "Ardi" olarak adlandırılmıştır.[3]

Bu buluntuların bize anlattığı insanlaşma tarihi kesinlikten uzaktır. Filozofların bazen söylediği gibi, "ampirik verilerin rehinesi"dir, her an yeni keşiflerle revize edilebilir, düzeltilebilir veya geçersizleştirilebilir. Olması gereken de budur çünkü yalnızca dogmalar değişmeden kalır – bilimde kalıcı bilgilere yalnızca istisnai olarak yer vardır. En derin geçmişimize erişimimiz hep spekülatif olacaktır, ama "doğrulanamaz" veya "erişilmez" gibi bir belirsizlik anlamında spekülatif değil, karşılaştırmalı morfoloji, moleküler genetik, radyokarbon tarihleme, biyokimya, istatistik ve jeolojinin son derece incelikli yöntemleriyle donanmış çok sayıda zeki insanın, bu tarihin en makul versiyonunu birçok heterojen teori ve veri setinden yeniden inşa etmeye çalıştığı somut bir anlamda spekülatif. Bu yeniden inşa, yerkabuğunun jeolojik tesadüflerle hangi sırlarını bizimle paylaştığına bağlı kalmaya devam ediyor: Bu bakımdan durumumuz çoğu zaman, kayıp anahtarını neden sokak lambasının altında aradığı sorulduğunda, ışığın en çok orada olduğu cevabını veren sarhoşunkini andırır.

Jeolojik koşullar başka yerlerde onlarca metre moloz, kum ve kil altında gömülü kalmış kaya katmanlarını Doğu Afrika'da ortaya çıkardığı için insanlığın beşiği unvanı buraya verilmiş olabilir. Ayrıca, tüm bilimsel disiplinlerde olduğu gibi, en ciddi araştırmacıları bile en son keşifleri için daha sıradan addedilen türler yerine atalarımıza yönelten bir teşvik yapısı vardır: Neredeyse hiç şempanze ve bonobo fosilinin bulunmaması şaşırtıcıdır, ama elbette "hiç kimse en eski panin'in kâşifi olmak adına en eski homininlerden birinin kâşifi olma şansından vazgeçmek istemez".[4]

Evrimsel olarak insanın diğer büyük insansı maymunlardan ayrıldıktan sonraki ilk atalarından söz ederken, fizyonomisi ve görünüşü çağdaş insana çok az benzeyen hayvanlardan bahsediyoruz. Boyları bir metreyi geçmeyen, primatlara özgü aşırı uzun kolları, öne doğru çıkık ağızları, geniş burun delikleri olan ve bütün vücutları siyahımsı kahverengi kalın bir kürkle kaplı bu proto-insanlar, bizden daha çok günümüzdeki maymunlara benziyordu. Kültürün ve zekâ kullanarak problem çözmenin ilk işaretleri çok daha ileri bir tarihe aittir: Tanzanya'nın Olduvai Boğazı'nı meşhur eden ilkel taş aletler en fazla 2,5 milyon yıllıktır.

O zamanlar da hava sıcaktı ama çok sıcak değildi çünkü yaşam alanlarımız genellikle bin metrenin üstündeki rakımlarda yer alıyordu. Bu açık, seyrek ağaçlı çayırlarda, gün boyunca küçük gruplar halinde toprakta kök, yumru, sürgün, rizom, yemiş ve termit arıyor, şansımız biraz yaver giderse de o zamanlar bizden çok daha yetenekli avcılar olan sırtlanların veya aslanların geride bıraktığı hayvan kalıntıları buluyorduk. Kemiklerdeki kurumuş et kalıntıları, kemiklerin iliği ve hünerli parmaklarımızla çatlak kafataslarından çıkarıp yediğimiz beyin parçaları bize protein sağlıyordu.

2 milyon yıl önce Pleistosen'in (Buzul Çağı) başlamasıyla insanın evrimindeki en belirleyici jeolojik dönemlerden biri yaşandı. Dünya acayip bir megafaunayla doluydu: Mamutlar, yünlü gergedanlar, kılıç dişli kaplanlar ve devasa armadillolar yaşıyordu. Artık, kısmen bizim yüzümüzden, hepsinin soyu tükenmiş durumda.

Zorluk ve tehlikelerle dolu bir dünyada yaşıyorduk. Büyük Afrika Rift Vadisi'nin oluşturduğu ve oluşumundan beri kıtanın doğu kısmını yeniden şekillendiren savana benzeri açık alan, bizi yırtıcılara karşı savunmasız hale getirmişti; bozkırlaşan arazide artık hızla ağaç tepelerine kaçıp kendimizi koruyamıyorduk. Batıda yükselmeye başlayan dağlık araziler, Atlantik Okyanusu'ndan gelerek toprağı suyla besleyen rüzgâr ve yağmurun bölgeye ulaşmasını engelliyordu.[5]

Laetoli'de bulunan fosilleşmiş ayak izleri bir aileye –iki yetişkin ve bir çocuğa– ait gibi görünüyor. Tanzanya'nın kuzeyindeki Sadi-

man Yanardağı'nın külleri içinde korunan ve yaklaşık dört milyon yıllık olan bu izler iki ayak üstünde dik bir yaşamın elle tutulur en eski kanıtlarıdır. Sık ormanların dışındaki yeni yaşam koşulları iki ayaklı bir yaşam biçimini teşvik ediyordu. Uzun süredir yetkin tırmanışçılardık ama gitgide daha uzun mesafeleri yürüyerek katetmemiz gerekiyordu. Bu düz ve geniş ovalarda, daha iyi bir görüş açısına sahip olmak ve daha hızlı yürümek bize avantaj sağlıyordu.

Bu erken hominin grubunun sosyal yaşamı yakın geçmişte geliştirilen zaman bütçesi* modelleriyle incelenebilir.[6] Biz primatlar (ve diğer canlılar) yaşadığımız ortamda hayatta kalabilmek için nihayetinde üç şey yapmak zorundaydık: yiyecek elde etmek, dinlenmek ve sosyal uyumu sağlamak. O dönemde arkaik çevrenin nasıl olduğuna dair kabaca bir fikriniz olduğunda ve belirli bir türün gün içinde (gece hariç) ne kadar zamanı olduğunu kabaca ölçebildiğinizde, sosyal uyumu tımarlama –primatlar arasında sosyal dayanışma kurmanın temel mekanizması olan karşılıklı post temizleme– ile sağlayan grupların azami büyüklüğünü tahmin edebilirsiniz: Şu kadar süre yiyecek aramaları ve şu kadar süre dinlenmeleri gerekiyorsa, grup uyumunu sağlamak için en fazla x kadar zamanları kalıyor demektir. Bu süre 20'den fazla üyesi olan grupları bir arada tutmak için yeterli değildir.

Peki sosyal yaşam atalarımız için neden bu kadar önemliydi? İşbirliği yapma yeteneğimiz neden bu kadar önemli bir rol oynamaya başladı? Bu sorular bizi Büyük Rift Vadisi'nin neden olduğu iklimsel-jeolojik değişikliklere geri götürüyor.

İnsanın ilk köklü ahlaki dönüşümü genel anlamda ahlakın keşfiyle gerçekleşmiştir. Çoğu hayvan türü grup uyumunu mümkün kılan ve teşvik eden davranış kalıplarına sahiptir. Duyulmayan bir ritmi hayalet gibi takip ediyor görünen balık sürüleri uyumluluk sayesinde işbirliği yapar; arılar ya da karıncalar gibi sosyal böcekler, kovanın ya da koloninin yararı için genellikle bireyin kendini tamamen

* Zaman sosyolojisinde incelenen bireylerin günlük rutinlerini belirleme yöntemi. –*ç.n.*

feda etmesini gerektiren bir işbölümünü mükemmelleştirmiştir. İnsan ahlakını şekillendiren özel işbirliği biçimi, herkesin fayda sağlayacağı daha büyük bir ortak fayda için bireysel çıkarları bir kenara bırakmaktır.

İnsana özgü işbirliğinin ortaya çıkışı türümüzün belirleyici ilk ahlaki dönüşümüdür. Neden işbirliği? Eşsiz işbirliği yeteneğimizin evriminde, tropikal ormanların yerini daha açık, savana benzeri alanların aldığı iklimsel-coğrafi değişiklikler büyük rol oynamıştır. Yaşam biçimimizin şempanze ve bonobolardan neden bu kadar farklı olduğunu da açıklar bu. Benzer iklimsel değişikliklerden etkilenmeyen en yakın akrabalarımız Orta Afrika Kongo Nehri çevresindeki yoğun ormanlık alanlarda yaşamaya devam etti, bu yüzden de tamamen farklı bir seçilim baskısına maruz kaldı. Çevremizin istikrarsızlaşması ve tehlikeli yırtıcılara çok daha fazla maruz kalmamız, birbirimizi daha iyi koruyarak bu yeni kırılganlığı telafi etmemize yönelik daha çok baskıya neden oldu. Daha yakın işbirliği ile daha büyük gruplarda destek ve güç bulduk. Biz insanlar, en zeki kuyruksuz maymunların beş milyon yıl boyunca büyük çayırların açık alanlarında yaşamak zorunda kaldıklarında dönüştükleri şeyiz.[7]

Adaptasyon

Evrimsel psikoloji, evrim tarihimize bakarak bugünü anlamamıza yardımcı olacak ipuçları bulmaya çalışır. Kötü bir üne sahiptir: Pek çok kişiye göre, gerici önyargıları beceriksizce bilim kisvesi altında meşrulaştırmaya çalışan bir girişimdir. Bu şüphe tamamen temelsiz değildir; özellikle toplumsal cinsiyet farklılıklarıyla ilgili araştırmalar birçok teorisyeni kadınların neden ayakkabı almayı veya erkeklerin neden futbol maçı seyretmeyi sevdiklerini sözde açıklayan, bazen insanın tüylerini diken diken eden "Just-so Stories"* yaratmaya

* Rudyard Kipling'in çocuklar için yazdığı, leoparın postundaki beneklerin kökeni gibi hayvan özelliklerini açıklarmış gibi yapan hayal ürünü hikâyeler içeren 1902 tarihli *Just So Stories* (*Öylesine Hikâyeler*) adlı kitaba atıf. –*ç.n.*

yöneltir. Evrimsel tarihöncemizin doğrulanabilir olmayan ama kulağa makul gelen versiyonlarıdır bunlar. Meyve ve yabani yemiş toplayıcısı olarak arketip kadın, eve getirmek için küçük, renkli nesneler aramaya çıkmayı hep sevmiştir. Oldum olası avlanmakla yükümlü olan erkeği en çok cezbedense haliyle fiziksel rekabet, avlanmak, yarışmak ve üstün gelmektir. Bu yüzden erkeğin ailesini doyurmak için avını eve getirmesi ve karşılığında kadının her zaman güzel görünmesi bugün için de çok iyi ve doğru bir fikir gibi görünür.

Dolayısıyla evrimsel psikolojiye yönelik şovenizm suçlaması tamamen yersiz değildir. Bununla beraber, bir disiplinin yarısının cinsiyetçi bir saçmalık olması, diğer yarısının da aynı ölçüde ciddiyetsiz olduğu anlamına gelmez. Evrimin bedenlerimizi şekillendirdiği gibi ruhlarımızı da şekillendirdiğini mantık çerçevesinde inkâr edemeyiz. Doğal seçilim, izlerini sadece boynumuzdan aşağıya bırakmış olsaydı, bu şaşırtıcı, hatta düpedüz huzursuz edici ve gizemli olurdu.

Evrimsel psikoloji, insan psikolojisini evrim teorisinin araçlarıyla anlayıp açıklamaya çalışır. Dünden bugünle ilgili bilgi edinmek amacıyla, evrimsel yörüngemizin düşünme, hissetme, algılama ve davranış biçimimizi etkileyip etkilemediğini ve ne ölçüde etkilediğini bulmaya çalışır.

Evrimin gerçekleştiği çevresel koşulların anlaşılması bu projenin önemli bir parçasıdır. Sonuçta, yılanlara ve örümceklere karşı çok dikkatli olmamız, şehirleri savana manzaralarına benzeyen parklarla donatmamız, kamp ateşlerini sevmemiz, başka insanlar hakkında saatlerce dedikodu yapabilmemiz, ani yüksek seslerin bizi korkutması ya da nişan alabilmemiz ve uzun mesafeler yürüyebilmemiz tesadüf değildir. Görsel algımız elektromanyetik spektrumun yalnızca, görebilmemizin biyolojik açıdan avantaj sağladığı kısmına (biz buna "ışık" diyoruz) duyarlıdır. Bu durumun, psikolojimizin diğer özellikleri için de geçerli olduğu varsayılır. Zihinlerimiz hâlâ bir zamanlar atalarımıza rekabet avantajı sağlayan kalıplara göre çalışıyor. Adaptasyon yoluyla böyle avantaj sağlayan bir özelliğe "adaptif" denir. Yeteneklerimizin hepsi evrim kökenli değildir. Bununla

beraber, işlevsel açıdan karmaşık özelliklerin adaptif olma ihtimali çok yüksektir – ya da en azından bir zamanlar öyleydi.

Evrimsel psikolojinin en ilginç sonuçlarından biri, düşünce ve eylemlerimizdeki birçok işlev bozukluğunu açıklayabilmesidir. Zihin ile çevre arasındaki bu uyumsuzluğun muhtemelen en iyi bilinen örneği şekere yönelik neredeyse sınırsız iştahımızdır. Karbonhidratlar insan vücudu için önemli bir enerji kaynağıdır ve geçmişte enerjinin en önemli özelliği kıt olmasıydı. Bu yüzden, evrimsel olarak şeker tüketme fırsatını asla kaçırmamamızı sağlayan bir eğilimi miras almış olmamız mantıklıdır. Karbonhidratlar kıt olduğu sürece bu eğilim adaptif kalır, çünkü şeker yeme arzusu bizi bizim için önemli bir enerji kaynağından yararlanmaya bilfiil motive eder. Ama evrimsel adaptasyon ortamımızdan ayrılıp da süpermarketler veya benzin istasyonları aracılığıyla sınırsız şekere sürekli erişebilir olunca, şekere düşkünlüğümüz bir sorun haline gelir: Kıtlık zamanlarına hazır olmak için mümkün olduğunca fazla enerji depolamaya yönelik evrimsel itki bundan böyle bilinçli bir biçimde bastırılmalıdır.

Psikolojimiz ne yazık ki atavistik eğilimlerden oluşan bir teçhizatla donatılmıştır; ilkel içgüdüleri, düşünce ve davranış kalıplarını büyük bedeller ödeyerek sürekli bastırmak zorunda kaldığımız modern toplumlar bu eğilimlere karşı gitgide daha müsamahasız bir ortama dönüşmüştür. Bu durum özdenetim ihtiyacını artırıp gitgide daha yaygın bir şekilde "kültürde huzursuzluğa"[8] yol açar çünkü bu kültür maddi ihtiyaçlarımızı giderirken bilişsel disiplinimize yönelik talepleri yoğunlaşır. Bu da paradoksal bir algıyı sürekli kılar: Gelişmiş insan toplumlarının maddi refahından bir mutluluk vaadi doğmuş gibidir ama bu vaat, toplumsal karmaşıklıktaki her artışın bedelini bilişsel yükümüzün de artmasıyla ödediğimiz için sinir bozucu ölçüde yavaş –ve daima eksik– gerçekleşir.

Evrim geçmişimizin hangi özelliklerinin işbirliği yeteneğimizin biçimini ve kapsamını şekillendirdiği, ahlak tarihi açısından belirleyici öneme sahiptir. İstisnai ölçüde spontane ve şaşırtıcı derecede esnek bir işbirliği eğilimine sahip olduğumuzu biliyoruz. Peki bu eğilim nereden kaynaklanıyor?

İnsana özgü evrimimizin en önemli aşaması –yani amipler, amfibiler ya da diğer memelilerle paylaşmadığımız evrimsel tarihöncesi– oldukça değişken bir ortamda gerçekleşti. Havanın bilhassa o dönemde öngörülemez olduğu anlamına gelmez bu. Atalarımız iklim değişikliklerini nesiller boyu yaşamıştır ama iklim değişiklikleri başka hiçbir dönemde bu kadar hızlı ve şiddetli olmamıştır. İstikrarsız bir doğal çevre beslenme, hareketlilik ve yerleşiklik bakımından yüksek esneklik ve plastisiteyi ödüllendirir. Bu özellikler atalarımızın önce anatomik değişikliklere uğramak zorunda kalmadan yeni yaşam alanlarına açılmalarını sağladı. İlk teknolojik atılımlar, doğanın zorluklarıyla başa çıkma ve yeni çevresel koşullarda hayatta kalma becerisini geliştirdi. Gitgide daha değişken hale gelen çevre, riskleri paylaşmayı da mantıklı hale getirdi. Her yıl yirmi kulübeden üçünün fırtınaya kurban gittiğini biliyor ama bu yıl kimin kulübesinin gideceğini bilmiyorsanız, sosyal yapıya grubun üyelerini kaderin kaprislerine karşı koruyan güvenlik ağları inşa etmeye değecektir.

Daha büyük memeli türlerinin varlığı beraber avlanmayı adaptif kılmıştır. Pek çok hayvan işbirliği yaparak avlanır ama insanların sergilediği hassasiyet ve koordinasyon düzeyinin eşi yoktur. Bir noktadan itibaren atalarımız büyük hayvanlardan elde ettikleri ete gitgide daha muhtaç hale geldi. Bu durum kolektif niyetler –"biz niyetleri"[9]– oluşturmayı, karmaşık bir beceri olan avlanmayı öğrenmeyi ve nihayetinde bunu başkalarıyla beraber uygulamayı evrimsel açıdan anlamlı kıldı. Buna paralel olarak, avlanmaya katılımı ve avın paylaşımını düzenleyen sofistike kurumlar gelişmeye başladı.

Böylelikle, bizim gibi işbirliği yapabilen canlılar, doğal ya da sosyal çevrenin sunduğu işbirliğinin meyvelerini toplayabildi. İşbirliği ağları büyüdükçe işbirliğinin faydalarının daha da arttığı ölçek etkisi ortaya çıkar. Ekonomistlerin "ölçeğe göre artan getiri" olarak adlandırdığı bu fenomenin özelliği, eylemlerimizin başarısının her zaman doğrusal olarak artmaması, bazen aniden patlamasıdır. Bir fili ya da zebrayı en az altı kişilik gruplar halinde avlayabiliyorsanız, beş kişilik gruplar halinde avlanmakla altı kişilik gruplar halinde avlanmak arasındaki tercih, beş tavşanla altı tavşan arasında

değil, beş tavşanla *bir fil* arasında tercih yapmak olacaktır.

Geyik Avı oyunu bu işbirliği biçimini incelemek için kullanılabilecek teorik bir modeldir. Bu güven oyununda iki oyuncu (A ve B) ve iki seçenek (geyik veya tavşan avı) vardır. Oyuncular geyiği sadece beraber avlayabilir; her biri kendi başına sadece bir tavşan yakalayabilir. Oyuncuların eylemlerini *koordine etmesi* önemlidir. Eğer A geyik, B tavşan avına çıkarsa, A eve aç, B ise daha büyük bir fırsatı kaçırmış olarak döner. Ancak her ikisi de geyiği avlamayı seçerse optimum sonuca ulaşılacaktır.

Evrimsel adaptasyon ortamımızda küçük gruplar halinde yaşıyorduk. Evrimsel antropolojide anahtar kavramlardan biri Dunbar sayısıdır. İngiliz evrimsel psikolog Robin Dunbar, daha büyük grupların ve buna bağlı olarak daha karmaşık bir sosyal yapının daha çok bilginin işlenmesini gerektirmesi nedeniyle primatların neokorteks büyüklüğünün bir gruptaki üye sayısı için bir üst sınır belirlediğini göstermiştir.[10] Kimin iyi bir arkadaş veya öğretmen ya da ikisi birden olduğunu, kimin en iyi avlandığını, en iyi yemek pişirdiğini, en iyi iz sürdüğünü ya da kimin kimi ne zaman ve ne ölçüde kırdığını değerlendirebilmek için kime güveneceğimize karar vermemiz ve sosyal itibar defterini güncel tutmamız gerekiyordu.

İşbirliğine dayalı düzenlemeleri kalıcı bir şekilde dirençli kılacak kurumsal araçlara doğal olarak sahip olmadığımız için, bir topluluğun büyümesi uzun vadede istikrar bozucu bir etkiye sahiptir. Dunbar insan popülasyonlarının ortalama beyin hacminden türetilen doğal grup büyüklüğünün oldukça kesin bir şekilde 150 kişiyle sınırlandırılabileceğini düşünür. Bu büyüklük, kabile toplumlarından askeri örgütlenme biçimlerinin iç yapısına kadar çok çeşitli bağlamlarda karşımıza çıkar. Kabaca, bir kişinin spontane olarak rahatlıkla ilişki kurabileceği kişi sayısı en fazla 150'dir diyebiliriz.[11] İnsan toplumlarını özel kılan, elbette 150'den çok daha fazla insanı bir araya getirebilmesidir. Ne var ki bu ancak yakın geçmişte ve büyük grupların yapısını işbirliği ile düzenleyen kurumsal bir çerçeve sayesinde gerçekleşebilmiştir. Spontane topluluklar sayısal taşıma kapasiteleri aşılır aşılmaz dağılır.

Evrimsel atalarımızın yaşamlarına uygun biçimde oluşturduğu küçük gruplar sürekli çatışma halindeydi. Evrim tarihimizde, bir yandan, kestirilemeyen çevre koşulları yüzünden kıt doğal kaynaklar uğruna sık sık şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Thomas Hobbes gibi insanı kurt olarak niteleyip niteleyemeyeceğimiz hâlâ tartışmalı bir soru olmakla birlikte, insan gruplarının birbirine genellikle son derece düşmanca davrandığı, adli arkeolojik verilere göre çok nettir.[12] Bazı göçebe avcı-toplayıcı kabilelerde doğal ölüm kavramının, bir komşu kabilenin üyelerinin şiddet kullanarak yol açmadığı bir ölümün neredeyse bilinmediği söylenir.

Tarihöncesi dönemde grupların karşılaşmasının genellikle şiddetli çatışmalara yol açmış olması şaşırtıcı değildir. Evrim bağlamında, bölgesel savaşlar ve kaynaklar üzerinde anlaşmazlıklar beklemek mantıklıdır, zira işbirliği mekanizmaları üzerindeki seçilim baskısını artırmak için grup çatışmaları idealdir.[13] Bireyin hayatta kalması grubun başarısına ne kadar bağlıysa, diğerkâm (özgeci, altruist) eylemler de o kadar kolektifin lehine sonuç vermeye başlar. Savaşın diğerkâm işbirliğinin bir örneği sayılmasına pek çok kişi itiraz eder, ama teknik olarak bu kabul doğrudur: Savaşa katılanlar kendi çıkarlarını ortak bir tasarıya tabi kılarak tercihini işbirliğinden yana yapar.[14] Savaşın kazanılıp kazanılmamasında bireyin katkısı cüzidir. Savaşa katılmayı reddeden de zaferin meyvelerinden yararlanır. Dolayısıyla savaşlar klasik kolektif eylem sorunlarıdır. Savaş eylemlerinin ahlaki açıdan iyi bir amaca hizmet edip etmediği sorusu bu bakımdan ikincildir: İşbirliği kötü amaçlar uğruna yapılsa bile insan ahlakının merkezi bir kaidesidir.

Şiddet patlamaları muhtemelen sadece tesadüfi karşılaşmalar sonucunda değil, öncelikle düşman gruplar arasındaki stratejik baskınlar olarak gerçekleşmiştir. Sık yaşanan göç hareketleri daha önce yalıtılmış durumda olan grupların çatışma ihtimalini artırdığından, bahsi geçen değişken iklim koşulları her iki durumu da desteklemiştir. Son yıllarda yerli halklar hakkında yapılan etnografik araştırmalar da böyle bir tablo ortaya koymaktadır. Atalarımız aile içinde barışçıldı, dışarıdaysa katil ve yağmacı.

Evrimsel adaptasyon ortamımız, dünya haritası üzerinde daire içine alınabilecek bir yer, zaman çizelgesinde işaretlenebilecek bir tarihsel dönem değildir. Evrim tarihi, türümüzün gelişimi üzerinde etkili bir seçilim baskısı uygulamış doğal ve sosyal koşulların tamamını içeren bir üst terimdir. Ahlakımızı anlamak isteyen herkes bu seçilim tarihini anlamak zorundadır.

Biyolojik Evrim

İnsanın evriminin mekanizmalarını doğru anlayabilmek için öncelikle genel olarak evrimin nasıl işlediğini kavramak gerekir. Kant daha 1790'da "sadece bir ot parçasının oluşumunu bile bir amaca tabi olmayan doğa yasalarına göre anlaşılır kılabilecek bir Newton'ın ortaya çıkabileceği"[15] fikrini "saçma" buluyor ve kesinlikle reddediyordu. Sadece 69 yıl sonra Charles Darwin'in *Türlerin Kökeni* adlı eseri ortaya çıktı ve bugün imkânsız görünen bir şeyin yarın gerçek olabileceğini bir kere daha gösterdi.

Canlılar dünyasının kasıtlı bir müdahalenin sonucu olduğu izlenimi ilk bakışta karşı koyulmazdır. Göz görmek, kalp pompalamak için vardır. Çitalar *iyi avlanabilsinler diye* ince yapılı ve hızlıdır. Kuşların *uçabilsinler diye* kanatları vardır, vesaire vesaire. Evrim teorisi bu izlenimin teleolojik bir yanılsama olduğunu gösterir. Yaşam sadece görünüşte amaca yöneliktir, aslında mutasyon ve seçilimin planlanmamış gelgitlerini takip eder.

Akıllı tasarım yanılsamasını yaratan, esasen dışsal seçilim baskısı altında (örneğin salgın hastalıklar, iklim değişikliği vb. yoluyla) varyantların sıklığının değiştiği milyonlarca yıllık çok aşamalı bir süreçtir. "Değişerek türeme"nin olduğu yerde daima evrim vardır (Darwin "modifikasyonla türeme"den bahseder). Varyasyonlar değişken üreme başarısı ve kalıtım gibi çeşitli etkenlerin kombinasyonuyla ortaya çıkar. Rasgele mutasyonlar çeşitlilik yaratır. Ortaya çıkan varyantların göreli üreme başarısındaki farklılıklar, kalıtım yoluyla bir sonraki nesilde yeni bir karışıma yol açar. Bu süreç doğal seçilim olarak tanımlanır.

Tüm bunlar "körlemesine", yani "plansız" gerçekleşir. Filozof Daniel Dennett'ın ifadesiyle "algoritmik"[16] olarak ilerleyen bu süreci kimse yönetmez. Bir algoritma, doğru uygulandığında her seferinde mekanik olarak belirli bir sonuç üreten bir karar verme prosedürüdür. Varyasyon ve seçilimin tekrar tekrar gerçekleştiği evrim süreci adaptasyonlara –ve uzun vadede yeni türlerin ortaya çıkmasına (türleşme)– yol açar.

Bir popülasyonun kompozisyonunu belirleyen tek mekanizma doğal seçilim değildir. Rastlantısal genetik sürüklenmelerin yanı sıra cinsel seçilim de bir rol oynar. Ama cinsel seçilimin bir tür doğal seçilim olup olmadığı tartışmalıdır. Cinsel seçilim sürecinde, bir organizmanın (daha doğrusu genlerinin) üreme başarısı doğanın zorunluluklarına değil, karşı cinsin kaprisli zevkine bağlıdır.

Bu kadar kolay anlaşılır görünüp de bu kadar yanlış anlaşılan çok az bilimsel terim vardır muhtemelen. Adaptasyon kavramı, çevresel etkilerin mevcut organizmada fenotipik değişikliklere yol açabileceğini söyleyen Lamarckçı yanılgıya davetiye çıkarır. Bu anlayışa göre evrim, örneğin bir zürafanın boynunun, özellikle uzun ağaçların tepelerindeki yapraklara ulaşmaya çalışması sonucunda uzamasından ibarettir. Bu görüş hem edinilmiş özelliklerin (birkaç epigenetik istisna hariç) sonraki nesle aktarılamayacağı hem de bazı özelliklerin edinilemeyeceği gerçeğiyle çelişir. Gelgelelim, daha da temel bir yanlış anlama, evrimin bireylerde gerçekleşen bir süreç olduğu varsayımında yatar. Oysa evrim kavramı ancak popülasyon istatistiği bağlamında kavranabilir ve bir özelliğin bir popülasyondaki dağılımının nesilden nesle gösterdiği değişkenlikle –bir özelliğin görülme sıklığının nesilden nesle nasıl değiştiğiyle– ilgilidir. Daha uzun boyunlu zürafalar daha fazla yavruya sahiptir, bu yüzden sonraki nesiller daha uzun boyunlu daha çok zürafa içerir.

Aslında Darwin'in değil, *Türlerin Kökeni*'nin yayımlanmasından beş yıl sonra İngiliz filozof ve sosyolog Herbert Spencer'ın ortaya attığı, *(çevre koşullarına) en uygun olanın hayatta kalması* süreci olarak evrim tanımı, evrim sürecinin takip ettiği, evrimden bağımsız uygunluk kriterleri olduğunu öne sürer. Halbuki en uygun

olanlar basitçe en yüksek üreme başarısı gösterenlerdir. Uygunluk kavramı yarı-döngüsel ve totolojiktir: Kimler üstün gelir? En uygun olanlar. En uygun olanlar kimlerdir? Üstün gelenler. Hayatta kalıp yavru ürettikleri sürece, en uygun olanların kimliği, büyük ya da küçük, güçlü ya da zayıf, zeki ya da aptal olmaları evrim bakımından önemsizdir.

Bir özelliğin adaptif olması –ki bu hiçbir zaman önceden belli değildir, daima sonradan ortaya çıkar– mümkün olan en iyi adaptasyonu temsil ettiği anlamına gelmez. Evrim optimizasyon yapmaz. Örneğin biz insanların hâlâ kansere yenik düşmesi pek çok insan için şaşırtıcıdır. "Tüm hastalıkların şahı"nın[17] uzun zaman önce yenilmiş olması gerekmez miydi? Evrimin bizi bağışık hale getirmesi gerekmez miydi? Ne yazık ki evrim bize ve acılarımıza karşı kayıtsızdır. Evrim bakımından sadece bir özelliğin genlerimizin üreme başarısını nasıl etkilediği önemlidir. Çoğu insan kansere yakalanmadan çok önce genlerini aktarmış olur. Evrim ilk etapta kansere yakalanmamanın *daha iyi* olmasıyla değil, *sadece yeterince iyi* olmakla ilgilidir. Evrimsel rekabette, rakiplerden *nispeten iddialı* olmak önemlidir. Optimal nitelik önemsizdir. Seçilim baskısı kaynakların en verimli kullanımını ödüllendirdiğinden, optimizasyon stratejileri aslında uyumsuz bile kalır. Mükemmeliyetçiler için yaşam zorlu bir yolculuktur.

Her özellik varlığını bir adaptasyon sürecine borçlu değildir. Adaptasyonların yanı sıra, bir özelliğin başlangıçta seçilmesini sağlayan işlevsel profilinin sonradan amacından, daha doğrusu işlevinden uzaklaştığı eksaptasyonlar da vardır. En bilinen örneklerden biri, köken itibariyle organizmanın vücut sıcaklığını düzenleyen termoregülatör işlevi gören ama sonradan evrim sürecinde uçuş araçlarına dönüşen kuş tüyleridir. Ayrıca, bir popülasyondaki özelliklerin dağılımı genellikle işlevsel (veya işlevsel olmayan) performanstan kaynaklanan üreme farklılıkları nedeniyle değil, daha ziyade rasgele genetik sürüklenme nedeniyle değişir. Adaptif olmayan sürüklenme örneğin bir tür bir popülasyon darboğazından geçtiğinde meydana gelir: Bir sel veya fırtına grubun büyük bir kısmını yok et-

miş ve geriye sadece rastlantısal olarak korunmuş genetik bilgi kalmıştır.

Son olarak, bir özelliğin adaptif olmasının –yani nispi üreme başarısına yol açmasının– söz konusu özelliğin başka herhangi bir anlamda iyi veya arzu edilir olmasıyla hiçbir ilgisi yoktur. Evrimsel biyoloji ve evrimsel psikoloji genellikle stratejik açıdan avantajlı ama etik açıdan bir hayli tartışmalı vahşet ve acımasızlıkların tarihidir. Koşullara bağlı olarak, cinayet, tecavüz, hırsızlık, yabancı düşmanlığı ve kıskançlık pekâlâ adaptif olabilir. Ama bu durum bu davranışları ahlaken meşru kılmaz.

Evrimin keşfedilmesinin bilimsel önemi ne kadar vurgulansa azdır. Kasıtlı gibi görünen adaptasyonun, mutasyon ile seçilimin koordine olmayan etkileşimiyle açıklanabileceği fikri, insanlık tarihindeki en önemli içgörülerden biridir; bu kadar önemli olsa olsa üç-dört keşif daha vardır. Nietzsche "Bir uçuruma uzun süre bakarsanız, uçurum da size bakacaktır,"[18] öngörüsünde bulunmuştu. "Darwin uçurumu",[19] zannedilenden daha derin olduğunu kanıtlamıştır. Dennett isabetli bir şekilde, evrim teorisini geleneksel kavram, fikir ve teorilerimizin her birini yiyip bitiren "evrensel bir asit" olarak tanımlar.[20] Onunla temas eden her dünya görüşü kökten değişir. Pek çok ideoloji bu temastan sağ çıkamamıştır.

İşbirliğinin Müstesnalığı

Özellikle son birkaç bin yılda çok şey değişti. Filozof ve nörobilimci Joshua Greene, üstün bir uzaylı uygarlığın, yerleşik türlerden herhangi birinin umut verici olup olmadığını görmek için her 10 bin yılda bir Dünya'yı ziyaret ettiğini hayal eder. *Homo sapiens* hakkında 100 bin yıl önce şöyle bir not düşmüşlerdir: "Avcı ve toplayıcı, bazı ilkel aletler; nüfus: 10 milyon";[21] 90 bin, 80 bin, hatta 10 bin yıl önce de aynı not düşülmüştür. 2020'deki son ziyaretlerinde aldıkları not ise şöyledir: "Küreselleşmiş endüstriyel ekonomi, nükleer güçle ileri teknoloji, telekomünikasyon, yapay zekâ, uzay yolculuğu, kapsamlı toplumsal/siyasal kurumlar, demokratik yönetim, ileri bi-

lim..." Uzun bir yol katettik ve bu gelişmelerin şekillendirilip yönlendirilmesinde ahlaki kapasitemiz belirleyici oldu.

İlla böyle olması gerekmiyordu, alternatif senaryolar tahayyül etmek zor değil. ABD'li antropolog Sarah Hrdy, yolcuların şempanzelerden mi yoksa insanlardan mı oluştuğuna bağlı olarak iki hayali uçuşun nasıl geçebileceğini karşılaştırır.[22] Kanımca çok az insan uçmaktan gerçekten hoşlanıyordur. Yine de, uçağa binmeden önce aşılması gereken sinir bozucu engellere rağmen, uçuş sürecinde her şeyin genellikle medeni olduğunu kabul etmek gerekir. Yabancılarla dolu küçük bir mekânda, şaibeli yiyeceklerle beslenip daha da şaibeli bir medya tarafından eğlendirilerek ses çıkarmadan saatlerce otururuz. Bazen sarhoş bir yolcu ya da kimsenin sakinleştiremediği ağlayıp duran bir bebek rahatsız edebilir ama şiddet içeren ciddi bir olayı kaçımız yaşamıştır?

Benzer koşullar altında şempanzeler nasıl davranırdı dersiniz? Deney düzeneği için önlem alınması gerekecektir muhtemelen: parçalanmış koltuklar, kırılmış camlar, halıda kan gölleri, kopmuş kulaklar, parmaklar, penisler, uçağın dört bir yanında ölü maymunlar, sadece feryat ve diş takırtısı sesleri.

Bu düşünce deneyinin amacı şempanzelerin –ya da insan olmayan hayvanların– tamamen kana susamış, işbirliği yeteneğinden yoksun itkisel canavarlar olduğunu göstermek değil, insanların işbirliği yapma yeteneğinin diğer hayvanların hepsinden farklı işlediğini göstermektir: Daha sık, daha esnek, daha cömertçe, daha disiplinli, daha az şüpheyle, hatta yabancılarla bile işbirliği yaparız. İşbirliğinin faydalarını görüp ondan yararlanmamızı sağlayan bir şey var. Tarafların her birinin kazandığı projeler için türdeşlerinizi seferber edebiliyorsanız, önünüzde yeni olanaklarla dolu bir dünya açılır. Bunları fark edip değerlendirme konusunda şaşırtıcı derecede iyiyiz.

Sadece Oyun Oynamak İstiyoruz

Yirminci yüzyılda, daha ziyade insan işbirliğinin koşul ve sınırlarını araştıran ayrı bir bilimsel disiplin ortaya çıktı. Oyun teorisi olarak adlandırılan bu disiplin, rasyonel aktörlerin birbirleriyle nasıl etkileşime girdiğini inceleyip özellikle de işbirliğine dayalı eylemlerin ortaya çıkmasının ve istikrar kazanmasının neden bu kadar zor olduğunu açıklamaya çalışır.

Oyun teorisi terimi talihsiz bir tercihtir çünkü ya satranç, poker, basketbol gibi oyunların bilimsel olarak incelendiğini ya da insanların bir arada yaşamının ciddiyetsiz bir eğlence olarak ele alındığını düşündürür. Oysa bu kanıların ikisi de yanlıştır. Oyun teorisyenleri esasen insan etkileşimlerini kesin matematiksel modellerle tanımlamaya çalışır. Amaçları her şeyden önce işbirliğinin neden bu kadar sık başarısız olduğunu veya hiç gerçekleşmediğini anlamaktır. *Oyun* teorisi ifadesi, insan etkileşimlerinin, A kişisinin her hamlesinin B kişisi için en iyi karşı hamlenin ne olacağını belirlediği ardışık eylem dizileri olarak görülebileceği fikrine dayanır.

Daha büyük bir ortak fayda için kişisel çıkarı bir kenara bırakma davranışı işbirliği olarak tanımlanır. Kendini feda etmekle ilgisi yoktur: İşbirliğinden herkes fayda sağlar, o yüzden dar kafalılık, itkisellik veya kısa vadeli düşünme gibi nedenlerle başarısız olması çok can sıkıcıdır.

İşbirliği eylemleri, bireyin rasyonel fayda maksimizasyonunu kısıtlayan, ama bu sayede, oyun teorisinde "pozitif toplamlı oyunlar" olarak adlandırılan kazan-kazan durumlarına yol açan normlara göre işler. Poker gibi kazanç ve kayıpların toplamının sıfır olduğu "sıfır toplamlı oyunlar"da birinin kaybı diğerinin kazancıdır. "Negatif toplamlı oyunlar"da herkes kaybeder. İşbirliğine dayalı kazan-kazan ilişkileri kimse kaybetmediği için önemli bir adalet ölçütünü yerine getirir: İlgili herkes için haklılıkları savunulabilir.

Oyun teorisinin popüler söylemde de yer bulmuş kavramlarından biri *tutuklu ikilemi*'dir. Hikâye aşağı yukarı şöyledir: İki suçlu,

polis tarafından tutuklanmıştır. Küçük bir suç işledikleri (ruhsatsız silah bulundurmak gibi) kesin olarak kanıtlanabiliyordur ama esasen yakın tarihte bir bankayı soydukları için hüküm giymeleri istenmektedir, gelgelelim soygunu onların yaptığına dair yeterince kanıt yoktur. Bu yüzden tutukluları ayrı sorgu odalarına alıp bir anlaşma teklif ederler: Eğer A kişisi B kişisini suçlarsa, A bir yıl gibi hafif bir hapis cezasıyla kurtulacaktır. Bu durumda B, her iki suçu da işlediği kanıtlandığı için, on yıl hapis yatmak zorunda kalacaktır. Ama B'ye de aynı anlaşma teklif edilir. Eğer ikisi de sessiz kalır ve böylece yalnız hafif olan suçla yargılanırsa, ikisi de sadece üçer yıl ceza alacaktır. İkisi de birbirini ele verirse, cezaları beşer yıl olacaktır. Aralarında iletişim kurmadan, kendileri için optimal olan stratejiyi seçmek zorundadırlar. A kişisi şöyle düşünür: B beni ele verir, o zaman ben de B'yi ele vermeliyim, yoksa tek suçlu olarak on yıl hapis yatarım. Ama ya B sadık kalır ve susarsa? O zaman ben yine de onu ele vermeliyim ki cezam bir yıla insin. Ama ikisi de aynı durumdadır. Dolayısıyla suçu birbirlerine atarlarsa beşer yıl ceza alabilirler.

Tutuklu ikilemi günlük hayatla ilgisi olmayan özel bir durumu tasvir ediyor gibidir. Aslında toplumsal eylemlerin temel çelişkisini tam olarak modellemek için kullanılabilecek daha genel bir problemin canlı bir örneğidir. İşbirliği davranışı katılan herkes için hemen her zaman en iyi seçenektir. Sorun şu ki bireyin herkes işbirliği yaparken katkıda bulunmayıp durumu suistimal etmesi *tek başına birey için* daha da iyidir. Başka bir deyişle, işbirliği yapmama davranışı, diğerlerinin işbirliği yapıp yapmadığına bakılmaksızın, tek başına birey için her zaman en iyi tercihtir. Eğer kandırılacaksam, benim kandırmam daha iyidir. Eğer diğerleri dürüstse – yine öyle. Böylece işbirliği yapmamak *hâkim strateji* haline gelir ve tarafların karşılıklı olarak işbirliğinden uzak durması istikrarlı bir *Nash Dengesi* yaratır: Hiç kimse kayba uğramadan tek taraflı olarak bu dengenin dışına çıkamaz. Tutuklu ikileminin gösterdiği paradoks, birey bakımından rasyonel olan ile kolektif bakımından rasyonel olanın birbirinden ayrı düşebilmesidir. Herkes bireysel olarak rasyonel

davranırsa, sonuç kolektif olarak optimal değildir. İşbirliğinin meyveleri hasat edilemez.

Temel fikir anlaşıldığında, tutuklu ikilemi –ya da daha genel olarak kolektif eylem sorunları– her yerde görülmeye başlar. Bunun temel nedeni, kolektif eylem sorunlarının *gerçekten* her yerde olmasıdır. Muhtemelen en iyi bilinen örnekler doğal kaynakların tükenmesiyle ilgilidir. İskoç filozof David Hume'un 18. yüzyılda öngördüğü bu sorun, Garrett Hardin'den bu yana "müştereklerin trajedisi" (*tragedy of the commons*) olarak bilinmektedir.[23] ABD'li ekolojist şöyle bir gözlemde bulunmuştur: Mülkiyet sınırlarıyla parsellenmemiş meralar veya balık stokları gibi doğal kaynaklar genellikle kapasite sınırlarının ötesinde sömürülür. Başkaları nasıl davranırsa davransın –ister sürdürülebilirliği gözetsinler ister sömürüye yönelsinler– birey açısından en iyi strateji, kaynağı aşırı sömürmektir. Bu yanlış davranıştan bireyler fayda görebilir ama bedel "dışsallaştırılarak" kolektifin geri kalanına yüklenir.

Görünüşte sıradan pek çok günlük olay kolektif eylem sorunu olarak analiz edilebilir. Bir kaza mahalline şöyle bir göz atmak için kısa süreliğine yavaşlayan ve arkalarındaki kuyruğu gitgide artıran meraklı şoförlerin düşüncesizliği otoyollarda sık sık trafik sıkışıklığına yol açar. Yeşil alanlardaki yolaklar, bireyler için faydalı kestirmeler olsa da başka herkes için nihayetinde yerdeki çirkin izlerdir.

Thorstein Veblen'in *Aylak Sınıfın Teorisi*'nden beri "gösterişçi tüketim" ekonominin konularından biri olmuştur; bu tüketimde genellikle önemli kaynaklar, nihayetinde içsel bir tatmin sağlamayan, sadece *konumsal* etkileri olan statü simgelerine harcanır: Söz konusu simgeler yalnızca başkaları o mallara sahip olmadığı sürece değerlidir. Rakipler arayı kapatır kapatmaz, artık herkes daha kötü durumdadır: Herkes daha fakirdir, ama kimse daha mutlu değildir; birbirleriyle aşık atmaya hiç başlamasalar daha iyi olacaktır.[24]

Oyun teorisi siyaset bağlamında kendisini özellikle Soğuk Savaş sırasındaki silahlanma yarışı çılgınlığı konusunda kanıtlamıştır.[25] Birçok entelektüele göre Soğuk Savaş sırasında dünya düpedüz çıldırmış görünüyordu, rakiplerin zihinleri birbirlerini aşağılık veya

kötü gösteren uzlaşmaz ideolojiler tarafından zehirlenmişti. Ancak bu açıklama son derece kusurludur, çünkü karşılıklı caydırıcılık senaryosunun temelindeki basit mantığı göz ardı edip sorunu sıradışı ve çözümsüz ilan eder. Herkesin nükleer silahı olacaksa, benim de olması daha iyidir. Eğer nükleer silahı olan tek kişi bensem – daha da iyi.

Birçok toplumsal sorun bu modele göre ele alınabilir: ABD'li silah sahipleri, silahları varken kendilerini daha güvende hissettiklerini söyler genellikle ve nefsi müdafaa hemen herkese göre meşru bir haktır; bu gerekçelere dayanarak ABD silah lobisi özellikle saldırı tüfekleri gibi güçlü silahlar konusunda daha etkili düzenlemeler yapılması çağrılarına, bunların yumuşak Doğu Yakası'nın yozlaşmasının veya Washington elitlerinin müdahaleci kontrol manyaklığının bir belirtisi olduğunu söyleyerek karşı çıkar. Oyun teorisinin sunduğu kavramlar bunun saçmalık olduğunu gösterir; aslında burada da bireysel açıdan rasyonel bir eylemin –silah sahibi olma– kolektif açıdan irrasyonel olduğu bir durum söz konusudur. Herkesin silah sahibi olması, bireyin kendini savunma avantajını hemen "yiyip bitirir". Sürekli daha büyük, daha da büyük silahlar almanız gerekir, öyle ki bir yerden sonra komşular arasında barış ancak tanklarla, o da sadece bir süreliğine sağlanabilir hale gelecektir.

Son zamanlarda yaygınlaşan aşı karşıtlığı da nihayetinde bir kolektif eylem sorunudur. Aşı yaptırmanın iddia edilen riskleri çoğunlukla hayal ürünüdür, ama öfkeyle tepki gösterip ağlayan çocuğunun koluna metal bir iğne batırtmak için kim yabancıların hasta çocuklarıyla dolu bekleme odasında bir sabahını feda etmek ister ki? Herkes aşılanırsa, kişi kendi çocuğunu böyle bir işkenceye maruz bırakmak zorunda kalmadan sürü bağışıklığının nimetlerinden faydalanabilir. Ama aşı yaptırma oranı sürü bağışıklığı seviyesinin altına düştüğünde, artan hastalık vakaları nedeniyle aşı yaptırmak bireysel olarak yine rasyonel hale gelir. Dolayısıyla, "aşı karşıtları" – genellikle acayip komplo teorilerine inanmaları dışında– irrasyonel değil ahlaksızca davranmaktadır, çünkü herhangi bir katkıda bulunmaksızın işbirliğine dayalı yapılardan faydalanmaktadırlar.

Biyolojik dünyada kolektif eylem sorunları her yerde karşımıza çıkar. Kaliforniya'ya özgü devasa sekoya ağaçları sırf güneşin altında en iyi yeri kapabilmek için yüz metreden fazla uzar. Birbirlerini alt etmek için giriştikleri bu son derece verimsiz rekabeti elli metrelik bir azami yükseklikte anlaşıp daha erken bitiremezler.[26]

Kolektif eylem imkânsız değildir; ne var ki, saydığımız örnekler ve kolektif eylem sorunlarının mantığı, eylem kabiliyetine sahip bir *biz* oluşturmanın önünde güçlü engeller olduğunu gösterir. Bu engelleri aşmamızı sağlayacak evrensel olarak geçerli bir reçetemiz yok. İşbirliğine dayalı düzenlemelerin suistimale hep açık olması sorunu çözülemiyor.

Ahlakımızın evrimi bağlamında ne anlama gelir bu? İnsana benzeyen küçük bir grup canlı hayal edelim. Grup üyelerinin her biri kendisi için mücadele etsin ve sadece kendi çıkarlarıyla ilgilensin. İşbirliği olmasın. Derken, rasgele genetik mutasyon yoluyla, diğerlerinden biraz –sadece çok az– daha diğerkâm ve işbirliğine meyilli bir birey dünyaya gelsin. Bu birey ilkel bir ahlak anlayışıyla, bazen başkalarını istismar etmeme ve kendi çıkarını diğerlerinin çıkarlarının üstünde tutmama eğiliminde olacaktır.

Böyle bir varyant asla üstün gelemez, kaynak ve üreme mücadelesinde hızla yok olur. Bu varyanta karşı seçilim baskısı acımasız olacak ve popülasyonda yayılamayacaktır. İşbirliği yaparak birbirine yardım eden bireylerden oluşan bir grubun akıbeti de farklı olmayacaktır. Burada da mutasyon yoluyla tesadüfen ortaya çıkan ve diğerlerine göre işbirliğine *daha az* eğilimli olan bir birey, büyük bir rekabet avantajına sahip olacaktır. Daha çok yavru aracılığıyla genetik mirası popülasyonda hızla yayılacaktır. Evrimin seçilim baskısı ahlaki davranışların hep aleyhine işliyor gibidir. İşbirliği muamması işte budur.

Laboratuvarda İşbirliği

İşbirliğine dayalı yapıların çökme, hatta yıkıcı şiddet döngülerine kapılma eğilimi gösterdiği ampirik olarak defalarca doğrulanmıştır. Davranışsal ekonominin deneysel oyunları, insanların çekincelerle de olsa genelde işbirliği yapmaya istekli olduğunu, ama avantacıların genelde durumu suistimal ederek diğerlerinin işbirliği yapma isteğini azalttığını, böylece bireyin ortak faydaya ortalama katkısının hızla azalıp sonunda sıfırlandığını gösterir.

İnsana özgü işbirliği davranışlarını tam olarak inceleyebilmek için öncelikle bu davranışların bilimsel olarak operasyonelleştirilmesi gerekir. Kamu Malı oyununda kolektif eylem sorunları bir karar verme durumu olarak modellenir; buna göre dört ya da beş gibi az sayıda oyuncunun her biri başlangıçta aldığı parayı ya kendine saklayacak ya da ortak kasaya bağışlayacaktır.[27] Her turdan sonra, ortak kasada toplanan miktar birden büyük bir sayıyla çarpılır (genellikle iki katına çıkarılır) ve tek tek katkılarına bakılmaksızın tüm katılımcılara eşit paylar halinde dağıtılır. "İhanet" (*defektion*) olarak da adlandırılan avantacılığın baskın strateji olduğu hemen görülebilir. Bireysel olarak herkes diğerlerinin katkılarından faydalanır, ayrıca kasaya bağışlamadığı para da kendisine kalır.

Bu etki, oynanan tur sayısı arttığında ve böyle mükerrer bir tutuklu ikilemindeki tur sayısı katılımcı oyuncular tarafından önceden bilindiğinde daha da artar. Bu durumda, her turdaki en iyi strateji, son turun en iyi stratejisinden geriye doğru tümevarım yoluyla türetilebilir. On tur oynanacağı belliyse, onuncu ve son turda kişinin davranışının on birinci turun sonucu üzerinde bir etkisi olamayacağı da açıktır (çünkü böyle bir tur yoktur). Bu nedenle son turda katılımcıların işbirliği yapmaması beklenir – bu da fiilen dokuzuncu turu son tur yapar, dolayısıyla bu turda da işbirliği yapılmaması beklenir. Böylelikle tüm zincir dağılır ve işbirliği yapmama stratejisi daha ilk turda karşı koyulmaz hale gelir. Bu teorik sonuç ampirik olarak da doğrulanmıştır: Birçok katılımcı Kamu Malı oyununun

ilk turlarında işbirliği yapmaya istekli olsa da, bazı oyuncular katkıda bulunmadan diğerlerinin katkılarından faydalanmaya başladıktan sonra bu durum hızla çökmektedir. Birkaç tur sonra, ortak kasaya yapılan ödemeler sıfıra yakınsar.

Deneysel çalışmaların yaşam dünyamızdaki geçerliliği (teknik jargonda "ekolojik geçerlilik") elbette hep şüpheli kalır, çünkü son derece yapay laboratuvar koşullarında dikkatle bilgilendirilen deneklerin davranışlarının içerimleri, günlük yaşamın çalılıkları içindeki kanlı canlı insanlar göz önüne alındığında sınırlıdır. Yine de bu fenomen, bir mekânda uzun süre kaldığı için sıkıntı duymuş herkese tanıdık gelecektir: Bir kamp gezisine katılanların işbirliği yapma isteklerinin, grup üyelerinden bazılarının bütünün başarısına katkıda bulunmaya yanaşmamaya başlamasının ardından gitgide azalmasıyla da aynı fenomen karşımıza çıkar. Yeni bir insan tasavvuru bile hiçbir şeyi değiştirmez. Kolektif eylem sorunlarının yalnızca insanın ekonomiyle ilgili bilimlerin ideolojik önkabullerine göre hareket eden bir *homo economicus* olduğu varsayıldığında ortaya çıktığı, uzun zaman önce çürütülmüş olan popüler bir efsanedir. İşbirliği kırılgandır; bu nedenle Benjamin Franklin'in, porselen, cam ve itibar gibi kırılması kolay ama onarılması zor şeyler listesinde yer alır.

İşbirliği yapmanın çok zor, başarıyla kurulmuş işbirliğini sürdürmeninse daha da zor olduğunu bu bölümün başında da belirtmiştim. Dünyanın zarları başarılı bir işbirliği aleyhine hilelidir. İşbirliği yapmamak normaldir, açıklanması gereken işbirliğidir. Sosyolog Niklas Luhmann, başarısızlık ihtimaliyle kıyaslandığında başarılı işbirliğinin "neredeyse imkânsız" olduğunu söyler. Ne zaman iki – ya da daha fazla– insan bir araya gelse, çifte olumsallık söz konusudur:[28] Olabilecek sayısız şey vardır. Birbirlerini görmezden gelebilir, birbirlerine saldırabilir, saçma bir şekilde davranabilir ya da en azından işbirliği yapmaya çalışıp başarısız olabilirler. Bazen söylendiği gibi *ego* ve *alter*'in, eylemlerini başarılı bir şekilde "birleştirmesi" pek çok ihtimalden yalnızca biridir, bu yüzden de pek muhtemel değildir.

İnsanlar, Maymunlar

Siz de ağzınızı sıkı tutup suç ortağınızı ele vermeyi reddetmez miydiniz? Bu bir onur meselesi değil midir? Cicero'nun dediği gibi, hırsızlar bile kuralları bilir ve öğrenciler amaç odaklı rasyonel eylemin mantığını kabul etmeye pek yanaşmaz, işbirliği yapmamanın avantajlarını görmeleri için eğitilmeleri gerekir.

Siz de böyle düşünüyorsanız, ahlaki pusulanız çalışıyor demektir. İşbirliğine yönelik içgüdülerin muhtemelen doğuştan geldiği tezini de doğrular bu. Kolektif eylemi sezgisel olarak cazip bulmamız, avantacılara karşı öfke ve kızgınlık duymamız, evrimin milyonlarca yıldır devam eden öğrenme sürecinde biz insanlara işbirliğini içsel olarak gerekli görmemize neden olan sosyal tercihler yüklediğini gösterir.[29] Önce işbirliğinin nasıl işlediğini öğrenmemiz gerekmez.

İşbirliği yeteneğimizin doğuştan geldiği, matematiksel bir kesinlikle kanıtlanamayan tartışmalı bir iddiadır. Bununla beraber, bir davranış biçiminin doğuştan geldiğine ya da daha teknik bir ifadeyle evrim tarafından güçlü bir şekilde *yönlendirildiğine* dair sağlam kanıtlar bulunabilir. Bir yetenek (a) çok erken gelişiyorsa, (b) tüm kültürlerde ortaya çıkıyorsa ve (c) değiştirilmesi zor ya da imkânsızsa, "doğuştan gelen" bir eğilim için mükemmel bir adaydır.

Ahlakımız bu tanıma tam uyar. Özellikle de proto-ahlaki eğilimlerin şaşırtıcı derecede erken ortaya çıktığı artık gayet net kanıtlanabiliyor. "Gözlemleme süresi araştırmaları"[30] sayesinde, on iki aylıktan küçük bebeklerin, başkalarına engel olan ya da zarar veren değil, yardımsever davranan figürleri ve biçimleri gözlemlemeyi tercih ettikleri gösterilebiliyor. Bebekler bile adaletsizliğe alerjik bir tepki verir; zalimleri suçlarından dolayı cezalandırmak, öğrenilmesi gerekmeyen, kendiliğinden gelişen bir tepkidir.

Biz insanlar hakkındaki hipotezler tıpkı ilaçlar gibi genellikle maymunlar üstünde test edilir. Ancak bu yaklaşım çok sınırlı kalır. Belirli yeteneklerin şu ya da bu primatta bulunması, aslında söz konusu yeteneklerin insan ahlakını açıklayamayacağının kanıtı olarak

da görülebilir. Maymunlar ve insanlar çok farklıdır ve çok farklı şeyler yaparlar (uçaktaki şempanzelerle ilgili düşünce deneyini hatırlayın). Bir özellik, sırf primatlarda da bulunuyor diye insana özgü bir davranışı açıklayamaz. Açıklayabiliyorsa eğer, nasıl oluyor da maymunlar da gemi inşa etmiyor, evlenmiyor ya da kitap yazmıyor?

Hollandalı primatolog Frans de Waal bu tuzağa tekrar tekrar düşer. Bilhassa 2003'te Princeton Üniversitesi'nde verdiği, büyük itibar gören İnsani Değerler Üzerine Tanner Dersleri'nde (*Tanner Lectures on Human Values*, daha sonra *Primates and Philosophers* yani Primatlar ve Felsefeciler adıyla yayımlanmıştır) de Waal, ahlakımızın derin evrimsel kökenleri olduğunu göstererek "cila teorisini" (*veneer theory*) çürütmeye çalışır. Cila teorisini savunanların sloganı olan "Diğerkâm birinin cilasını kazırsanız, bir ikiyüzlünün kanadığını görürsünüz" sözüne göre, ağırbaşlı-ölçülü dış görünüşümüzün altında, oyunun kurallarına en iyi ihtimalle gönülsüzce, kendi çıkarları uğruna ve sadece kısmen uyan ahlaksız caniler yatar. Bulunmaz bir fırsat yakalayınca, en masum görünen kuzu bile her an cinayet işlemeye ve yağmalamaya hazırdır.[31]

De Waal'a göre bu görüş doğru olamaz çünkü temel ahlaki yetiler, böyle stratejik sahtekârlık eylemlerinde bulunamayacak durumdaki en yakın akrabalarımızda da mevcuttur. Dolayısıyla insan ahlakı da otantiktir, değerlerimize Potemkin köyleri gözüyle bakan siniklerin sandığından çok daha derin köklere sahiptir. Özellikle şempanzelerin empati ya da yardımlaşma gibi sosyal içgüdülere sahip olduğu çok açıktır, toplumsal eşitsizliğe karşı da biz insanlara benzer bir öfke sergilerler.[32] Bir şempanzenin sırf bir türdeşine üzüm verildiği için salatalığı reddettiğini gösteren çalışma (her ne kadar yorumu tartışmalı olsa da) efsane haline gelmiştir.

Ne var ki, empati ve karşılıklılık tam da bu nedenle insan ahlakını açıklamakta *zorunlu olarak* yetersiz kalır: Milyonlarca üyeli gruplar kurabilen ve bu gruplar için işbirliğine dayalı çözümler üretebilen insanların kökten farklı psikolojik araçları olmalıdır. Devasa ve son derece karmaşık işbirliği zincirleri kurmak için biraz merhamet ve karşılıklı yardımlaşma yetiyorsa eğer, neden şempanzeler

son derece hiyerarşik örgütlenmiş ve üye sayısı asla birkaç düzineyi geçmeyen gruplar halinde yaşıyor? Bunun nedeni, kökenleri hâlâ tam olarak açıklığa kavuşmamış olan, insanın hiper sosyalliği fenomenidir. Primatlar bize en yakın akrabalarımızla hangi özelliklerimizin ortak olduğunu göstererek bu gizemin çözülmesinde bir hayli yardımcı olabilir çünkü böylece söz konusu özellikleri eleyerek sadece insan ahlakımıza özgü özellikleri ortaya çıkarabiliriz.

Dolayısıyla ahlaka dair çağdaş, bilimsel olarak temellendirilmiş bir soy araştırması her şeyden önce şunu açıklamalıdır: Biz insanlar, evrimsel açıdan istikrarsız olmalarına rağmen nasıl oldu da işbirliği eğilimleri geliştirmeyi başardık? Bu soruyu yanıtlamak için, bu evrimsel zorluğun üstesinden gelmek zorunda kaldığımız koşullara daha yakından bakmamız gerekiyor.

Tanrısız Erdem

Ahlakımız, işbirliğini mümkün kılan psikososyal bir mekanizmadır. Bu mekanizmayı anlamak için gerekli olan bilimsel araçlardan bazılarını gördük.

Bu teorik arka plan sayesinde, ahlakın kökeni sorunu daha doğru ifade edilebilir: Ahlakımız Tanrı'nın vahyettiği ya da *a priori* olarak bilinen bir normlar toplamı olmayıp bir tarihe sahip olduğundan, ahlak felsefesi –Nietzsche'nin paha biçilmez içgörüsüdür bu– soykütüksel hale gelir. İyi temellendirilmiş bir ahlak tarihi evrim teorisi, ahlak psikolojisi ve antropolojinin elde ettiği en güncel bulgulara dayanır. Aynı zamanda hem ahlakın kökenine dair Nietzsche'nin eleştirdiği modern spekülasyonların naifliğinden hem de Nietzsche'nin kendi eğlenceli ama kötü alışkanlıklarının bir parçası olan abartılı polemiklerden kaçınır.

Ahlakımız belli koşullar altında, evrimsel adaptasyon ortamımızda oluşmuştur. İklimin değişkenlik gösterdiği bir ortamda büyük memelileri avlayarak hayatta kalmak zorunda olan küçük, çatışan gruplar halinde yaşıyorduk. Bu ortam bizi esnek, zeki ve işbirliğine eğilimli ama aynı zamanda kabileci ve şiddete eğilimli de yaptı.

Ahlakımız *insana özgüdür*. Primatlar bize hangi yeteneklerin ahlakımızın özünü *açıklayamadığını* –yanlışlama yoluyla– gösterebilir. Bir özellik maymunlarda da görülüyorsa insana özgü işbirliğini açıklamakta otomatikman başarısız olur.

İşbirliği ve diğerkâmlığın ortaya çıkabilmesi için zorlu engellerin aşılması gerekir. Bu engeller varlığını sürdürüyor ve ahlaki eğilimlerimizi sürekli etkileyerek istikrarsızlaştırıyor, bu yüzden işbirliği konusunda elde edilen başarılar kırılgan kalmaya devam ediyor. Esas sorun, işbirliği yapmamanın, yani bireyin kendi çıkarını maksimize etmesinin hemen her zaman en iyi tercih olmasıdır. Ne yazık ki her birey ve topluluk için aynı şey geçerli olduğundan, ahlaki normlar dengesini sürekli yitirir.

İşbirliğinin pek muhtemel olmaması, evrim teorisinin açıklaması gereken bir soru olarak da ifade edilebilir: Kaçınılmaz biçimde – en azından görünüşe göre– *üreme başarımızı azalttıkları* halde, evrim nasıl oldu da diğerkâm eğilimler ya da işbirliği eğilimleri üretmeyi başardı? *Bir başkasına* yardım etmek *bana* nasıl bir fayda sağlayabilir? Kişisel çıkarımı toplumun refahına tabi kılmam, bedeline değer mi?

Evrim teorisinin diğerkâm ahlakımızı açıklayamaması, ilahi kökenli olması *gerektiğini* düşündükleri insan doğasının son umudu olarak ahlaka tutunan teist evrim teorisi karşıtlarının, uzun zaman konuşmayı en sevdiği konulardan biri oldu. Evrim teorisi, özellikle *en uygun olanın hayatta kalmasına* indirgendiğinde, herkesin her zaman kendi çıkarının peşinde olması gerektiğini öngörüyor gibiydi. İyi de komşular birbirine yardım etmez mi, çocuklarımız için kendimizi feda etmez miyiz? Dostluk, topluluk, dayanışma yok mu? Komşumuzu sevemez miyiz? Tanrıtanımaz bir bakış açısından ise ahlakımız büyük bir hata, bir muamma, ateistlerin açıklayamamakla beraber aşikâr bir olgu kabul ettiği bilimsel bir anormallik gibi görünür.

Dindarlar arasında hâlâ rağbet gören, diğerkâmlığın ve bencil olmamanın kökeninin evrimsel olamayacağı tezinin kesin olarak çürütülmüş bir mit olduğunu artık biliyoruz. Bununla beraber, bu-

rada sınırı aşmamak gerekir, çünkü bazen ateist evrimsel biyologlar ya da filozoflar sırf Tanrı'ya hiç yer vermemek için natüralist açıklamaların kapsamını abartma eğilimindedir. Bu ayartıya kapılmamak gerekir. Aslına bakılırsa bilimsel alçakgönüllülük, evrimsel araştırmaların kayda değer başarılarını mevcut eksiklerinin üstünü örtmek için kullanmamayı gerektirir. Bizi işbirliği yapan varlıklar haline getiren şeyin ne olduğunu ve işbirliğinin nasıl işlediğini henüz kesin olarak bilmiyoruz.

Teistik tezi geçersiz kılan aslında ahlakın nasıl ortaya çıkıp yayıldığını kesin bir biçimde açıklamış olmamız değil, ahlaka dair natüralist açıklamaların zaman içindeki kademeli başarısıdır: 19. yüzyılın sonunda, işbirliği ve ahlak evrim teorisinde tam bir muammaydı. Ama aradan geçen zamanda ahlakımızın pek çok yönü tatmin edici bir şekilde deşifre edildi, geriye kalan soruların nihayetinde cevaplanabileceğini ummak için sağlam nedenlerimiz var artık. Wittgenstein'ın dediği gibi, "Işık bütünün üstüne yavaş yavaş düşer".[33]

İki Kardeş (ya da Sekiz Kuzen)

Temel ahlaki eylem kalıpları evrimsel olarak açıklanabilir. Diğerkâm eylemler maliyetlidir – bu kadarı doğrudur. Ama kıt kaynaklar için kurnaz rakiplerle mücadelede işbirliği davranışını stratejik olarak uzun vadede de uygulanabilir kılan mekanizmalar da vardır.

Evrim teorisi yaşamın kasvetli ve amansız bir resmini çiziyor gibidir. Tüm canlılar dünyası, zayıfların kurban gittiği hiç bitmeyen acımasız bir mücadele içindedir. Sadece güçlüler galip gelir, gelecek vadeden yavrular üretip genlerini, daha doğrusu genlerinin kopyalarını bir sonraki nesle aktarmayı sadece güçlüler başarabilir. Kazananların ödüllendirildiği, kaybedenlere yer olmayan soğuk, merhametsiz bir dünyadır bu.

Tüm bunlar kulağa fazlasıyla acımasız geliyor ama gerçek çok daha iç karatıcı. Bunu görmek için, evrim sürecinde seçilim baskısı tarafından nihayetinde aslında kimin seçildiğini veya ayıklandığını

anlamak gerekir. Hayatta kalmaya çalışan bireysel organizmalar mı? Dünyayı paylaşan, bir bütün olarak türler mi? Hiçbiri değil. Evrimsel süreçte kaderi söz konusu olan temel seçilim birimi esasen *gendir.*

Gen merkezli bu bakış açısını 20. yüzyılın ikinci yarısında esasen İngiliz evrimsel biyolog Richard Dawkins, çığır açan kitabı *Gen Bencildir*'le –adı bu kadar yanlış anlaşılan bir kitap daha yoktur herhalde– popülerleştirdi.[34] Pek çok okura göre *Gen Bencildir*, az önce özetlediğimiz hayatta kalma mücadelesinin biz insanlar da dahil tüm canlıları her zaman kendi çıkarları peşinde koşan, ahlaki inceliklere en iyi ihtimalle geçici olarak, o da hesapçılık ya da ikiyüzlülük nedeniyle prim veren, doğuştan iflah olmaz soğukkanlı sosyopatlar haline getirdiğini ima ediyor gibiydi.

Aslında Dawkins'in kitabı durumun tam tersi olduğunu gösterir. Bizler diğerkâmız çünkü *genlerimiz* bencil. Tam da genlerimiz bize ne olduğunu umursamadığı için ahlaki varlıklar haline geldik. Aslında biz insanlar (ve diğer tüm organizmalar) tüm çabaları sadece moleküler efendilerine yarayan, adeta kendini feda eden köleleriz. Evrimsel biyolojideki bu radikal dönüm noktasını belirginleştirmek için Dawkins *eşleyiciler* ile *araçlar* ayrımını ortaya koyar. Eşleyici, kendi kopyalarını üreten bir varlıktır. Araç ise eşleyicinin bunu başarmasını sağlayan mecra. *Biz* bu araçlarız.

Tavuklar yeni tavuklar dünyaya getirmek için yumurtlamaz. Yumurtalar yeni yumurtalar dünyaya getirmek için tavuk üretir. Evrimin öncelikle genlerle ilgili olması gerektiği barizdir. Hatta evrim bazen sadece genlerin (daha doğrusu alellerin) nispi sıklığının nesiller arasındaki değişimi olarak *tanımlanır.* Meseleyi kavramsal açıdan netleştirmeye çalışmadan da şunu rahatlıkla anlayabiliriz: Seçilim ve mutasyonun kör oyununa tabi olanlar nihayetinde tek tek organizmalar olamaz; kendi kopyalarını üretebilen varlıklar evrimleşebilir sadece ve bunların üreme başarılarındaki farklılık zamanla belli varyantların çoğalmasına yol açar. Ağaçlar yeni ağaçlar meydana getirir, eski ağaçların kopyalarını değil. Sadece genler tam anlamıyla çoğalma yeteneğine sahiptir.

Hayatta kalmak için verilen amansız bir mücadele olarak evrim tarihini iç karartıcı bulanlar burada pek teselli bulamayacaktır. Gen merkezli bakış açısı doğruysa, evrim açısından "biz" hiç de önemli değiliz demektir. Kendi kendini eşleyen genleri acımasız doğa koşullarından korumak amacıyla 3,5 milyar yıl boyunca mutasyon ve seçilim yoluyla inşa edilmiş sofistike robotlardan başka bir şey değiliz.[35] Başka şeylerin yanı sıra, DNA'mızın büyük bir kısmının herhangi bir işlev yerine getirmeksizin sadece yer kapladığı gerçeği de bu görüşü destekler. Faydasızlığı aşikâr olan bu *çöp* DNA neden var? Genlerimiz açısından bu sorunun hiçbir anlamı yoktur. Yararlı bir bilgi içermeyen genetik materyal ancak genlerimizin bizim için var olduğunu varsaydığımızda şaşırtıcı görünür. Ama eğer *biz genlerimiz için* varsak, şu hemen fark edilir: Eşleyicilerin taşıyıcıları olarak biz, araç olarak görevimizi yerine getirebilmek için yalnızca hayatta kalma ve üreme konusunda başarı sağlayabileceğimiz talimatlara ihtiyaç duyarız. Geriye kalan genlerin hepsi otomatikman, olduğu gibi kopyalanır. Faydasız olup olmamaları genler için önemsizdir. Ve tabii kime göre faydasız?

Bu noktada, ahlaki açıdan övgüye değer davranış kalıplarının evrimsel olarak varlığını sürdürmesinin ne kadar zor olduğunu ve diğerkâmlık ile işbirliğinin neden bu kadar uzun süre evrimsel olarak çelişkili göründüğünü bir daha açıklığa kavuşturmak gerekiyor. Rasgele mutasyon süreci tesadüfen işbirliğine eğilimli bir birey üretmeyi başarsa bile hemen buna karşı bir seçilim gerçekleşir. İşbirliği yapan üyelerden oluşan bir grubun bütünlüğü de sömürücüler ve avantacılar tarafından içeriden bozulmaktan korunamaz, çünkü istatistiksel olarak genlerin rekombinasyonu uzun vadede işbirliğine bazen daha fazla bazen daha az eğilimli organizmalar üretir, bunlardan işbirliğine daha az eğilimli olanlar her zaman daha iyi performans gösterir ve böylelikle görülme sıklıkları gitgide artar. Görünüşe göre, işbirliğine eğilimli diğerkâmlar bu süreçte *zorunlu olarak* ayıklanır. İşbirliği yapmayan stratejilerin istilası kaçınılmazdır.

Diğerkâm eğilimlerin evrimsel olarak nasıl istikrarlı olabileceğine dair ilk ipucu William D. Hamilton'ın "kapsayıcı uygunluk"

(*inclusive fitness*) kavramında bulunabilir.[36] Evrimsel biyolojide muhtemelen en çok bilinen eşit(siz)lik "Hamilton Kuralı" olarak adlandırılır. Bu kurala göre, yardım eden için zarar anlamına gelse bile belirli koşullar altında diğerkâm eylemler bekleyebiliriz; birincisi, diğerkâm eylemin maliyeti yeterince düşükse ve ikincisi, diğerkâm davranan birey ile diğerkâm eylemden yararlanan birey yeterince yakın akrabaysa, yardımcı organizma kendi genlerinin çoğalmasına yardım etmiş olur. Biçimsel olarak Hamilton Kuralı şöyledir: rB > C. Alıcı diğerkâm eylemden "veren"den daha fazla fayda sağlamalıdır, yani B > C (B fayda, C maliyet anlamına gelir) olmalıdır. Ancak elde edilen faydanın ağırlığı akrabalık derecesi (r) ile orantılı olarak azalır, bu nedenle bir katsayı ile çarpılmalıdır. Kendimle genlerimin yüzde yüzünü, anne babamla veya biyolojik kardeşlerimle –ortalama olarak– bunun yarısını paylaşırım. Kuzenlerde ise genetik materyalin sadece %12,5'i ortaktır. Kardeşim lehine fedakârlık yaparak kabul edeceğim, üreme başarımı azaltacak bir zarara değmesi için, kardeşimin elde edeceği fayda benim zararımın en az iki katı olmalıdır, çünkü şimdi B ile çarpılan r katsayısı 0,5'tir. İngiliz biyolog John Haldane'in, yurttaşı Hamilton'dan birkaç yıl önce bu anlayışı şöyle özetlediği söylenir: "Kardeşimi kurtarmak için canımı verir miyim? Hayır, ama iki kardeş ya da sekiz kuzen için veririm."

Akrabalarına yardım edenler kendi genlerine, daha doğrusu genlerinin kopyalarına yardım etmiş olur. Böylelikle diğerkâmlık adaptif hale gelir. Dawkins'in antropomorfik bencil gen metaforu, bencil genlerin diğerkâm araçlar yani bizleri üretebileceğini söyler. Kopyaları güvenceye alındığı sürece genlerim *benim* refahıma tamamen kayıtsız kalabileceğinden, aile üyelerimdeki gen kopyalarımın üreme başarısını olumlu yönde etkilemek koşuluyla şefkat ve yardımseverlik gelişebilir. Bu içgörü, kişiyi temel değerlerine ve ilişkilerine geçici olarak yabancılaştırmak ya da onlardan uzaklaştırmak gibi rahatsız edici bir etki yaratabilir. Çocuklarımızı karşılıksız sevdiğimizi düşünürken yanılıyor muyuz? Aslında kendi çıkarlarımızı, bilmediğimiz amaçlarla biz fark etmeden güdülerimizi yönlendiren ruhsuz ve duygusuz moleküllerin –içimizde ve yavrularımızda ya-

şayan eşleyicilerin– hizmetine sunmaya genetik olarak programlandığımız için mi seviyoruz onları?

Tit for Tat

Hamilton Kuralı ile gen merkezli bakış açısı birleştirilerek aile üyeleri arasındaki işbirliği davranışlarının evrimi açıklanabilir. Bu mekanizma "akraba seçilimi" (*kin selection*) olarak da adlandırılır.

Ahlaki eğilimin evrimini mümkün kılan ikinci bir mekanizma da karşılıklı fayda sağlayan ilişkilerdir. Karşılıklılık –sen benim sırtımı kaşı, ben de seninkini– genetik olarak akraba olmayan ya da çok uzak akraba olan bireyler arasında da işe yarar. Teknik olarak bu bir diğerkâmlık biçimi değildir çünkü karşılıklı destek, yardım eden taraf için net bir maliyet yaratmaz. Böyle durumlarda mutualizmden söz ederiz (*mutual* = karşılıklı). Mutualizmde iki taraf da fayda sağlar, tam anlamıyla diğerkâmlıkta ise sadece yardım alan taraf fayda görür.

Diğerkâmlığın evrimi gibi, karşılıklı işbirliğinin adaptifliğinin de istikrar sorunu vardır. Karşılıklı işbirliğinin avantajları, kapsayıcı uygunluk durumunda olduğu gibi, faydalarını büyük ölçüde azaltabilecek (Hamilton Kuralı'ındaki r gibi) bir katsayı ile dengelenmek durumundadır. Hamilton, ilişkinin tarafları ne kadar yakın akraba olursa akraba seçiliminin ahlaki eylemi o kadar çok desteklediğini, öyle ki uzaktan akraba olanlar veya hiç akraba olmayanlar arasındaki karşılıksız yardımın zahmete değmediğini göstermiştir. Karşılıklı diğerkâmlıkta ise her şey, ilişkinin iki tarafının, karşılıklı desteğin faydalarının nihayetinde gerçeğe dönüşmesi için gelecekte tekrar bir araya gelme ihtimaline bağlıdır. ABD'li evrimsel biyolog Robert Trivers'ın da belirttiği üzere, karşılıklı diğerkâmlık ancak tekrar karşılaşma ihtimali yeterince yüksekse zahmete değer.[37]

Birçok durumda, karşılıklı destek güvencesiyle uzun vadede faydalı olabilecek ittifaklar kurmak zahmete değer. Başarı ihtimali en yüksek işbirliği stratejisi hangisidir peki? Karşılıklılık pratikte nasıl uygulanabilir?

ABD'li siyaset bilimci Robert Axelrod bu soruyu cevaplamak için 1980'lerin başında 20. yüzyılın en ünlü deneylerinden birini düzenledi.[38] Temel fikir, hangi işbirliği biçiminin daha başarılı olacağını bulmak için, bilgisayarla yapılan bir turnuva simülasyonunda farklı stratejileri karşı karşıya getirmekti. Axelrod psikologları, matematikçileri, ekonomistleri ve sosyal bilimcileri mükerrer bir tutuklu ikilemi durumunda birbirleriyle rekabet edecek stratejiler önermeye davet etti. Her strateji 200 tur diğerlerine (ve kendisine) karşı yarışacak, sonunda hangi stratejinin en çok puanı topladığı ortaya çıkacaktı.

Axelrod'ın turnuvasındaki on dört katılımcı birbirinden çok farklı stratejiler sundu. Önerilen stratejilerden biri "sürekli misilleme" idi: İşbirliği yap, ama bir defa suistimal edilirsen, bir daha işbirliği yapmayarak karşılık ver. Bir diğer strateji rasgele ve öngörülemez biçimde davranmak, bir diğeri her zaman işbirliği yapmak, bir diğeri ise hiçbir zaman işbirliği yapmamaktı.

Hangi stratejinin en başarılı olacağı önceden kestirilemiyordu. Her zaman kendi çıkarını kollayan güçlü ve acımasız olanlar mı galip gelecekti? Yoksa kendilerinden faydalanılsa bile hep işbirliği yapan ılımlı ve hoşgörülü olanlar mı? Yoksa davranışları keyfi olduğu için öngörülemeyenler mi? Yoksa bir kere aldatılınca artık dünyanın yandığını görmek isteyen intikamcılar mı?

Katılımcılar LOOK AHEAD, DOWNING veya TIDEMAN AND CHIERUZZI gibi şifreli isimlere sahip çeşitli stratejiler sundu. Kazanan strateji Toronto Üniversitesi'nde profesör olan ABD'li matematikçi Anatol Rapoport'tan geldi. Bu strateji tüm yarışmacılar arasında en basit olanıydı. Adı: TIT FOR TAT (*quid pro quo*, kısasa kısas!). TIT FOR TAT stratejisi ilk hamlede hep işbirliğini seçiyor, sonraki hamlelerdeyse hep rakibini kopyalıyordu. Rakip işbirliği yaparsa, TIT FOR TAT de yapıyordu. Rakip ihanet eder, işbirliği yapmamayı seçerse, TIT FOR TAT de aynı karşılığı veriyordu.

TIT FOR TAT stratejisi şaşırtıcı derecede sezgiseldir; başkalarıyla nasıl işbirliği yapmamız gerektiğine ve iyi niyetimizin sınırlarının nerede bittiğine dair kendi ahlak anlayışımızla büyük ölçüde örtü-

şür. Önce işbirliği teklif etmek ama istismar edilmeye de izin vermemek sezgisel olarak doğru görünür. Dahası karşı taraftan gelen bir uzlaşma teklifinin ardından işbirliğine geri dönmeye hazır olunmalıdır. Bu stratejinin bize duygusal açıdan uygun görünmesi, evrimsel olarak kabaca TIT FOR TAT'e karşılık gelen bir işbirliği tertibatıyla donatıldığımızın bir işaretidir.

Axelrod'ın deneyinin sonuçları pek çok kişi için şaşırtıcıydı, bu yüzden deney hemen tekrarlandı. İkinci deneydeki tüm katılımcılara ilk deneyde hangi stratejinin başarılı olduğu söylendi. Birçok aday aynı stratejinin daha karmaşık, görünüşte geliştirilmiş versiyonlarını sunduğu halde, TIT FOR TAT ikinci deneyde de yenilmedi. Orijinal basit strateji yine hepsine üstün geldi. En iyi sekiz stratejinin ortak özelliği "kibar" olmalarıydı. Kibar bir strateji diğer özellikleri ne olursa olsun asla ilk ihanet eden olmaz.

Bu deneyle Axelrod işbirliğine eğilimli bir ahlaki psikolojinin belirli koşullar altında evrimsel olarak üstün gelebileceğini göstermiştir. Hem işbirliği yapmaya istekli olan hem de sömürülmeye izin vermeyen aktörler, birbirlerinden fayda sağlarken, işbirliği yapmayan aktörleri kazan-kazan ittifakları kurma imkânından mahrum bırakır ve hiper işbirlikçi kurbanlar gibi sömürülmekten kurtulurlar. "Koşullu işbirliği" olarak da adlandırılan bu tutum potansiyel olarak evrimsel açıdan istikrarlıdır.

Üç farklı tipten oluşan bir nüfus hayal edelim: *enayiler*, *hilekârlar* ve *kindarlar*. Bu tipler üç farklı stratejiyi temsil etsin.[39] Hilekârlar asla işbirliği yapmaz, enayiler sömürülse bile hep işbirliği yapar. Kindarlar sadece işbirliği yapanlarla, yani enayiler ve diğer kindarlarla işbirliği yapar; hilekârlarla ise sadece bir defa işbirliği yapar, bir daha asla yapmazlar. İşbirliğine yanaşmayan hilekârlar başlarda çok başarılıdır. İlk turlarda kindarları ve özellikle de enayileri sömürürler. Ama enayiler kısa sürede yok olmaya başlar çünkü hilekârların acımasız sömürüsüne karşı koyamazlar. Kindarlar hilekârlar tarafından sömürülmeyi reddettikleri ve son enayi de kısa sürede ortadan kaybolduğu için, sonunda sadece birbirlerini sömüren hilekârlar ve birbirleriyle işbirliği yapan kindarlar kalır. Hilekârlar da

sonunda yok olur. Artık sadece birbirleriyle işbirliği yaparak olumlu bir geribesleme döngüsü –"verimli döngü"– içinde kendilerine yer bulan kindarlar vardır.

Pahalı Sinyaller ve Yeşil Sakallar

Karşılıklı işbirliğinin gerçekleşmesi için uygun işbirliği ortakları tespit edilebilmelidir. Bunun için, işbirliği teklifine kimin işbirliğiyle, kimin suistimalle karşılık vereceğine dair bilgiye ihtiyaç vardır. Sosyal sinyaller karşılıklı işbirliğinin evriminde bu nedenle temel bir öneme sahiptir, çünkü bir bireyin güvenilir bir işbirliği ortağı olup olmadığını anlamak başka türlü çok zordur. Karşılıklı işbirliği zincirini başlatmak için gerekli bilgi ihtiyacını karşılayan, uygun işbirliği ortaklarını tanımlayan belirgin dış özelliklerin olması yarar sağlayacaktır.

Evrimsel biyologlar böyle sinyallerin var olup olmadığı ve nasıl çalışabileceği konusunda spekülasyon yapmayı sever. Böyle meşhur spekülasyonlardan biri yeşil sakallardır.[40] Muhtemel bir işbirliği ortağının, ne kadar iyi niyetli olduğunu herkesin hemen anlamasını sağlayan uzun ve yeşil sakal gibi belirgin bir dış özellik taşıması en kolay yol olurdu.

Ne var ki yeşil sakallar muhtemelen doğada son derece nadirdir. Yeşil sakal için genetik kodun üç koşulu birden sağlaması gerekir: (a) yeşil sakalı üretmek, (b) diğer yeşil sakalları isabetli bir şekilde tanıma yeteneğini geliştirmek ve (c) diğer yeşil sakallara (ve sadece bunlara) karşı diğerkâm davranma eğilimini üretmek. Ancak genetik bilginin rekombinasyonu devam ettiği sürece, rasgele mutasyonlar kaçınılmaz olarak bir noktada bu dışsal sinyali taşıyan ama maliyetli diğerkâmlık güdüsünden yoksun, sahte yeşil sakallar üretecektir. "Sahte sakallar" doğal seçilim sürecinde her zaman daha iyi performans gösterecek ve nihayetinde üstün gelecektir.

Güvenilir sinyaller varsa, güvenilmez sinyaller de vardır. Güvenilmez sinyallerin olması sahte sinyallerin inandırıcılığını kusursuzlaştırmak için evrimsel teşvikler yaratır.[41] Bu da başkalarının gerçek

niyetlerini kestirmekte gitgide daha iyi olmamıza yol açmıştır. Aşağıdaki cümleyi ele alalım: *Paul, Julia'nın Johan'ı kıskandığına Fatih'in inanmadığını Charlotte'un bildiğini unutmuş.* Kişiler arası zor bir durumla karşı karşıyayız, ama her ne kadar girift zihinsel durumların birçok düzeyini betimlese de semantik olarak bu cümleyi anlayabiliyoruz. Başkalarının inançlarını, niyetlerini ve duygularını anlama yeteneği –genellikle zihin okuma olarak adlandırılır– bizimkine yaklaşan başka bir hayvan yoktur. Belli ki evrim bizi başkalarının zihinlerine sezgisel olarak erişmemizi sağlayan bir modülle donatmış.

Daha incelikli zihin okuma, daha rafine aldatma becerileri ve ardından gelen daha da gelişmiş zihin okuma becerisi diyalektiği ruhumuzu *derinleştirmiştir*. Gerçek niyetlerimizi başkalarından saklamanın en iyi yolu onları önce kendimizden saklamaktır. Sırf sanat uğruna pahalı tablo koleksiyonu yaptığını ya da sırf hayırseverlik duygusuyla bir okula kendi adını taşıyan bir piyano bağışladığını ileri süren çoğu insan muhtemelen doğru söylüyordur: Bilinçli olarak yalan söylüyor değildirler. Bununla beraber, böyle plasebo nedenlerin esasen bencil güdülere ve statü simgeleriyle böbürlenme davranışlarına ahlaki bir kılıf bulma işlevi gördüğünü anlamak için büyük bir insan doğası uzmanı olmak gerekmez. Ama kendi gerçek güdülerimiz genellikle bizden saklı kalır çünkü çevremizdeki insanları kandıracak kadar inandırıcı olmanın en iyi yolu budur.

Neyse ki yeşil sakallılara güvenmek zorunda değiliz. Sahte sinyal sorununu çözmenin daha iyi bir yolu gerçek sinyalleri *pahalı* hale getirmektir, bu sayede ancak büyük kayıplar vererek taklit edilebilirler ya da hiç taklit edilemezler. Amotz Zahavi'nin "handikap ilkesi"ne göre en iyi sinyaller, edinilmesi sahibine zarar veren sinyallerdir.[42] İsrailli evrimsel biyoloğun bu fikri ters bir mantık izler, çünkü zararlı sinyaller dolaylı olarak sahibinin bunlarla başa çıkabildiğini gösterir. Sadece en güçlü ve en iddialı tavus kuşları, daha az etkileyici türdeşleri için çok büyük engel oluşturacak kadar gösterişli kuyruk tüylerine sahip olabilir. Lüks tüyler "taklit edilemeyen" maliyetli bir sinyaldir çünkü genetik olarak dezavantajlı türdeşlerin bu

sinyale fiziksel olarak gücü yetmez.

Anlaşılması zor bazı dini uygulamalar, grup içinde işbirliğine hazır olmanın maliyetli, dolayısıyla güvenilir sinyalleri olarak yorumlanabilir. Özellikle tek tanrılı dinler, hangisinin inananlarından en grotesk dogmalara ve mantıkdışı fikirlere bağlılık talep edebileceğini görmek için birbiriyle yarışıyor gibidir. İster olabildiğince çok sayıda masum insanı (ve kendini) öldürmenin *ölümden sonra* yetmiş iki bakireyle ödüllendirileceği vaadi olsun; ister birkaç söz kalıbını tekrar ederek şarabın kana dönüştürülebileceği fikri (sözde kana dönüştürüldükten sonra da yine şarap gibi görünür, tadı şarap gibidir ve insanı bir o kadar sarhoş eder); ya da kendisinin yazdığı bariz olan bir kitabın, bulması hiç kolay olmayan, yeri bir melek tarafından gösterilmiş ve sihirli bir taş sayesinde okunmuş, üstünde garip hiyeroglifler basılı altın levhalardan kopyalandığı şeklindeki hayranlık uyandıracak kadar cüretkâr iddia: Çoğu dinin iddiaları, aklı başında bir insanın hiçbir şekilde inanmayacağı kadar bariz gerçekdışılıklardan oluşur. Nasıl oluyor da insanlar bunları hem benimsiyor hem de bunu alenen ifade edebiliyor? Maliyetli sinyaller teorisi perspektifinden bakıldığında, dini itirafların tuhaf karakteri tam da onların amaçlarına hizmet eder: Kafa karışıklıklarını itiraf etmek *hakiki* inananların ayırt edici özelliğidir.

Bilimsel makalelerin genellikle hermetik bir jargonla yazılmış olması da böyle açıklanabilir. Biliminsanları sade ve açık bir biçimde yazabilecekleri halde neden bu kadar beceriksizce ve anlaşılmaz bir biçimde yazar? Daha da önemlisi, nasıl oluyor da bazı entelektüeller, uzun cümleleri bazen çok az ya da hiçbir şey söylememesine rağmen, tam da kendilerini bu kadar anlaşılmaz bir biçimde ifade ettikleri için bilhassa ciddiye alınıyorlar? Gündelik dilin yanardöner anlamsal çağrışımlarından arındırılmış bir biçimde süreçler hakkında teknik hassasiyetle konuşabilmek için yapay bir bilimsel dil geliştirmek başlangıçta mantıklıydı. Yapay-ezoterik dil böylelikle ciddiyetin ve bilgili olmanın bir işareti haline geldi. Ama bir süre sonra bazıları temel niteliklere sahip olmadıkları halde "karmaşık jargon" sinyalini kopyalamaya başladı – sahte sakallar türedi.

Ahlakın evrimiyle ilgili temel sorun burada yatar: İşbirliğinin nasıl oluşacağı sorununa bulunduğu varsayılan her çözüm, rasgele mutasyonla ortaya çıkıp söz konusu çözümü baltalayan yeni işbirliği yapmama stratejilerinin istilasına açık, yeni bir statüko yaratır.

Kendi Aralarında Diğerkâm Olanlar

Ahlakın yapıtaşları olan diğerkâmlık ve karşılıklı işbirliği evrim çerçevesinde açıklanabilir çünkü bu davranış kalıplarını adaptif kılan makul mekanizmalar vardır. Bununla beraber, akraba seçilimi ve karşılıklılığın, insanın işbirliği yapma yeteneğinin kapsamını yeterli bir biçimde açıklayabilecek kadar "ölçeklenebilir" olmadığını da biliyoruz artık.

Biz insanlar büyük gruplar halinde işbirliği yapan hiper sosyal hayvanlarız. Kapsayıcı uygunluk ve TIT FOR TAT'in neden insan topluluklarında gözlemlediğimiz boyutlardaki bir arada yaşamı destekleyecek kadar güçlü olmadığı açıktır. Diğerkâm eğilimler sadece yeterince yakın akrabalar arasında başarılı olabilir, birkaç yüz grup üyesine ulaşır ulaşmaz genetik bağ o kadar zayıflar ki yardımsever davranışın faydası artık maliyetini karşılamaz hale gelir. Belli bir üye sayısı aşıldığında karşılıklı etkileşim zincirleri o kadar karmaşıklaşır ki karşılıklı diğerkâmlık da belli bir büyüklüğün üstündeki toplulukların uyumunu sağlamak için yeterli olmaz.

Bir durumdan diğerine nasıl geçildiği hâlâ bir muammadır: Bazı türler büyük sürüler halinde, bazıları ise birkaç bireyden oluşan küçük gruplar halinde yaşar – peki 100 bin yıl önce küçük gruplar halinde yaşarken bugün yeryüzüne hâkim olan küresel bir uygarlıkta yaşayan hayvan türleri hangileridir? Biz hariç, hiçbiri.

İnsana özgü işbirliğinin böylesine geniş çapta nasıl mümkün olduğunu açıklamak için gitgide daha çok biliminsanı "grup seçilimi" kavramına başvuruyor.[43] Bu kavramın dayandığı fikir, evrimsel adaptasyon ortamımızdaki kıt kaynaklara yönelik rekabette sadece hiper işbirlikçi üyelere sahip gruplar diğer gruplara üstün gelebildiği için insanın kapsamlı işbirliği yeteneğinin evrimleştiğidir.

Darwin de böyle muhtemel bir mekanizmadan söz etmiştir: "Birçok üyesinin yüksek düzeyde vatanseverlik ruhu, sadakat, itaat, cesaret ve sempati ile birbirine yardım etmeye ve topluluğun refahı için kendini feda etmeye her zaman hazır olduğu bir kabile, diğer kabilelerin çoğuna galip gelecektir, bu da doğal seçilim olacaktır."[44]

Böyle bir grup seçilimi teorisinin –bazen *naif* grup seçilimi teorisi diye de adlandırılır– geçerli olamayacağı konusunda artık bir fikir birliği var. Bunun temel nedeni, çerçevesi muğlak bir rekabet avantajının –işbirliğinin "grup için iyi" olmasının– *grup içindeki* avantacılar *lehine* seçilimi dengelemek için yeterli olmamasıdır. Elbette herkes diğerkâm davransa "grup için iyi" olur. Ayrıca bencil bireyler diğerkâm bireylere üstün gelse de diğerkâm grupların bencil gruplara üstün geleceği de doğrudur.[45] Ama işbirliği yapmama davranışının bireyler açısından her zaman daha iyi olduğu da doğrudur. Bireylerin işbirliğinin grup için olumlu etkisi, avantacı sorununun yıkıcı gücünü etkisizleştirecek kadar büyük değildir. Tüm üyelerin x özelliğine sahip olmasının grubun tamamının yararına olacak olması, x özelliğini otomatikman evrimsel olarak adaptif kılmaz.[46,47]

Diğer taraftan, grup seçilimi teorisinin, psikolojimizin çeşitli özellikleri için incelikli ve ampirik olarak da desteklenen açıklamalar sunmak gibi açık faydaları da vardır. İçsel olarak güçlü bir şekilde grup yönelimliyiz, "biz"e dahil olan bireylere karşı genellikle şaşırtıcı derecede yardımsever ve fedakârız. Diğer gruplara ve üyelerine ise genellikle düşmanca davranıyoruz.[48] Bu ahlaki-psikolojik profilin nedeni, küçük kabilelerin kıt kaynaklar için kendi aralarında savaşmak zorunda kaldığı evrimsel geçmiş olabilir. İçeride barışçıl, dışarıda ise savaşçı olan gruplar en çok başarı şansına sahipti.

Grup seçiliminin işlemesi için, bir grup *içinde* işbirliği eğilimlerinin aleyhine olan seçilim baskısının, gruplar *arasında* aynı özellik lehine olan seçilim baskısından daha zayıf olması gerekir. Bu da ancak işbirliğine eğilimli genlerin taşıyıcıları bir araya gelmeyi tercih ederse mümkün olabilir. Hem akraba seçilimi hem de grup seçilimi böyle bir ayıklama mekanizmasına dayanır: Diğerkâmlık *ancak ve*

ancak diğerkâmların kendi aralarında diğerkâm kalmaları halinde evrimsel olarak istikrarlı olabilir.

Doğal seçilim ancak evrimsel olarak rakip birimler arasındaki farklar yeterince büyükse gücünü sergileyebilir. İki grup birbirine ne kadar benzerse, birinin diğerine karşı rekabet avantajı da o kadar azalacaktır. Genetik çalışmalar, insan grupları arasında göç akışının –ve dolayısıyla genetik alışverişin– genellikle çok sık olduğunu göstermektedir. Bu alışveriş göçmenlik, köleleştirme veya evlilik yoluyla gerçekleşebilir. Tüm bu genetik "akış" mekanizmaları grubun bağdaşıklığını aşındırır, bu da grup seçilimi ihtimalini zayıflatır.

Farklı grupların genetik bütünlüğü bir şekilde sağlanabilse bile, işbirliğine eğilimli bireylerden oluşan gruplar lehine seçilim ancak bu gruplardaki diğerkâm bireyleri bir araya getiren ek bir mekanizma varsa gerçekleşebilir. Gelgelelim böyle bir ayıklama filtresinin nasıl çalışması gerektiği açık değildir. Akraba seçiliminde, aile yapılarının ve anne babalar ile çocukları arasındaki duygusal ilişkilerin, bu bireylerin birbirlerine yakın kalmalarını sağlayacağı hemen görülebilir. Peki ya aile bağlarının olmadığı durumlarda?

Böyle bir alternatif mekanizma için en iyi aday, işbirliğine eğilimli bireylerin, işbirliğine eğilimli diğer bireylerle beraber yaşamayı tercih ettiği, yani diğerkâm bireylerin bilinçli olarak sadece kendi aralarında diğerkâm kaldığı varsayımı olabilir. Elbette bu varsayım da yanlış sinyal sorununu çözmek zorundadır, çünkü seçici diğerkâmlar kuzu postuna bürünmüş işbirliği yapmayan kurtlara karşı savunmasızdır. Muhtemel bir başka varsayım da belirli bir üye sayısını aşan grupların tamamen istatistiksel nedenlerle "bölünmesinin" bir noktada (veya birçok defa) büyük ölçüde işbirliği yapan bireylerden oluşan yeni grupların ortaya çıkmasına yol açmış olmasıdır. Bu gruplar bundan böyle diğerlerine üstün gelecek ve seçilim sürecinde başarılı olacaktır.[49]

İşbirliğinin avantajlarını 5 milyon yıl önce keşfettik. Ama işbirliği her zaman maliyetlidir ve işbirliği yapmama davranışı daima avantajlıdır. Evrimsel istikrarı sağlayabilmek için işbirliği çabalarımızı küçük bir grup insanla sınırlamak zorunda kaldık: Diğerkâm

ve yardımsever olduk ama insanları "biz" ve "onlar" diye ayıran bir psikolojiyle yaptık bunu. Ahlakımız grup odaklı hale geldi.

Peki daha büyük gruplarda da işbirliği yapılarını hâkim kılmayı ve böylelikle işbirliği davranışının avantajlarını daha da artırmayı nasıl başardık? Antisosyal davranışı daha da maliyetli hale getirmek ve bizi daha da yardımsever, barışçıl ve sosyal yapmak için ne gibi değişiklikler gerekiyordu?

İkinci Bölüm

500 BİN YIL
Suç ve Ceza

Addaura Mağaraları

Palermo'da antik kenti geçtikten biraz sonra, küçük bir limanın bulunduğu Arenella semtinin içinden geçen yol, Santa Maria dei Rotoli Mezarlığı'nın önünden ve Sicilya'daki pek çok banliyö gibi adını Kutsal Bakire Meryem'den alan Vergine Maria'dan Monte Pellegrino'nun etekleri boyunca devam ederek küçük Addaura kasabasına çıkar. Buradan kolay bir tırmanışla, bugün bize insanlık tarihinin her zaman bir zulüm tarihi olduğunu hatırlatan mağaralara ulaşılır.[1]

Müttefikler 1943'ten itibaren buradaki üç mağarayı mühimmat deposu olarak kullanmaya başlamıştı. Faşist Avrupa'nın devam eden istilasını işgal altındaki adadan güvenceye almak amaçlanıyordu. Savaşın sona ereceğinin artık az çok anlaşıldığı sıralarda, burada depolanan patlayıcılar patlayıp kireçtaşı duvarların çökmesine neden oldu. Kireçtaşının arkasında kalan kayanın yüzeyinde, birilerinin uzun zaman önce taşa emanet ettiği anlaşılan acayip sahneler vardı: Boğalar ve vahşi atların yanı sıra, doğal olmayan bir şekilde kıvrılmış yerde yatan iki figürün etrafında coşkuyla tezahürat yapan ve kollarını havaya kaldırmış dans eden insanların hatları seçilebiliyordu.

Yerdeki ikili, etraflarında toplananlara numaralarını sergileyen ilkel sporcular değildir kesinlikle. Bize tarihöncesi arzu dünyasına dair herhangi bir içgörü de sunmazlar. İkisini acı verici pozisyonla-

rında tutan şey aslında ne tutku ne de iradedir: Yakından bakıldığında, boyunlarını arkalarından ayaklarına bağlayan ipler görülebilir; ipler öyle gerilmiştir ki, yorgun bedenleri boyunlarındaki ilmiği kaçınılmaz olarak sıkmadan önce fazla dayanmaları mümkün değildir. Bu bir idam sahnesidir.

Ölüm cezası, 20 bin yıl önce Sicilya'daki kayalara çizilmiş bu *graffito*'lardan* çok daha eskidir.[2] Bu tespit, insanın doğal halini, ateşle ısınan ve egzotik bitkilerle sarhoş olan sevecen ve hafif giyimli varlıkların, atalarının kahramanlıklarını anlatan ritmik ilahiler dinleyip çocuklara koruyucu ruhların muzip hikâyelerini fısıldarken usulca uykuya daldıkları huzurlu bir kamp olarak hayal edenleri şaşırtır. Bu tür sahneler de yaşanmış olabilir ama bunlar hikâyenin sadece yarısıdır, öbür yarısı ise kan ve vahşet, feryat ve diş takırtısı, bedenin parçalanması ve ölümle ilgilidir.

Bugün ölüm cezası –ya da daha soyut bir ifadeyle, normatif bir yaptırım olarak bir insanın başka insanlar tarafından planlı bir şekilde öldürülmesi– dünya çapında yaygınlığını yitiriyor.[3] Çoğu ülkede tamamen kaldırıldı. Yasal olarak hâlâ var olduğu yerlerde ise – özellikle acımasız bazı rejimler dışında– nadiren ve genellikle sadece en ciddi suçlar için uygulanıyor. Almanya'da 1949'dan beri uygulanmıyor.

Ölüm cezasının Batı düşüncesinde özel bir yeri vardır. Felsefenin (Batı felsefesinin) tarihi bir idamla başlar: kurucusu Sokrates'in idamıyla. MÖ 399'da Atina mahkemesi Sokrates'i bir fincan zehirli baldıran çayı içmeye mahkûm etti – tamamen haksız yere değil, diye düşünülebilir, ne de olsa Sokrates Atina'da demokrasiyi yok eden ve sekiz aylık iktidarları sırasında demokrasinin temsilcilerini topluca katleden "otuz tiran"ı desteklemişti. Yoksa aslında masum muydu?

İstenmeyen üyelerin ritüelle ve yasal olarak *öldürülmediği* toplumlar tarihte nadir görülür. Bununla beraber, cezalandırmanın insanın evrimindeki ve özellikle de ahlakımızın evrimindeki merkezi rolü genellikle göz ardı edilir.

* Arkeolojide duvar ya da başka yüzeylerdeki antik çizim ve yazılar için kullanılan terim. *–ç.n.*

Ahlak tarihimizdeki ilk önemli adım işbirliğinin ortaya çıkmasıydı: Diğerkâm eğilimler geliştirmenin ve doğrudan kişisel çıkarlar yerine kamu yararına yönelmenin uzun vadede en akıllıca strateji olduğunu keşfettik. Aynı zamanda, basit işbirliği eylemlerini evrimsel olarak istikrara kavuşturan mekanizmaların, sınırlarına çabuk ulaştığı ortaya çıktı. Kapsayıcı uygunluk ve doğrudan karşılıklılığın birleştirici gücü, üye sayısı birkaç düzineyi (veya istisnai durumlarda birkaç yüzü) aşan büyük gruplarda işbirliği davranışını sağlamaya yetmez. Bireyin çekirdek ailesinin dışına çıkıldığında genetik akrabalık bağları o kadar zayıflar ve karşılıklı destek zincirleri o kadar kırılgan ve karmaşık bir hal alır ki, daha büyük grupların oluşmasını sağlamak için daha donanımlı bir alet kutusu gerekir. Eksik olan da tam olarak buydu: Çünkü aile içi sevgi ve dostane ilişki bağları dışında kalan insanlarla bir arada yaşamak, en saldırgan dürtülerini büyük ölçüde kontrol altında tutma yeteneğine sahip insanlar gerektiriyordu.

Ceza ve evcilleştirme kurumu bunu mümkün kıldı. Yaklaşık 500 bin yıl önce, işbirliği yapmama davranışlarını toplumsal yaptırımlarla büyük ölçüde kazançsız hale getirmeyi öğrendik. En uç durumlarda, birinin diğerlerine zulmetme, boyun eğdirme, saldırma, onları aşağılama ve sömürme eğilimi, bu kişinin –genellikle canına tak edenlerin ortak hareketiyle– öldürülmesine yol açtı. En kavgacı, saldırgan ve acımasız üyelerini yüzlerce nesil boyunca öldüren bir tür, barışçıllık, uysallık ve dürtü kontrolü yönünde güçlü bir seçilim baskısı yaratır. Bizler en barışçıl olanların torunlarıyız.

İstenmeyen üyelerin öldürülmesinin evrim geçmişimizin bir noktasında mantıklı olması ve sonradan edindiğimiz daha iyi bilgilerin gücüyle donanımlı olduğumuz bugün için uzun vadeli iyi sonuçlara yol açmış olması, böyle bir davranışın hâlâ meşru olduğu anlamına gelmez. Ahlakın tarihi, cezalandırma içgüdülerimizin çoktan miadını doldurduğunu gösteriyor. Modern dünyada artık çoğu zaman onlara yer yoktur.

Çıkış

Üstünde asılı duran karanlık ve gizemli gökyüzüne bakıyordu bazen. Mağaranın içi dışarıdan daha karanlık da olsa ve geceleri aşağıdaki nehir yatağından daha yavaş da serinlese, sığınağı tek başına terk edip kendini karanlığın ruhlarına maruz bırakmak hiç güvenli değildi.

Vadideki nehir birkaç gündür neredeyse tamamen kurumuştu. Ama yağmur suyu mağarada birikmişti; kumluydu ve kokuyordu ama içilebilirdi. Akasya gövdelerinde hiç rahat vermeyen devasa çekirge sürüleri toplanmıştı. Hafif rüzgâr, yaprakları ve ince dalları savuruyor, bunlar kıvırcık saçlarına takıldığında onu ürkütüyordu.

Uzakta, üstünde gün boyu rengârenk kuşların cıvıldaştığı, hâlâ dallı budaklı tek tük ağaç tepelerinin yükseldiği, otlarla kaplı bataklıklar uzanıyordu.

Genetik veriler, soyumuzun 750 bin ila 250 bin yıl önce, Neandertallerin geldiği soydan ayrıldığını gösteriyor.[4] Çağdaş insan için karakteristik olan evcilleşme sendromu, *Homo neanderthalensis*'te hâlâ pek belirgin değildi. Çağdaş insan daha barışçıl, uyumlu, kontrollü ve işbirliğine hazır hale gelmiştir. Bu durum, *Homo sapiens*'te evcilleşme sendromunu ortaya çıkaran ceza mekanizmalarının bu dönemde etkili olmuş olabileceğini düşündürür. Dunbar da ilk arkaik insan olarak sınıflandırdığı *Homo heidelbergensis*'in evrimini 500 bin yıl öncesine yerleştirir.[5] Bizi cezalandırma aracılığıyla toplumsal varlıklar haline getiren bu gelişimin sonunda, anatomik ve davranışsal bakımdan çağdaş insan –tereddüt etmeden kendi türümüze ait kabul ettiğimiz insan– ortaya çıkmıştır. Bu gelişimin başlangıcında, farklı zamanlarda ve farklı yerlerde yaşamış bir dizi arkaik hominin buluruz: *Homo antecessor* Avrupa'da, *Homo ergaster* Afrika'da, *Homo erectus* ise daha çok Asya bölgesinde karşımıza çıkar. Neandertaller ile insanın son ortak atası kabul edilen *Homo heidelbergensis*, çağdaş insana dönüşmeden önce –nasıl dönüştüğü

henüz kesin olarak açıklığa kavuşturulamamıştır– yavaş yavaş bu eski türlerin yerini almıştır.

Birbirimizle işbirliği yapmayı, birbirimizi tehlikeli avcılardan ve çorak bir çevrenin zorluklarından korumayı ve beraber avlanmayı öğrendikçe, hayatta kalma konusunda daha başarılı olduk. İşbirliği yapma ve hayatta kalma becerimizin artması nüfusun sürekli artmasına yol açtı, böylelikle daha büyük gruplar halinde yaşamayı öğrenmek zorunda kaldık. Daha yoğun bir nüfus sadece daha çok fırsat değil, birçok risk de yaratır: Çok sayıda türdeşin bir arada olması, işbirliğinin avantajlarını beraberinde getirirken, bir yandan da daha fazla koordinasyon ihtiyacına ve dolayısıyla daha fazla çatışmaya yol açar. Ortaya çıkan bu çatışma potansiyeli, sosyal uyumun çökmesini önlemek için, daha çok özdenetim ve daha az saldırganlık gerektirir. Bu amaçla cezalandırma uygulamaları –şiddetle cezalandırma ile "daha yumuşak" toplumsal yaptırımların farklı kombinasyonlarını– geliştirerek türümüzün evcilleşme sürecini başlatmayı başardık.

Australopitesinlerden farklı olarak, *Homo* cinsinin ilk üyeleri insana çok benziyordu. Bugüne kadar keşfedilmiş en eksiksiz ve en iyi korunmuş haldeki erken insan fosillerinden biri Kenya'da Turkana Gölü kıyısında bulunmuştur. Ergenlik çağına henüz girmemiş bu *Homo ergaster*'in Fransız heykeltıraş ve maske yapımcısı Élisabeth Daynès tarafından üretilen rekonstrüksiyonu, dokuz yaşındaki bu çocuğu yuvarlak burnunun üstünde hüzünlü, yorgun gözler ve açık renkli kurumuş çamur lekeleriyle kaplı çıplak bir tenle tasvir eder. Sadece birkaç yıl önce Güney Afrika'nın Rising Star Mağarası'nda bulunan yine eksiksiz bir iskelet olan *Homo naledi*'yi de ABD'li paleo sanatçısı John Gurche, onaylamaz bir ifadeyle dudak bükerek bir şeyi izliyormuş gibi görünen, sert bakışlı ve dikensi sakallı yetişkin bir erkek olarak tasvir etmiştir.

İnsanlığın kökeninin Afrika'ya dayandığı konusunda artık bir mutabakat var. Bu kıtadan göçü bugün iki evreye ayırıyoruz: Afrika'dan Çıkış I ve Afrika'dan Çıkış II. İlk evrede çeşitli arkaik insan türleri ve daha sonra da *Homo sapiens* Afrika'yı terk etmeyi ve Avrasya

kıtasının büyük bölümünü kolonileştirmeyi başardı. Oradan da en sonunda Amerika ve Avustralya'ya ulaştık. Başlangıçta hâlâ Afrika'nın doğusuyla sınırlı olan yaşam alanımız, Afrika'dan çıkışın ilk evresinde önce Kuzey Afrika'ya doğru genişledi ve bu da Cebelitarık üzerinden Avrupa'ya geçişimizi mümkün kıldı. Sina Yarımadası üzerinden yolumuz bizi Kafkasya'ya (Afrika dışındaki en eski insan fosilleri Gürcistan'ın Dmanisi kasabasında bulundu), oradan da günümüzde Türkiye sınırlarında kalan bölge üzerinden Avrupa'ya götürdü. Ters yönde ise, sonunda Güney ve Doğu Asya'ya yayıldık. Yani 500 bin yıl önce bile epey yol katetmiştik.

1990'larda İngiltere'nin güneyinde, Brighton'la Portsmouth arasındaki Boxgrove Taş Ocağı'nda 1,80 metre boyunda olduğu tahmin edilen bir *heidelbergensis*'e ait ve tam olarak bu döneme tarihlendirilen bir kavalkemiği bulundu. Buraya kadar gelebilmiştik çünkü o dönemde kuzey yarımküreyi kaplayan devasa buzullar o kadar büyüktü ki bugün İngiltere olan yere karadan yürüyerek ulaşılabiliyordu. Bulunan aletler ve hayvan kemikleri, buranın muhtemelen atalarımızın öldürülen kurtların, kunduzların, kızıl geyiklerin, bizonların ve küçük gergedanların etlerini zahmetle ve çok kaba bir şekilde bilenmiş baltalarla kemiklerinden sıyırdığı bir tür mezbaha olduğunu gösteriyor.

Yerel halkın "Şeytan Yolu" dediği elli altı ayak izi, Campania'daki Roccamonfina yakınlarında bir grup *heidelbergensis* ile hayvanın tökezleyerek, kayıp düşerek panik içinde volkanik bir patlamadan canlarını kurtarmaya çalıştıkları bir kaçışın hikâyesini anlatır.

Güney Fransa'da Nice'in eski limanında bulunan Terra Amata arkeolojik sit alanında, bağlanmış ince dallar ve birbirini destekleyen kalın dallar kullanılarak yapılmış kulübe kalıntıları bulunmuştur. Bu barınaklar oval bir zemin planına sahipti ve iki merkezi payanda tarafından destekleniyordu; rüzgâra ve kötü hava koşullarına karşı korunaklı ateş yakma yerleri vardı ve yirmi kadar insanı –yine *heidelbergensis*– barındırabiliyorlardı. Burası yiyeceklerin hazırlandığı, insanların uyuduğu, çocukların emzirildiği, derilerin kuruması için asıldığı ve mızrakların bilendiği yerdi.

Vaatte Bulunabilen Bir Hayvan

Nietzsche cezanın tarihi olmadan ahlakın tarihinin yazılamayacağını düşünüyordu. *Ahlakın Soykütüğü*'ndeki ikinci incelemesinde, vicdan azabının –kişinin kendi ya da başkalarının ahlaki standartlarının gerisinde kaldığı bilincinin– insanın gitgide toplumsallaşmasıyla yeni yollar bulmak zorunda kalan içgüdüsel saldırganlığın içselleştirilmesinden kaynaklandığını göstermeye çalışır: "Dışarıya boşalmayan tüm içgüdüler *içeriye yönelir* – insanın içselleşmesi derken kastettiğim budur: Daha sonra onun 'ruhu' diye adlandırılacak şey insanda ancak böyle gelişir."[6]

Bu fikir, psikolojimizin eski bir "hidrolik" modeline dayanır; bu modele göre, boşaltılmayan dürtülerin basıncı artacak ve sonunda bir şekilde bir yere yönlendirilmesi gerekecektir:

> Düşmanlık, vahşet; zulmetme, saldırma, değiştirme, parçalama arzusu – tüm bunlar bu içgüdülerin sahiplerine yönelir: "vicdan azabının" kaynağı budur. Törelerin ezici sıkılığına ve tekdüzeliğine sıkışıp kalan insan, dış düşmanların ve engellerin yetersizliği yüzünden telaşla kendini paralayan, kendi kendine zulmeden, kendi kendini kemiren, huzursuz eden, hırpalayan, kafesinin parmaklıklarına çarpa çarpa kendini yaralayan, "evcilleştirilmek" istenen bu hayvan...[7]

Ruhumuzda basınç oluştuğunu ve bu basıncın bir noktada öyle veya böyle patlayarak kendini belli ettiğini söyleyen bu hidrolik modelin yanlış olduğu ortaya çıkmıştır. Yine de Nietzsche sorunu doğru görmüştür: Ahlakımızın evriminde cezanın rolü nedir? Geçmişte hangi işlevi görüyordu? Bugün nasıl bir işlev görüyor? Yoksa ceza evrimsel bir "kalıntı", çağdaş toplumlarda bundan böyle yeri olmayan, aşılması gereken atavistik bir artık mıdır? "*Vaatte bulunmaya izinli* bir hayvan yetiştirmek",[8] insanı yaratarak doğanın kendi kendine yüklediği görevdi. Bu hayvan ne zaman ortaya çıktı ve onu bu kadar uysal, disiplinli, bu kadar öngörülü ve esnek kılan neydi? Nasıl ve ne sayesinde ortaya çıktı? Hepsinden de önemlisi: Bir vaatte bulunabilmek için hangi yeteneklere sahip olmak gerekir?

Vaatte bulunmak, başka birine karşı bir yükümlülük altına girmek demektir: x'i t zamanında yapacağımızı söylerken, birinin bunun gerçekleşeceğine dair meşru bir beklentiye sahip olabileceğini ifade ederiz. Bunu yapabilmek için öncelikle kişinin gelecek kavrayışına sahip olması gerekir. Ama her şeyden önce, kişinin kendisini x'i yapmasını imkânsız kılacak bir pozisyona sokmayacak kadar kontrole ve t zamanı geldiğinde canı istese de istemese de sözünü tutacak disipline sahip olduğu konusunda kendine güvenmesi gerekir. Dolayısıyla ancak kendini yeterince kontrol edebilen ve bu sayede gerekli özdenetime sahip olduğunu garanti edebilen biri vaatte bulunabilir. Bir arkadaşıma pazartesi sabahı onu evinden alıp doktor randevusuna götüreceğimi vadedersem, ondan önceki pazar günü ertesi sabah yataktan kalkamayacak kadar çok eğlenmeyeceğimi taahhüt etmiş olurum. Ayrıca canım istemese bile onun evine gideceğimin sinyalini veririm. Gelecek için böylesine geniş kapsamlı planlar yapabilme yetisi ne kadar müstesnadır? İnsanın bu ayrıcalığı ne kadar özeldir? Vaatte bulunabilmek –ve hatta "vaatte bulunmaya izinli olmak"– Nietzsche'de, özdenetim, öngörü, disiplin ve işbirliği yeteneğinin insana özgü biçimlerine sahip bir varlığın ortaya çıkışına dair daha genel bir sorunun şifresi haline gelir.

Bu yetenekleri borçlu olduğumuz ahlak tarihimizin belirleyici unsurlarından birinin ceza olduğunu artık biliyoruz. Elbette süreç Nietzsche'nin tasavvur ettiğinden çok farklı gerçekleşmişti. Özdenetimimizi ve öngörümüzü borçlu olduğumuz şey saldırgan dürtülerin içselleştirilmesi değil, vaatte bulunabilmemizi sağlayan, itkiselliğe ve saldırganlığa karşı işleyen evrimsel seçilimdir.

Evcil Bir Maymun

Akademik ahlak felsefesinde ceza genellikle gerekli bir kötülük, can sıkıcı bir olay ve en iyi ihtimalle isteksizce yerine getirilen ve daha ziyade şehir duvarlarının dışında gizlice gerçekleştirilmesi tercih edilen külfetli bir görev olarak görülüyormuş gibi ele alınır.

Nietzsche'nin görüşü burada da farklıdır: "Acı çekeni görmek iyi gelir, acı çektirmek daha da iyi." Sert bir cümle bu, ama eski, güçlü ve insanca, hatta belki maymunların bile altına imza atacağı bir cümle: Çünkü maymunların acayip zalimlikler icat ederken etkileyici bir şekilde insanı haber verdiklerini biliyoruz. "Zulümsüz şenlik olmaz: İnsanlığın en eski, en uzun tarihinin bize öğrettiği budur – ceza da çok *şenliklidir*!"[9]

Cezanın tarihine şöyle bir göz atmak, güçlü cezalandırma içgüdülerine sahip olduğumuz varsayımını doğrular. Fransız sosyal teorisyen Michel Foucault'nun *Hapishanenin Doğuşu* kitabının girişindeki, Robert François Damiens'nin Paris'in merkezindeki Place de Grève'de idam edilişinin tasviri felsefe tarihinde bilhassa etkili olmuştur:

> Damiens 2 Mart 1757'de "Paris kilisesinin ana kapısının önünde, suçunu herkesin karşısında itiraf etmeye" mahkûm edilmişti; buraya "elinde iki libre ağırlığında yanan bir meşaleyi taşıyarak, üstünde sadece bir gömlekle, iki tekerlekli bir yük arabasında getirilecekti; sonra aynı yük arabasıyla Grève meydanına götürülecek ve burada kurulan darağacına çıkartılarak memeleri, kolları, kalçaları, baldırları kızgın kerpetenle çekilecek; babasını [kralı] öldürdüğü bıçağı sağ elinde tutacak ve kerpetenle çekilen yerlerine erimiş kurşun, kaynar yağ, kaynar reçine ve birlikte eritilen balmumu ile kükürt dökülecek..."[10]

Talihsiz Damiens'ye bir son hazırlarken sergilenen doyumsuz şehvet bilhassa çarpıcıdır – kral katili suçlaması kesinlikle asılsızdır, çünkü XVI. Louis'ye yönelik suikast girişimi başarısız olmuş, sadece küçük bir yara açmış ve krala büyük bir korku yaşatmıştır. Burada sadece soğukkanlılıkla ve bürokratik bir biçimde yasanın gereği yerine getirilmemiş, döneme ait litografilerin gösterdiği gibi binlerce meraklı seyircinin katıldığı bir gösteri, bir oyun sahnelenmiştir.

1791 tarihli ABD anayasasının sekizinci maddesi "zalimce ve olağandışı" cezaları açıkça yasaklıyordu, oysa Damiens'nin icabına bakarken Fransız cellat Nicolas-Charles-Gabriel Sanson hiç de zalimce ve olağandışı şeyler yaptığını düşünmemişti anlaşılan: "Sonunda dörde bölündü," diye bildiriyordu *Gazette d'Amsterdam.*

"Kullanılan atlar çekmeye alışık olmadığı için bu son işlem çok uzun sürdü, bu yüzden dört yerine altı at kullanmak zorunda kaldılar; bu da yetmedi, talihsiz adamın bacaklarının kopması için tendonlarının kesilmesi ve eklemlerinin baltayla kırılması gerekti."

Bugün çoğu insan, suçlulara alenen işkence edilmesini grotesk bir barbarlık, sayesinde kendi uygarlığının üstünlüğüne inancını pekiştirdiği korku hikâyesi türüne uygun bir malzeme olarak görüyor. Şiddete ve zalimliğe duyulan bu antipati, çok uzun zaman önce başlayan seçilim sürecinin geç ortaya çıkan bir sonucudur.

Kendi Kendini Evcilleştirmek

İnsan olmayan en yakın akrabaları şempanzelerle karşılaştırıldığında, insanların ne kadar zararsız göründüğü hemen fark edilir: Güçsüz, narin, çıplak, sessiz ve donuk, hiç de tehditkâr olmayan, acıma hissi uyandıran bir dış görünüşe (en azından çoğumuz) sahibiz. Bu bir tesadüf değil, çünkü insanın evrim tarihi büyük ölçüde en barışçıl olanın hayatta kalmasının tarihidir.[11] Bu *en barışçıl olanın hayatta kalması*, Herbert Spencer'ın *en uygun olanın hayatta kalması*'na alternatif değildir. Uyum sağlama yeteneğimizin temelinde geçimli oluşumuz yatar.

İnsanlar ile şempanzeler arasındaki en önemli farklardan biri, bir tehdit ya da provokasyon karşısında *tepkisel saldırganlığa* olan eğilimlerinde ortaya çıkar.[12] Planlı ve hesaplı bir niteliği olan *proaktif saldırganlık* bundan çok farklıdır. Şempanzelerin saldırganlığı son derece *tepkiseldir* ve uyuşmazlıkları genellikle şiddet kullanarak, örneğin karşı tarafın cinsel organlarını ısırarak ya da yüzlerini parçalayarak çözerler. İnsanlar da zaman zaman bu davranışın kurbanı olmuştur.

Şempanze grupları doğal ortamlarında tesadüfen karşılaştıklarında, neredeyse her zaman karşıt grupların birkaç üyesinin ölümüyle sonuçlanan şiddetli çatışmalar yaşanır. Şempanzelere kıyasla insanlar, kurtlara kıyasla golden retriever'lar gibidir. Bu benzetme elbette yarı ciddidir, ama insanın, kendine has bir biçimde, evcilleşti-

rilmiş bir hayvanı andırdığı fikri yeni değildir. Darwin bu varsayımı değerlendirmiş ama evcilleşmemizden sorumlu olabilecek bir aday bulamadığı için nihayetinde reddetmiştir. İlahi müdahale fikrini savunan teistik açıklama ona göre bilimsel olarak değersizdi; insan olmayan daha üstün bir türün insanı evcilleştirmiş olabileceği fikri de ciddiye alınamazdı. Biz insanların kendi kendimizi evcilleştirmiş olmamız da ona göre pek mümkün değildi. Bu yüzden bu hipotezden vazgeçti.

Evcilleşme fikri ilk olarak, 1775 tarihli *Über die natürlichen Verschiedenheiten im Menschengeschlechte* (İnsan Irkındaki Doğal Farklılıklar Üzerine) adlı çalışmasında ve daha sonraki yazılarında insan özelliklerinin pek çok açıdan evcil hayvanlarınkine benzediğine dikkat çeken Alman antropolog Johann Friedrich Blumenbach'tan gelmiştir. Elbette, evrime dair spekülasyonlarda hemen her zaman olduğu gibi, insanın evcilleşmesi fikri de ırkçı ayrımcılığı meşrulaştırmak için kötüye kullanılmış ve beyaz insan ırkının, daha yüksek evcilleşme derecesi nedeniyle diğerlerinden üstün olduğu iddia edilmiştir. Bu tezin savunulamaz olduğu uzun zaman önce kanıtlanmış ve tez bizzat Blumenbach tarafından reddedilmiştir.

Evcilleşme sendromu, özellikle 20. yüzyılda onlarca yıl boyunca sistematik olarak incelenmiştir; bu sayede sendromun ne olduğu, nasıl tezahür ettiği, fizyolojik değişimlere neden olan genetik süreçlerin neler olduğu ve hangi somut evrimsel mekanizmaların insanlarda daha barışçıl olma yönünde seçilime yol açtığı konusunda artık iyi bir kavrayışa sahibiz.

Evcil hayvanların hemen hepsi, onları vahşi akrabalarından ayıran çok özgül ve çoğunlukla çok çarpıcı bir dizi özellik sergiler.[13] Vahşi türdeşlerine göre daha uysal, eğitilmeye daha yatkın, daha oyuncu ve daha az saldırgan olma eğilimindedirler. Bu fenomenin özü budur. Buna uygun olarak, genellikle belirgin bir neoteni, yani çocukluk ve gençlik özelliklerinin yetişkinlikte de devam etmesi söz konusudur. Bunlar arasında daha küçük bir beden, fiziksel yakınlık ve sarılma ihtiyacının artması yer alır. Çoğu evcil türün beyinleri ve kafatasları da biraz küçülmüştür; buna daha küçük dişler, kulaklar

ve daha kısa bir burun eşlik eder. Daha evcil ve barışçıl hayvanlar fikrine sezgisel olarak uyan bir dizi özellik daha vardır, ama bunların evcil hayvanlarda neden devamlı karşımıza çıktığı ilk bakışta açık değildir; kıvrık kuyruklar, sarkık kulaklar ve genellikle alında veya gözlerin arasında beyaz lekelerle kendini gösteren dikkat çekici depigmentasyon belirtileri bu özellikler arasında yer alır.

Evcilleşme sendromunun keşfinde ve tanımlanmasında ilk öncüler Belyayev kardeşlerdi. Sovyetler Birliği'nde siyasi bir şüpheli olan insan genetikçisi Nikolay Belyayev 1937'de Stalinci gizli polis tarafından vurulmuştu. 1950'lerin başından itibaren kardeşi Dmitri ve meslektaşı Lyudmila Trut onun çalışmalarını sürdürüp vahşi hayvanların evcilleşmesine yol açan süreçlerin anlaşılmasına çığır açıcı katkılarda bulundular. Yukarıda saydığımız özelliklerin evcilleştirilmiş hayvanlarda sıklıkla bulunabildiği uzun zamandır biliniyordu. Benzer özellikler at, köpek, tavşan, deve, inek, fare, domuz, kedi ve hatta lamalarda da görülebilir. Ama Belyayev ve Trut'un odağında evrime dair daha derin bir soru vardı: Özelliklerdeki bu değişim, prososyal davranışlar (yani olumlu sosyal davranışlar) lehine belirli bir seçilim yoluyla kendiliğinden yeniden oluşabilir mi? Bir hayvan türünü sistematik olarak barışçıl olması için yetiştirdiğimizde ne olur?

Belyayev ve Trut bu soruyu cevaplayabilmek için Sibirya gümüş tilkisiyle onlarca yıl süren bir deney yaptı.[14] Kurtların köpeğe dönüşmesi binlerce yıl sürse de, bu süreç en güvenilir tilkilerin yapay seçilimiyle birkaç onyıla sıkıştırılabilirdi. Belyayev ve Trut, popülasyonlarının yalnızca en uysal üyelerine üreme başarısı sağlamaya başladıktan sonra, on, yirmi ve nihayet elli neslin ardından –bu arada tilkiler yılda sadece bir değil, birkaç çiftleşme evresi geliştirmeye başlamıştı, bu da bir başka tipik evcilleşme etkisiydi– bu yalnız orman hayvanları eğlenceli oyun arkadaşlarına dönüşmüştü.

Evcilleşme sendromunun genetik temeli ancak birkaç yıl önce deşifre edilebildi.[15] Barışçıllık ve işbirliği eğilimi lehine gerek doğal yollarla gerek yetiştirme yoluyla gerçekleşen seçilimin, söz konusu evcilleşme sendromunu nasıl ve neden ürettiği uzun zaman boyunca

bir muammaydı. Azalan saldırganlığın sarkık kulaklar ve beyaz beneklerle nasıl bir bağlantısı var? Bu sorunun cevabının, nöral krest hücreleri olarak adlandırılan özel bir kök hücre tipinde yattığına dair artık çok net kanıtlar var. Erken embriyonik gelişim sürecinde, bu kök hücreler stres ve kaygı hormonlarının üretiminde ve düzenlenmesinde önemli bir rol oynayan böbreküstü bezlerini oluşturur. Evcilleşme nihayetinde dolaylı olarak böbreküstü bezlerinin daha az çalışmasına yol açan bir süreçtir. Omurgalı embriyolarının erken gelişim aşamalarında, nöral krest hücreleri daha sonra merkezi sinir sisteminin gelişeceği nöral tüpün dorsal (arkaya doğru olan) ucunda bulunur. Embriyo büyüdükçe, bu hücreler hem böbreküstü bezlerine hem kafatasına hem de uzuvlara taşınır. Nöral krest hücreleri *aynı zamanda* kafatası ve dişlerin gelişiminde de rol oynadığından ve pigmentasyonu da etkilediğinden, beyaz lekeler ve daha küçük dişlere sahip daha küçük ağızlar ortaya çıkar. Dolayısıyla evcilleşme sendromu, böbreküstü bezlerinin işleyişindeki belirli bir azalma lehine gerçekleşen bir seçilimden kaynaklanır. İşleyişteki bu azalma bir yandan korku ve saldırganlığı düzenleyen hormonları, bir yandan da hücre tipini etkileyerek daha az pigmentasyona ve gelişmekte olan kafatasında daha az büyümeye yol açar.

İnsanın kendi kendini evcilleştirmesi etolojik –davranışsal– sonuçlara yol açtığı gibi, insanın bilişsel bakımdan derinlemesine dönüşmesini de mümkün kıldı. Artan uyumluluk, azalan saldırganlık ve dolayısıyla daha belirgin bir sosyal yaşam ancak bu sayede mümkün oldu. Kırılgan grup barışı, şiddet patlamalarıyla gitgide daha az sınanır oldu. Bu da gelişmiş iletişim becerilerinin ve sosyal bilişin – diğer insanların ne düşündüğünü veya ne istediğini düşünmenin– gayet iyi gelişebileceği yeni bir alan yarattı. Bu arada, depigmentasyon fenomeni beyaz göz kürelerimizde de bulunur: Açık renkleri, birinin nereye baktığını ve neye odaklandığını hızlı ve doğru bir şekilde görmemizi sağlar. Bu da niyetlerimizi ve düşüncelerimizi başkalarına daha şeffaf kılar. Büyük insansı maymunların göz küreleri ise neredeyse siyahtır. Bu yüzden dikkatlerini nereye yönelttiklerini anlamak çok daha zordur.

Bu bilişsel yeteneklerin maddi temeli, eylemleri kontrol etmek ve yönlendirmekten sorumlu olan neokorteksin ön (frontal) lobudur. Beynimizin alnın arkasında kalan bu bölümünde –örneğin kazalar, tümörler veya felçler yüzünden– oluşan hasarlar tipik olarak hareket etme ve planlama yeteneğinde azalmalara ve niyetleri gerçekleştirmede zorluklara yol açar. Devamında, artan itkisellik ve azalan özdenetim ile normlara ve kurallara uymada yaşanan sorunlar gelir.[16] Bu fenomene edinilmiş sosyopati denir.

Evcilleşme sendromunun –yaygın neoteni, küçülmüş kafatası ve dişler, dostane ve işbirliğine eğilimli davranış– insanlarda da bulunduğu açıktır. Ama gümüş tilkiler söz konusu olduğunda bu vahşi yırtıcıları kuyruk sallayan evcil hayvanlara dönüştüren seçilim baskısının kaynağı açıkken, insanları kimin evcilleştirdiğini tam olarak bilmiyoruz.

Elimizdeki en muhtemel varsayım, gruplarımızın en saldırgan ve şiddete eğilimli üyelerini öldürerek kendi kendimizi evcilleştirdiğimizdir. En azılı huzur bozucuların gece kurulan pusularla öldürüldüğü küçük komplolar geçmişte pek nadir sayılmazdı. Bu tarihöncesi zorbaların şiddetle öldürülerek üreme başarısından mahrum edilmeleri, saldırganlığın, dürtülere hâkim olamamanın ve şiddet davranışlarının gitgide azalması anlamına geliyordu. Gümüş tilki ve (ondan biraz önce) kurt nasıl evcilleştiyse, insanlar da aynen öyle evcilleşti.

Böylelikle evrim tarihimiz acımasızlığımızı hem artırdı hem de azalttı: Bu evreden itibaren genel olarak daha barışçıl, işbirliğine eğilimli ve uyumlu olsak da, başkalarının normatif sapmalarına karşı hassaslaştık, bunları titizlikle izleyip acımasızca cezalandırdık. Çok daha sonraları, şiddete duyduğumuz antipati cezalandırmaya da yöneldi, ama buna ileride değineceğiz.

İdam cezasının arkaik biçimlerinin yaygınlığına dair doğrudan kanıt bulmak kuşkusuz zor. Yine de, istenmeyen ve sorun çıkaran üyelerin öldürülmesinin yakın dönem avcı-toplayıcı toplumlarda uygulandığını biliyoruz. Örneğin 20. yüzyıla kadar bu geleneksel yaşam biçimini sürdüren Güney Afrika'daki !Kung San halkı (Buş-

manlar) için planlı idamlar çatışma çözümünde *son çaredir.* !Kung yaşamı konusunda dünyanın önde gelen uzmanlarından Richard Borshay Lee'nin aktardığına göre:

> Ju/'hoansi [!Kung'un bir diğer adı] cinayetler zincirine son vermek için son bir çare, bir koz biliyor. Bunu tarif etmenin tek yolu idam terimidir. [...] Bilinen en dramatik örnekte, oybirliğiyle hareket edilen nadir bir durumda, üç kişiyi öldürmüş olan Twi adında bir erkek pusuya düşürülmüş ve güpegündüz ölümcül bir şekilde yaralanmış. Twi ölmek üzereyken, erkeklerin hepsi, bir şahidin ifadesiyle "kirpiye benzeyene kadar" onu zehirli oklarla vurmuş. Twi öldükten sonra, hem kadınlar hem de erkekler cesedin başında toplanıp mızraklarını saplamış ve ölümünün sorumluluğunu sembolik olarak paylaşmışlar.[17]

Herkesin katılmasına izin vardı: insan toplumlarının gayet eşitlikçi bir biçimde örgütlendiğinin bir başka kanıtı. En tepede yiyecekleri, kaynakları ve cinsel birleşmeyi büyük ölçüde tekelci bir kontrol altında tutan bir alfa erkeğinin bulunduğu katı hiyerarşilerde yaşayan şempanzelerin aksine, insanlar neolitik devrime kadar istikrarlı bir liderlik kastı ya da belirgin bir maddi eşitsizlik olmadan daha akışkan yapılarda yaşamışlardır (bkz. 4. Bölüm). Elbette bu denge kendi kendine sürdürülebilir değildir ve inatçı tiran adaylarının idam edilmesi, insanların uzun vadede eşitlikçi yaşam biçimlerini sürdürmeyi nasıl başardığına dair açıklamanın bir parçasıdır muhtemelen.

Küçük insan gruplarında da sosyal uyumun *bir biçimde* sağlanması gerekiyordu kuşkusuz. Şiddet tekelinin yokluğu, şiddetin yokluğu anlamına gelmez. Tarihöncesi devletsizliğimiz paleoanarşistler ve otoriteye şüpheyle yaklaşan özgürlükçüler tarafından sıklıkla özlemle anılsa da, lidersiz avcı-toplayıcı grupların, bir arada yaşamlarını bir biçimde denetim altında tutmak zorunda olmadığını varsayamayız. Bu durum, hemen her yetişkin üyenin bir dahaki sefere idam edilen kişi olmamak için grubun sosyal etkileşim normlarına uyma zorunluluğunu sürekli hissettiği neredeyse paranoyak bir atmosfere yol açmış olmalıdır.

O dönemde insan zihnini ve bedenini dönüştürmeye başlayan

kültürel süreçler, ölüm cezasının pratikte uygulanmasını kolaylaştırdı. Bir insanın öldürülmesi her zaman risklerle dolu teknik bir sorun olmuştur: Öldürülecek kişinin genellikle başka planları vardır ve direniş göstermeden son yolculuğuna çıkmaya hazır değildir. Bir dizi anatomik bulgu, insanların cisimleri isabetle fırlatma becerisini yaklaşık 500 bin yıl önce edinmiş olabileceğini düşündürüyor. Büyüyen beyin hacmi ancak daha çok et tüketerek karşılanabilecek bir enerji ihtiyacına yol açmıştı. Gelgelelim, eti elde etmek muhtemelen sadece mızrak kullanarak işbirliği içinde avlanabilenler için mümkündü. Mızrak fırlatmada gerekli hassasiyet de omuz, kol, kalça ve vücudun üst kısmının, büyük bir memelide –mesela bir insanda– uzaktan ölümcül bir yara açmak için gereken güç ve isabeti sağlayacak kadar uyumlu çalışmasına uygun bir anatomik yapı gerektiriyordu. Bulunan fosiller bu anatomik değişimlerin o dönemde tamamlanmış olabileceğini gösteriyor.[18] İnsanların evcilleşmesinde, birbirimizi öldürmemizi daha kolay ve *güvenli* hale getiren teknik başarıların da payı var.

Ceza ve İşbirliği

John Volanthen ve Richard Stanton isimli iki Britanyalı dalgıç tarafından bulunduklarında, Taylandlı futbol takımı *Wild Boars*'un on iki çocuk oyuncusu on gündür Thuam Luang mağarasının iki kilometreden fazla içerisinde mahsurdu.[19] Sağlıkları yerindeydi, ama yiyecek ve ışık yoktu, zaman kavramını tamamen yitirmişlerdi.

Mağarada çocuklar önce kimin kurtarılması gerektiği konusunda fikir alışverişinde bulunmuştu. Önce evi en uzak olanların kurtarılması gerektiğine karar vermişlerdi. Çocuklar eve bisikletleriyle dönmek zorunda olduklarını zannetmişti. Neden olmasın ki? Ne de olsa bisikletle gelmişlerdi ve günlerdir tüm dünyanın dikkatle onların akıbetini takip ettiğini, mağaranın girişinin önündeki kurtarma operasyonuna yüzden fazla profesyonel dalgıç, iki bin asker, yüzden fazla ülkeden milletvekilleri, gazeteciler, doktorlar, seyirciler ve tabii ki kendi ebeveynleri de dahil on binden fazla insanın katıldığın-

dan haberleri yoktu. Yüzlerce gönüllü yemek pişiriyor, su basan mağaradan suyun boşaltılmasına yardımcı oluyor ve çadır kamplarının bakımını üstleniyordu.

Katılanların hiçbiri kurtarma operasyonunun başarısına gerçekten inanmıyordu. Haklıydılar da: Şiddetli muson yağmurları sırasında genç bir erkeği ve on iki çocuğu dünyanın en derin ve en tehlikeli mağara sistemlerinden birinden kurtarmak pek mümkün görünmüyordu. Çocukların hiçbirinin dalış tecrübesi yoktu, çoğu yüzme bile bilmiyordu. Suyun altında paniğe kapılmalarını önlemek için çocuklara sakinleştirici verilmesi ve yüzlerinin tamamını kaplayan solunum maskesi takılması gerekmişti. İngiltere'den, ABD'den, Avustralya'dan ve Tayland Deniz Kuvvetleri'ne bağlı özel harekât ekibinden deneyimli dalgıçlar tarafından ancak bundan sonra, zorlu akıntıların ve kötü görüşün hâkim olduğu koşullarda saatlerce süren bir operasyonla engebeli mağaranın girişine taşınabilmişlerdi. Dalgıçlardan biri hayatını kaybetmişti. Ama kurtarma operasyonu başarılı olmuş ve kaybolmalarından on sekiz gün sonra, kurtarılan son kişi olan vatansız Mongkhon Bunpiam mağaranın girişine ulaşmıştı.

Zor durumdaki yabancıların yardımına koşarak küresel düzeyde işbirliği yapmamızı ve şaşırtıcı fedakârlıkları kabul etmemizi sağlayan, ahlak anlayışımızdır. Peki bu nasıl oluyor? Genetik yapımızın yüzde doksan dokuzundan fazlası, milyonlarca yıldır küçük gruplar halinde yaşayan ve yumruk büyüklüğündeki taşlarla fındık kırmanın ötesine geçemeyen şempanze ve bonobolarınkiyle aynı.

Cevabın kısmen insanın kendi kendini evcilleştirmesiyle ilgili olduğunu gördük. Türümüzün en vahşi ve saldırgan üyelerine karşı sistematik seçilim, bizi sıradışı bir biçimde barışçıl ve disiplinli hale getirdi. İdam cezasının biçimlendirici gücü kelimenin tam anlamıyla DNA'mıza işledi – *biz* işledik. Ama ceza tüm zamanların en uysal primatını yaratarak ahlakımızı etkilemekle kalmadı. Ceza uygulaması işbirliği yapmama davranışına karşı toplumsal yaptırımlarla önlemler üreten bir *kurum* oldu.

Hatırlarsanız, işbirliğinin evriminin çözmek zorunda olduğu sorun, istikrarsızlığıydı (hâlâ da öyle). Bireyler arasındaki her türlü

etkileşimde *ego*, *alter* ile işbirliği yapıp yapmaması gerektiği sorusuyla karşı karşıya kalır. İşbirliği davranışı başta her zaman maliyetlidir: Başkasına yardım etmek ya da onu sömürmemek bir dezavantajdır. Evrim teorisyenlerinin tabiriyle, "uyumsuzdur" (*maladaptive*).

Hamilton'ın kapsayıcı uygunluk kavramı ve Trivers'ın karşılıklı diğerkâmlık kavramı, basit işbirliği biçimlerinin evrimsel olarak nasıl üstün gelebileceğini açıklayabilir: Akrabalık ilişkisi yeterince yakınsa veya tekrar karşılaşma olasılığı yeterince yüksekse, genetik bağı yakın olan bireylere veya müstakbel işbirliği ortaklarına yardım etmek zahmete değer. Ama büyük gruplarda genellikle iki koşul da sağlanmadığından, işbirliği düzenlemeleri ek desteğe ihtiyaç duyar.

Bir gerilim oluşur: Grup büyüdükçe, üyelerin çoğu işbirliğine eğilimli olsa bile, işbirliğinin avantajlarını grubun diğer üyeleriyle paylaşmak da zorlaşır. Bunun paradoksal sonuçları vardır, çünkü neticede işbirliği yapmayanlar kaçınılmaz olarak büyük bir grupta daha başarılı olur ve hem işbirliği yapmamalarının hem de diğerlerinin işbirliğinin avantajlarından yararlandıkları için gitgide yayılırlar.[20] Zamanla işbirliği yapmama stratejileri (*defektion*) daha yaygın hale gelir. İşbirliği yapanların sayısının artması ve nihayet üstün gelebilmeleri için işbirliği yapmayanların sayısının çok olmaması gerekir, yoksa tüm yapı kısa sürede çöker.

Cezalar işbirliği yapmamayı uzun vadede maliyetli hale getirdiği için bu sorunu çözebilir.[21] Başkalarını soymak başlangıçta mükemmel bir stratejidir, özellikle de çevrenizde karşılık olarak sizi sürekli soymaya kalkışmayacak insanlar varsa. Ama davranışınızdan dolayı cezalandırılırsanız durum hemen değişir. Son üç banka soygunundan elde ettiğim az miktardaki ganimet, yakalanıp yıllarca hapis yatarsam pek teselli olmaz.

İnsana özgü cezalandırma pratiğimizi özel kılan şey, *diğerkâm cezalandırmayı* bilmemizdir. Hayvanlar da bir saldırıya direnerek ya da daha sonra misilleme yaparak, işbirliğine yanaşmayan davranışları cezalandırabilir. Ama insanlarda (büyük ölçüde) benzersiz

bir şey daha vardır: C kişisi B kişisinden doğrudan zarar görmemiş olsa bile, B'nin A kişisine yaptıklarından dolayı B'yi cezalandırmak için çok güçlü bir istek duyabilir.

Ceza, insan işbirliğinin ortaya çıkmasına ve dolayısıyla kamu refahına katkıda bulunur. Gelgelelim bu açıklamanın iki temel boşluğu vardır: Birincisi, ceza uygulaması, işbirliğinin evrimsel olarak nasıl ortaya çıkabileceği sorusuna temel bir yanıt sağlayamaz, çünkü diğerkâm cezalandırma da birey açısından maliyetli bir işbirliği biçimidir. (Buna *ikinci dereceden* kolektif eylem sorunu deniyor, çünkü işbirliğinin nasıl mümkün olduğunu başka bir işbirliği biçimini varsayarak açıklayamayız doğal olarak.) İkincisi, toplumsal yaptırımlar sadece fayda sağlayanları değil, her türlü davranışı istikrara kavuşturabilir. Avın paylaşılması risklerin de paylaşılması demektir: Avda herkesin şansı kötü gidebilir, bu nedenle et paylaşma normları ile kötü şansa karşı herkesin sigortalanması faydalı olacaktır. Başkalarının etinden pay alan ama kendi etini paylaşmak istemeyenler bu yüzden cezalandırılır.

Ama bazı durumlarda, insan toplumlarında kimsenin yararına olmayan ya da sadece güçlü azınlıklara hizmet eden normlar oluşur. Çin'deki ayak bağlama geleneği ya da çeşitli kültürlerdeki genital mutilasyon (sünnet), nesnel olarak zararlı, acı verici ve tuhaf davranışların bir toplumsal grupta nasıl yayılabileceğine dair etkileyici örneklerdir. Normlar oluşur oluşmaz, diğer (belki de çok daha faydalı) davranışsal beklentilerin ihlaline karşı da caydırıcı olan cezalandırma mekanizmalarıyla uygulamaya geçirilir. Mevcut normları göz ardı etmek ya da bunlara uyulup uyulmadığını denetlemeyi reddetmek genellikle büyük bir itibar kaybına yol açtığından, sapkın ve insanlık karşıtı normlar da oluşabilir ve diğerkâm cezalandırmayla daha da pekiştirilebilir.

Burada grup seçilimi önemli bir rol oynamış olabilir. Belki de cezanın evrimini, bazı gruplar bu kurumu tesadüfen keşfederken diğerlerinin keşfetmediği bir süreç olarak tasavvur etmeliyiz. Keşfeden gruplar, bu sayede elde ettikleri işbirliği kazanımları nedeniyle daha iyi durumda olacaktır. Rakip gruplar arasındaki seçilim baskı-

sı, grupların içindeki bireyler arası seçilim baskısından daha güçlüyse, cezalandırıcı topluluklar uzun vadede üstün gelebilir.

Cezanın işbirliği düzenlemelerini koruyabileceğini biliyoruz. Bunun nasıl işlediği deneylerle incelenebilir. Ekonomist araştırmacılar Ernst Fehr ve Simon Gächter, toplumsal işbirliğini arzu edilen bir düzeyde tutmak için cezanın şaşırtıcı derecede etkili olabileceğini göstermiştir.[22] İkilem durumlarında, avantacılığın teşvik edici yapısı işbirliği yapmama davranışını baskın strateji haline getirdiği için işbirliğine dayalı normların hızla çöktüğünü daha önce görmüştük: Diğerleri ne yaparsa yapsın, işbirliği yapmamak birey için her zaman daha avantajlıdır. Kamu Malı oyununda, ortak kasaya yapılan katkıların sadece birkaç tur sonra hızla düşüp sıfıra doğru gittiğini gördük.

Cezalandırıcı yaptırımların grubun sosyal istikrarını nasıl etkilediğini belirleyebilmek için, katılımcıların x davranışında bulunmasının kolektif açısından, y davranışında bulunmasının ise her zaman birey açısından avantajlı olduğu bir durum simüle edilmelidir. Bu kontrol grubu daha sonra, işbirliğine yanaşmayan davranışı cezalandırma seçeneği de olan başka bir grupla karşı karşıya getirilir. Bu iki gruptan hangisi kamu yararı için çalışmaya daha istekli olacaktır?

Fehr ve Gächter tam da bu soruyu sordular. Dörder üyeli birkaç grup oluşturup katılımcıların her birine belli bir miktar sanal para vererek bir deney yaptılar. Her turda katılımcılar ortak kasaya ne kadar katkıda bulunacaklarına karar veriyordu. Ödeme seçenekleri, hiç katkıda bulunmamanın ya da çok az katkıda bulunmanın birey için en kazançlı olacağı şekilde düzenlenmişti. Ama tüm grup için, herkesin her zaman en çok yatırımı yapması daha iyi olacaktı.

Önce altı tur oynandı ve şu sonuca ulaşıldı: Katılımcıların işbirliği yapma istekliliği –tur başına ortak kasaya yapılan ortalama katkı ile ölçüldü– zayıf başladı ve hızla keskin bir şekilde düştü. Altıncı turun sonunda oyuncular paranın çoğunu kendilerine saklamıştı. Sonraki altı turda katılımcılara en cimri oyuncuları "cezalandırma" imkânı verildi. İşbirliği yapmayan bir oyuncuyu cezalandırmak için başka bir oyuncu tarafından harcanan her bir birim para karşılığın-

da, cezalandırılan oyuncudan üç birim para kesildi. Bunun işbirliği yapma istekliliği üzerindeki genel etkisi muazzamdı: İkinci altı turun sonunda işbirliği azami bir düzeye ulaşmıştı. İşbirliği yapmayanların cezalandırılması avantacılık sorununu çözüyordu.

Atalarımızın 500 bin yıl önce birlikte başa çıkmak zorunda olduğu gerçek durumların yapısı da çok benzerdi. Gerek düşman gruplar arasındaki şiddetli çatışmalarda gerekse büyük vahşi hayvanları avlarken veya barınaklar inşa ederken, grubun ortak çabası olmadan imkânsız olan büyük bir projeye herkesin katkıda bulunması önemliydi. Gelgelelim o zamanlar da her şey kelimenin tam anlamıyla her bireyin katkısına bağlı değildi. Güvenli bir köy ya da büyük bir ganimet, savaşa ya da ava katılmayanların da yararınadır. Sosyal işbirliğine katılmadan bu işbirliğinden kazanç sağlama imkânı diğerkâm cezalandırmayla engellenebilir, ama varlığını bugün de sürdürmektedir.

Kısas Psikolojisi

Avantacılık imkânına karşı koyabilmek için cezalandırmaktan zevk almamız gerekiyordu. Bu dönemde gerçekleşen seçilim süreçleri, sonraki nesillere aktarılabilecek kültürel kurumlar olarak ceza norm ve uygulamaları yaratmakla kalmadı. Normları ihlal edenleri cezalandırma zevkini ruhumuzun derinliklerine kazıdılar.

Cezalandırma psikolojimizin gramerinde bugün hâlâ görülebilir bu.[23] Büyük ölçüde doğuştandır: Kültürel farklılıklar gösterebilir ama evrensel kalıplar da sergiler. Çoğu zaman bu kalıpların farkında bile değilizdir. Bunları sadece kendimizi gözden geçirerek gözlemleyemeyiz, ortaya çıkarılmaları için akıllıca deneyler yapmamız gerekir.

Günlük hayatta, kısas ihtiyacımız ile somut cezalandırma eylemleri için gösterdiğimiz nedenler genellikle bariz bir şekilde ayrışır.[24] Neden cezalandırmak istediğimiz açıkça sorulduğunda, yaptırımların caydırıcı etkisinin önemli olduğunu söyleriz. Ama caydırıcılık ihtimali hiç yokken bile bir suçlunun ne kadar sert cezalandırılması

gerektiğine dair yargılarımız pek değişmez. İlginç bir çalışmada, davranış bilimci Eyal Aharoni ve sosyal psikolog Alan Fridlund, bir tecavüzcünün (bir hastalık yüzünden) tamamen felç olduğunu ve yargılamanın kamuya açık olmadığını, dolayısıyla cezalandırılmasından hiçbir etkinin beklenemeyeceğini açıkça belirtmiştir. Cezanın beyhudeliği tekrar açıkça dile getirildiğinde bile, katılımcılar tecavüzcünün cezalandırılması için en önemli neden olarak caydırıcılığı göstermeye devam etmiştir. Cezaların uygulanmasına dair resmi gerekçelerimiz, söz konusu durumda caydırıcılık açıkça mümkün olmadığında bile toplumsal yaptırımların disipline edici gücüne bağlı kalır.

Bir norm ihlal edildiğinde, kısas ya da intikam arayışına gireriz. Verdiğimiz cezanın muhtemel sonuçlarını hesaba katmak bizim için zordur. Katılımcılardan, bir ilaç şirketinin hayat kurtaran bir grip aşısı ürettiği, ama aşının bazı çocukların ölümüne neden olduğu bir vakayı değerlendirmelerini isteyen bir araştırmada, katılımcıların çoğu şirketi cezalandırmanın etkisi konusunda az çok kayıtsız kalmıştır.[25] Çalışmaya katılanlar, cezanın kamuya açık ya da gizli olması, şirketin aşı üretimini tamamen durdurmasına (ve sonuçta çok daha fazla çocuğun ölmesine) yol açıp açmaması, şirketin böyle durumlara karşı sigortalı olup olmaması (böylelikle hiçbir bedel ödememesi) fark etmeksizin, aynı cezanın verilmesini önermiştir. Görünüşe göre, bir suçun tekrarlanma riski de birinin nasıl ve ne kadar ağır cezalandırılması gerektiği hakkındaki fikrimizi pek etkilemiyor.[26]

Kısas psikolojimiz çelişkili görünüyor: Cezanın işlevi aslında belirli bir etki yaratmak, işbirliğine dayalı topluluk normlarına uyulmasını sağlamaktır. Gelgelelim, birini cezalandırıp cezalandırmayacağımız ve nasıl cezalandıracağımız konusundaki yargılarımız, önerilen cezanın bu etkiyi ne kadar yaratabildiğinden tuhaf bir şekilde hiç etkilenmiyor gibi görünüyor. Bu bir çelişki değil midir?

Aslında bu sadece görünüşte bir çelişkidir. Evrimsel işlev ile bilişsel bir durumun içeriğinin ayrışmasına sık rastlanır. Örneğin neden cinsel ilişki kurarız? Bu konuya olan ilgimizin *uzak* (uzak geç-

mişle bağlantılı) açıklaması evrimle ve türümüzün geçmişindeki biyolojik üreme işleviyle ilgilidir: Cinsel ilişki istiyoruz çünkü cinsel üremeyle ilgilenen nesillerin torunlarıyız. Seleflerimizden konuya nispeten kayıtsız kalanlar belli ki sonraki nesiller üstünde daha zayıf bir genetik damga bırakmış. Cinsel ilişkinin *işlevi* budur. Ama canımız cinsel ilişki kurmak istediğinde, üreme işlevi o *somut anda* nadiren bir rol oynar: Şu ya da bu düşüncesizliğin *yakın* (yaşanan an ile bağlantılı) açıklaması neredeyse her zaman farklıdır. Kişiler basitçe birbirini çekici bulur – fiziksel ya da duygusal olarak ya da ikisi birden. İşlevinden bağımsız olarak duygunun *içeriğidir* bu. Cinsel ilişkinin uzak işlevini yakın güdü haline getirmek genellikle nispeten sağlıksız bir atmosfer yaratır: Çocuk sahibi olma arzusu gerçekleşmemiş birçok çift, sonuç odaklı pragmatizm ile spontane tutkunun genellikle birbiriyle bağdaşmadığını doğrulayacaktır.

Cezalandırma psikolojimiz için de benzer bir durum söz konusudur. Cezalandırmanın uzak işlevi, büyük grupların çökmesini önlemektir. Teknik jargonda böyle bir işlev *sonuçsal* diye nitelenir – belirli bir sonuç/etki elde etmeye yöneliktir. Bununla beraber, yakın işlevine bakıldığında cezalandırma ihtiyacımız sonuçsal ve sonuca yönelik değil *intikamcıdır* – yanlış yapanın hak ettiğini bulmasını isteriz. Bunun bize ya da grubumuza faydasının olup olmaması o anda hiç önemli değildir.

Yalancılar ve Hilekârlar

Özellikle işbirliğine yanaşmayan norm ihlalcilerini tespit etme görevine adanmış bilişsel modüllerle donanmış durumdayız. Konrad Lorenz'in dediği gibi, düşüncemizin *a priori*'si (yani kendi deneyimlerimizle öğrenmek zorunda olmadıklarımız) evrimsel geçmişimizin *a posteriori*'sidir (yani yalnızca deneyimlerimizden bildiklerimiz): Atalarımızın deneyimleri, nesiller boyunca adaptif deneme-yanılma yoluyla zihinsel donanımımıza işlemiştir.[27] Doğuştan gelen bu düşünce kalıplarının bazıları özellikle işbirliğine dayalı yapıların kurulması ve sürdürülmesini sağlama görevine adanmıştır.

Sosyal hilekârların tespiti iyi bilinen bir örnektir. "Wason seçim görevi" adlı teste dayanan çalışmalarla toplumsal normların ihlaline karşı doğal olarak duyarlı olduğumuz gösterilebilmektedir. Bu testin iki versiyonu vardır: Biri sadece zihinsel bir görevdir, diğeri ise bu zihinsel görevin içini toplumsal normlarla doldurur. Aynı test olmasına rağmen, çoğu insan ilk versiyonda başarısız olurken, ikincisinde sorun yaşamamaktadır. Toplumsal normlar hakkında düşünmek bizim için sezgisel olarak kolaydır çünkü sosyal doğamızın bir parçasıdır.

Bu test görevinin orijinal versiyonunun amacı koşullu biliş –yani ise-o halde ilişkileri hakkında düşünme– kapasitemizi test etmektir. Katılımcılara dört kart gösterilir: Kartlardan birinin üstünde A harfi, diğerinde K harfi, diğer ikisinde ise 4 ve 7 sayıları yer alır. Görev şu ise-o halde kuralının bu dört kart için geçerli olup olmadığını bulmaktır: *Bir kartın bir yüzünde sessiz harf varsa, (o halde) öbür yüzünde tek sayı vardır.* Amaç, kural açıkça doğrulanana veya yanlışlanana kadar mümkün olduğunca az kart açmaktır. Teste katılanların çoğu K ve 7'yi açmaya karar verir. Ama bu çözüm yanlıştır: Doğru çözüm K ve 4 olacaktır, çünkü yalnızca bir çift sayının arkasındaki bir sessiz harf, belirtilen kuralın geçerli olup olmadığını gösterebilir (yanlışlayarak). Kuralın doğrulanması açısından 7'nin arkasında bir sessiz harfin olup olmaması önemsizdir (çünkü kural şöyle *dememektedir*: *Yalnızca* arkasında bir sessiz harf varsa, önünde tek sayı olabilir).

Hemen herkes bu hatayı yapar çünkü hepimiz doğrulama yanlılığımızın (*confirmation bias*) kurbanlarıyız ve gerçek dünyayla ilgisi olmayan soyut koşullu önermeler hakkında düşünmekte genellikle pek iyi değiliz. Kart testinin içeriğinin toplumsal kuralların ihlaliyle ilgili olacak şekilde değiştirilmesi testi ahlakın soykütüğü açısından ilginç hale getirir. Sessiz harfler ve sayıların yerini normlar ve insan eylemleri aldığında, birdenbire keskin mantıkçılara dönüşürüz. Yeter ki kural şöyle değişsin: *Bir kişi içki içiyorsa 18 yaşından büyük olmalıdır.* Kartların üstünde de (a) İçki içer, (b) İçki içmez, (c) 18 yaşından büyük, (d) 18 yaşından küçük yazsın. Bu test

yapı bakımından yukarıdaki soyut örneğe benzer, ama bu sefer otomatik olarak doğru kartları, yani (a) ve (d)'yi açarız.[28]

Yavan sayıların ve harflerin yerini toplumsal içerik aldığında koşullu biliş bize neden aniden bu kadar kolay geliyor? Evrimsel psikoloji, kural ihlallerini doğru ve hızlı bir şekilde fark etmemize yardımcı olan sezgisel bir yetenekle donanmış olduğumuzu varsayar. Evrimsel açıdan bu mantıklıdır çünkü tekrar eden sorunlar hakkında bir sonuca varmak için sürekli ve büyük bir çabayla düşünmek zorunda olmadığımız anlamına gelir. İnsan gruplarının varlığı işbirliğinin başarısına bağlı olduğunda, işbirliği yapmayan avantacılarla rutin olarak başa çıkmak en yüksek öncelik haline gelir – bunu yapamasalar, insanlık erken bir aşamada kaosa sürüklenirdi.

Toplumsal Yaptırımlar

Cezalar, büyüyen gruplar halinde yaşamamızı mümkün kılan özdenetim, uysallık, öngörü ve barışçıllık gibi önemli yetenekler edinmemizi sağladığı için evcilleşmemize yardımcı olmuştur. İlk hominlerin, bir devlet yapısı ve güç kullanımı konusunda merkezi bir tekel olmadan başlarının çaresine bakabilmiş olması bugün de anarşist fantazilere ilham verebilir. Ne var ki resmi bir otoriteden görünüşte sınırsız azadeliğin bedeli yüksekti: Çünkü şiddet ve disiplin lüzumsuz hale gelmemiş, toplumsal normların daha yumuşak ama her an her yerde etkin olan kolektif denetimiyle telafi edilmişti.

Toplumsal yaptırımların hepsi ölüm cezası kadar sert ve nihai değildi. İnsan ahlakı, üyelerinin sosyal itibarının kaydını büyük bir özenle tutan toplulukların daha incelikli gayriresmi norm gözetme uygulamalarından da en az o kadar etkilenmiştir. Bizim gibi işbirliğine bağımlı varlıklar için zedelenmiş bir itibar felaket anlamına gelebilir.

Bir topluluk üyesinin güvenilirliğinin ve itibarının kaydedilip arşivlendiği araç dedikodu olmuştur (hâlâ da öyledir). Dedikodu ve söylenti alışverişi evrim tarihimizde, özellikle de orijinal işlevi öncelikle başkalarının davranışları hakkında sosyal iletişim olan dilin

evriminde önemli bir rol oynamıştır.[29] Dedikodu, maymunlarda o zamana kadar esas işlevi sosyal uyumu sağlamak olan karşılıklı tımarın bir uzantısı olabilir. Yine, grubun büyüklüğü arttıkça, yeni sosyal işbirliği biçimlerine geçmek gerekmiştir: Tımar doğrudan fiziksel temas gerektirdiğinden ve çok zaman aldığından, insanların en yakın aile sınırlarının ötesinde sosyal uyumu güçlendirmelerini sağlayabilecek bir araç değildi. Ayrıca dil aynı anda çok sayıda türdeşe sinyal gönderebilme avantajına sahiptir. Güven ağları geliştirmek, diğer grup üyelerinin karakterleri hakkında bilgi alışverişinde bulunmak, ittifaklar kurmak, davranış normlarını belirlemek, iyileştirmek ve tasfiye etmek için de kullanılır.

İtibar kaybı her zaman, etkilenenlerin çoğu için kalıcı olan yıkıcı sonuçlara yol açmıştır. Bunun esas sebebi nedir peki? Başkalarının sizin hakkınızda ne düşündüğü kimin umurunda? Canına ya da malına zarar gelmediği sürece, kişi diğer kabile üyelerinin, kambur akrabalarının ya da Twitter'daki bir grup kin dolu yabancının kendisi hakkında ne düşündüğüne aldırmayabilir. Ama durum hiç de öyle değildir. David Hume bu konudaki gözlemini kısa ve öz bir şekilde şöyle dile getirir: "Birine nefesinin koktuğu söylenirse çok gücenir, halbuki görünüşe göre bu ağız kokusu onu hiç rahatsız etmez."[30] Başkaları tarafından nasıl algılandığımızın bizim için önemi ile söylenti ve dedikoduların kolektif bir arada yaşamda oynadığı rol, duyarlılığı ve gözlem gücüyle tanınan Immanuel Kant'ın da gözünden kaçmamıştır:

> Normalde her türlü akıl yürütmeden hemen sıkılan kişilerin katılımını, herhangi bir eylemin *ahlaki* değerinin, yani bir kişinin karakterinin belirleneceği tartışmalardan daha fazla sağlayan ve topluluğa belirli bir canlılık getiren başka bir tartışma yoktur. Teorik sorulardaki ince ve düşündürücü her şeyi yavan ve can sıkıcı bulanlar, iyi ya da kötü bir eylemin ahlaki içeriğini belirlemek söz konusu olduğunda hemen tartışmaya katılırlar; niyetin saflığını, dolayısıyla erdemin derecesini azaltabilecek, hatta onu şüpheli hale getirebilecek her şeyi ayırt etmede öyle titiz, öyle derin düşünceli, öyle inceliklidirler ki başka hiçbir spekülasyon konusunda onlardan beklenmeyecek bir şeydir bu.[31]

Bu arada Kant, "arkadan konuşma", "başkalarının ahlakını gözetleme" ve "alay etme" olarak kınadığı dedikodunun daha kötü biçimlerini çok daha az anlayışla karşılamıştır.[32]

Sosyal kabulün kaybedilmesinin genellikle çok somut sonuçlarının olduğu doğrudur. Güney Pasifik'te küçük bir takımada olan Yasawa'nın sakinleri için bir kişinin sosyal itibarı yasal statüsünü de belirler. İtibarı ne kadar ciddi zedelenirse, kişi dışlanma, alay, şiddet, hırsızlık ve yıkımın o kadar meşru bir kurbanı haline gelir. Toplumsal dışlamaya maruz kalanlar balık tutmakla meşgulken, evleri ateşe verilir veya aletleri çalınır ve onlara eziyet edenlerin yaptıkları yanlarına kâr kalır. Bunun da evcilleştirici bir etkisi vardır: "Yerel normları öğrenemeyen, kendini kontrol edemeyen veya hatalarını tekrarlayarak normları ihlal edenler, acımasız bir sömürünün kurbanı olduktan sonra, nihayet köyden kovulur."[33]

Dile düşmüş itibar kaybının intihara neden olması sık rastlanan bir durumdur. Örneğin Ganalı Ashantilerde 20. yüzyılın başlarında, intihar için hâlâ geçerli bir sebepti bu: "Utanç ile ölüm arasında tercih yapılacaksa, ölüm tercih edilir. Bunu en iyi anlatan hikâye, ziyarete gelen bir devlet adamına saygılarını sunmak için eğilirken 'istemeden gaz çıkaran' yaşlı bir köylünün bir saat içinde evine gidip kendisini asmasıdır. Bu sert tepki hakkındaki düşünceleri sorulduğunda, kabile kardeşleri hep bir ağızdan bu koşullar altında davranışının uygun olduğunu söylemiştir."[34] Bazı halklarda sosyal itibar kaybı idamın hafif bir alternatifi değil, daha beter bir cezadır.

Suç Tespiti

İnsanın en büyük ahlaki kazanımlarından biri zulümden zevk almaktı. Amacına hizmet ettikten sonra, zulümden alınan bu zevki unutmak çok daha zordu.

Geçmişe baktığımızda, yaratıcılığımızın ve zanaatkârlığımızın büyük bölümünü diğer insanlara acı çektirmek için gitgide daha incelikli yöntemler geliştirmeye harcadığımızı düşündüren pek çok şey görürüz. Amsterdam'da Singel kanalı üzerinde bulunan 449 nu-

maralı bina 7,50 avro (12 yaş altına 4 avro) karşılığında bu yöntemlerin en orijinallerinden bazılarının görülebileceği bir işkence müzesine evsahipliği yapıyor. Burada zincirler ve kafesler, bıçaklar ve sandıklar, parmak delme vidaları, gerdirme tezgâhları, akkor kerpetenler, idam sehpaları, teşhir direkleri, darağaçları ve demir giyotinler bulunuyor. "Acı dolu geçmişi keşfedin", komşu binadaki psikoterapistin sloganı değil, müzenin internet sitesinde yer alan bir davettir. Ortaçağ mühendisleri acı ile oturma arasındaki bağlantıdan bilhassa etkilenmiş olmalılar, çünkü oturağı ve sırtı demir dikenlerle kaplı işkence sandalyeleri çok popüler görünüyor. İşkence görenlerin oturmak zorunda olduğu piramit şeklinde sivri bir ucu olan, jimnastik aletlerini andıran icatlar da koleksiyona dahil. İçi boş bronz bir boğa heykeli olan "Sicilya boğasının" karın kısmına insanlar kapatılıp ateşte canlı canlı kızartılırken, huni ve borulardan oluşan bir sistem mahkûmların acı çığlıklarını boğa böğürtüsüne dönüştürüyordu.

Evrimsel geçmişimizin bizde bir aşırıya kaçma eğilimine neden olduğu anlaşılıyor. Uzun bir süre, çok hafif cezalar yerine çok ağır cezalar vermeyi tercih ettik ve gitgide daha ağır, daha acımasız, daha zalimce yaptırımların özellikle etkili olduğu varsayımını benimsedik. Bir suçluya çok hafif bir ceza vermek bizim için duygusal olarak kabul edilmezdir. Bu yüzden, kana susamışlığımızdaki küçük azalmalar bile muazzam bir ilerleme anlamına gelebilir. Çoğu kültürde bulunan ve cezanın suça tam olarak eşit olmasını öngören *lex talionis* ilkesi, bugün genellikle en ilkel barbarlığın bir örneği olarak görülür. "Göze göz, dişe diş" cezasını öngören ilke aslında o dönemin popüler alternatifleriyle karşılaştırılmalıdır. Hiç bitmeyen yıkıcı kanlı intikam döngülerinin yaşandığı bir toplumda, kısasa kısas ilkesindeki gibi bir orantılılık çağrısı büyük bir gelişme anlamına gelebilir.

İlkenin basitliği onun felaketi de olmuştur, çünkü basit kurallar sezgisel olarak akla uygundur ve öğrenilmesi de öğretilmesi de kolaydır ama türlü türlü özgül durum ve teknik uygulama engeli nedeniyle başarısız olabilir. Örneğin bazı toplumlarda birinin kızının te-

cavüze uğraması ya da öldürülmesi, *failin kızına* tecavüz edilmesi ya da *kızının* öldürülmesiyle cezalandırılırdı.[35] Peki ya failin kızı yoksa? Hammurabi Kanunları, bir gözün yok edilmesinin cezasının bir gözün yok edilmesi, bir dişin kaybedilmesinin cezasının bir dişin kaybedilmesi, ama işitme duyusunun kaybedilmesinin cezasının "bir gümüş" olduğunu söyler. Bir insanın işitme duyusunun nasıl yok edileceğinden tam olarak emin olamadıkları için başka bir yaptırım bulunmuş olabilir mi?

Her halükârda, suç ve cezanın dağılımı hiçbir zaman adil olmamıştır. Bir toplumdaki toplumsal eşitsizlikler her zaman normların ihlali ve cezalandırılmasıyla ilgili istatistiklerle de kendini açığa vurur. Şiddet suçlarının failleri ile mağdurları arasında her zaman ezici çoğunluğu oluşturan bir grup vardır: genç erkekler. Genel olarak, cinayet kurbanlarının yüzde sekseninden fazlası erkektir. Katiller içindeki erkeklerin oranı ise daha fazla, yüzde doksanın üstündedir.[36] Erkek suçluların cezaları her zaman çok daha ağır olmuştur, bunun en önemli nedeni daha tehlikeli görülmeleridir. Örneğin 13. yüzyılda III. Henry hükümdarlığından itibaren İngiltere'de krala ihanet suçuna verilen asma, karın deşme ve dörde bölme cezaları hiçbir zaman bir kadına uygulanmamıştır.

Gruplar arası sosyoekonomik statü farkları toplumsal cezalandırma uygulamalarına da yansır. Yaklaşık 2 bin yıl önce yazılan Hint *Manusmriti* gibi bazı yasa metinleri açıkça sosyal kasta göre ayrım yapar.[37] Genel olarak, kast ne kadar yüksekse ceza da o kadar hafiftir. En ağır bedensel cezalar öncelikle en alt seviyedeki Sudralara veriliyor, en üst konumdaki Brahminlere ise sadece istisnai durumlarda uygulanıyordu; diğer taraftan, mala verilen zarar için tazminat tam tersi şekilde yapılandırılmıştı, daha yüksek sosyokültürel itibar daha yüksek tazminat ödemeyi gerektiriyordu.

Arkaik ve acayip cezalandırma yöntemlerinin yanı sıra, cezalandırma pratiğimizin gitgide nasıl bireyselleştiğine dair de tarihsel örnekler buluruz. Çoğu toplumda aile neredeyse her zaman temel sosyal birim olarak kabul edilirken, gelişmekte olan toplumlar da yavaş yavaş bireylerin hak ve sorumluluklarını tanımaya başlamıştır. Or-

taçağda Çin'de bir suçun cezasının ağırlığı hâlâ fail ile mağdur arasındaki ilişkiye bağlıydı. Daha yakın akrabalara karşı işlenen suçlar, daha uzak akrabalara karşı işlenen suçlardan ve bunlar da akraba olmayanlara karşı işlenen suçlardan daha ağır cezalandırılıyordu.[38] Aile içi yapı da önemliydi. Örneğin yaşlılar yasal olarak temelde daha fazla bireysel hakka sahipti; bir baba oğlunu öldürüp sadece bir uyarı ile kurtulabilirdi, oğul ise tersi bir eylem için çok daha ağır sonuçlara katlanmak zorundaydı.

Üyelerinden birinin işlediği suçtan tüm aile sorumlu tutulabiliyordu. Avrupa'da ancak yüksek ortaçağda bu tür "klan sorumluluğu" ilkeleri yavaş yavaş zayıflamaya başladı. Oğullarının işlediği bir cinayetten babaların sorumlu tutulamayacağı fikrini ilk dile getiren 12. yüzyıl Magdeburg hukuku olmuştur – en azından, kusursuz itibara sahip altı bağımsız erkek tanık bunu doğrulayabilirse.[39]

Kan bağı ilkesinden uzaklaşılarak bireylerin anonim üçüncü şahıslar tarafından cezalandırılmasına doğru gerçekleşen bu yapısal değişim, farklı kültürlerin cezalandırma yöntemlerinde bugün de gözlenebilir.[40] Deneysel oyunların da gösterdiği gibi, işbirliği yapmama davranışı çoğu toplumda cezalandırılır; ama Doğu Avrupa kültürlerinde veya Ortadoğu'da, bir turda cezalandırılan katılımcıların, bir sonraki turda, onları cezalandırmakla suçladıkları kişilerden intikam almaya çalıştıkları görülür. Bu davranış özellikle hukuk devleti niteliğinin zayıf ve *sosyal sermayenin*, yani sosyal güvenin gayriresmi biçimlerinin az olduğu toplumlarda gözlenir. Batı toplumlarında böyle bir davranış neredeyse hiç görülmez.

Akrabalık odaklı hukuk normlarının bu dönüşümüne ve kısmen terk edilmesine, yasa ihlallerinin isnat edilmesinde temel ilke olarak *mens rea*, yani kasıt fikrinin kabulü eşlik etti. Ortaçağ hukukçuları, bir eylem olarak suç (*actus reus*) ile zihinsel bir durum olarak suç (*mens rea*) ayrımını yapmaya başladı. Klan sorumluluğu ilkesinin yol açtığı aşınmayı uygun bireysel sorumluluk ilkeleriyle giderebilmek için, artık bilgi, niyet, öngörülebilirlik ve nedenselliğin bir suçun yargılanmasında ne kadar bağlayıcı olduğunun tek tek açıklanması gerekiyordu:

Şu olayı ele alalım: Bir demirci çekiç fırlatarak yardımcısını öldürür. Böyle bir olayda ortaçağ hukukçuları sadece demircinin yardımcısını öldürmek *isteyip istemediğini* (sebep: öldürülen adam demircinin karısıyla flört etmişti) değil, aynı zamanda demircinin onu öldürmeye *niyetli olup olmadığını* ve bunu yapmak için çekicin uygun olduğunu *düşünüp düşünmediğini* de sormaya başladılar. Demircinin yardımcısını bir hafta sonra (zehirle) öldürmeye niyetlenmiş olması ama onu hırsız zannederek daha önce çekiçle istemeden öldürmüş olması önemli midir? Demircinin suçluluğunun çeşitli zihinsel durumlara bağlı olduğuna karar verdiler.[41]

Bu noktadan sonra, hafifletici sebeplerin kişinin suçluluğunu azaltacağının kabulü çok uzak değildi: Olgunlaşmamış, sarhoş, bir anlık öfkeyle hareket eden, akli dengesi yerinde olmayan ya da hasta bir insanın, yanlış yaptığını bilerek hareket eden bir faille aynı cezayı alması artık gerekmiyordu.

Ne var ki ölüm cezasının kaldırılması uzun süre düşünülemez olarak kaldı. Bu noktada, şiddetin rasyonelleştirilmesinde, Alman felsefesinin tartışmalı güçlerinden biri kendini gösterir. Genellikle insan haysiyetinin yılmaz bir savunucusu olarak bilinip alkışlanan Immanuel Kant, suçlulara nasıl davranmak gerektiği konusunda net bir görüşe sahipti ve Aydınlanma felsefesinin en karanlık, en utanç verici pasajlarından birini yazdı:

> Fakat cinayet işlemişse, *ölmelidir*. Bu durumda adaleti sağlamanın başka yolu yoktur. Bir yaşam ne kadar ızdırap dolu olursa olsun, ölüm ile arasında *benzerlik* yoktur, dolayısıyla suç ile cezanın eşitliği ancak failin idamıyla sağlanabilir; ama ölüm, acı çeken kişinin içindeki insanlığı bir canavara dönüştürebilecek her türlü kötü muameleden arınmış olmalıdır. Uygar bir toplum, üyelerinin tamamının mutabakatıyla dağılacak olsa (örneğin bir adada yaşayan bir halk ayrılarak dünyanın dört bir yanına dağılmaya karar verse), herkesin suçlarının bedelini ödemesi için önce hapishanedeki son katilin de idam edilmesi gerekir.[42]

Georg Wilhelm Friedrich Hegel ise felsefi sisteminde, idamdan vazgeçmeyi mahkûma saygısızlık olarak görüp reddedecek kadar ileri gitmiştir. Bir katil, ölüm cezasının içerdiği tanınma hakkına sahipti, çünkü bu ceza insanı dürtülerinin ve içgüdülerinin merhametine kalmış bir hayvana indirgemiyordu:

Cezanın ... *suçlunun* tanınma hakkını içerdiği kabul edildiğinde, suçlu rasyonel bir varlık olarak *onurlandırılır*. Cezasının tanımı ve ölçüsü suçlunun eylemine dayandırılmazsa bu onur ondan esirgenmiş olur; zararsız hale getirilmesi gereken ya da korkutulması veya ıslah edilmesi istenen zararlı bir hayvan olarak görülmesi de bu onuru ondan aynı ölçüde esirgemek demektir.[43]

Cezanın insanileştirilmesi ilk kez *yararcı* düşünürler tarafından çok geç bir tarihte talep edilmiştir. Yararcılık ahlakın amacını insan refahının azamileştirilmesi olarak gören bir felsefe akımıdır. Yararcılar toplumsal yaptırımların da nihayetinde toplumsal yarar –"azami sayıda insanın azami mutluluğu"– ölçütüne göre değerlendirilmesi gerektiği görüşündeydi (hâlâ da öyledir). Aralarından bilhassa İtalyan hukuk filozofu Cesare Beccaria'nın fikirleri etkili olmuştur. Beccaria 1764 yılında yazdığı "Suçlar ve Cezalar Üzerine" adlı kısa makalesinde, ölüm cezasının kaldırılması ve devlet cezalarının genel olarak modernleştirilmesi için ilk sistematik savunmayı yapmıştı. Hiç kimse devlete kendisini öldürme hakkını gönüllü olarak vermeyeceği için ölüm cezasının toplumsal sözleşmenin bir parçası olamayacağı görüşündeydi. Ayrıca, ona göre hızlı bir ölüm yaptırımı hapishanede uzun süre sefalet yaptırımından daha az caydırıcı olduğundan ve idamlar bir toplumu uygarlaştırmak yerine vahşileştirme eğiliminde olduğundan, idam cezasını kesin bir dille reddediyordu.

Yararcı ahlak felsefesi, sosyopolitik meselelerde (iyi ya da kötü) belli bir mühendis ve tüccar zihniyetini öne çıkarır. İlk yararcılar sık sık dokunaklı bir naiflikle distopik bir planlama kibri arasında gidip gelen reform önerilerine kendilerini kaptırmıştır. Özellikle Jeremy Bentham'ın merkezi bir kule etrafında daire şeklinde dizilmiş petek hücrelerden oluşan yeni bir hapishane mimarisi tasarımı meşhur olmuştur. Bu tasarım, mümkün olduğunca az personelle mümkün olduğunca çok sayıda mahkûmu gözetlemeyi amaçlıyordu: Her hücre merkezdeki kuleden görülebildiği, ama mahkûmlar gardiyanın kendilerine mi yoksa başka birine mi baktığını göremediği için, mahkûmlar adeta kendi kendilerini gözetliyordu. Bentham tasarımına *panoptikon* –her şeyi gören– adını vermişti.

Dava

Çoğu toplumda, bir suçlu cezalandırılmadan önce, kişinin cezalandırılıp cezalandırılmayacağını ve nasıl cezalandırılacağını belirlemek için az çok yerleşik kurallar çerçevesinde resmi bir yargılama yapılır. İnsanlar dava ve duruşmalara dair tarihsel incelemeleri genellikle kendi ilericiliğini eleştiri süzgecinden geçirmeden teyit etmek ve dönemin aktörlerini ya vicdansız cellatlar ya da sinizm veya ideolojik körlükten dolayı yasal yetkilerini kötüye kullanarak gerici acımasızlığı tertipleyen hezeyanlı bağnazlar diye kınamak için kullanır. Oysa en arkaik uygulamalar bile ancak ilgili tarihsel koşullara daha hassas bir bakışla deşifre edilebilecek bir iç mantığı takip eder.

Biz modernliğin çocukları, ortaçağın Tanrı'nın hükmü uygulamasının –Tanrı'nın olaylarla ilgili hakikati ortaya çıkarması için fırsat yaratarak bir sanığın suçlu olup olmadığını tespit etmeye çalışmanın– naifliği karşısında alkış tutup eğlenmeyi seviyoruz. Oysa Tanrı'nın hükmü uygulaması şaşırtıcı derecede rasyoneldi ve hiç de kör değildi.[44] Öncelikle, *iudicium dei*'nin* yalnızca en ciddi ve dolayısıyla en nadir suçlar için, bu durumlarda bile ancak suç itiraf edilmediğinde, güvenilir tanıklardan sanığın masumiyetine dair ifade alınamadığında ve bir karara varılmasını sağlayacak başka hiçbir ipucu veya kanıt bulunamadığında gündeme geldiğini vurgulamak gerekir. Dinsel yargılamaların çoğunlukla beraatle sonuçlandığı da az bilinen bir gerçektir. Örneğin 13. yüzyılın başlarından kalma bir tür ceza sicili olan Macar *Regestrum Varadinense*'ye göre, kaynar su dolu bir kaptan bir yüzük veya başka bir nesneyi çıkarmayı gerektiren sıcak su sınavı, tüm sanıkların yüzde atmışından fazlasını beraat ettirmiştir. Bu nasıl olabilir?

Görünüşe göre, sadece sıcak su sınavı tehdidi bile pek çok inanan faili suçunu itiraf etmeye teşvik etmiştir. Sanıkların böyle dinsel

* *Lat.* "Tanrı'nın hükmü". Suçluluk veya masumiyete Tanrı'nın karar vereceği bir ritüelin eşlik ettiği fiziksel bir testi ifade eder. *–ç.n.*

yargılamaların etkililiğine duydukları inancın gücünü bugün hafife alıyoruz. Dinsel yargılamaların güvenilirliğine inanan çoğu masum insan sınava razı geliyor, dolayısıyla çoğunlukla masum insanlar sınava tabi tutuluyordu. Masum insanların kaçınılmaz olarak haşlanıp suçlu ilan edilmeleri nasıl önlenebilirdi peki? Resmi yönetmeliklere göre, hazırlıklar gizlilik içinde yapılmalıydı, bu da görevli din adamına suyun sıcaklığını tahammül edilebilir bir seviyeye ayarlama fırsatı veriyordu, böylelikle ön hazırlığı yapılmış sınava tabi tutulanlar ritüeli büyük ölçüde zarar görmeden atlatabiliyordu. Yargı sürecinin temsilcileri için de hiçbir masum insanı mahkûm etmemek çok önemliydi. Çünkü birisi cinayetten mahkûm edildikten kısa bir süre sonra, öldürüldüğü söylenen kişi sağ salim ortaya çıkabilirdi. Dolayısıyla yanılmaz olduğu iddia edilen kararların sonradan geçersiz hale gelmesi cemaatin en dindar üyelerinin bile güvenini kalıcı olarak sarsabilirdi, bundan da ne pahasına olursa olsun kaçınılmalıydı. O dönemde pek çok yerde Tanrı'nın hükmü uygulaması üzerindeki dünyevi etki, sanıldığından çok daha büyüktü.

Yasa uzun kollarıyla hayvanlara, ölülere ve hatta cansız şeylere bile uzanabiliyordu. Dünya tarihi, yaptıkları yanlışların Tanrı'nın ve dünyanın önünde bilinmesi ve uygun bir biçimde ıslah edilmeleri için son derece büyük bir ehemmiyetle ve vakur bir ciddiyetle yargılanan hayvanlarla doludur.[45] Fransız Alp köyü Saint-Julien'de hasadı yiyip bitiren ayrıkotları hakkında müzakere edilmiş; Cenevre Gölü'nde somon balıklarına zarar veren taşemenlere karşı 1451'de bir defaya mahsus olmak üzere tedbir kararı alınmış; kısa bir süre sonra Basel'de yumurtlamakla suçlanan bir horozun kafası kesilmiş; insanların fazla "sevecen" ilgisinin nesnesi haline gelen talihsiz katırlar, köpekler ve eşekler kırbaçlanmış, sürgün edilmiş ya da yakılmıştır. Domuzlar, inekler, sıçanlar ve atlar düzenli olarak cinayetle suçlanmış ve mahkûm edilmiştir. Madagaskar'da tesadüfen yakalanan timsahlar, kendi türlerinden birinin cinayet işleyip işlemediği konusunda sorgulanmıştır. 897'deki Kadavra Yargılaması'nda (*synodus horrenda*) Papa Formosus, seçimindeki usulsüzlükler nedeniyle yargılanmıştır; Formosus mahkeme salonunda hazır bulun-

muştu, ama aylar önce öldüğü için önce mezardan çıkarılması gerekmişti. "Cinayet" şüphesi varsa kılıçlar, kuyular ve arabalar bile yargılanıyordu. Bugün pek bilinmese de o zamanlar küçümsenmeyecek ölümcül bir tehlike olan kilise çanları hapse atılıyordu; 1535 yılında Anthony Wylde isimli biri Nottinghamshire'da bir saman yığını tarafından boğulduğunda, keskin zekâsıyla jüri belirli bir saman yığınının esas suçlu olduğunu tespit etmeyi başarmıştı.[46]

Cezalandırmanın Geleceği

Cezanın ahlak tarihinde oynadığı rol bize çağdaş toplumlarda ceza uygulamasının nasıl olması gerektiğine dair bilgi de verebilir. Cezalandırmanın geleceği daha hafif yaptırımlarda ve en acımasız içgüdülerimizden uzaklaşıp onları daha kapsamlı bir şekilde kontrol altına almamızda yatıyor.

Cezalandırmanın tarihi, ağır cezaların her zaman daha caydırıcı olmadığını gösterir. Ahlakın evrimi, herhangi bir toplumsal yaptırımın toplumsal işbirliği düzeyini kabul edilebilir bir seviyede tutmak için gerçekten de vazgeçilmez bir rol oynayabildiğini gösterse de, belirleyici değişken cezanın şiddeti değil beklenen yararıdır (ya da cezalandırılan için, zararı). Kuşkusuz bu da sadece cezanın ne kadar ağır olduğuna değil, gerçekleşme ihtimaline de bağlıdır. Asla yakalanmayacağımı düşünürsem, ölüm cezası bile sadece orta düzeyde korkutucudur. On sopa darbesi yemek zorunda olmak, bir gün bu cezayı alacağımdan yeterince eminsem, çok daha güçlü bir etkiye sahip olabilir.

Cezalandırma ihtiyacımızı ılımlı hale getirmek için çok iyi nedenlerin olduğu, özellikle de örneğin sadece cezalandırma arzumuzun tatmin edildiğini görmek istediğimiz için politik kararlar verdiğimizde ortaya çıkar. ABD'li filozof Neil Sinhababu, Irak savaşının maliyetiyle, yaşayan iki bin kadar pandanın her birine özel hayalet uçak tahsis edilebileceğini hesaplamıştır (bir uçağın fiyatı 700 milyon ABD dolarından fazladır).[47] Terörizmle Savaş'ın (*War on Ter-*

ror) başlangıçta haklı olduğu kabul edilse bile, 11 Eylül 2001'de üç bin masum ABD'linin öldürülmesinin, altı binden fazla ABD'liyi daha ölüme göndermekle –Afganistan ve Irak tarafındaki yüz binlerden bahsetmiyorum bile– ve savaşın başlamasından yirmi yıl sonra asıl düşmanla bir barış anlaşması imzalamakla telafi edilip edilmediğini sorgulamak gerekir. Böyle bir yaklaşım hiçbir fayda-maliyet analizine dayanmaz.

1990'larda kokainin yaygınlaşmasından bu yana Amerika'da neredeyse hiç azalmayan bir şiddetle sürdürülen Uyuşturucuyla Savaş'ın (*War on Drugs*) artık kesinlikle kaybedildiği söylenebilir: Bu savaş, toplumsal olarak istenmeyen davranışlarla ancak gitgide ağırlaşan cezalar sayesinde başarıyla mücadele edilebileceğini varsayan, evrimsel olarak miras alınmış suç ve ceza ilkelerine dayanmaktadır. Bu durum hem suç olarak sınıflandırılmaması gereken eylemlerin büyük suç sayılmasına hem de uyuşturucu kullanımı gibi ya hiç kimseye zararı olmayan ya da sadece faile zarar veren eylemlerin aşırı ağır biçimde cezalandırılmasına yol açmaktadır.[48] Diğer taraftan, günümüzde cezaevleri aracılığıyla fiziksel olarak cezalandırma uygulamasından mali yaptırımlara veya tazminata geçmeye yönelik küresel bir trend de söz konusudur; bu trend sürdürülmeli ya da –daha da iyisi– hızlandırılmalıdır.[49]

Aşırı cezalandırma tepkileri adil değildir çünkü kişinin genetik piyango ile içine doğduğu koşullar ve bunu takip eden sorunlu toplumsal koşullar ile suç davranışına yönelten teşvikler genellikle şansın sonucudur.[50] Gitgide ağırlaşan hapis cezaları bu sorunları daha da kötüleştirmektedir, çünkü uzun bir hapis cezası toplumsal açıdan daha uygun bir hayat tarzına dönmeyi kolaylaştırmaktan çok zorlaştırır. Cezalar etkisini hızlı ve isabetli uygulandıklarında en çok gösterir. Ağır cezalar genellikle bunu sağlamakta başarısızdır. Örneğin idam cezasının infazı, prosedürler uzun sürdüğünden –kimse masum insanları yanlışlıkla idam etmek istemez çünkü– ve nadiren uygulandığından genellikle epey zaman alır.

Birçok durumda havuç sopaya yeğdir: Suç teşkil etmeyen davranışlara yönelik teşvikler çoğu zaman cezanın caydırıcılığından da-

ha etkilidir.[51] Böyle tedbirler genellikle suç kariyerleri için "ödül" addedilip ahlaki olarak kınanır. Bu durum, her şeyden önce, veriler çok açık olsa bile daha iyi politik eylemleri daha kötü olanlara tercih etmemizin ne kadar zor olduğunu gösterir. Cezai bir tedbir derinlerde yatan duygusal yapılarımıza ters düştüğü anda, gerçekten bir fark yaratabilecek bir alternatiften ziyade kimseye faydası olmayan bir alternatifi tercih etme olasılığımız daha yüksektir.

Birçok üzücü istisnaya rağmen, çağdaş toplumlar ceza uygulamalarını insanileştirme yönünde yavaş ama bariz adımlar atıyor. Penitentiaire Inrichting Wolvenplein, Hollanda'nın Utrecht şehrinde bulunan bir hapishanedir. Klinker tuğlalardan inşa edilmiş ve şehir içinde kanalın oluşturduğu çember üzerinde önemli bir konumda yer alan cezaevi 2014 yılından beri boş. Hollanda'da gitgide daha az suç işleniyor, ama cezaevinin boş olmasının nedeni sadece daha az suç işleniyor olması değil, aynı zamanda gitgide daha az eylemin yasadışı olması ve geriye kalan yasadışı eylemlerden daha azının hapisle cezalandırılıyor olmasıdır. Birçok Utrechtli, bu eski ceza infaz kurumunun konutlara dönüştürülmesinin, aşırı ısınan emlak piyasasının bu meşum tarihi çevrede biraz rahatlamasına katkıda bulunmasını umuyor.

Bin Kesikle Ölüm

Qiánlóng hastadır. Tibet mantarından kaynaklanan alerjik bir reaksiyon geçirmektedir. Çin İmparatoru Tibet kökenli bir hastalığı en iyi Tibetli doktorların tedavi edebileceğine inandığından, "On Bin Yılın Efendisi"ni ayağa kaldırmak için Lhasa'dan iki şamana danışılır. Bu arada, Yasak Şehir'de imparatorun ölmekte olduğu söylentisi yayılır – muhtemelen aşağılanmış ve gururu incinmiş hisseden iki saray doktorunun ortaya attığı bir yalandır bu. Yaptıklarının sonuçlarını hesaba katmamış olmalılar:

> Sadece üç saat süren duruşmaların ardından mahkeme hükmünü vermiş ve cezayı belirlemişti: Yalancılar Büyük Kar Bayramı'ndan sonraki ilk

gün *Língchí* yani *bin kesikle ölüm* cezasına çarptırılacaktı. İkisi de birer kazığa bağlanacak, yüz yüze duracak ve birbirlerinin başına gelenleri ve az sonra kendi başına gelecekleri anbean izleyecekti: Cellatlar önce makasla sol, sonra sağ meme ucunu, ardından bıçakla tüm göğsü kesecek, sonra bacaklardaki kasları, uyluktan başlayıp baldırdan devam ederek, akan kanda kemikler parıldayana kadar dar şeritler halinde kesecekti. Bunların ardından kolların üst ve alt kısımlarındaki etler de kana bulanmış talaşın içine düşecekti, ta ki yalancılar damla damla kanayarak böğüren iskeletlere, cellat değil de sırf yalanları yüzünden dönüştükleri hayaletlere benzeyene kadar.[52]

Çin'de bin yıl boyunca yasal olarak uygulanan –Ming ve Qing hanedanları dönemine ait en az iki düzine vaka ismen bilinmektedir– ve ancak 20. yüzyılın başında son verilen bir idam yöntemi olan *Língchí*, Avrupalı entelektüelleri ve yazarları uzun süre meşgul etmiştir. Korkunç ve egzotik olana duyulan hayranlık, bazı tasvirlerde abartılara ve süslemelere yol açmıştır, gerçekteyse özellikle son dönemlerde mahkûmlar parçalanmaya başlamadan önce çoğu zaman afyonla sakinleştiriliyordu. Fransız filozof Georges Bataille, bu işlemin çağdaş fotoğraflarına bakarken, ölmekte olan bir adamın dalgın bakışlarındaki ekstazik kendinden geçme ve ongun feragat belirtilerini fark edebilmek gibi bir duygusal aptallığa bile kapılmıştır.

"Bin kesikle ölüm" biz insanların suça karşılık verme konusundaki tutkusunu bir daha gözler önüne seriyor: Yalancılar, hilekârlar, eşini aldatanlar, katiller ve hırsızlar hak ettikleri cezayı almalıdır. Her ne kadar evrim bizi barışçıl, öngörülü ve özdenetim sahibi yapmış olsa da, bir arada yaşam normlarının ihlalinin amansız bir şiddetle cezalandırıldığını görmek isteyen güçlü cezalandırma içgüdüleriyle de donatmıştır.[53]

Böylelikle insanın kendi kendini evcilleştirmesi mümkün oldu ve bizi o dönemde yeryüzünü paylaştığımız diğer insan türlerinden daha uysal ve işbirliğine yatkın kıldı. Ama bizi diğer insan türlerinden üstün kılan sadece evcilleşmek değildi, kültürel karmaşıklık derecemiz –giyim, barınma, silah, gıda ve bilgi üretimi için geliştirilen teknikler– de bize avantaj sağladı. Kültürle ahlakın birlikte evrimi

daha büyük insan toplumları oluşturmamızı sağladı; bu da bizi ahlaki normlar ve toplumsal kurallar temelinde hareket edebilen, sosyal olarak uyumlu varlıklar haline getirdi. Kültürümüz bize esneklik ve çeşitlilik kazandırdı. Böylece hem türdeşlerimizin felaketi hem de dünyanın kaderi haline geldik.

Üçüncü Bölüm

50 BİN YIL
Muhtaç Canlılar

Başkalarının Hayatı

Sık sık evrende yalnız olup olmadığımızı merak ederiz. Nispeten yakın bir geçmişe kadar yalnız olmadığımızı unuttuk.

Bizim dışımızda akıllı yaşam var mı? En azından artık yok. Neandertalleri küçümsememiz sık sık eleştirilir: Sağlam, kaslı yapıları, keçeleşmiş saç ve sakalla çerçevelenmiş iri fizyonomileri, kısa kalın parmaklı hantal elleri ve kendi bağnazlık eğilimimiz, insan akrabalarımızı çok uzun süre akılsız vahşiler ve insafsız ahmaklar olarak görmemize yol açtı; öyle ki Neandertal terimi sonunda biyolojik bir takson olmaktan çıkıp, kültürsüz hödükler diye aşağılamak istediğimiz türdeşlerimiz için kullandığımız bir ifadeye dönüştü.

Varlıkları gerçekti, bunu inkâr etmek zordu, tam da bu yüzden acilen ve kararlı bir şekilde bizden uzak bir yere konumlandırılmaları gerekiyordu. Uzun zaman önce soyu tükenmiş başka bir insan türünün Avrupa'nın göbeğinde yaşamış olma ihtimalini kabul etmek o kadar zor geliyordu ki, Rudolf Virchow gibi önemli bir modern doğabilimci bile 1872'de kendisine gösterilen ilginç kafatası parçalarının artrit, çeşitli kırıklar ve kemiklerin yumuşaması nedeniyle deformasyona uğramış sıradan bir insana ait kalıntılar olduğunu düşünmüştü. Uzun zaman önce –kuşkusuz şaşırtıcı derecede uzun bir zaman önce– her nasılsa yolu Düsseldorf civarındaki Feldhofer

Mağarası'na düşmüş yalnız bir Rus Kazakı olabilirdi.

Yerel doğa tarihi derneğinin kurucu başkanı olarak ziyarete gelen Johann Carl Fuhlrott burada –Apple Haritalar'a göre masamdan yaklaşık on iki kilometre uzaklıkta– 1856 yazının sonlarında merakla incelediği ilginç kemik kalıntılarını insana ait olarak tanımlayacak entelektüel cesareti göstermişti. Çok geçmeden Fuhlrott kalıntıları Bonnlu anatomist Hermann Schaaffhausen'e gösterdi, bir yıl sonra da Prusya Rhineland ve Westphalia Doğa Tarihi Derneği'nin bir konferansında bu şok edici keşfi beraber sundular. Neander Vadisi'ndeki kireçtaşı ocağında çalışan işçiler, kemiklerin el değmemiş kumtaşının yarım metre derinine gömülü olduğunu doğrulamıştı. Dolayısıyla eski olmalıydılar – çok eski, şaşırtıcı derecede eski, hatta açıklanamayacak kadar eski.[1]

Bir kültürün gelişmişlik düzeyi, ölülerini gömme biçiminden anlaşılabilir. Bu ölçüte göre değerlendirildiğinde, Neandertallerin içsel yaşamına, yakın zamana –en azından yüz elli yıl öncesine– kadar bizim dokunulmaz ayrıcalığımız olarak görülen bir öznel zenginlik atfedebiliriz. 1960 yılında ABD'li arkeolog Ralph Solecki, Irak'ın kuzeyinde yer alan Zagros Dağları'ndaki Şanidar mağarasında yetişkin bir Neandertal erkeğinin mezarını keşfetti; mezarı kazanlar belli ki tanıdıkları ölüyü rahat ettirmek istemişlerdi: Arkadaşları tarafından çocuk gibi yan yatırılmış, üzeri tahıl ve şifalı çiçek demetleriyle özenle örtülmüş olan bu baba, dost ve silah arkadaşı sonsuzluğa böyle uğurlanmıştı.

Bruniquel'deki taştan çemberler de benzer biçimde Neandertallerin aşkın olana duyduğu ilgiyi açığa vurur. 1990'ların başında öğrenci Bruno Kowalczewski'nin Güney Fransa'daki Aveyron Boğazı'ndaki bir damlataş mağarasının yüzlerce metre derinliğinde keşfettiği yapıların o dönemde nasıl bir işlevi olduğunu kimse bilmiyor. Yine de, kırık dikitlerin yığılmasıyla oluşturulan bu düzenlemelerin, akrabalarımızın içlerinde uyanmakta olan, duyularla algılanabilir olanın ötesinde bir dünya tasavvurunu ifade etmeye başladıkları ritüel dans, şarkı ve coşkunluk alanları olabileceği ihtimalini kim göz ardı edebilir?

Neandertaller tastamam insandı. Dişleri kürdan yüzünden, hayvan derisi işlemekten ve ip yapmaktan aşınmıştı. Beyinleri bizimkinden büyüktü ve yüz binlerce yıl boyunca, bazen aniden soğuyup gitgide buzullarla kaplanan, bazen hızla ısınan; meşe ve ıhlamur koruları o zamanlar bugünkü gibi sadece yerel dağ keçileri ve yaban öküzleriyle değil, büyük orman filleri, suaygırları ve Berberi makaklarıyla da dolu olan düşmanca bir ortamda tüm Avrupa'yı kolonileştirmeyi başarmışlardı. Çakmaktaşından çift kenarı keskin kamalar yapmış, başka küçük aletlerle bunları keskin ve düzgün tutmuş; kartal tüyü ve deniztarağından yapılmış takılar,[2] ayrıntılı geometrik desenlerle örülmüş boncuklu kolyeler takmışlardı. Bazı hayvan kemiklerinde bulunan düz bir çizgi halinde sıralanmış delikler, bunların flüt olarak kullanılmış olabileceğini düşündürür. En büyük mamut kemiklerinden, hayvan derileriyle kaplı, girişleri devasa fil dişleriyle açık tutulan harikulade evler inşa etmişlerdi. Yutak ve damak anatomileri insan konuşmasının üretilmesi, kulaklarının yapısı da bu konuşmaları anlamaları için uygundu.

Yaklaşık 50 bin yıl önce Neandertaller yok olmaya başladı. İyi huylu kuzenlerimizi yok etmiş olabileceğimiz her zaman popüler bir varsayım olmuştur. Ama bir türün bir noktada doğal olarak yok olması alışılmadık bir durum değildir; Avrasya'nın farklı bölgelerinde on binlerce yıl boyunca birbirimizi yok etmeden eşzamanlı olarak yaşadık. Bu ilk Avrupalıların yok olmasına yol açmış olabilecek birkaç etken var: Kuzey Avrupa'nın büyük bölümünü yüzlerce metre ıssız buzun altına gömen son soğuk dönemin iklimsel çalkantıları, ardından avlanmaya uygun büyük memelilerin kaçması, yeni hastalıklar, gökyüzünü karartan volkanik patlamalar. Cebelitarık'taki Gorham Mağarası'nda bulunan son izleri otuz bin yıllıktır. Artık bizim zamanımız.

Biz Kimiz?

Son insanlar olarak kendimizi fevkalade buluyoruz. Ama diğer birçok tür için bizim gelişimiz çoğu zaman kâbus gibi bir istila demekti: "Yaklaşık 50 bin yıl önce mızraklarımızla avlanmak ve yiyecek toplamak için Avrasya'ya geldiğimizde, Buzul Çağı'nın yırtıcılarının hemen hepsini yok ettik."[3] Bu korkunç üstünlüğümüzün nedenleri vardı: "Yaklaşık 50 bin yıl öncesinden itibaren silahların, aletlerin, takıların ve el sanatlarının nitelik ve niceliğinde o güne kadar görülmemiş düzeyde, bariz bir değişim yaşandı; çadırlar, aydınlatma ve çizmeler de dahil olmak üzere temel ihtiyaçlara yönelik birçok araç gereç vardı."[4] Peki ama bu araç gereçler nasıl ortaya çıktı?

Sözünü ettiğimiz dönem, *Homo sapiens*'in Doğu Afrika'dan başlayıp Arap Yarımadası üzerinden, "güney rotası" denen rotayı kullanarak Avrupa ve Asya'ya –bugün "Afrika'dan Çıkış II" olarak bilinen– yayılma süreciyle örtüşür. O dönemde bizi –artık anatomik bakımdan çağdaş olan insanı– diğer büyük memelilerin ve özellikle de o dönemde hâlâ dünyayı paylaştığımız diğer insan türlerinin hepsinden üstün kılan benzersiz bir özellikler ve yetenekler kombinasyonuna sahiptik. Gramatik olarak yapılandırılmış bir dili de içeren gelişmiş bilişsel kapasitenin yanı sıra, hiper sosyalliğimiz ve sosyal öğrenme kapasitemiz ahlakın evrimi açısından bilhassa önemliydi.[5] Ultra işbirlikçi eğilimlerimiz gitgide daha büyük gruplar halinde yaşamamızı mümkün kıldı; bu gruplar titizlikle –antropologlar buna *high fidelity learning*, yani yüksek sadakatli öğrenme diyor– özümsemeyi öğrendiğimiz bir kültürel *know-how** haznesinin oluşması için gerekli koşulları yarattı.

Ahlakımız kendi inşa ettiğimiz bir niştir. Daha önce benzeri görülmemiş düzeyde bir küresel ekolojik hâkimiyet kurmamızı sağlamış, bu da birçok biliminsanının içinde bulunduğumuz döneme rahatlıkla *Antroposen* (İnsan Çağı) demesine yol açmıştır. Çoğu hay-

* *İng.* Bir işin verimli bir şekilde nasıl yerine getirileceğine dair bilgi. –*ç.n.*

van hız, güç ve beceri bakımından (en azından karşı karşıya oldukları taleplere göre) bizden çok daha üstündür. Bizim gücümüz ise içsel yetersizliklerimizi dışsal teknolojilerin yardımıyla telafi etmemizde yatar. Ahlaki normlar, değerler ve uygulamalar bu teknolojilerdendir.

Kendi inşa ettiğimiz çevremiz tarafından sağlanan bu "iskelet"[6] –dilimiz, şehirlerimiz, icatlarımız ve kurumlarımız– hiper sosyalliğimiz sayesinde mümkün olmuştur. Muhtaç insanın hâkimiyeti esasen büyük gruplar halinde işbirliği yapabilme yeteneğine bağlıdır. Ahlak olmasaydı bu kadar başarılı bir işbirliği mümkün olmazdı. Ahlaki normlar ve değerler, aslında acınası bir donanıma sahip biz muhtaç varlıkların, hayvanlar âleminde görülmeyen bir işbirliği seviyesine ulaşmasını sağlamıştır. (Bunun tek istisnası bazı sosyal böcek türleridir, ama onlar katı genetik programları takip eder, bizse esnek işbirliği yapıları inşa edebiliriz.) Bu da ahlakımızı, insan doğamızın ve içine gömülü olduğu kültürün evriminde belirleyici bir etken –hatta *belirleyici etken*– haline getirmektedir.

Biz insanları eşsiz kılan şeyin ne olduğuna dair arayış uzun süre başarısız oldu. Binlerce yıl boyunca insanın özü, hayvan + x formülüne indirgenmeye çalışıldı.[7] Ama *sadece biz insanların* sahip olduğu x'i bulmaya yönelik her yeni girişim yanıltıcı sonuçlara vardı.

İnsan *Homo faber* yani alet kullanabilen tek hayvan mıdır? Taşla fındık kıran şempanzeler ve dallarla böcek avlayan kuzgunlar bu fikrin yanlış olduğunu uzun zaman önce kanıtladı. Yoksa insan *Homo ludens* yani oyun oynayan hayvan mıdır? Yün yumağı ile oynayan bir kediyi ya da bir tilki yavrusunu gözlemlemiş olan herkes, oyun oynamayı insana özgü bir ayrıcalık olarak görmekte zorlanacaktır. Yoksa insan *Homo sapiens* yani akıllı, düşünebilen, zekâ sahibi hayvan mıdır?[8] Buğdayı samandan nasıl ayırdığınızı bilmiyorum ama, Japon makaklarının yaptığı gibi yapmak, taneleri deniz suyunda yıkamak, sonra da daha hafif, yenebilir kısmı suyun yüzeyinden sıyırıp almak bana gayet akıllıca geliyor. Dolayısıyla akıl kullanarak problem çözme de hayvan türleri arasında en statü düşkünü olan türümüzün benzersiz özelliği olamaz.

Bir başka sorun da insan kavramının tanımının, filozofların dediği gibi, yalnızca "kaplamsal olarak yeterli" (*extensional adäquat*) olmasının kâfi gelmemesidir: Yalnızca insana özgü özellikleri içermekle kalmamalıdır. İnsanın ne olduğu sorulduğunda, antik filozof Platon'un insanın iki ayaklı tüysüz bir hayvan olduğu cevabını verdiği söylenir – bu tanım son 2500 yıldır maruz kaldığı her türlü alayı hak ediyor. Eşsiz olmak da kolaydır: Her varlık kendi tarzında eşsizdir, bu nedenle özellikle ilginç değildir. Gottfried Wilhelm Leibniz haklıysa, her şey eşsizdir; hiçbir farklılık sergilemeyen iki nesne, iki nesne değil tek nesnedir.

Aradığımız, insanı diğer türlerden ayıran "antropolojik fark", insanın (sözde) özel konumunu açıklayabilmenin ötesinde kendimizi anlamamızı da sağlamalıdır. İnsandan başka hiçbir canlının hem iki ayaklı hem de tüysüz olmadığını öğrenen kişi, insan bilmecesi ve dolayısıyla kendisi hakkında hiçbir şey öğrenmemiştir.

Kısa bir süre sonra Aristoteles yeni bir denemeye girişmiş ve insan kavramının tüm zamanların en meşhur ve en etkili tanımını geliştirmiştir. Ona göre insan dil yeteneğine sahip canlıydı, yani *zoon logon echon*; bu ifade Latin skolastisizmi tarafından nihayetinde *animal rationale* (akıllı hayvan) olarak tercüme edildi. Aristoteles'in hayvan + x versiyonu, bir şeyin ait olduğu üst cins ve sahip olduğu özel farklılıkla tanımlandığı klasik doktrini takip eder – *definitio fit per genus proximum et diffe rentiam specificam.* İnsan, dile sahip olan (özel farklılık) hayvandır (üst cins).

Zaman içinde bu önermeyi de gözden geçirmek gerekmiştir, çünkü gevezeliğimiz rakipsiz olsa da, insan konuşması ile birçok hayvan türünün ötmesi, şarkı söylemesi, birbirine seslenmesi ve jestler yapması aynı simgesel iletişim sürekliliğinde yer alıyor gibi görünmektedir. Immanuel Kant kendi tanımlama girişimiyle bizi yalnızca akıl *kapasitesi olan* hayvana (*animal rationabile*) indirgeyerek biraz daha alçakgönüllülük çağrısında bulunmuştur.[9] Kant'a göre akıl insanların hepsinde bulunan bir potansiyeldir, ama yalnızca bazıları tarafından, o da nadiren ve kusurlu bir şekilde kullanılmaktadır.

Dolayısıyla bizi eşsiz kılan özelliği aramak bir noktada beyhude ilan edilmiştir. İnsan, doğasını arayan ve onu asla bulamayan hayvandır.

Telefon ve Mucidinin Dört Ölümü

Elektrik sinyalleri aracılığıyla sesi bir yerden başka bir yere iletmeyi başardığında, kapıldığı yücelik duygusundan nefesi kesilmiş olmalı. O zamanlar sadece bir fikirden ibaret olan icadını 1854'te kamuoyuna duyurmuştu; 1860'tan itibaren seslerin nasıl elektrik sinyallerine dönüştürülebileceğini biliyordu; 1861'de icadına o tarihten sonra da kullanacağı "telefon" adını verdi; 1871'de ABD Patent Ofisi, iki kişinin birbiriyle uzak mesafeden konuşmasını ilk defa mümkün kılan "Ses Telgrafı" adlı bir cihaz için 3335 numaralı patenti onayladı; 1876'da Philadelphia'daki uluslararası fuarda halka açık ilk tanıtımdan sonra, buluşunun başarısı artık durdurulamazdı.

Telefonun mucidinin birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü ölümleri Nova Scotia, Kanada; Friedrichsdorf, Almanya; Saint-Céré, Fransa ve Staten Island, New York'ta –doğum yerleri olan Floransa, Edinburgh, Brüksel ve Gelnhausen'den bazen biraz daha uzak, bazen biraz daha yakında– gerçekleşti.

Telefonun tarihi Wikipedia'nın Fransızca sayfasında şöyle başlar: "Telefonun çalışma prensibi Fransa'da Telgraf İdaresi'nin bir çalışanı olan Charles Bourseul tarafından geliştirilmiştir." Çevrimiçi ansiklopedinin İtalyanca versiyonunda ise şu ifade yer almaktadır: "Elektrikli telefonun mucidi resmi olarak Floransalı Antonio Meucci'dir." Sitenin Almanca muadilinde adı geçen ilk isim Philipp Reis'tır. İngilizce konuşulan dünyada ise elbette İskoç Alexander Graham Bell mucit olarak bilinmektedir.

Aslında telefonu *bir* insan icat etmedi. Büyük icatların büyük bir mucidin –çalışma odasında el değmemiş bir doğanın en derin sırlarını çözen yalnız bir dâhinin– eseri olması gerektiği fikri büyük ölçüde vatansever tarihçiler tarafından sürdürülen bir kurgudur. Uzak mesafelerden birbirimizle doğrudan iletişim kurabiliyor olmamız

bir kişi sayesinde değil, bireysel olarak bizim boyumuzu çok aşan bir süreç sayesinde gerçekleşti. Çok sayıda kişinin, küçük küçük bilimsel, kavramsal ve teknik iyileştirmeler aracılığıyla, sadece birkaç onyıl önce muhtemelen kimsenin aklına gelmeyecek bir soruna çözüm bulmayı başardığı bir süreçti bu. Bu sürece *birikimli kültürel evrim* deniyor. Kültürel evrim nasıl işliyor? Ahlakımızın evriminde neden bu kadar belirleyici bir rol oynadı?

Kültürel *know-how*, çağdaş insana geçişi mümkün kılan bir dizi önemli gelişmeyi beraberinde getirdi: Birincisi, daha iyi teknolojiler ve daha verimli ekonomiler sayesinde bize gitgide daha büyük toplumsal grupların maddi ihtiyaçlarını karşılama yeteneği kazandırdı. İkincisi, insanların yaşam biçimlerinin çoğulluğunu yaratan ve bizi biyolojik doğamızın zorunluluklarından kurtaran, tamamen kendi oluşturduğumuz kurallara göre yaşamamızı sağladı. Kültür çeşitlilik yaratır ve örneğin moda, dil, bayraklar veya ritüeller aracılığıyla topluluğumuzun sınırlarını simgesel olarak belirtmemize olanak sağlayarak, biyolojik evrim süreçleriyle zaten grup üyeliğine uyarlanmış olan psikolojimizi daha da güçlendirebilir. Üçüncüsü, bizi sosyal öğrenmeye bağımlı, beceri ve bilgilerini başkalarından edinmek zorunda olan varlıklar haline getirdi. Bu da bilgi ile ahlakın önemli sonuçlar doğuracak biçimde birbirine sımsıkı bağlanmasına yol açtı: Öncekinden daha da grup odaklı hale geldik, çünkü başarılı öğrenme esasen kişinin kime güvenebileceğine, değerlerini ve normlarını kiminle paylaştığına bağlıydı. Kültür hem çeşitlilik, esneklik ve topluluk, hem de başkalarına bağımlı ve muhtaç olmak demektir. Bu özellikler belli bir süre sonra nihayet büyük ölçekli hiyerarşik toplumlara geçmemizi sağladı.

Son yirmi yılda, evrim teorisi ve antropolojinin etkisiyle, kültürel evrim mekanizmasının insanlık tarihinin en çetin bulmacalarından bazılarını çözmenin anahtarını içerdiği görüşü gitgide daha çok kabul görür oldu. Kültürel sermaye birikimi, gezegene nasıl yayıldığımızı açıklayabiliyor. Biz insanların, başka hiçbir hayvanın muktedir olmadığı tüm o acayip yapıları üretebilmesini kültürel yeniliklerin mümkün kıldığını gösteriyor: Kültürel evrim olmadan okuma,

yazma, dans, resim, şehirler, köprüler ve surlar inşa etmek mümkün değildir. Dahası: Kültürel evrim olmadan ahlak da olmaz (ve tam tersi), çünkü bir arada yaşamamızı düzenleyen, bağlama özgü ahlaki normlar yalnızca kültürel miras olarak aktarılabilir; çünkü yalnızca bu normları anlayabilen ve bunlara riayet edebilen bir canlı, genetik olarak miras alınmayan karmaşık bilgi ve teknikleri muhafaza edebilecek kadar büyük ve çeşitli topluluklar halinde yaşayabilir.

Kültürel evrimin seyri biz insanları *biyolojik* varlıklar olarak – genlerimizi, anatomimizi ve fizyolojimizi– köklü biçimde dönüştürdü. "Muhtaç canlı" terimi, biz insanların fiziksel güç ya da doğuştan gelen içgüdüler bakımından insan olmayan neredeyse hiçbir hayvanla boy ölçüşemeyeceğimiz gerçeğini ima eder. Bu bir tesadüf değil, kültürel evrim sürecinin sonucudur; bu süreçte bedenlerimizin gitgide daha fazla işlevini kendi inşa ettiğimiz çevre devraldı. Tencere ve tavalar sindirim sistemimizin işini büyük ölçüde kolaylaştırdı. Mızraklar ve oklar fiziksel gücü lüzumsuzlaştırdı. Baskın bir erkeğin hükümdarlığının yerini paylaşma ve yardımlaşma normları aldı.

Birikimli Kültür

İnsanları eşsiz *ve* özel kılan şeyin ne olduğunu artık biliyoruz: *Birikimli bir kültüre* sahip tek hayvan biziz. Binlerce yıldır süren antropolojik fark arayışı böylelikle son yıllarda başarıyla sonuçlanmıştır.

Burada "kültür" geniş anlamda anlaşılmalıdır çünkü sadece Beethoven ve Proust'u değil, öğretme ve öğrenme yoluyla bir nesilden diğerine aktarılan bilgi, beceri, uygulama, ritüel, kurum, kural, değer, teknoloji ve araçların hepsini içerir. Bu aktarım *yatay* olarak gerçekleşir: İster fikir ister araç olsun, kültürel ürünlerin aktarımı genetik mutasyon ve seçilimin ağır temposuna bağlı kalmamıştır; kültürel bilgi *sosyal öğrenme* yoluyla doğrudan bir taşıyıcıdan diğerine aktarılabilmiştir. Dolayısıyla dışsal yaşam koşullarımıza daha iyi uyum sağlamamız sadece doğum ve ölümün acımasız *deneme-yanılmalarına* bağlı kalmamış, yeni bir genetik donanıma sahip

yeni bir canlı üretmek zorunda kalmadan esnek bir biçimde yeni varyantlar denenebilmiştir.

Çok az da olsa bazı hayvanların ilkel kültürel uygulamaları vardır. Biraz önce bahsi geçen Japon makakları sadece buğday değil tatlı patates de yıkar. Bu teknikleri, Kōjima adasında yaşayan ve 1953 yılında bir buçuk yaşındayken bu işlemleri kendiliğinden yapmaya başlayan dişi türdeşleri Imo'dan öğrenmişlerdir.[10] Imo'nun çevresindeki maymunların çoğu –en yaşlı olanlar hariç– kısa zamanda bu tekniği benimsemiştir. Bu neslin ardından, yeni nesillerin hepsi bu tekniklerde ustalaşmıştır. Ama primatlar da yegâne kültürel varlıklar değildir. Örneğin serçelerin genelde bölgeden bölgeye değişen şarkıları vardır, bu şarkılar benzer biçimde öğrenme süreçleriyle grup içinde aktarılır.[11]

Bizim farkımız sadece kültürel ürünler üretmeye ve bunları aktarmaya başlamış olmamız değildir. Esas fark, sonraki her neslin bu ürünleri pasif bir biçimde özümsemekle kalmayıp, devraldıkları kültürel mirasta adım adım iyileştirmeler yapmasıdır. Tek başlarına ele alındıklarında bu değişiklikler genellikle önemsiz, pek dikkat çekici olmayan ve yalnızca küçük ilerlemeler gibi görünür; ama yeterli süre içinde, insan grupları bu yolla şaşırtıcı karmaşıklıkta uygulamalar geliştirmeyi başarmıştır. Belli bir noktadan itibaren böyle üretilen bilgi ve beceri birikimi o kadar incelik kazandı ki, artık bireysel inovasyonla açıklanamaz ya da yok oldu mu yeniden yaratılamaz hale geldi. Kültürümüz başlı başına bir yaşam edindi.

Birikimli bir kültüre sahip olmamız bizi eşsiz kılmakla kalmaz. Kendimize dair gizemi büyük ölçüde çözmemize yetecek kadar *önemli* de bir özelliktir. Birikimli kültür yeteneği neden dile sahip olduğumuzu, neden hissettiğimiz gibi hissettiğimizi ve yaşadığımız gibi yaşadığımızı açıklar. Açıklama potansiyeli ne kadar vurgulansa azdır: Kanadalı biliminsanı ve evrim uzmanı Joseph Henrich'e göre, kültürel süreçler son 50 bin yılda –yakın dönem insan gelişimi için belirleyici olan evrede– evrimimizin baskın itici gücü olmuştur.[12] Birikimli kültür bazı insanların neden mavi gözlü veya laktoza toleranslı olduğunu açıklar; dik yürüyüşümüzü, uzun mesafeleri yürü-

yebilmemizi, nesneleri inanılmaz bir isabetle fırlatabilmemizi açıklar; sonsuz gibi görünen çocukluğumuzu, uzun süreli bağımlılığımızı, yaşamın ilk yıllarındaki aşırı bakım ihtiyacımızı ve diğer hayvanların çoğunun aksine dişi insanların neden acı çekerek doğum yaptığını açıklar.

Yetersizliklerimizi de açıklar. Belki de en çarpıcı özelliğimiz, doğuştan gelen bilgi ve becerilerimizin azlığıdır. Biz insanların insan olmayan hayvanlara kıyasla yetersiz donanıma sahip olduğu gözlemi yeni değildir. Ne de olsa diğer memelilerin görece kendine yeterlikleriyle olan tezat çarpıcıdır: Yeni doğan taylar doğumdan hemen sonra ayağa kalkar, gelişimleri az çok tamamlanmış gibidir. Gerisi büyümedir.

Biz insanlar aşırı savunmasızız: Postumuz, pençelerimiz ya da kanatlarımız yok; dejenere çeneli hipertrofik (irileşmiş) bir kafatasını taşıyan ince, çıplak bir bedenimiz var; içgüdülerimiz, doğuştan gelen bilgilerimiz ve hatta hayatta kalmak için gereken en temel becerilerimiz bile olmadığından, asıl görevleri bizi istemeden kendimizi öldürmekten korumak gibi görünen ebeveynler, ebeveynlerin ebeveynleri, öğretmenler ve akıl hocalarından oluşan bir ağa yaşamın ilk yıllarında tamamen, yetişkinliğe kadar da nispeten bağımlıyız.

Prusyalı filozof Johann Gottfried Herder 1772 tarihli *Abhandlung über den Ursprung der Sprache*'sinin (Dilin Kökeni Üzerine İnceleme) ilk bölümünde insanın "doğanın en yetim çocuğu" olduğunu söyler. "Çıplak ve saf, zayıf ve muhtaç, ürkek ve silahsızdır; yaşamını yönlendirecek her şeyden mahrumdur ki tüm sefaletinin kaynağı da budur."[13] İnsanın içgüdülerden mahrumiyeti ve korunmaya muhtaç olması motifi Nietzsche'nin 1886 tarihli *İyinin ve Kötünün Ötesinde* adlı eserinde tekrarlanır. Nietzsche'ye göre insan "yüce bir sakat doğum" ve "henüz belirlenmemiş bir hayvan"dır.[14] Yeni izlenimlere ve deneyimlere açıklığı, yaşam alanını seçmedeki esnekliği ve çevresi tarafından sürekli dayatılan yeni zorluklarla başa çıkmadaki yaratıcılığı pahalıya mal olur.

Almanca konuşulan dünyada 20. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan felsefi bir akım olan felsefi antropolojide, insanın muhtaç bir

varlık olduğu tezi sistematik olarak uç noktalara taşınmıştır. Max Scheler insanı "dünyaya açıklığı" ile karakterize eder.[15] Diğer hayvanlar dünyadadır, insanın ise bir dünyası vardır. İnsan organizması ile çevre arasındaki ilişkideki bu kırılma, doğanın doğrudan tutsağı olmaktan çıkıp doğaya ve içindeki kendimize dışarıdan bakmamızı sağlar. Helmuth Plessner'in insanın "eksantrik konumsallığı" kavramı da benzer bir mesafeyi işaret eder.[16] Canlı varlıkların hepsi, organizma ile çevre arasında bir sınır oluşturarak kendilerini çevreden ayırırlar. İnsan bunu sırf hayatta kalarak değil, akıllıca davranarak ve çevresini kasten manipüle edip dünyayla ilişkisini bilinçli bir biçimde ele alarak, düşünümsel olarak da yapar. Arnold Gehlen, insanın yetersiz donanımı nedeniyle toplumsal kurumlara bir destek işlevi yükleyerek, muhtaç varlık kavramını politik-sosyolojik bir vurguyla geliştirmiştir. İnsanın belirlenmemişliğinin üstesinden, insanın varoluşsal olarak bağımlı kaldığı, uygulanan ve aktarılan toplumsal pratiklerle gelinir.[17]

Hemen hemen aynı zamanlarda, İsviçreli biyolog Adolf Portmann, insan için "fizyolojik erken doğum" ifadesini kullanmıştır. İnsanın bir arada yaşamının artan karmaşıklığı, gitgide artan bilgi işleme taleplerini bilişsel olarak karşılayabilmek için neokorteksin büyümesini gerekli kılmıştır. İnsan beyninin bu en büyük bölümünün, gitgide daha fazla enerjinin yanı sıra, ihtiyaç duyduğu zorunlu bir şey daha vardı: alan. Neredeyse gülünç boyutlara ulaşan kafatasımız, kadın atalarımızın anatomisinin doğuma ancak izin vereceği hep daha ileri bir doğum zamanı gerektiriyordu. Bu yüzden insanın doğumu sıradışı ölçüde riskli bir olay haline geldi. Sonuçlardan biri son derece yüksek sayıda anne ölümüydü, diğeri de doğduklarında bebeklerin ciddi biçimde yetersiz gelişmiş olması.

Kayıp ve Mahsur

Kırk dokuz meslektaşınızla beraber paraşütle tropikal yağmur ormanlarına iniyorsunuz. Yanınızda ayrıca elli kapuçin maymunu var, onlara karşı hayatta kalma mücadelesi vermeniz gerekiyor. Giysiler

hariç (insanlar için) ekipman yasak. İki yıl sonra hayatta kalanlar sayılacak. En çok hayatta kalan kazanır. Joseph Henrich soruyor:

Kimin üstüne bahse girerdiniz, maymunların mı yoksa sizin ve meslektaşlarınızın mı? Peki ağ ya da kulübe yapmayı biliyor musunuz? Hangi bitki ve böceklerin zehirli olduğunu (birçoğu zehirlidir) ya da onları nasıl zehirden arındıracağınızı biliyor musunuz? Kibrit olmadan ateş yakabilir ya da tencere olmadan yemek pişirebilir misiniz? Olta iğnesi yapabilir misiniz? Doğal yapıştırıcıların nasıl yapıldığını biliyor musunuz? Hangi yılanlar zehirlidir? Geceleri kendinizi yırtıcı hayvanlardan nasıl koruyacaksınız? Suyu nereden bulacaksınız? İz sürmeden ne kadar anlıyorsunuz?[18]

Maymunlar idare edecektir – her halükârda, her zamankinden daha kötü durumda olmayacaklardır. Biz insanlar ise kültüre "bağımlıyız". Kendi halimize bırakıldığımızda, gerekli araçların ve tanıdık bir çevrede hareket ederken sahip olduğumuz bölgeye özgü bilgi ve uygulamaların desteği olmadığında, daha yetkin yırtıcılar için ziyafet olmaktan pek öteye geçemeyiz.

Bu gibi senaryolar tamamen kurgudan ibaret değildir. HMS *Erebus* ve HMS *Terror*, Pasifik'e uzanan Kuzeybatı Geçidi'ni keşfetmek için çıktıkları geziyi tamamlamak üzere 1845 yılında Kaptan John Franklin yönetiminde yol alan iki İngiliz savaş gemisiydi. Yoldaki ikinci kış mevsiminde gemiler ilk yıl olduğu gibi buz kütlelerinin tuzağına düşmüştü. Gemilerdeki adamların hiçbiri bir daha görülmedi. Daha birkaç yıl önce, 2014 yılında, iki gemi deniz tabanında birbirine yakın bir mesafede bulundu.

Ne olmuştu? En büyük sorunlardan biri mürettebatın gitgide artan kurşun zehirlenmesiydi çünkü erzak olarak aldıkları –ve beş yıl yeteceği hesaplanan– konserve kutuları düzgün bir şekilde kapatılmamıştı. Kuzey Kutbu'nda yiyecek bulmak da imkânsız görünüyor. Peki gerçekten öyle mi?

King Williams Adası'nın çevresindeki bölgede 30 bin yıldır Netsilik halkı yaşıyor ve durumları da gayet iyi. Çevre zorlu ama kaynaklar açısından zengin. Sorun kesinlikle iki geminin 105 mürettebatına yetecek yiyecek bulunmaması değil, farkında olmadan ölüme mahkûm olan son derece iyi eğitimli mürettebatın, oradaki yerli İnu-

it nüfusunun güvenli barınaklar inşa etmesini, ren geyiği ve kutup ayısı kemiklerinden yapılmış zıpkınlarla fok avlamasını sağlayan binlerce yıllık kültürel evrimden yararlanamamasıydı. Fokların açtığı delikleri görmek, varlıklarını zamanında fark etmek ve hayvanları ustaca öldürmek için nesiller boyunca korunmuş, aktarılmış ve geliştirilmiş son derece özel bilgilere ihtiyaç vardır. Ateş yakmayı ve donmuş deniz suyunu içilebilir hale getirmeyi bilmek zorundasınız.

Sonuçta, bir iglo inşa edebilir miydiniz? Bundan şüpheliyim.[19] Bunun için gereken bilgi o kadar karmaşık, çok aşamalı ve kesin ki, gerekli talimatlar o kadar titizlikle takip edilmeli ki, bir nesil içinde yeniden oluşturulamaz – kaybedildi mi (hemen) geri getirilemez. Kardan evin bir tasarımcısı ya da mucidi yoktur. Kültürel evrim tarafından tasarlanmıştır.

Ateş Yakmak

Kültürel bir tür haline nasıl geldiğimizi asla tam olarak bilemeyeceğiz. Olayların tam seyri geçmişin derinliklerinde kayboldu. Yine de, biz insanların kendimize dair anlattığımız tüm köken mitleri arasında, ateşin antropogenetik gücüyle ilgili olan Prometheusçu versiyonun gerçeğe en yakını olduğunu söyleyebiliriz. Sonuçları açısından en zengin kültürel yenilik muhtemelen ateşin kontrol altına alınmasıydı.[20] Bu gelişme sayesinde, kültürel olarak zenginleşmiş bir çevre ile bu çevreden faydalanan öğrenme yeteneğine sahip primatların birlikte evrimini kaçınılmaz biçimde hızlandıran, geribildirim döngülerinin hızla arttığı bir yola girdik.

Muhtaç bir canlı oluşumuzu en çok, besinlerimizi sindirdiğimiz organlar belli eder. Ağızlarımız çok küçük, çene kaslarımız çok zayıf ve dişlerimiz büyük ölçüde işe yaramazdır; küçük bir mide ve kısa bir bağırsak bu sindirim trajedisini tamamlar.

Ateş yakma, ateşi kontrol etme ve yiyecek pişirmede kullanma becerisi, neden muhtaç canlılar haline geldiğimizi her şeyden daha iyi açıklar. Pişirilmiş yiyeceklerin hem enerjisi daha çoktur hem de sindirimi daha kolaydır. Yavaş yavaş, sindirim ve gıda işleme işleri-

mizi gitgide daha yüksek oranda "dışsallaştırmayı" başardık. Doğramaya, öğütmeye, ezmeye, rendelemeye, fermente etmeye ve mayalamaya başladık. Hem önceden sindirilmiş hem de enerji açısından zengin yiyecekler, büyük iç organlara ve hantal sindirim kaslarının bakımına harcanması gereken kaynaklardan tasarruf etmemizi sağladı. Bu sayede boşa çıkan enerji, az gelişmiş küçük bir çiğneme mekanizması ve büyümüş bir kafatası sayesinde kendisine fazlasıyla yer açılan beynimizin gelişimine yönlendirilebilirdi. Bu geribildirim süreci bizi öğrenme, dolayısıyla kültür yolunda ilerletti.

Yiyecek pişiren primatlar daha uzun yaşar, daha sağlıklıdır, dolayısıyla geride daha çok yavru bırakırlar, bu da pişirme eğilimini gitgide yaygınlaştırır. Daha küçük organlar ve daha büyük bir beyin, anatomimizde daha önce bahsi geçen adaptasyonların çoğunun temelini oluşturur. Bu süreçte, pişmiş yiyeceklere bağımlı hale geldik. Öyle ki, bugün beslenme düzenini çiğ ete çeviren biri daha fazla yemek zorunda kalacaktır. Kısa bir süre sonra, gitgide büyüyen porsiyonlara rağmen her yemekten sonra aç kalmaya başlayacak, iki hafta sonra protein zehirlenmesi ve ishal görülecek, birkaç hafta sonra da ölecektir.[21]

Evrimleşen Çıraklar

Genlerle kültürün birlikte evrimleşmesinin muhtemelen en önemli sonucu, kültürel olarak zenginleşmiş bir çevrenin bireylerin öğrenme yetisini ödüllendirmesidir. Kültürel bir çevrenin içerdiği bilgi ve özellikle de *know-how* hayatta kalmak için birçok avantaj sağlar. Sunulan kültürel birikimden en çok faydalanıp mevcut bilgileri en çok edinebilen bireyler belirleyici bir avantaj elde eder. En çok öğrenebilenlerin üreme başarısı en yüksektir, böylelikle nüfusun tamamının öğrenme yetisi nesilden nesle artar. Bu da aynı anda hem büyüyen hem de yoğunlaşan bir sünger gibi gitgide kapasitesi artan kültür haznesini daha da zenginleştirir. Faydalanılabilecek içerik arttıkça, bu içerikten faydalanmayı mümkün kılan bilişsel mekanizmaya yapılan yatırımın değeri de artar.

Bu dinamik, kültürel öğrenme kendiliğinden olup bitmediği, öğretenler ve öğrenenler tarafından aktif bir biçimde beraber yapılandırıldığı anda çok büyük bir ivmeyle hızlanır. İnsanlık tarihinin belli bir noktasında, bilinçli olarak, gençler için öğrenmeyi destekleyip kolaylaştıracak öğrenme ortamları kurmaya başladık. Avustralyalı filozof Kim Sterelny'ye göre bu da bizi "evrimleşmiş çıraklar" haline getirdi.[22]

Yemek pişirmek, alet yapmak, hikâye anlatmak ya da avlanmak için gereken beceriler, öğrenme ortamı öğretme ve öğrenmeyi mümkün olduğunca kolaylaştıracak şekilde düzenlendiğinde daha kolay edinilir. Bu gelişimin vardığı yer anaokulları, ilk ve ortaöğretim okulları ve üniversitelerdir; öyle ki bugün çoğu toplumda yaşamın ilk yarısının büyük bölümü sosyal bilgi aktarımı için kurulmuş kurumlarda geçiyor. Bugünün lise mezunları, 500 yıl önce zamanlarının açık ara en büyük matematikçileri olur ve ansiklopedik bilgileriyle insanüstü dehalar olarak tarihe geçerdi. Dünün –bu günlere sayelerinde geldiğimize şüphe olmayan– dâhileri, kültürel evrimle bugünün vasatları oldu.

Niş İnşa Etmek

Çoğu hayvan çok sınırlı nişlerde varlığını sürdürür. Kurbağalar besin açısından zengin sığ sulak alanların kıyılarında yaşar; leylekler genellikle insanlara yakın bir çevreye yerleşir. Bir tür ile nişi arasında yüksek ölçüde uyum oluşur, bu da belirli bir nişi bir türün hayatta kalması için tek seçenek haline getirir.

Bazı hayvanlarsa genetik olarak kendi nişlerini inşa edecek donanıma sahiptir. Kunduzlar baraj inşa etme konusunda uzmandır, pek çok kuş yetkin birer yuva yapma ustasıdır. Bu kalıtsal eylem senaryoları farklı türlerin yaşamında o kadar merkezi bir rol oynar ki Richard Dawkins bunlar için "genişlemiş fenotip" terimini kullanmıştır.[23]

Biz insanlar niş inşamızı çevremize esnekçe uyarlama becerimizle eşsiziz.[24] Bu yetenek bizi Kuzey Kutbu'nun düşmanca buz çö-

lünden Endonezya'nın tropik yağmur ormanlarına ve Londra'nın kalabalık caddelerine kadar hemen her ortamda hayatta kalmayı başarıp gelişebilen tek büyük memeli haline getirdi. Arizona ve Dubai' de klimalar sıcak iklimle başa çıkmamıza yardımcı oluyor. Kalabalık şehirlerde hayatta kalmamızı sağlayan şey, çok sayıda yabancıyla barışçıl bir biçimde işbirliği yapma yeteneğimizdir.

Genlerle Kültürün Birlikte Evrimi

Biyolojik ve kültürel evrimin uyumu, muhtaç bir canlı olarak insanın oluşumunda belirleyici bir öneme sahiptir. Bu iki süreç hem birbirine paralel ilerler hem de karmaşık geribildirim döngüleriyle birbirine bağlıdır. Biyolojik değişimler kültürel ilerlemeyi mümkün kılmıştır. Kültürel yenilikler de katlanarak artan bir tempoyla genetik evrimimize insana özgü bir biçim vermiştir. Bu bileşim "genlerle kültürün birlikte evrimi" (*gene-culture coevolution*) olarak tanımlanır.

Bu süreç "otokatalitiktir": Kendi yakıtını üretir.[25] Kontrol edilemeyen bir doğanın dayatmalarından kaynaklanan seçilim baskısını artık kendi kendini üreten bir çevre uyguluyordur. Atalarımız tamamen kültürel bir yaşam biçimine ne kadar iyi uyum sağlamışsa, genleri de bir sonraki nesilde o kadar iyi temsil edilmiştir.

Birlikte evrimin böyle etkilerinin listesi uzundur. Kültürün genetik mirasımız üstündeki etkisi çoğu durumda yüzeysel olarak ya zar zor görülebilir ya da hiç fark edilmez. Bedenimiz tepeden tırnağa kültürel olarak şekillenmiştir. Kültürel yeniliklerin genetik yörüngemizi nasıl belirlediğinin belki de en çarpıcı örneği termoregülasyon adaptasyonlarıdır. Özellikle iki teknik bizi "terleyen bir tür" haline getirmiştir: iz sürme ve uzun mesafeleri yürüme konusundaki özel yeteneğimiz. Uzun uzuvlarımız, bilhassa bu işe yönelik kas liflerimiz, güçlü sırt kaslarımız ve dengemizi korumamıza yardımcı olan bağımsız gövde ve baş hareketlerimiz bizi mükemmel uzun mesafe yürüyüşçüleri yaptı. Bu süreçte sıvı ihtiyacımız da arttı; bu sırada iç organlarımızın küçülmesine neden olup vücuda alınan su

miktarına hassas üst sınırlar getiren başka eşzamanlı evrim süreçleri de gerçekleşiyordu. Kültürel evrim bu sorunu da çözdü: Avcı insanlar suyu dışsal haznelerle nasıl taşıyacaklarını çabuk bulup devekuşu yumurtalarını, hayvan derilerini veya büyük kabukları su kabı olarak kullanmaya başladı. İz sürme, uzun mesafe yürüme ve su taşımanın evrimsel bileşimi sonunda bizi bugün olduğumuz çıplak, terleyen maymunlar haline getirdi.

Laktoz toleransı, birikimli kültürün genetik sonuçlarının belki de en meşhur örneğidir.[26] Tek bir genetik pozisyondaki mutasyondan kaynaklanır. Doğduğunda her insan laktoza toleranslıdır, bu yeti tipik olarak çocukluk döneminde yok olur. Yerleşik atalarımız süt için sığır yetiştirmeye başladıklarında, yetişkinlikte laktoz toleransı için seçilim baskısını önemli ölçüde artıran koşulları yaratmış oldu. Bazı insan gruplarının laktozu metabolize etmesini sağlayan şey tesadüfi bir mutasyon değildir. *Genetik* olarak miras aldığımız laktoz toleransını, hayvan yetiştirirken ürettiğimiz *kültürel* yeniliklere borçluyuz.

Şehirlerde insanlar birbirine daha yakın yaşar ve insanlarla hayvanlar arasındaki temas daha yoğundur. Bu yüzden kent yaşamı salgınlar için her zaman ideal bir üreme alanı olmuştur. Buna bağlı olarak, kentleşme geçmişi daha eskiye dayanan toplumlarda hastalıklara karşı daha yüksek direnç ve daha yüksek bağışıklık oranları görülür.

Mavi gözler de genlerle kültürün birlikte evriminin ürünüdür. Mavi gözlülük, tarihsel olarak Baltık-Kuzey Avrupa kökenlidir ve melanin üretiminin azalmasının bir yan etkisidir. Yüksek melanin üretiminin neden olduğu koyu cilt tonları, dünyanın ekvatora yakın bölgelerinde UVA ve UVB radyasyonunun risklerine karşı önemli bir koruma sağlar. Tarımın gelişimi, biz insanların daha az gıda kaynağına sahip kuzey bölgelerinde kolonileşmemizi mümkün kılmıştır. Daha zayıf güneş radyasyonu ciltteki melanin ihtiyacını azaltır; aynı zamanda melanin, hayatta kalmak için gerekli olan D vitamini sentezini zorlaştırır, bu nedenle daha az güneşli bölgelerde daha açık ten evrimsel olarak avantajlıdır. Vücut ne kadar az melanin üretirse,

kişinin gözleri de o kadar açık renk olur. Tarımsal uygulamaların kültürel evrimi, Kuzey Avrupa nüfusunun ten rengini açık ve gözlerini mavi yapan yeni bir tür seçilim baskısı yaratmıştır.

Hünerleri hayvanlar âleminde eşsiz olan ellerimizi, araç gereç kullanmak şekillendirmiştir. Karmaşık ürünler üretmeye ve kullanmaya yazgılı ellerimiz ideal öğretme ve öğrenme araçları oldu. Aynı zamanda, balistik becerilere sahip yani isabetli nişan alıp fırlatabilen tek tür haline geldik. Tüm bu yenilikler bizi teknik olarak güçlü, fiziksel olarak zayıf kıldı, çünkü bir noktadan sonra artık kas gücüne yatırım yapmaya değmiyordu. Ok ve yay, mızrak ve üfleme borusu kullanabilen, uyum içinde işbirliği yapan bir primat grubu, avlanırken kendini neredeyse hiç tehlikeye atmaz. Sık sık soylarını tükettiğimiz yerel megafaunanın korkulu rüyası haline gelir.

Birikimli bir kültürün genlerimizde bıraktığı izlerin belirli örneklerinin yanı sıra, genetik olarak kodlanmamış ancak kültürel olarak erişilebilir bilgi ve beceriler de bilişsel güce duyulan ihtiyacın artmasına neden olur. Öğrenilebilecek faydalı şeyler arttıkça, yüksek öğrenme yeteneğine yapılan yatırımın karşılığı alınacaktır. Daha yüksek öğrenme yeteneği daha yoğun nöron yapılarına sahip daha büyük beyinler gerektirir. Kültürel evrim bize büyük beyinler, riskli doğumlar ve çocuklukta yüksek bir plastisiteyle son derece uzun bir gelişim dönemi verdi. Hatta birikimli kültürümüz beynimizi o kadar büyüttü ki kafatasımızın iki yarımküresi ancak doğumdan sonra bir araya gelebilir oldu, böylelikle fetüs aslında çok dar olan doğum kanalından geçerken kafası biraz sıkışsa da sağ kalabildi.

Kültürel Evrim

Kimse bir uçağın nasıl inşa edileceğini bilmiyor.[27] Bugün kullanılan uçakların hepsi doğrudan, Wright kardeşlerin 1903'te inşa ettiği çalışan ilk modelin torunlarıdır. Ondan önce yüzlerce çalışmayan model yapılmıştı. Havada kalmayı ilk başaran, sonraki modellerin hepsinin atası oldu. Elbette "biz" bir uçağın nasıl yapılacağını biliyoruz – ama kültürel evrim asla çizim masasına geri dönmez, kültürel mi-

rasımızın kademeli olarak iyileştirilmesi ve deneysel olarak değiştirilmesine dayanır. Uçakların ve uçaklara ait teknik dokümanların hepsi bir gecede ortadan kaybolacak olsa, insanlık uçmayı kelimenin tam anlamıyla unuturdu. Kültürel bilgi yok olduğunda, tabiri caizse ham zekâyla ve çok kafa yorarak bir çırpıda geri getirilemez.

Böyle şeyler daha önce yaşandı. Beton Antik Roma'da mimari ve şehir planlamasında merkezi bir rol oynamıştı. Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra bu teknoloji unutulup gitti.[28] Yüzyıllar boyunca insanlık büyük ölçüde beton kullanımından mahrum kaldı çünkü kültürel *know-how* yok olmuştu. Yeniçağın başlangıcına kadar gerekli bilgi yeniden keşfedilemedi.

Bununla beraber, kültürel bilgi birikiminin azalması her zaman kötü haber değildir. ABD hükümeti 2007 yılında W76 nükleer başlıklarının rutin kontrolü sırasında nükleer silahların nasıl yapıldığını unuttuğunu fark etti.[29] *Fogbank* adı verilen (tam içeriği gizli tutulan) çok önemli bir bileşen artık yapılamıyordu çünkü nasıl yapıldığını bilen kimse kalmamıştı. Kültürel bilgi *ilgi* ister. Taşıyıcıları yok olduğunda, o da yok olur.

Biyolojik evrimde geçerli olan değişim ve seçilim mekanizmalarına kültürel ürünler de tabidir: değişerek türeme ve değişken üreme başarısı. Dolayısıyla evrimsel mekanizmalar doğada her yerdedir. Biyolojik ve kültürel evrimin ikisi de daha genel bir ilkenin özel durumlarıdır.

İnternette sadece birkaç saat bile geçirmiş olan herkes kültürel evrim teorilerinin terimlerine –muhtemelen farkında olmadan– aşinadır. Günümüzde "mem" (*meme*) terimini Twitter, Reddit ya da 4chan gibi internet forumlarında yarım günden fazla dolaşan her türlü içerik için kullanıyoruz. Bu terimi, kültürel ürünlerin yayılmasını mutasyon, seçilim ve aktarımın ürünü olan genlere benzeterek açıklamak isteyen Richard Dawkins kullanıma sokmuştur.[30] Fikirler, bilgiler, kavramlar, söylentiler veya teoriler böylelikle biyolojik varlıklarla aynı mekanizmalara tabi olur. Memler kopyalanır ve taklit edilir; bu süreç farklı başarı oranlarıyla gerçekleştiği için bazı memler üstün gelir, diğerleriyse yok olur. Birçok mem deyim yerin-

deyse kendine ait bir yaşam geliştirir ve cadı inancı ya da antisemitik komplo teorileri gibi bazıları büyük zararlara neden olur.

Çok başarılı memler "viral olur". Bu manidar terimin kaynağı, Fransız antropolog Dan Sperber'in "epidemiyolojik" kültür teorisidir.[31] ABD'li biyolog Peter Richerson ve antropolog Robert Boyd'a göre kültür, "bireylerin davranışlarını etkileyebilen ve aynı türün üyelerinin öğretme, taklit ve diğer sosyal aktarım biçimleriyle edindiği her bilgidir".[32] Böyle her bilgi biriminin sosyal aktarım sürecinde eşit ölçüde başarılı olamayacağı açıktır. Daha başarılı olanlar üstün gelir ve kültürel haznede gitgide daha çok yer tutar.

Fikirler, kavramlar, uygulamalar ve teknolojiler bireyler arası sosyal alışverişte kendilerini yeniden üretirler. Bazı fikirler çok basit oldukları için, bazıları incelikleri veya akılda kalıcılıkları nedeniyle, bazıları da özellikle güçlü duygulara hitap ettikleri veya temel içgüdülerimizde karşılık buldukları için tutulur. Evrimsel birikim kültürlerin neden asla yekpare olmadığını da açıklar. Kültürler yekpare değildir, birçok parçadan oluşur; içerikleri farklı çağlardan, geleneklerden ve köken bağlamlarından beslenir: "Kültür ancak evrim perspektifinden bakınca anlam kazanır."[33]

Paris mi, Kaliforniya mı?

Kültürel evrim Darwinci değişerek türeme ilkesine dayanır. Peki hangisi daha önemlidir: Türemenin muhafaza edici yönü mü yoksa değişimin yapıcı yönü mü? Bu temel soru hakkında yürütülen tartışmalarda, Paris Programı ve Kaliforniya Programı adı verilen iki kültürel evrim teorisi "ekolü" gelişmiştir.[34]

Kaliforniya Programı'na göre kültürel bilgi birimlerinin sosyal aktarımı esasen *kopyalamadan* ibarettir. İnsan kültürümüzü karakterize eden birikimli başarı ancak başarısı kanıtlanmış uygulamaların sadakat ve titizlikle taklit edilmesiyle elde edilebilir. Miras alınan bir tekniği geliştirmek ve nihayetinde bir sonraki nesle aktarmak için öncelikle onu olduğu gibi taklit edebilmek gerekir.

Paris Programı ise türemeden ziyade değişimi vurgular. Genler kelimenin tam anlamıyla kendi kopyalarını yaratırken, memler ve diğer kültürel ürünler öğretme ve öğrenme sürecinde daima değişime uğrar. Bu aktarım sürecini, yeniden üretim sürecinin belirli varyantlar lehine işlemesine neden olan "kültürel cazibeler" düzenler. Grimm Masalları'nın tam baskısı üç ciltten oluşuyor ve yüzlerce masal içeriyor. Ben en fazla onunu biliyorum. İki ya da üçünü anlatabilirim, o da ancak bir baba olarak bilgilerimi tazelediğimden beri. Eminim sizin bildikleriniz de benimkilerden pek fazla değildir ve bahse girerim, aynı masalları biliyoruzdur. *Kırmızı Başlıklı Kız*, *Hansel ile Gretel* ve *Kurbağa Prens* arketipik duygulara ve bilişsel kalıplara hitap ediyor gibi görünüyor; bu da onları yeniden anlatılma ve hatırlanma yarışında, pek bilinmeyen *Fitcher Kuşu* masalından daha "uygun" kılıyor. Bir masalın düpedüz mantıksız olması bile böyle bir kültürel cazibe işlevi görebilir. Her şeye gücü yeten ve her şeyi bilen Tanrı'nın insan olup tüm insanlığın günahlarını bağışlatmak için kendini idam ettirdiği, üç gün sonra da yeniden dirildiği acayip hikâyenin mantıksızlığı barizdir. Ama bu hikâyenin paylaşılmasına, anlatılmaya devam etmesine ve yeniden yorumlanıp durmasına yol açan şey tam da bu mantıksızlık, hikâyenin çelişkili olması olabilir. Muhtemelen daha mantıklı olan çağdaş rakip dinler bu tuhaf masalın kafa karıştırıcı akılda kalıcılığına üstün gelememiştir.

Paris mi, Kaliforniya mı? Gerçek muhtemelen ikisinin arasında yer alıyor. Bazı kültürel üretim biçimlerini aktarmanın en iyi yolu sadık kopya modelidir: Bir kitabı yeniden basarken ya da bir tariften yemek pişirirken, içeriğin mümkün olduğunca aynısını yeniden üretmeye çalışırız. Elbette bu süreç de asla mükemmel değildir. Kopyalamadaki bu tür kusurlar, örneğin bir elyazması nüshasının kökeninin belirli "kanıtlanabilir hatalar" sayesinde açıklığa kavuşturulabildiği durumlarda, ortaçağ çalışmalarında önemli bir rol oynar. Kültürel aktarımın başka biçimleri ise yaratıcı Paris modelini takip etme eğilimindedir. Daha önce söylenmiş bir şarkıyı söyleyen (ya da bir tarifi ikinci sefer pişiren) kişi genellikle bağımsız bir yaratımı amaçlar. Dolayısıyla kültürel evrim titiz taklit ile yapıcı mo-

difikasyonun, içeriği hem muhafaza eden hem de deneysel olarak geliştiren bir karışımından oluşur.

Bilişsel Aygıtlar

Kültürel bilgi ve becerileri öğrenmemizi sağlayan düşünce yapılarının da kültürel olarak edinildiğine dair kanıtlar vardır. Oxford Üniversitesi bünyesindeki All Souls College'dan İngiliz evrimsel biyolog Cecilia Heyes, düşüncemizin sadece "suyunu" değil, bu suyu işe yarar kılan "değirmenleri" de kültürel evrime borçlu olduğumuzu göstermeye çalışır. Bu değirmenlere "bilişsel aygıtlar" (*cognitive gadgets*) adını verir.[35]

Kültürel bir bilgi ve beceri haznesi oluşturabilmek için öncelikle başkalarından öğrenme yeteneğine sahip olmak gerekir. Bu *sosyal öğrenmenin* karşısına genellikle *bireysel öğrenme* yerleştirilir: Sosyal öğrenme başkalarından öğrenmedir (örneğin yaşlı bir kabile üyesinin bana nasıl zehirli ok yapılacağını öğretmesi veya bir YouTube videosunun bir lastiğin nasıl değiştirileceğini göstermesi), bireysel öğrenme ise doğrudan başkalarının aracılığıyla gerçekleşmez (trafik ışığında tek başıma dururken ışığın yeşile döndüğünü fark etmem gibi).

Evrimsel psikoloji, evrimsel kökenlerini inceleyerek insan zihninin nasıl çalıştığını –nasıl hissettiğimizi, düşündüğümüzü ve algıladığımızı– anlamaya çalışır. Klasik biçimiyle, bilişsel "modüller" denen unsurları tanımlamaya çalışır.[36] Bunlar çok özel bir işlevi yerine getiren ve genellikle sadece bu işleve adanmış nöron yapıları tarafından işletilen kalıtsal düşünce kalıplarıdır, yani "öğrenilmemiştir". Böyle bilişsel modüllerin varlığının önemli bir göstergesi, başka düşünme işlevlerini etkilemeden, örneğin tümörler, yaralanmalar veya gelişimsel anomaliler yüzünden, çok özel bir şekilde hasar görebilmeleridir. Örneğin prosopagnozi hastaları yüzleri ayırt etmekte güçlük çeker. Yüz tanıma büyük ihtimalle öğrenilmesi gerekmeyen, genetik olarak yönlendirilen ve evrimle oluşmuş güçlü bir algısal yetenektir. *Kültürel* evrimsel psikoloji ise genetik olarak

kalıtsal olmayan ama kültürel süreçlerle oluşturulup aktarılan bilişsel modüllerin de olduğunu iddia eder. Örneğin sosyal öğrenme, başarılı olabilmek için, öğrenene kimden öğreneceğini söyleyen çeşitli filtreleme mekanizmalarına dayanır – sosyal öğrenme *seçici* olmalıdır, gelişigüzel olamaz. Bu seçim stratejileri de –"Çoğunluğun yaptığını yap", "En prestijli bireylerin yaptığını yap", "Büyüklerin yaptığını yap", "En başarılıların yaptığını yap", "Uzmanların yaptığını yap"– genellikle kültürel aktarıma dayanır.

Heyes'e göre de sosyal öğrenmeyi temelde mümkün kılan algısal süreçlerin bir tür "temel donanımı" (*starter kit*) vardır, örneğin doğal olarak insan sesine diğer seslerden daha fazla dikkat etme eğilimi gibi. (İnsanların en önemli bilgi aktarım araçlarından biri lehine doğuştan gelen bu eğilimin sosyal öğrenme üzerinde olumlu bir etkisi olduğu açıktır.) Ama seçici sosyal öğrenme stratejilerinin pek çoğu muhtemelen genetik olarak belirlenmemiştir. "*Dijital yerlilerin* yaptığını yap", yaşlı insanların çağdaş iletişim teknolojileri ve medya ile haşır neşir olurken büyük bir başarıyla uyguladıkları bir kuraldır. "Üstbilişsel" diye nitelenen böyle kuralların genetik bir temeli yoktur, kültürel olarak öğrenilir ve sosyal olarak aktarılırlar.

Hiper Taklitçiler

Seçici sosyal öğrenmenin yanı sıra, başkalarının davranışlarını kopyalamak da birikimli bir kültür oluşturmak için çok önemlidir. Başarısı kanıtlanmış davranışları taklit etmek hemen her zaman verimlidir çünkü vakit alan maliyetli denemelere yatırım yapmak zorunda kalmadan faydalı *know-how* öğrenmek ancak bu sayede mümkündür.

Şempanzeler de çocuklar da başkalarından öğrenir. Sosyal öğrenme birçok durumda eylemin başarısını optimize eder – kişi başkalarının yaptıklarını takip ederse hedeflerine daha iyi ulaşır. Karmaşık bir eylem modelinin görünüşte gereksiz bileşenlerini bile benimsemek biz insanlar için karakteristiktir. İnsanlar hiper taklitçidir. Örneğin iki yaşındaki çocukların öğrenme yetisini şempanzelerin-

kiyle karşılaştıran bir çalışmada, çocukların, alternatif bir teknikten daha verimsiz olsa bile öğretilen bir tekniği olduğu gibi benimsedikleri gösterilmiştir.[37] Görev, istenen bir nesneye (tatlı gibi) ulaşmak için tırmık benzeri bir alet kullanmayı gerektirir. Tırmık, deneklere –şempanzelere ve çocuklara– dişleri aşağı bakacak şekilde sunulur. Nesneye böyle ulaşmak zordur ve boyutu nedeniyle genellikle dişlerin arasından kayıp gider. Çocuklar görevi yetişkin bir deneycinin gösterdiği gibi, yani tırmığı elverişsiz bir yönde tutarak yerine getirmeye çalışır. Birçok şempanze ise bu dezavantajı görüp tırmığı ters çevirir. Başkalarının eylemlerini körü körüne taklit etmek, sandığımızın aksine maymunlardan ziyade insana özgü tipik bir davranıştır.

Kültürün Opaklığı

İnsanın hiper taklit eğilimi, amaca ulaştıran ama işleyişi hemen anlaşılamayan karmaşık eylem biçimlerini öğrenmek söz konusu olduğunda daha da çok işe yarar. *Jiro Dreams of Sushi* (Jiro'nun Suşi Rüyaları; 2011) belgeseli böyle bir öğrenme ve taklit evresinin ne kadar uzun sürebileceğini etkileyici bir şekilde gösterir. Yoshikazu Ono'nun, 85 yaşındaki suşi ustası babası Jiro'nun yanında geçirdiği çıraklık yılları, kendisi de artık yaşlı bir adam olmasına rağmen henüz sona ermemiştir.

Kültürel evrimin belki de en şaşırtıcı sonucu, kendilerinden faydalananların –hem öğretenlerin hem de öğrenenlerin– kavrayışının tamamen ya da kısmen ötesinde nesneler ve uygulamalar üretebilmesidir. Yalnızca hiper taklitçi –gösterilen bir eylemi anlamı hemen anlaşılır olmasa bile benimseyen– insan böyle uygulamaları öğrenebilir ve nesiller boyunca adım adım geliştirebilir.

Yerli halkların yiyecek hazırlaması, özellikle de zehirden arındırması, kültürel evrim mekanizmalarının, insan taşıyıcılarının kavrayışını çok aşan bilgi ve becerileri nasıl üretebileceğinin etkileyici bir örneğidir. *Nardoo*, Avustralya'nın doğusuna özgü bir eğreltiotudur. Görünüşü yoncaya benzer ve gövdeleri, Yanduwhandra gibi ba-

zı Aborjin halkların yenebilir bir un haline getirdiği sporlar üretir.[38] İşlenmemiş *nardoo* zehirlidir ve tiamin eksikliğine bağlı beriberi hastalığına neden olabilir. *Nardoo*'yu yenebilir hale getirmek için yerel Aborjinler çok aşamalı bir işleme tekniği geliştirmiştir: *Nardoo* hasat edildikten sonra öğütülüp yıkanır, pişirme sırasında pH değerini düşürmek için hamura kül eklenmelidir, belli midye kabuklarıyla zehirden arındırma süreci tamamlanır.

Bu adımların her birinin neden gerekli olduğu onları öğrenenler için açık değildir. 1860 yılında Robert Burke ve William Wills'in keşif gezisine katılanlar, erzakları bitip de *nardoo* hamuruna başvurduklarında bu adımları çok ciddiye almamıştır. *Nardoo* hamurunun hazırlanışını sadece kabaca kopyalamış ve yeterli yiyecekleri olmasına rağmen birkaç hafta sonra açlıktan ölmüşlerdir.

Manyok köklerinin hazırlanması daha da zordur. Tekesakalı ile patates karışımı bir bitkiye benzeyen manyok oldukça besleyicidir ve özellikle Güney Amerika'da yaygındır.[39] Kolombiyalı Tukanolar manyoku tüketilebilir hale getirmek için nefes kesici karmaşıklıkta bir yöntem geliştirmiştir. Kökler soyulur, öğütülür, yıkanır ve kaynatılır, sonrasında liflerin iki gün boyunca dokunulmadan kalması gerekir. Bu işlemlerle önlenen prusik asit zehirlenmesi çok sinsidir: Ancak yıllar süren tüketimden sonra kendini gösterir, bu da uygun tıbbi bilgi olmadan hastalığın manyoktan kaynaklandığını tespit etmeyi neredeyse imkânsızlaştırır. Her adım zorunludur, ama manyok işlemekten sorumlu kadınlar bunun nedenini açıklayamaz.

Kültür, onu taşıyan ve aktaran bireylerden daha zekidir. Son bir örnek: Avcılık için zehirli okların üretimi genellikle o kadar karmaşıktır ki botanikçiler bile bazı adımların nedenini tam olarak anlamakta zorlanır. Yagua gibi Amazon kabileleri oklarını yapmak için genellikle düzinelerce bileşene ihtiyaç duyar. Zehrin (genellikle kürar) avda kullanılabilmesi için başka maddelerle karıştırılması, ısıtılması ve soğutulması gerekir. Burada da gerekli *know-how* nesiller boyunca kültürel evrimle edinilmiş ve aktarılmıştır.[40]

Kültürel ürünlerin opaklığı sosyal kurumlarda da gözlenir. Örneğin demokratik toplumların işleyişi kurumların, geleneklerin, ku-

ralların, değerlerin, davranış biçimlerinin ve düşünce kalıplarının karmaşık bir şekilde iç içe geçmesine bağlıdır ve onlarca yıllık sistematik araştırmalardan sonra bile bunları neyin istikrara kavuşturduğu tam olarak açık değildir. Güçler ayrılığı, parti sistemleri, seçimler, siyasi kampanyalar, güçlü sivil toplum ve buna uygun bir medya ortamı, her sisteme kendine özgü, her istendiğinde tekrarlanamayacak bir biçimde uyum sağlar. Demokratik kurumların, yüzyıllardır süregelen kültürel gelenekler aracılığıyla halihazırda uygulamada olmadığı ülkelere ihraç edilmesinin son derece zor olmasının nedenlerinden biri budur. Kültürel evrim için genellikle kestirme yollar yoktur. Bir kurumlar ağının kalıcı bir biçimde işlevsel olabilmesi için önce evrim sürecinden geçmesi gerekir.

Kültürel olarak miras aldığımız bir yaşam dünyasına bağımlılığımız aşikârdır. Başka şeylerin yanı sıra, nedenlere dair bilgilerimizin "yüzeyselliği"nde de bu durum kendisini gösterir.[41] Hepimiz tuvalet ve telefon *kullanabiliriz*. Ama bu gündelik nesnelerin nasıl çalıştığına dair –muhtemelen borular ve veri sinyalleriyle ilgili son derece muğlak birkaç fikir dışında– en ufak bir fikriniz var mı? Telefonunuzu tamir edebilir misiniz? Aynı telefonu sıfırdan yapabilir misiniz? Bir zaman makinesiyle yüz yıl geriye gitseniz, büyük anneanne ve dedenize bu makinenin nasıl çalıştığını açıklayabilir miydiniz? Peki ya indüksiyonlu ocağınız? Arabanızın motoru? Tükenmezkaleminiz? Şu ya da bu cihazdan biraz anlıyor olabiliriz. Her gün son derece doğal bir şekilde kullandığımız ürünlerin ezici çoğunluğundan ise neredeyse hiç anlamıyoruz.

Kültürel ürünlerin nedensel opaklığı çoğu durumda sadece karmaşıklıklarının bir yan etkisidir. Ama bazı durumlarda tam da bu opaklık onları en başta işe yarar kılan temel unsurdur. Kanada'nın Labrador eyaletindeki Naskapiler usta avcılardır.[42] Ama avladıkları rengeyikleri de av olmama konusunda en az onlar kadar ustadır. Kuzey Amerika rengeyikleri daha önce avcılarla karşılaştıkları yerlerden kaçındığından, Naskapiler hayvanların nerede olduğunu ellerinden geldiğince tahmin edip avlanma bölgelerini ona göre seçmek zorundadır. Bunu da ölü bir rengeyiğinin omuz kemiğini ta ki çat-

laklar, kırıklar ve yanık izleri hayvanların nerede olduğuna dair bir harita ortaya çıkarana kadar ateşte yakarak yaparlar.

Elbette bu işe yaramaz – ya da en azından, zannedildiği gibi işe yaramaz. Bu ritüelin asıl işlevi Naskapilerin avlanma davranışını hayvanlar için öngörülemez kılmaktır. Rengeyiği kemiklerinin üstündeki izlerin anlamı gerçek bir anlamlarının olmamasıdır: Avlanma alanlarının rasgele belirlenmesini sağlarlar. Naskapiler için bu kehanet ritüeli, ritüel hakkındaki hakikatle kolayca hükümsüz kılınabilecek daha derin bir öneme sahip olabilir.

Rasgeleleştirme kişiler arası çatışmaların çözümüne de yardımcı olur. Orta Afrika'nın kuzeyinde yaşayan Azande halkının kültürü büyücülüğe duyulan güçlü inançla karakterize edilir. Burada büyücülük, Avrupalıların şeytanla yapılan sözde anlaşmada gördükleri metafizik ihlalle hiçbir ilgisi olmayan sıradan bir şeydir. Azandeler gündelik talihsizliklerin büyük bölümünü kıskanç komşuların büyülerinin etkisine dayandırabilir. Büyü, istemeden, tamamen bilinçsizce hatta uykudayken bile yapılabilir.[43] Büyü yaptığından şüphelenilen bir komşunun gerçekten suçlu olup olmadığını belirlemek için *benge* adı verilen bir kâhine danışılır. Ritüel için zehirli bir karışım hazırlanıp bir tavuğa verilir. Suçlayan kişi kâhine başvurarak, şüpheli suçluysa tavuğun öldürülmesini (masumsa da canının bağışlanmasını) ister. *Benge*'nin özelliği, kararın meşru olması için ritüelin *iki sefer* tekrarlanmasının gerekmesidir. Zehir başka bir tavuğa verilip bu tavuğa da aynı sorular sorulur, ama bu sefer işaretler ilk seferdekilerin zıddıdır. Yani suç davasında ilk seferde zehir tavuğu öldürmüşse, ikinci seferde zavallı hayvanın ritüelden sağ çıkması beklenir. Sadece böyle zıt etkiler gösterebilen bir zehirle teyit edilen suçluluk makul şüphenin ötesinde kanıtlanmış sayılır. Bir "mahkûmiyet" durumunda, failin ritüelle sunulan bir özrü genellikle toplumsal barışı yeniden tesis etmek için yeterlidir.

İkinci seferin amacı ne? Rastlantısallığı, yani her iki taraf için de kabul edilebilir bir oran olan yüzde elli suçlu ya da masum çıkma olasılığını garanti eder. Tipik bir tavuğun vakaların yarısında ritüelden sağ çıkıp diğer yarısında sağ çıkamaması için zehrin ne çok güç-

lü –çünkü bu her iki tavuğu da öldürür– ne de çok zayıf olması gerekir. Muhtemelen katılımcıların ritüelin gerçek etki şeklini görmemeleri de önemlidir. Tanrıların bilgece hükümlerini beklerken kim işini şansa bırakmak ister ki?

Dördüncü Darbe

Kültürel evrim biz farkında olmadan işliyor. Kendimize dair kavrayışımız açısından anlamı nedir bunun? Bilimsel-teknik modernliğin iz bırakmadan geçip gitmediği tezini Freud'dan beri defalarca duyduk: Yeniçağın başlamasıyla, gitgide merkezsizleşen bir dünya görüşü, metafizik narsisizmimize üç "ölümcül darbe" indirdi; bu darbeler adım adım bizi her şeye gücü yeten bir yaratıcının gözde ve sorunlu çocuğu olmaktan çıkarıp önemsiz bir kozmik ayrıntı derekesine düşürdü.[44] İlk darbe Kopernik'in güneş merkezliliği keşfetmesiydi; bu keşif Dünya'yı evrenin merkezinden, pek çok güneş sisteminden yalnızca biri olan bir güneş sisteminin çevresine sürdü. Darwin'den gelen ikinci darbe, insanın canlılar arasında ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğu fikrini hükümsüz kıldı; yaratılışın özenle biçimlendirilmiş ölümsüz bir ruha sahip tacıyken, birbirine dışkı fırlatan maymunlardan ve hatta en ilkel denizanası ve amiplerden ilkesel bir uçurumla ayrılmayan, evrimin montaj hattından çıkan ucuz seri üretim varlıklar haline geldik; Freud'dan öğrendiğimiz, bilinçli düşüncemizin bilişsel yapımızın yalnızca görünen kısmı olduğu ve zihinsel yaşamımızın büyük kısmının bastırılmış duygular ve erişilemez dürtüler bodrumunda gerçekleştiği bilgisi de üçüncü darbeydi.

Tüm felsefi görüş ayrılıklarına rağmen, insanın önemsizliğini ancak kendisini abartmasıyla aşabildiği konusunda hemfikir olan Schopenhauer ile Nietzsche'nin çalışmalarında da benzer tespitler bulunur. "İnsanın Evrendeki Yeri" söz konusu olduğunda Schopenhauer hiç acımaz:

> Sonsuz uzayda ışık saçan sayısız kürenin her birinin etrafında bir düzine kadar küçük, aydınlanmış küre döner, içleri sıcaktır; katılaşmış, soğuk

kabukla kaplı yüzeylerinde bir küf tabakasından canlı ve biliş sahibi varlıklar türer.[45]

Nietzsche de çok benzer şeyler söyler:

Titrek ışıklar saçan sayısız güneş sistemiyle dolu kâinatın herhangi bir uzak köşesinde, bir zamanlar üstünde zeki hayvanların bilişi icat ettiği bir gezegen vardı. "Dünya tarihinin" en kibirli ve en yalancı dakikasıydı bu: ama sadece bir dakika. Doğanın birkaç nefesinden sonra gezegen dondu, zeki hayvanlar ölmek zorunda kaldı. – Kişi böyle bir masal uydurabilir, ama insan aklının doğa içinde ne kadar sefil, ne kadar sönük ve geçici, ne kadar amaçsız ve keyfi olduğunu yine de yeterince gösteremez. İnsanın içinde yer almadığı sonsuzluklar vardı; insan için her şey bittiğinde, hiçbir şey olmamış olacak.[46]

Kültürel evrim teorisi, bu teşhislere dördüncü bir darbe ekler ve insanı gitgide evrenin merkezinden uzaklaştıran ve kendi dünyasını kontrol edebildiği, hatta kavrayabildiği fikrini temelden reddeden "tahttan indirme anlatıları"[47] türüne katılır. Kültürel evrim teorileri, her insanın, tamamını göremediği, kendisinden önce var olmuş, kendisinden sonra da devam edecek bir sürecin yalnızca küçük ve tamamen değiştirilebilir bir parçası olduğunu öne sürer. Bu da biz insanların doğada ayrıcalıklı bir konumda olduğuna, evrenin *evimiz* olduğuna ve burada hoş karşılandığımıza dair rahatlatıcı tasavvuru aşındırır. Bu içgörülerin rahatsız edici olması, aleyhlerinde bir argüman değildir. Bir teoriyi kabullenmenin zor olması onu yanlış yapmaz. Tersine: Bir teori yaygın kabul görmüş yanılsamalarla ne kadar çelişirse, doğru olma ihtimali o kadar artar.

Bireyci Önyargı

Kültürel evrim perspektifinin sorguladığı bir başka tez de "bireyci önyargı" diye adlandırılabilir. *Sapere aude!** sözünü Aydınlanma'nın sloganı ilan eden Kant, "Kendi aklını kullanma cesaretini göster," der.[48] Kim karşı çıkar ki bu söze? Kim kendi fikirlerini oluştur-

* *Lat.* Bilmeye cesaret et. –*ç.n.*

mayıp başkalarının fikirlerini sorgusuz sualsiz benimseyerek papağan gibi tekrarlayan biliş sahibi bir sürü hayvanı olarak görmekten hoşlanır kendini? 20. yüzyıl konformizmin, evet efendimciliğin ve grup baskısının tuzaklarını en çarpıcı ve korkutucu şekilde göstermedi mi?

Kültürel evrim teorileri doğruysa, bu bireyci önyargının da gözden geçirilmesi gerekir. Muhtaç insan, fiziksel yetersizliklerini nesiller boyunca geliştirilip aktarılan kültürel bilgiyle telafi eden birikimli bir kültüre bağımlıdır. Birikimli bir kültür içinde ve bu kültür aracılığıyla yaşamak zorunda olup olmadığımız sorusu abestir: Doğamız gereği kültürel varlıklarız, bu da kültürel olarak inşa edilmiş bir nişte yaşamayı bizim için kesinlikle alternatifsiz kılar. Arzu edilecek bir şey de değildir bu, çünkü hem hayatta kalmamız hem de sanat, maneviyat ya da oyun gibi özel insani değerlere sahip olmamız kültüre bağlıdır.

Bireyci önyargı bu kavrayıştan mahrumdur. Kültürel haznemiz, ancak çok nesilli bir aktarım süreciyle ve kademeli olarak geliştirilerek üretilebilecek bilgi ve becerilerden oluşur. Kültürel bilginin karmaşıklığı bireylerin yenilik geliştirme kapasitesini fazlasıyla aştığı için bu hazne bir nesil içinde yeniden üretilemez. Bu süreç iki etkene bağlıdır: Gönderici tarafta, deneyimli bireyler eğitim ortamını yeni nesil öğrencilerin kültürel haznedeki bilgi birikimini mümkün olduğunca kolay ve kesin bir şekilde özümseyebilecekleri biçimde yapılandırmaya çalışır. Alıcı tarafta ise, mevcut bilgiyi taklit ve ihtiyatlı deneme-yanılma yoluyla edinen insanlar yer alır.

İnsan yaşamının –ve bir arada yaşamın– başarısı kadar var olma imkânı da, kişinin kendisinin düşünmesi, kendi fikrini oluşturması ve aktarılan bilgi ve geleneklere karşı eleştirel bir şüphecilik tutumu geliştirmesi gerektiğine dair bireyci düsturla doğrudan çelişen davranış eğilimlerine sıkı sıkıya bağlıdır. Biliş ve işbirliği yetilerimiz tamamen bir önceki neslin görüş ve davranışlarını az çok eleştirmeden benimsememize dayanır. Birikimli bir kültürün inşasında taklit ve uyumluluk muazzam öneme sahiptir.[49] Sorgulamak, irdelemek ve düşünmek kültürel evrimin çığ gibi büyümesi karşısında her za-

man ikinci plandadır. Doğrusu, *başkasının* aklından yararlanma cesaretini göster, olmalıdır ya da daha doğrusu: Benim aklım *başkasının* aklıdır, o olmadan var olması mümkün değildir.

Her Şey Eskisi Gibi

Bireycilik karşıtı bir tavırla, kanıtlanmış bilginin ve eylem kalıplarının biz insanların yaşamı açısından önemine odaklanması, birikimli kültürel evrim teorilerine muhafazakâr bir siyasi yönelim veriyor gibi görünüyor. Bu izlenimin kaynağını görmek de zor değil. Muhafazakâr siyasi düşünce geleneği çok eskiden beri, denenip kanıtlanmış geleneklerin ağırlığını, toplumsal kurumların temelden yeniden yapılandırılması imkânına dair şüpheyle birleştirmekten beslenmiştir. Fransız Devrimi'nin muhtemelen en önemli muhafazakâr eleştirmeni olan Edmund Burke, devrimin doğrudan birikimli kültürel evrim sürecine bağlı olan başarısı hakkındaki şüphelerini dile getirmiştir: "Bir çağın sağlayabileceğinden daha fazla zihnin yardımını gerektiren bir iş bu."[50] İstikrarlı toplumsal kurumları yıkmak, inşa etmekten her zaman daha kolaydır. Dolayısıyla toplumu temelden yeniden yapılandırmaya yönelik radikal öneriler büyük bir dikkatle ele alınmalıdır.

Bu nedenle rasyonalist ütopyalar genellikle kâğıt üstünde gerçek hayatta olduğundan daha anlamlıdır. Filozoflar her bölünmenin giderildiği, her adaletsizliğin ortadan kaldırıldığı, her çatışmanın mutlak olarak uzlaşmaya vardırıldığı tek ve nihai ütopik topluma dair büyük tasarımlara yönelirler. Özellikle aile kurumu bu vizyonun perspektifinden büyük ölçüde skandal olarak görülür. Gerçekten adil bir topluma ulaşmak için, öncelikle bu akrabalık ve kayırmacılık çekirdeğinin reforme edilmesi gerekir. Ütopik deneyler –ABD'deki Brook Farm'dan İngiliz Shaker mezhebine, İsrail'deki kibbutzlara ve 1968 komünlerine kadar[51]– genellikle tam da bu noktadan yola çıkmış ve filozoflar ile sosyal reformcuların büyük tasarımlarını hayata geçirmeye çalışmıştır. Bu deneyler hemen her zaman fecaatle sonuçlanmıştır; öyle olmadığı yerlerdeyse deneyin çöküşü

genellikle tam da deneyin aslında ortadan kaldırmayı amaçladığı yapıların –aile ve ortaklık, işbölümü, malların değiştokuşu, toplumsal yaptırımlar– adım adım yeniden üretilmesiyle önlenmiştir. Toplumsal kurumlarımızı sıfırdan inşa etmek için boş hazneye geri dönemeyiz. Bunun yerine, denenip kanıtlanmış yaşam biçimlerine bağlı kalıyoruz.

Her şeye rağmen, kültürel evrime dair bu muhafazakâr okumaya itiraz edilebilir. Birincisi, birikimli kültürel değişim olgusunun aslında tam da muhafazakârların genellikle geri dönmek istediği toplumsal kurumları ve yaşam biçimlerini destekleyip desteklemediği sorusu cevaplanmalıdır. Muhafazakârların aklındaki hayat nasıl bir şeydi? Geri dönmemizin daha iyi olacağı varsayılan o altın çağ ne zamandı? 1950'ler mi? Aslında bu yapılar –bir erkek, bir kadın ve iki çocuktan oluşan burjuva ailesi; ülkeye yayılmış birkaç sanayici ailenin hâkim olduğu bir ekonomik sistem; çoğunluğun sadakatine karşılık kanun ve düzen vadeden bir siyasi rejim; paylaşılan değerler kanonu etrafında toplanan bir sosyal topluluk– çoktan zayıfladı ya da tamamen ortadan kalktı. *Bugünün gerçekliğinden* çoğu muhafazakârın ideal olarak gördüğü topluma geri dönüş, tam da muhafazakârların hep karşı çıktığı türden radikal bir toplumsal dönüşüm olacaktır. Muhafazakâr düşüncenin rasyonel özü, sınanmış değerleri ve kurumları çok iyi nedenler olmaksızın ortadan kaldırmamakta yatar; ama bu tutum, ölçülü bir değişimi desteklemeye hazır olma tavrıyla birleştirilmelidir.

İkincisi, kültürel evrim teorilerinin muhafazakâr içerimleri abartılmıştır. Örneğin eşcinsel evliliğin yasallaşması ya da kadın hareketinin başarıları yüzünden toplumun çöküşünün yaklaştığını söyleyen kısmen kıyametçi öngörülerin, geriye dönüp bakıldığında tamamen temelsiz olduğu ortaya çıkmıştır. Kanıtlanmış bilgilerin ve toplumsal işbirliği biçimlerinin sadece sağlam nedenlerle ve büyük bir dikkatle ayıklanması gerektiği doğrudur. Diğer taraftan, birikimli evrimin başarı öyküsü, miras alınan yenilik ve değişim potansiyeline sahip kültürel hazneyi devamlı yeniden değerlendiren bir deneyselliğe açıklığı da teşvik eder.

Kültür ve Ahlak

Ahlak ile kültür birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Birikimli bir kültürün inşa edilmesinin önünü en başta açan karmaşık toplumsal işbirliği biçimlerinin mümkün olması için öncelikle ahlaki normlar ve değerler gereklidir. Artan öğrenme yeteneği ve büyüyen kültürel bilgi haznesi dinamiklerinin yarattığı geribildirim döngüleri, grup büyüklüğüne yakından bağlıdır. Bir grup ne kadar çok üyeye sahip olursa, bir niş bir sonraki neslin özümseyip geliştirebileceği kültürel içeriklerle o kadar hızlı ve iyi doldurulabilir. Bu sorunu çözen ahlakımızdır çünkü insan grupları ahlaki normlar olmadan bu dinamik için gereken büyüklüğe ulaşamaz. Ahlak insanların bir arada yaşamını "ölçeklenebilir" kılar ve bu da birikimli kültürel evrimin gerçekleşebileceği koşulları yaratır. Başka bir deyişle ahlak, muhtaç insanın, fiziksel yetersizliklerini birikimli kültürün oluşmasına zemin hazırlayan, işbirliğine dayalı bir bir arada yaşam örgütleyerek telafi etmesini sağlar. Bir grubun büyüklüğü, sürdürebileceği kültürel karmaşıklık düzeyiyle doğrudan bağlantılıdır, çünkü belirli teknik ve entelektüel gelişmeler öğretmen ve öğrenci kitlesinin büyüklüğüne belirleyici bir şekilde bağlıdır.[52] Örneğin Avustralya ve Yeni Zelanda'daki yerli grupların kültürel karmaşıklık düzeylerini karşılaştırarak bunu görebiliriz: Yeni Zelanda'daki çok daha küçük ve coğrafi olarak yalıtılmış nüfus, bir noktadan itibaren bazı eserleri ve toplumsal yapıları yeniden üretmeyi başaramamış ve bunlar unutulmaya yüz tutmuştur.

Farklı farklı insan gruplarının bir arada yaşamlarını düzenlerken başvurdukları somut ahlaki normlar ve değerler kültürel evrimin ürünleridir. Birikimli bir kültüre sahip varlıklar –yani insanlar– ahlaki varlıklardır. Artan öğrenme kapasitemiz bizi karmaşık toplumsal kuralları öğrenmemizi ve bunlara uymamızı sağlayan zengin bir norm psikolojisiyle donatmıştır. Bu da kültürel evrimin, her grubun kendi işbirliğini yapılandırdığı norm ve kurallarda belirli bir çeşitliliğe imkân verdiği anlamına gelir. Evrim, ahlaki normlar ve toplum-

sal kurumlar temelinde işbirliği yapmamızı sağlar. Ama bu norm ve kurumların somut olarak nasıl şekilleneceği birçok etkene bağlıdır. İnsan doğamız, kültürel evrim sürecinin değişken biçimlerde şekillendirdiği belirli hatlar sağlar. Bu durum, yetersizliklerimizin işbirliğine dayalı bir kültür aracılığıyla telafi edilmesinin yeni sorunlar, yani yeni yetersizlikler yaratmasına ve bunların da uygun çözümler gerektirmesine yol açar.

İnsan toplumlarının büyüklüğünün durmadan artmasını, sosyal olarak öğrenen bireylerin uygun koşullar altında ekonomik bir fazla üretmesini sağlayan teknolojik ilerlemeler teşvik etmiştir. Küçük bir grup birey bu fazlaya el koymayı ve gitgide hiyerarşikleşen bir toplumda kendi güçlerini bu sayede pekiştirmeyi başardığında, insan gruplarının yeni bir yapı ilkesi olarak toplumsal eşitsizliği keşfettik. Maddi eşitsizlik ve toplumsal tabakalaşma, büyük ölçekli ilk insan toplumlarının, ilk imparatorlukların ve insanüstü tanrı-kralların ihtişamının bedelini zulüm ve insan köleliği ile ödeyen ilk kentleşme dalgasının ortaya çıkmasına yol açtı. Böyle toplumlarda yaşamak nasıl bir duyguydu?

Dördüncü Bölüm

5 BİN YIL
Eşitsizliğin İcadı

Ay Tanrısı

Gelin, görün! Acele edin, günlük işlerinizi bırakın, hemen yola koyulun, sakın kaçırmayın!

Çünkü bugün Nanna'nın zigguratına, tüm isimleri taşıyan o isimsiz, kudretli, eşi benzeri görülmemiş, uzun sakallı, ışık saçan varlık geliyor.

Her şeyi ona borçlu değil miyiz? Hurma ile fındık, lezzetli yılanlar ve taze ekmek, zeytin, bal, çeşit çeşit balık, keçi eti ve baharatlı çorbalar var burada. Kokulu erguvani dumanlar onun gelişini müjdeliyor, alayının geçeceği yola görkemli davulcular diziliyor, uzaktan, saraydan borazan sesleri duyuluyor, böylece, Ur-Nammu Yüksek Ev'de ay tanrısıyla rüya görmeye geldiğinde kimse kendini yere atmayı unutmayacak.

Her yerden gelenler var: kapıların iki sefer kilitlendiği Larsa'dan; şahinin yurdu Nippur'dan; hatta orada ateş hiç sönmez dedikleri Eşnunna'dan bile. Burada duyulmadık sesler çıkarıp insanları zamanın yaklaşan sonuna dair uyaran yabancılar, kucaklarında cansız çocuklarıyla küçük tanrılardan teselli dileyen aklını yitirmiş kadınlar, paçavralar içinde çiçek hastalıklarını gizleyen kimsesizler var; burada ara sokaklarda bekleyen kara gözlü kızlar, zengin adam-

ları hem can sıkıntısından hem de birkaç şekelden kurtaran büyücüler var; burada insanı hem bayıltan hem de ayıltan acı bir içki var ve rüzgâr öyle sıcak esiyor ki insan su kuyusunun dibini kurutmak istiyor.

Bize Tanrı'yı neyin memnun ettiğini söyleyen büyük kırmızı taş orada, kutsal çatının altında. Çok az kişi ona bakmaya dayanabilir ve daha da azı onu görmüştür, ama taş orada, herkes bilir, hepimiz biliriz. İşte bugün, Ur'un surları içinde adaletin sağlanması için Büyük Adam'ın ondan öğüt isteyeceği bir başka gün. Echursanga dediğimiz kraliyet evinden geliyor ve uzun bir alay onun gelişini müjdeliyor. Hizmetkârlar paslı zincirlerle kaplı öküzlere eşlik ediyor. İçinde sadece ona ait olan kadınların bulunduğu tahtırevanları hadım edilmiş erkekler taşıyor. Bilge rahipler ve danışmanlar keçilerin üstünde, arkadan geliyor; tatlı Şulgi, istikbalimizin ışığı, boynunda büyük çanı taşıyan hortumlu hayvanın üstünde, hepsinden yukarıda oturuyor.

Ama ne yazık ki, yaşamlarımızda sık sık zor zamanlarımız oluyor. Bir zamanlar gözlerinden, dünyamızı besleyen Buranun ve Idigina'nın fışkırdığı Tiamat'a şükretmeliyiz, çok eski zamanlardan beri bizimle olan ve bize barajları veren, yücelerin en yücesi Meskalamdug'a da şükretmeyi unutmamalıyız. O zaman kadınların, erkeklerin ve vakitleri gelmeden çok önce onunla beraber derinlere gömülen hüzünlü çocukların sessiz fısıltılarını duyabilirsiniz.

Yine de: Yasaların kırmızı taşı olmasa bir hiç olurduk. Dünyada işlerin nasıl yapılması gerektiğini, şan ve şerefin yerini, küfür ile günahın yerini ve kimlerin kötü insan olduğunu bize o söyler. Karımı benden alan adamı öldüreyim mi? Peki ya kardeşimin malından çalanı? Toprağının mahvolmasına izin veren, yine de o toprağa sahip olmalı mı? Beni iyileştirene borcum nedir? Suyun sahibi kimdir?

İşte burada. Nihayet geldi. O yasak yere çıkan merdivenlerin o kadar çok basamağı var ki neredeyse-ölümsüz olanların bile oraya çıkması zaman alıyor. İşte içeri giriyor. Yeni yıl başlıyor! Bir önceki kadar zengin ve hatta –eğer Nanna isterse– daha da zengin bir yıl olsun!

Altın Çağ

Altın çağ fikri hemen her kültürde vardır. Genellikle üstünden çok zaman geçmiş böyle bir çağdan bahsedenler, kendi zamanlarını bir çöküş evresi, insanın soylu sadelik ve dingin yücelikten oluşan eski yaşam biçimini geçici olarak kaybettiği kaygı verici ama aşılabilir bir ara durum olarak görürler. Günümüzde sömürüp kirlettiğimiz doğayla geçmişte barışık yaşadığımızı; günümüzde insanlar arasında uyuşmazlıklar, güvensizlik ve rekabet hâkimken geçmişte beraberliğimizi uyum, nezaket ve erdemin karakterize ettiğini; bugün çok çalışmanın boyunduruğu altında inlerken o zamanlar ihtiyacımız olan her şeyi toprağın bereketli bolluğundan temin ettiğimizi söylerler.

Altın çağların kötü yanı uçucu olmalarıdır. Elimizden hep kaçarlar, ne kadar geriye gidersek gidelim, her nesil için o birlik ve mutluluk hali hep geçmişte kalır. Sanki aslında hiç var olmamış gibi!

Yahudi-Hıristiyan cennet bahçesi miti, Yunan-Roma *arcadia* tasavvuru, İskandinav *gullaldr*'ı, Avustralya Aborjinlerinin *rüya zamanı* ya da Hint *satya yuga*'sı belirli tarihsel dönemlerle ilgili değildir, kaygısız mutluluğun hüküm sürdüğü, zamanı belirsiz bir geçmişe duyulan kültürler ötesi bir özlemi ifade ederler. Süt ve balın aktığı, kurtların iyi geceler dilediği vadedilmiş topraklara dönüş de hep ertelenmek zorundadır. Bu yüzden Thomas More 1516'da yayımladığı geleceğin ideal toplum tasvirini "yok-yer", hiçbir yer anlamına gelen Ütopya adını verdiği "yeni bir adaya" taşımakta oldukça haklıydı. Yokluğu, ölümü ve acıyı tamamen arkamızda bırakma vaadi şimdiye kadar gerçekleşmedi.

Mitler her zaman uydurmadır, ama genellikle tamamen değil. Bu arada, insanın ilk yaşam biçimlerinin gayet katlanılabilir olabileceği de gitgide daha olası görünüyor. O zamanlar penisilin, diş hekimliği ve taksiler yoktu ama bulaşıcı hastalıklar, dişeti hastalıkları veya usandırıcı mühletler de neredeyse hiç yoktu. Hepsinden önemlisi, insanın en yakın akrabası olan primatlardan ayrılması (birkaç

milyon yıl önce) ile ilk karmaşık toplumların ortaya çıkması (birkaç bin yıl önce) arasındaki dönemde şaşırtıcı ölçüde *siyasi*, *maddi* ve *toplumsal eşitlik* hâkim olmuş gibi görünüyor.

İlk uygarlıklar yaklaşık beş bin yıl önce ortaya çıktı ve daha sonra imparatorluklara bağlanacak olan ilk şehirleri kurdu. Dünyanın her yerinde hemen hemen aynı zamanlarda aynı teknolojik gelişmeler ve toplumsal evrim süreçleri yaşanıyordu: İnsanlar sistematik tarıma, toprağı pişirerek kil kaplar yapmaya başladı; barajlar inşa etmeyi ve tarlalarını kanallarla sulamayı öğrendi. Yavaş yavaş, yeni işbölümü biçimleri ile uzmanlaşmış zanaatkârlık ve tüccarlık oluştu. Ekonomi ile ticaret gelişti ve ilk defa üretim fazlası elde etmek mümkün oldu. Heybetli anıtsal yapılarla kendi otoritesini ölümsüzleştirmeye çalışan bir yönetici sınıf oluştu. Bu sırada yazı, matematik ve planlama gibi yeni kültürel teknikler de gelişti. Köy pazarının ötesine geçen ve karmaşık lojistik süreçlere dayanan ticaret ağları oluşup büyüdü. Son olarak, ressamların, heykeltıraşların ve mozaikçilerin becerilerine olan talep arttıkça sanat da hak ettiği yeri buldu. Görünmez bir güç tarafından dünya çapında eşzamanlı ilerletilmiş gibi görünen tüm bu gelişmeler, 20. yüzyıl arkeolojisinde Vere Gordon Childe'a atfen "Childe kriterleri" olarak bilinir.[1]

Mezopotamya'nın Fırat (Sümerce: Buranun) ile Dicle (İdigina) nehirleri arasında kalan "Bereketli Hilal"inde, Ur hanedanlarının, Kral Sargon ve Kral Gılgamış'ın yönettiği Uruk, Lagaş, Kiş ve Babil gibi metropollere sahip Sümer Uygarlığı gelişti. Bu sırada günümüz Pakistan ve Hindistan'ındaki Mehrgarh ve Harappa'da İndus Vadisi Uygarlığı gelişti; günümüz Çin'indeki Orta Krallık Zhong-Guo'da ise Şia imparatorları iktidarlarını ilan ettiler. Çok geçmeden, Orta Amerika'da, haklarında çok az şey bildiğimiz ve esas olarak ölen hükümdarlarının anısına bazalt kayalardan oydukları miğferli devasa baş heykellerinden tanıdığımız, günümüz Meksika Körfezi'nin en eski uygarlığı olan Olmekler tarih sahnesine çıktı.

Sanki insanlık küresel bir ritmi takip ediyormuş gibi bu yerlerin hepsinde çömlekçilik, mimari ve şehir planlaması, değerli eşya ve mücevher üretimi, bitki yetiştirme, tarımda hayvanların kullanılma-

sı ve bir devlet yönetim aygıtının ritüel olarak tanınmasının izleri vardır. Bu ritim ilk gelişmiş uygarlıkları üretti ama tahakkümle görülmedik bir toplumsal eşitsizliği de beraberinde getirdi.[2]

Felsefede Karl Jaspers'tan beri eksen dönemi olarak bilinen, Batı takviminin başlangıcından önce yaklaşık 800 ile 200 yılları arasında kalan evre genellikle radikal bir dönüşüm ve çığır açan bir ilerleme dönemi olarak öne çıkarılır; bu dönemle aralarında uzun bir zaman olan Aydınlanma ve modernliğin dayandığı temel söz dağarcığının ve hümanist benlik kavrayışının bu dönemde yaratıldığı düşünülür.[3]

Ne var ki bu bir hatadır. Jaspers'ın değerlendirmesi esas olarak Homeros ve Platon'dan Nasıralı İsa ve Zerdüşt'e, Siddhartha Gautama, Konfüçyüs ve Lao Tzu'ya kadar entelektüel etkisi yüksek bir dizi insanın bu dönemde yaşamış ve etkisini göstermiş olmasına dayanıyor gibi görünüyor. Ama bu küresel devrin belirleyici bir "eksen dönemi" olarak tanımlanması, bir toplumsal oluşumun –Marx'tan beri bildiğimiz kavramlarla diyebiliriz ki– kültürel üstyapısını maddi altyapısıyla karıştırır ve filozofun tipik kendine hizmet eden entelektüalizmiyle *filozofları* tarihin belirleyici itici güçleri olarak öne çıkarır. Gerçekte bu zihinler, toplumların gerçek yaşamdaki ahlak anlayışlarında çok az şey değiştirmiştir: Katı hiyerarşi biçimleri ve maddi eşitsizlik üzerine inşa edilmiş feodal toplumların temellerinin yeniden müzakere edilebilmesi için eksen döneminin ardından 2 bin yıl geçmesi gerekmiştir – bu süreç bugün de devam ediyor.

*Inter Pares**

Eşitliğin hüküm sürdüğü altın çağımızı terk etme nedenimiz bir muammadır. 5 bin yıl önce eşitsizliğin keşfine ne yol açmıştı?

Artık toplumsal eşitsizliği doğal ve değişmez bir gerçek olarak kabul etmeye alıştığımız için biz insanların hep prestij, güç, nüfuz ve servet dağılımının bireyin az çok keyfi statü göstergeleri sistemindeki konumuna bağlı olduğu topluluklarda yaşadığımızı varsay-

* *Lat.* Eşitler arasında. –*ç.n.*

mak makul görünüyor. Bu varsayım ilk bakışta çok mantıklı gibidir: Gelişmiş koşullar altında bireyler ve toplumsal gruplar arasındaki doğal farklılıkların, örneğin bir kişinin güzel, zeki ya da güçlü olmasa da en azından zengin, bir başkasının da fakir olsa da güzel ve zeki olmasıyla telafi edilebileceği düşünülebilir. Gelişmiş toplumlarda kişinin kendini göstermesini sağlayabilecek çok çeşitli yetenek, hüner ve özellikler söz konusudur. Hiç kimse olumlu ya da faydalı özelliklerin *hepsine* sahip olmadığından –ya da çok azı sahip olduğundan– esasen herkes kendi bireysel güçleri sayesinde grup içinde bir yer bulacaktır. Kişinin toplumsal konumu doğal nitelikleri dışında pek az şeye bağlı olduğunda da bir grubun en güçlü ya da en acımasız üyesi diğerlerine hükmedebilir. Dolayısıyla insanın doğal durumu her zaman bir eşitsizlik durumu olmalıdır.

En yakın akrabalarımızda da durum aynıdır: Şempanzeler ve diğer maymunlar katı bir hiyerarşi içinde örgütlenmiştir. Tüm grup yaşamı, iktidar yapısına karar veren, kaynakların dağılımını kontrol eden ve cinsel birleşme ve üremeye erişimi tekelinde bulunduran bir alfa erkeğinin hâkimiyetindedir.[4] Diktatörce karar verme gücü ancak ölümüyle ya da fiziksel zayıflığının açık işaretleriyle sona erer.

Önemli tarihsel izler bırakan insan toplumları da her zaman son derece eşitsiz bir yapıya sahip olmuştur. Bu toplumlardan geriye kalan yazılı kayıtlar ya da diğer simgesel kalıntılar, o zamana kadar görülmedik bir zenginlik ve toplumsal ayrıcalık düzeyini belgeleyen izlerdir.[5] Özellikle mezarlar, az sayıdaki zengin atamızın öbür dünyaya yolculuklarının genellikle acayip bollukta mücevher, kurbanlık hayvan ya da ritüel nesnesiyle donatıldığını gösterir. Diğer taraftan, genellikle göçebe yaşayan ilkel avcı-toplayıcı grupların neredeyse her zaman şaşırtıcı ölçüde eşitlikçi bir biçimde örgütlendiği konusunda artık neredeyse bir fikir birliği vardır. Bu eşitlikçi model, Kuzey Kutbu'ndan Kalahari'ye ve Brezilya platosuna kadar, statü ve servet açısından önemli farklılıkların veya siyasi merkezileşmenin hiç görülmediği veya çok daha az belirgin olduğu çağdaş kabile toplumlarına ilişkin gözlemlerle doğrulanmaktadır.[6] Katı bir biçimde örgütlenmiş, karmaşık bir işbölümüne sahip yerleşik toplumların

ilk örnekleri ancak daha sonra, günümüzden yaklaşık 30 bin yıl önce ortaya çıkmıştır.[7]

Avcı-toplayıcı topluluklar cinsiyet eşitliği açısından da son 5 bin yılın modern ve modern öncesi toplumlarına kıyasla çok daha başarılıdır. Her ne kadar bir işbölümü olsa da –Taş Devri erkeğinin öncelikle avlanma görevini üstlendiği, Taş Devri kadınının ise meyve toplamak ve çocukları büyütmekle meşgul olduğu yönündeki sıkça duyulan teori büyük ölçüde doğrudur– böyle geniş bir ailenin kadın üyeleri genellikle yüksek (proto-)siyasi etkiye sahipti, yani bir arada yaşamla ilgili karar alma süreçlerine erkekler kadar dahil oluyorlardı.

Tüm Zamanların En Büyük Hatası

Hiyerarşi ve eşitsizliğe geçiş sürecindeki ana etkenlerden biri gitgide daha yerleşik bir yaşam biçiminin ve tarımın gelişmesi olmuş gibidir. Yaklaşık 10 bin yıl önce Buzul Çağı'nın sona ermesiyle –yüz binlerce yıl süren ve bizi zeki ve öğrenme yeteneğine sahip kılan bir istikrarsızlık döneminin ardından– ilk defa başarıyla tarım yapmak, hayvan beslemek ve bitki yetiştirmek için gerekli iklim koşulları ortaya çıktı. Bunun mümkün kıldığı tarımsal-kültürel yaşam biçimi bize hem içeride hem de dışarıda güvenlik ve istikrar, düzenli gıda tedariki ve doğanın tüm zorluklarına karşı koruma sağladı.

Ancak, antik ve modern uygarlıkların yükselişini ve çöküşünü çeşitli kitaplarında anlatan coğrafyacı ve tarihçi Jared Diamond,[8] tarımın icadını "insanlık tarihinin en büyük hatası" olarak tanımlıyor.[9] Peki neden? İnsanın doğal durumunun bir lanet mi yoksa nimet mi olduğu sorusu uzun zamandır siyaset felsefesinde merkezi bir yere sahiptir. Zor kullanma ve siyasi otoritenin icrası konusunda merkezi bir tekele sahip devlet tarafından örgütlenmiş bir bir arada yaşamın savunulabilmesi için devletsiz alternatifle karşılaştırma yapılması gerektiği açıktır. Biz insanlar devletsiz ilk durumumuzu terk ettiğimizden beri daha mı iyi durumdayız? Yoksa kabileden devlete geçiş gerçekten de tüm kötülüklerin kaynağı mı?

1651 yılında Thomas Hobbes felsefe tarihinde en çok alıntılanan pasajlardan birinde konumunu net bir şekilde ortaya koymuştur:

> Buradan şu açıkça görülür ki, insanlar hepsini birden korku altında tutacak genel bir güç olmadan yaşadıkları vakit, savaş denen o durumun içindedirler; ve bu savaş herkesin herkese karşı savaşıdır. ... Dolayısıyla, herkesin herkese düşman olduğu bir savaş zamanı nelere yol açıyorsa, insanların, kendi güçlerinden ve yaratıcılıklarıyla sağladıkları şeylerden başka güvenceleri olmadan yaşadıkları bir dönem de aynı şeylere yol açar. Böyle bir ortamda çalışmaya yer yoktur çünkü çalışmanın karşılığı belirsizdir: ve dolayısıyla toprağın işlenmesine de yer yoktur; ne denizcilik, ne deniz yoluyla ithal edilebilecek malların kullanılması, ne rahat yapılar, ne fazla güç gerektiren şeyleri kaldırmak ve taşımak için gereken şeyler, ne yeryüzü hakkında bilgi, ne zaman hesabı, ne sanat, ne yazı, ne de toplum vardır. Hepsinden kötüsü, hep şiddetli ölüm korkusu ve tehlikesi vardır; ve insan hayatı yalnız, yoksul, kötü, vahşi ve kısadır.[10]

Jean-Jacques Rousseau'nun 1755 tarihli *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine İnceleme*'si –muhtemelen modern kültür ve uygarlık eleştirisinin *kurucu* metni– ise insan kültürünün yozlaştırıcı etkisinin altını çizer.[11] Daha büyük ve daha kalıcı topluluklarda yaşamaya başladığında, insanın sağlıklı özsevgisinin (*amour de soi*) yerini, doğal saflığını ve erdemini hasede ve statü rekabetine dönüştüren sapkın bir özsevgi (*amour propre*) alır.

Kim haklıydı peki? Günümüzde artık Rousseau'nun "soylu vahşi" (*sauvage noble*) formülü ile Hobbes'un "insan insanın kurdudur" (*homo homini lupus*) şeklindeki muhalif görüşünü karşı karşıya getiren büyük ölçüde temelsiz spekülasyonlarla yetinmek zorunda değiliz. Aslında ikisi de hatalıdır: Rousseau, insanı barışçıl bir münzevi olarak tanımladığı için; çünkü biz insanlar içeride barışçıl, eşitlikçi ve işbirliğine eğilimli sosyal varlıklar olmamıza rağmen, dışarıda kana susamış soyguncu, tecavüzcü ve katil çeteleri gibi davrandık. Hobbes ise yalnızca büyük gruplarda merkezi bir otoriteye ihtiyaç duyan işbirliğine eğilimli varlıklar olmamıza rağmen, bizi sözleşmeleri devletin kılıcı olmadan değersiz olan katı yürekli, stratejik benciller olarak gördüğü için. Bununla beraber, Hobbes evrimimizin öncelikle çözmesi gereken sorunu doğru tanımlamıştır: İşbirliği

ancak işbirliği yapmama davranışı baskın strateji olmaktan çıktığında oluşabilir. Tutuklu ikilemine –bireysel açıdan rasyonel olan davranışın genellikle kolektif açıdan feci sonuçlar doğurması sorununa– bir çözüm bulunmalıdır. Görünüşe göre Hobbes devlet şiddetinin bu sorunun tek çözümü olmadığını tasavvur edememiştir.

Modern (öncesi) devletlerin ve ilk uygarlıkların ortaya çıkışı, birincil besin kaynağı olarak tarıma geçiş olmadan mümkün değildi, çünkü küçük alanlarda gitgide artan sayıda insanın bir arada yaşaması ancak besin açısından zengin gıdaların kontrollü bir şekilde yetiştirilmesiyle sağlanabilirdi. Bu gelişmenin bedeli daha monoton bir beslenme oldu. Büyük ölçüde pirinç veya patatese dayalı bir diyet, avcı-toplayıcılar tarafından düzenli olarak tüketilen düzinelerce bitki, meyve ve hayvanla aynı çeşitliliği sunmuyordu. Sadece birkaç gıdaya odaklanmak, kötü hava koşulları ya da bir bitki türünde uzmanlaşmış bir haşerenin tüm hasadı yok etmesi durumunda aşırı kıtlık riski de yaratıyordu. Tarıma dayalı yerleşik bir yaşam, zoonotik, yani hayvanlardan insanlara bulaşan hastalık ile o zamandan beri insan uygarlıklarına musallat olan salgın hastalık riskini de artırdı. Bunların sonuçları genellikle felaket olmuştur: Kara Veba, tüberküloz, İspanyol gribi, AIDS veya sıtma gibi tüm zamanların en ölümcül salgınlarının çoğu doğrudan veya dolaylı olarak (kitlesel) hayvancılığa atfedilebilir ve yalnızca yüksek nüfus yoğunluğuyla mümkün olmuştur.

Bununla beraber, yerleşik bir yaşamın yüksek maddi rahatlığı ile güvenliğinin bu bariz dezavantajlara ağır basabileceği varsayılabilir. Ama durum böyle de görünmüyor. Uygarlık öncesi atalarımız daha az çalışıp daha fazla uyuyordu, daha fazla boş zamana sahipti. Bazı tahminlere göre, avcı-toplayıcıların haftalık çalışma süresi bugün alışık olduğumuz kırk saatten önemli ölçüde az ve iş yükleri de geçtiğimiz bin yıl boyunca insanların büyük çoğunluğunun günlük yaşamlarını belirlemiş olan bitmek bilmez angaryadan çok daha azdı. Depresyon, sırt ağrısı, akne, kardiyovasküler hastalıklar ve hatta kanser gibi uygarlık hastalıkları, tıpkı obezite gibi, ilk atalarımız tarafından neredeyse hiç bilinmiyordu.[12] Ortalama yaşam beklentisi

düşük olsa da, bunun temel nedeni tıp gelişmemişken bebek ölümlerinin neredeyse her zaman nispeten yüksek olmasıydı. İnsanların yalnızca yarısından biraz fazlası beş yıldan uzun yaşayabiliyordu. Ama bu sınırı aşanlar büyük ölçüde sağlıklı, rahat ve her halükârda çok kısa olmayan bir yaşamın tadını çıkarabiliyor, altmış yaşına kadar, hatta bazen çok daha fazla yaşayabiliyordu.

Sonuç büyük ölçüde hangi kategorilerin karşılaştırıldığına bağlıdır: Avcı-toplayıcıların *ortalama* olarak *bazı* çağdaş insanlardan daha mutlu olup olmadıkları tartışmalı bir konudur. Bununla beraber, ilkel bir yaşam biçiminin modernliğin sınırlarında bir yaşamla değiştirilmesinin inkâr edilemez derecede yıkıcı sonuçlarına maruz kalan inanılmaz sayıda insan vardır. Açlık çeken bir milyar insan ve milyonlarca çocuk işçi, Neolitik öncesi koşullarda şüphesiz *çok daha* iyi durumda olurdu.

Avı Küçümsemek

Dolayısıyla insanın "doğal" yaşam biçimi toplumsal eşitlik gibi görünüyor. Ne var ki ilkel kabile toplumları da bu durumu korumak için hatırı sayılır bir çaba sarf etmek zorunda kalmıştır. Sosyal koalisyonlar, üstün yetenekler, bireysel acımasızlıklar ya da salt tesadüfler gibi, eşitlikçi statükoya sürekli meydan okuyup dengesini bozmakla tehdit eden çeşitli güçler olmuştur.

Toplumsal eşitsizliğin merkezkaç kuvvetlerini kontrol altında tutmak için atalarımız "tersine çevrilmiş bir tahakküm hiyerarşisi"[13] kuran çeşitli teknikler geliştirmiştir. Atalarımız için başarısı kanıtlanmış bir yöntem, güce aç sonradan görmelere, dedikodu, söylenti ve alay yoluyla, kendini lider ilan eden en güçlülerin bile nihayetinde ölümlü olduğunu hatırlatmaktı. Bu da işe yaramazsa, tek seçenek tiranın öldürülmesiydi. Grup için bu, zenginlik ya da statüde ortaya çıkan eşitsizlikleri sosyal olarak dengelemek için sürekli mücadele etmek anlamına geliyordu. Eşitlik o zamanlar bugüne göre daha "doğal" bir durumdu belki, ama kendiliğinden ortaya çıkan bir şey değildi. İşbirliği yapmayı öğrenebildiğimiz için, küçük

bir grup oluşturarak diğer bireylere nasıl komplo kuracağımızı da öğrenmiştik.

Eşitlikçi mülkiyet yapıları grup üyelerinin aşırı zenginleşerek toplumsal ayrıcalık edinmesini engelledi. İlkel özel mülkiyet biçimleri, daha doğrusu ayrıcalıklı kullanım hakları vardı – ama aletlerin, kaynakların, etin ya da yerleşim alanının kullanımı kimseyi dışlamayan ortak erişim normlarıyla düzenlendiğinden, hiçbir zaman büyük bir eşitsizlik yaşanmıyordu. Aletler ihtiyacı olan herkes tarafından kullanılabiliyordu. Herkes çocuklara bakmaktan sorumluydu. Kişi ancak *herkes* açsa aç kalmak zorundaydı. Sonuç olarak, neredeyse hiçbir birey ya da küçük aile, grubun geri kalanına üstünlük sağlayacak kadar mülk biriktiremiyordu. Neredeyse hiç kalıcı mülk olmadığı için miras bırakılacak da çok az şey vardı, dolayısıyla nesiller arası servet aktarımı da bir eşitsizlik kaynağı olamazdı.

Eşitlikçi dengeyi yeniden sağlamanın en etkili yöntemi, daha önce de değindiğimiz gibi, grup üstünde kontrol hakkı iddia eden despot adayını *öldürmekti*. Özellikle tahammül edilemeyen "büyük adamlara" karşı, ezilenler –ve hatta sadece ezilme tehdidiyle karşı karşıya kalanlar– genellikle halka açık idam ya da bir pusu yoluyla kendilerini işkencecilerinden temelli kurtarmak için bir koalisyon oluştururdu.

İlk insan toplumlarında sosyal farklılıkları daha tohum halindeyken yok etmenin özellikle orijinal bir yolu, bireysel başarıların önemini sistematik olarak en aza indirmekti: Örneğin bir birey avcılıktaki özel başarısıyla grubun geri kalanı içinde yükselmemeliydi. Bugün Kalahari savanlarında yaşamaya devam eden !Kung Sanlar arasında, büyük av başarısını ritüel bir alçakgönüllülükle takdir etmek gelenek haline gelmiştir. Bir erkek eve çok büyük bir av getirmeyi başarırsa, başarısını küçümsemesi beklenir. Bir !Kung San üyesi bu süreci şöyle anlatır:

> Bir erkek ava gitti diyelim. Eve gelip gösterişçi biri gibi, "Bugün çalılıklarda büyük bir şey öldürdüm!" dememelidir. Önce sessizce oturmalıdır, ta ki biri ocağına gelip ona şöyle sorana kadar: "Bugün ne gördün?" O da sakince cevap verir: "Avcılıkta iyi değilim. Hiçbir şey görmedim... ancak

ufak bir şey belki." İşte o zaman kendi kendime gülümserim, çünkü büyük bir şey avladığını anlarım.

Av nihayet yerleşim yerine ulaştığında, diğer erkekler de benzer bir tepki verir:

Bizi buraya kadar bu kemik yığınını eve götürmek için mi sürükledin yani? Bu kadar sıska olacağını bilseydim hiç gelmezdim. Bu güzel serin günü bunun için mi harcadım? Evde açtık belki ama hiç değilse içecek soğuk su vardı.[14]

Sosyal iletişim pratikleri, bu "avı küçümseme" aracılığıyla, aşırı gururun hiçbir türüne müsamaha gösterilemeyeceğini açıkça ortaya koyar. Bazı kültürlerde, avın nasıl paylaşılacağını da zekice tabular belirler: Kişinin cinsiyetine, yaşına ya da sosyal rolüne bağlı olarak, bir hayvanın belirli kısımları yalnızca belirli kişiler tarafından yenebilir, böylelikle adil bir paylaşım az çok garantiye alınmış olur.

Bir türün yaşam biçimi her zaman bu türle ilgili seçilim baskısının kendini gösterdiği bir nişi temsil eder. Sonuç olarak, atalarımızın deneyimlediği yaşam biçimi, sonraki adaptasyon tarihimizi şekillendiren sosyokültürel bağlam olmuştur. Yavaş yavaş, bizi toplumsal eşitsizliklere karşı temelde şüpheci kılan eşitlikçi bir eğilim geliştirdik. Aşırı ya da açıkça keyfi sosyal farklılıklara antipati zihnimize kalıcı olarak kazındı.

Tahılın Çocukları

Tüm bu antipatiye rağmen avcı-toplayıcı yaşam tarzının "altın çağı"ndan ağır iş ve kölelik yaşamına geçiş, insanların ezici çoğunluğu için durumlarında büyük bir kötüleşme anlamına geliyordu ve küçük topluluklar ilk büyük ölçekli toplumlara dahil edilmeye karşı genellikle şiddetle direniyordu. Belki de ancak şimdi –çok yakın bir zamanda ve dünyanın çok az bölgesinde de olsa– tarihöncesi memnuniyet ve refah seviyelerimizi yakalamaya başladık. Dolayısıyla son 5 bin yılın trajedisi, atalarımızın ödemek zorunda kaldığı bedel olabilir. Despotik yönetim, sömürü ve savaşla binlerce yıl süren bir

sapma, bir noktada modern toplumların ortaya çıkması için gerekli koşulları yarattı. Buna değer miydi?

İlk uygarlıkların insanlığa dayattığı eşitsizlik, kölelik, heteronomi ve sefalet, kurtuluş ve öbür dünya fikirlerine dayanan dinler için ideal üreme koşullarını yarattı. Bu dinler ölümü nesillerin kaçınılmaz iniş çıkışlarında sıradan bir şey olarak kabul etmiyor, biz zavallı günahkârlara ceza olarak dayatılan dünyevi gözyaşı vadimizden bir kurtuluş olarak görüyordu. "Siperde ateist yoktur" sözünün İkinci Dünya Savaşı sırasında ABD askerleri arasında yaygın bir aforizma olduğu söylenir. Marx da isabetli bir teşhisle, kurtuluşçu dinleri "ezilenlerin iç çekişi"[15] olarak tanımlıyor, bu dinlerin öncelikle palyatif-rahatlatıcı bir işlev gördüğünü düşünüyordu.

Eşitsizlik ve tahakküm genellikle "toplumsal tabakalaşma" konusu altında ele alınır. Mezopotamya ya da Kuzey Afrika'dan bildiğimiz birkaç bin üyeli ilk büyük toplumlardaki tabakalaşmanın ulaştığı boyutları tasavvur etmek zordur. Günümüz toplumları bile, genellikle abartılı bir taç ile mücevherler, deniz kabukları, kemikler ya da değerli metaller takıp takıştırmış tanrı-kralların önünde tebaanın gerçek anlamda yere kapanmasını gerektiren bu ilk hükümdarlık ve kulluk biçimlerinin yanına yaklaşamaz.

Bu düzeyde bir eşitsizlik örgütsel nedenlerle de gitgide kaçınılmaz hale geliyordu, çünkü belirli bir üye sayısını aştıktan sonra, bir insan grubu Neolitik öncesi toplumsal bölüşüm yapıları ve topluluk yaşamı normlarının gayriresmi denetimiyle bir arada tutulamaz. Akrabalık bağları ve karşılıklı ilişkilerle dengelenen bir toplum biçimi istendiği gibi ölçeklendirilemez. Sadece birkaç yüz üye bile bu modelin sınırlarını zorlamaya yeter. Bu örgütsel sorun ancak merkezi bir bürokrasi ve karar gücüne sahip hiyerarşik bir toplumda çözülebilir hale gelmeye başlar – bunun da bir bedeli vardır.

Bu amaçla seçilen araç her zaman vergiler olmuştur. İlkel insan toplumları ağırlıklı olarak geçim ekonomisiyle, tabiri caizse kıt kanaat geçinerek yaşamıştır. Bu yüzden devlet inşası ancak toplumun bazı üyelerinin kendilerini daha asil uğraşlara adamalarına imkân tanıyan ekonomik bir fazlalık yaratıldığında mümkün olmuştur. Hü-

kümdarların onurlandırıldığı törenler, rahiplerin ve aydınların mükemmelleştirdiği ritüeller; hesaplama, inceleme, kaydetme, planlama ve yazma işleri uzman bir yönetim gerektiriyordu, suçluların yargılanması ise hukuk bilginlerinden oluşan bir kast. Bunlar avcı ve toplayıcıların zaman bulamayacağı talepkâr görevlerdi.

Bu nedenle ilk uygarlıkların hemen hepsi –köleliğin yanı sıra– tahıl yetiştiriciliğine dayanıyordu.[16] Sikke gibi resmi bir değişim aracı oluşturulana kadar, vergilendirme depolanabilen, taşınabilen ve hepsinden önemlisi sayılabilen başka bir şeye dayanmak zorundaydı. Turp, havuç ya da yerelması gibi kök sebzeler toprak altında durur, bu sayede vergi memurundan kolayca saklanabilir; diğer bitkiler genellikle daha hassastır, çabuk bozulabilir; inek ve koyunların taşınması zordur, öldüklerinde çabuk değersizleşirler. Tüm bu malların boyutları ve ağırlıkları da farklıdır, bu da güvenilir ve karşılaştırılabilir vergilendirmeyi zorlaştırır. Ama tahıl her açıdan idealdir: Depolanabilir, taşınabilir, gizlenmesi zordur, tam olarak karşılaştırılabilir miktarlarda toplanabilir ya da paketlenebilir. Bu nedenle ilk devletler her zaman tahıl yetiştiriciliğine bağımlı olmuştur.

Vergilendirmenin sömürü mekanizması, iktidarlara yeni "politik" görevler –destek sağlama yükümlülüğü– de yükledi. Ama avcı-toplayıcı toplulukların yırtıcı hayvanlar ve diğer tehlikelerle dolu acımasız bir doğal dünyanın karanlığındaki varlıklarından, çiftçi ve besici olarak güvenli ve istikrarlı bir varoluş karşılığında seve seve vazgeçtikleri fikri, bu gelişmeden faydalanan sömürücü elitlerin uydurduğu bir mittir. Kabile beyliklerinde ve ilk imparatorluklarda aşırı eşitsizliğin oluşması, zamanla artan bir meşruiyet ihtiyacı yaratmıştır: İşkence görecek, sömürülecek, ezilecek ve hırpalanacaksanız, en azından bunun için iyi nedenler duymak istersiniz. Bu boşluk çok geçmeden, tapınakları kimin inşa edeceğine, tarlaları kimin işleyeceğine ve tanrılara kimin kurban edileceğine sadece birkaç kişinin karar vermesinin ve bu birkaç kişinin bolluk içinde yaşamasına izin verilirken geri kalanların beşikten mezara köleliğe mahkûm edilmesinin neden doğru olduğunu açıklama görevini üstlenen rahip kastları tarafından dolduruldu.

Tarıma dayalı yerleşik bir toplumun dezavantajları bu kadar ciddi ve barizse, nasıl bu kadar etkili olabilmiştir? Kabile beylikleri ve ilk devletler, çoğunun bundan hiçbir kazancı yokmuş gibi göründüğü halde üyelerini kendilerine sadık tutmayı nasıl başarmıştır?

İki sorunun da cevabı aynıdır: zor ve şiddetle. Çoğu durumda, insanlar (az çok) eşit üyelerden oluşan küçük gruplardaki hayatlarından gönüllü olarak vazgeçmemiştir. Savaşarak, reddederek ya da kaçarak direnmiştir. Yaklaşık 2 bin yıl önceki Roma-Germen savaşları da, düşman bir imparatorluğun devasa ordusuna ve yönetim biçimine savaşmadan boyun eğmek istemeyen asi "barbarlar" ile yayılmacı bir imparatorluğun karşı karşıya geldiği çoğu tarihsel olayda olduğu gibi, bu modelden hareketle anlaşılabilir. Bu süreç bir tür evrimsel grup seçilimi olarak da anlaşılabilir: Bu dev imparatorluklar ortaya çıkmadan önce de daha çok üye, daha sıkı işbirliği yapıları ve daha üstün savaş becerileri sayesinde rakip grupları yok etmeyi ya da bünyesine dahil etmeyi başaran bazı kolektifler olmuş olmalıdır.[17]

Birkaç istisna dışında, uzun vadede her direniş boşunaydı, çünkü ilk imparatorluklar yollarına çıkan çok daha küçük kabile topluluklarını genellikle ya yok etti ya üyelerini boyunduruk altına aldı ya da ikisini birden yaptı. İlk uygarlıkların, eşitsizliğin aşırı düzeyde olduğu ve baskı üzerine kurulu toplum modelinin nihayetinde hüküm sürebilmesinin başlıca nedenlerinden biri budur: Aslında çoğu insan için çok daha cazip olan dağınık küçük gruplar modelinin, kendi kendini tayin eden tanrı-kralların büyük askeri gücüne ve imparatorluk hırslarına karşı koyabileceği neredeyse hiçbir şeyi yoktu.

Britanyalı arkeolog Ian Morris, bir toplumun değerler sisteminin sosyal yapısına, daha doğrusu öncelikli enerji elde etme yöntemine uyduğunu öne sürer. Bu da *avcılık ve toplayıcılığın*, *tarımın* ve *fosil yakıtların*, bu teknikleri kullanan bir topluluğun ne kadar toplumsal eşitsizliğe ve fiziksel şiddete tahammül etmeye hazır olduğunu belirlediği anlamına gelir.[18] Toplayıcı toplumlar eşitliği ve (içeride) barışçıl bir arada yaşamı tercih eder. Tarımsal-kültürel dönüşümün

başlangıcına damgasını vuran toplumların örgütlenmeleri ise feci bir eşitsizlik sergiler, bu toplumlar hem içeride hem de dışarıda şiddete son derece eğilimlidir. Birincil enerji kaynağı olarak fosil yakıt kullanan toplumlar maddi eşitsizlikleri kabul eder, ama gitgide artan bir düzeyde hem içeride hem de nihayetinde dışarıda şiddete, dolayısıyla savaşa tahammülsüzlük geliştirir. Her çağ ihtiyaç duyduğu değerlerle çalışır.

Askeri başarılarına rağmen imparatorluk yapıları çökme eğilimindedir. Birçok durumda, ilk uygarlıklar kendi başarılarının kurbanı olmuştur çünkü artan ekonomik güçleriyle yavaş yavaş çevrelerinin taşıma kapasitesini aşmaya başlamış ve daha ileri teknolojilerle vaktinde bunu telafi edememişlerdir.[19] Bir noktadan itibaren toprak genişlemesi de yeni ekonomi ve işbirliği biçimleriyle hareketlenen nüfus artışına yetişemez olmuştur. Toplumun maddi yeniden üretimi kırılganlaşmış, kıtlık ve siyasi istikrarsızlık baş göstermiştir. İlk sakinleri liderlerine ve atalarına devasa taş heykellerle – *moai*'lerle– saygılarını sunan Polinezya'daki Paskalya Adası çok meşhur bir örnektir.[20] Görünüşe göre, heykellerle sergilenen bu övgü biçimi o kadar abartılı hale gelmiş, bunu uygulayan toplum sonunda adayı o kadar ormansızlaştırıp balıkçılığı o kadar ihmal etmiş ki, sonunda daha ilkel bir örgütlenme biçimine geri dönmek zorunda kalıp kaçınılmaz bir şekilde yamyamlığın kurbanı olmuş.

Bürokratik örgütlenme ve bilgi işlemenin sınırları da gelecek vadeden imparatorlukların çoğunun sonunda dağılmasına yol açmıştı. Büyüyen bir toplumda toplumsal karmaşıklık düzeyi artar, bu da daha karmaşık bir yönetim ihtiyacını artırır. Ama bu karmaşıklık da azalan marjinal fayda yasasına tabidir: Belli bir noktadan itibaren, karmaşıklıktaki bir sonraki artışla başa çıkmak için gereken yatırım miktarı artar.[21] Bu âna ulaşıldığında, durgunluk, hayal kırıklığı ve harekete geçememe durumu baş gösterir. İç çatışmalar imparatorluğu "daha düşük" bir gelişim düzeyinde yeniden örgütlenmeye zorlar. Sonuç, büyüyerek gerilemedir.

Neden Tıkandık?

Ali'i hanedanının vârisi olan Hawaii Kralı Tereeoboo'ya bir tanrı olarak tapılırdı: Çağdaş resimler onu sert, ağırbaşlı bir görünümle, okyanus dalgası gibi alnına dökülen siyah saçlarıyla, kraliyet tüylü miğferiyle ve onu ısıtıp manevi koruma sağlayan sarı-kırmızı kare desenli hükümdar pelerinine sarılmış olarak tasvir eder.

James Cook 1778'de HMS *Resolution* gemisiyle, velinimeti Sandwich Kontu'nun onuruna Sandwich Adaları adını verdiği Hawaii adalarına ulaştığında, o ve beraberindekiler bile burada karşılaştıkları toplumsal eşitsizliğin boyutları karşısında şaşırmışlardı. 18. yüzyıl İngilizleri toplumsal statü farklılıkları olgusuna aşinaydı.[22] Ama sınıf takıntılı İngilizler bile Hawaii adasının yüce hükümdarı Kalani'ōpu'u'ya gösterilen alçakgönüllü itaati dikkate değer bulmuştu. Sıradan halk, yönetici sınıfın üyelerine ve özellikle de krala bedenen ve ruhen boyun eğmek zorundaydı. İnsanlar acımasız bir kayıtsızlıkla kurban ediliyor, önemsiz gibi görünen yasakları ihlal edenlere bile ölüm cezası veriliyordu. Değersiz-dışlanmışlar olarak statüleri genellikle yüzlerine dövmelerle işlenen kölelerin ekip biçtiği toprakların sahibi yönetici sınıf ve kraliyet ailesiydi.

Tarihöncesi küçük gruplardan modern öncesi büyük ölçekli uygarlıklara geçiş neredeyse her zaman eşitlikçi yapıdaki topluluklardan toplumsal eşitsizliğe ve despotik yönetime bir geçiş olmuştur.[23] Bugün hâlâ zenginlik, güç ve statü açısından aşırı toplumsal eşitsizliklerle yaşıyor olmamız, karmaşık büyük ölçekli toplumlara doğru toplumsal evrimin kaçınılmaz bir bedeli gibi görünüyor.

Peki bu gerçekten doğru mu? İnsanların Pleistosen boyunca eşitlikçi bir örgütlenmeye sahip dağınık küçük gruplar halinde yaşadığını söyleyen aşırı basitleştirilmiş anlatıya dair şüpheler gitgide artıyor.[24] Son araştırmalar, o dönemde bile daha önce varsayılandan daha yerleşik, daha büyük ve siyasi açıdan daha eşitsiz olan çok sayıda toplumsal yapının var olduğunu gösteriyor.

Antropolog David Graeber ve arkeolog David Wengrow, bu tür

basitleştirmelerin cazibesine kapılmamak gerektiği konusunda bizi uyarıyor.[25] Eşitlikçi kabile toplumlarından eşitlikçi olmayan büyük ölçekli toplumlara geçildiğini söyleyen popüler anlatı aslında bizi bu geçişi –ve dolayısıyla bunun gerektirdiği toplumsal eşitsizlik ve siyasal tahakküm biçimlerini– kaçınılmaz ve alternatifsiz kabul etmeye hazır hale getiriyor. Tarihsel sürecin gerçekçi bir açıklaması gibi görünen şey, aslında siyasi tasavvur gücümüzü bastıran, ideolojiyle yüklü bir anlatıdır.

Graeber ve Wengrow'a göre, aslında biz insanlar her zaman her türlü koşul altında, iklimden ve grup büyüklüğünden bağımsız olarak her türlü sosyopolitik düzen içinde yaşadık. Her zaman, "evrimsel bir deli gömleği"[26] giydirilmeye izin vermeyen bilinçli politik aktörler olduk; bazı mikro toplumları katı bir hiyerarşi ve despotik sömürü karakterize ediyordu; Kuzey Amerika'da ise on binlerce üyeden oluşan etkileyici büyüklükteki bazı yerli toplulukların üyeleri, Yeni Dünya'ya yeni ayak basan, çizmelerini öpercesine riyakârca üstlerinin önünde eğilen Fransız ve İngilizlerin haysiyetten yoksunluklarıyla alay etmişti. Bazı toplumlarda liderler ya da yöneticiler olsa da bunlar birer hizmetkâr gibi görülüyordu; başka gruplar ise –mevsime bağlı olarak– birbirinden tamamen farklı siyasi yapılar arasında rahatça hareket ediyor, bolluğun hüküm sürdüğü yaz aylarında kendi kendilerinin özgür efendileri olurken, çorak kış aylarında, her an fikir değiştirme hakkına sahip bir şekilde, bir siyasi egemene tabi oluyorlardı.

Toplumsal evrim sürecinde farklı toplumsallaşma biçimlerinin görülmesi şaşırtıcı değildir. Asıl soru, bugün neden *sıkışıp kaldığımızdır*: Maddi eşitsizlik ve siyasal hiyerarşi bize neden bu kadar alternatifsiz ve tartışmaya kapalı görünüyor? Graeber ve Wengrow haklı olarak siyasal alternatifler üzerine düşünmenin her zaman faydalı olduğuna işaret ediyor; liberal-demokratik-kapitalist uzlaşmanın tarihin sonu olduğu, siyasal sistemler arasındaki rekabette geriye kalan ciddiye alınacak tek aday olduğu konusunda Francis Fukuyama ile hemfikir olsaydık neyi kaçırmış olurduk?[27]

Graeber ve Wengrow küçük ve eşit olandan büyük ve eşitsiz ola-

na doğru basit ilerleme hikâyelerinin tekerine çomak sokmayı ve insanlık tarihinin her zaman, bir arada yaşamamızı büyük ölçüde bizim şekillendirdiğimiz son derece siyasal bir esneklik ve toplumsal değişkenlik hikâyesi olduğunu göstermeyi başarsa da, *büyük ölçekli modern toplumların* eşitsizlik ve tahakküm olmadan da var olabileceğini göstermeyi denemiyorlar bile. Bugün kendimizi sıkışmış hissetmemizin nedeni tam olarak budur: Gerçekten sıkışmış durumdayız ve –kendilerine özgü romantizm ve sertlik karışımlarıyla– çok daha basit bir arada yaşama biçimlerine dönüşün ötesinde, gelişmiş toplumları önemli bir sosyopolitik tabakalaşma olmadan organize etmek pek mümkün değil. Bu nasıl oldu?

Büyük Tanrılar

İlk büyük imparatorluk toplumları bir arada yaşama kurallarını yazıya dökmeye başladı. Bunların en ünlüsü Hammurabi Kanunları'dır (yaklaşık MÖ 18. yüzyıl). Şu anda Louvre Müzesi'nde bulunan bu siyah yazıt, kırmızı bir taşa kaydedilmiş Ur-Nammu Kanunları'na (MÖ 21. yüzyıl) benzer biçimde cinayet, mülkiyet ve sözleşme suçlarının yanı sıra kültüre ve duruma özgü diğer meselelerin nasıl ele alınacağını düzenler: Bir erkeğin kölesinden olan çocukları ölümünden sonra meşru kabul edilir mi? Bir vatandaşı öldürmenin cezası nedir? Bir saray mensubunu öldürmenin cezası nedir? Sümer kanunnamesi Lipit-İştar'da da (yaklaşık MÖ 19. yüzyıl) böyle yasalar yer alır. Örneğin başka birinin bahçesindeki bir ağacı kesen kişinin bahçe sahibine bir gümüş borçlanacağını ve bir öküzün burun halkasının çevresindeki ete zarar veren kişinin, hayvan için biçilen fiyatın üçte birini ödemesi gerektiğini yazar.[28]

Bu kanunnameler hemen her zaman hükümdarın (hatta tüm yönetici hanedanın) ilahi meşruiyetiyle başlar: Elbette, yasal ayrıntılara girmeden önce, yasaların geçerliliğini en güçlülerin hukukundan değil, ilahi kutsamadan aldığının netleştirilmesi gerekiyordu. Bu bir tesadüf değildir, çünkü ahlaki öğütler veren –ve yasalara uyulup uyulmadığını denetleyen– tanrıların otoritesine duyulan inanç,

ilk gelişmiş uygarlıkların ortaya çıkışında merkezi bir rol oynamıştır. Daha küçük kabile toplumlarında görülen doğaüstü karakterler genellikle çeşitli doğal güçlerin muzip, ahlakla ilişkisiz bir tecessümünden ibarettir; her birinin kendi gündemi vardır, rüşvet olarak kurban verebilir veya tehditle yatıştırabilirsiniz. İlk uygarlıkların neredeyse hepsi, "büyük tanrılar"[29] olarak adlandırılan, gitgide soyut ve dünya ötesi bir varlık olarak tahayyül edilen, karşı koyulmaz ve cezalandırıcı birkaç mega-tanrıya doğru bir paradigma kayması göstermiş ve nihayetinde, teolojik *dramatis personae*'de* gerçekleşen çok sayıda kaynaşma dalgasının ardından, her şeye gücü yeten, her şeyi bilen, her şeyi gören, bu nedenle her kötülüğü cezalandırabilen, dünyeviliğin çok ötesinde, ezeli ve ebedi tek tanrı tasavvuru oluşmuştur.

Grubun gitgide büyümesi ve aşırı maddi eşitsizlikler nedeniyle, karşılıklılık, aile bağları veya basit toplumsal yaptırımlar aracılığıyla toplumsal işbirliğini istikrara kavuşturmak gitgide zorlaşıyordu. Ceza kurumları işbirliği yapma isteğimizi artırır, ama sorunu tamamen çözmez. Bilinmeyen ya da cezasız kalan suçlar ne olacak? Bu noktada, her yasa ihlalini kaydedip karşılığını veren, her şeyi bilen ve her yerde olan cezalandırıcı bir tanrı fikriyle tanışan toplumların işi kolaylaşmıştır.

Ölümsüz ruh kavramı ancak bu gelişmeyle gerekli hale gelir. Bir ihlal durumunda bireyin daima hak ettiği cezayı alacağı fikri, takdire değer davranış ile dünyevi başarı arasında özel bir bağ olmadığı yönündeki hayat tecrübesiyle kuşkusuz çelişir. Çünkü kötüler çoğu zaman şaşılacak düzeyde iyi bir yaşam sürerken, pek çok iyi insan oldukça kötü koşullarda yaşar. Dolayısıyla adaletin her hâlükârda yerini bulmasını, günahkârların cezalandırılmasını ve ahlaki değerler ile refahı dengeye kavuşturmayı sağlayabilecek bir kavram geliştirilmeliydi. Ölümsüz ruh fikri, İngiliz filozof John Locke'un ifadesiyle, adli kökenlidir; bu dünyadaki yanlış davranışların öbür dünyada cezalandırılabilir oluşunu metafizik olarak açıklamakla ilgili-

* *Lat.* Bir hikâyenin ana karakterleri. *–ç.n.*

dir her zaman. Daha basit bir ifadeyle: Öldükten sonra da yanlış davranışlarından sorumlu tutulabilecek olanlar, bu dünyada yasalara uymaya daha çok gayret eder.

Hiper işbirlikçi varlıklar olarak, çevremizdekilerin zihinsel durumlarını yüksek bir doğruluk oranıyla sezmemize imkân veren gelişmiş sosyal biliş biçimlerine sahibiz. Bu yetenek yürüyen kemik ve et yığınlarından ibaret olmadığımızı, başka bir şeye daha sahip olduğumuzu varsaymamıza da imkân sağladı: niyetlerimizi, arzularımızı, inançlarımızı, tutkularımızı ve düşüncelerimizi içeren ayrı bir kap – bir tin veya ruh. Ruh, başkalarının zihinsel durumunu daha iyi anlamak için fiziksel dayanağından –bir insanın ölümlü bedeninden– kategorik olarak ayrılmaya başladığında, tamamen gayrimaddi, salt ruhani varlıkların da olabileceği fikrine doğru küçük bir adım atılmış oldu. Bu temel fikir daha sonra insanüstü tanrılar boyutuna ulaşacaktı.

Büyük tanrılara sahip toplumlar mı uygarlık haline gelebilmişti? Yoksa büyüyen, uygarlaşan toplumlar mı büyük tanrıları icat etmişti?[30] Kesin olan bir şey var: Büyük tanrılar işbirliğini teşvik eder.[31] Ekonomik oyunlarda, katılımcılara ilahi bir denetim ihtimali ima edildiğinde daha yüksek katkılarda bulunurlar. Diktatör Oyunu olarak adlandırılan oyunda, kişi belirli bir miktar parayı kendisine saklamak veya başka bir katılımcıyla paylaşmak isteyip istemediğine karar vermekte serbesttir. Denekler genelde ellerindeki miktarın yaklaşık dörtte birini paylaşır, ama oyundan önce ilahi atıflar içeren bir görevi tamamlamak zorunda olanlar yaklaşık yarısını paylaşır. Psikolojide "hazırlayıcı" (*primer*) olarak bilinen bu bilinçdışı uyaranlar, inançlı insanlar üstünde özellikle güçlü bir etkiye sahiptir: Oyundan önce, örneğin *ilahi* veya *ruhani* kelimelerini içeren birkaç kelimeyi dilbilgisi açısından doğru sıraya koymaları istendiğinde (örneğin: *ilahi güzellikteydi tatlı*) işbirliği yapma eğilimleri önemli ölçüde artmıştır.[32]

Ne var ki burada da hangi mekanizmanın işlediği çok net değildir: Büyük tanrılar bizi ceza korkusuyla motive ettiği, dolayısıyla cehennem ateşinden korktuğumuz için mi ahlaken yanlış davranış-

lara yönelik dürtülerimize genellikle boyun eğmeyiz? Yoksa cezalandıran bir tanrı fikri bize ahlaki normları hatırlattığı için karar vermemizi mi kolaylaştırır?

Eşitsizlik Psikolojisi

Biz insanlar evrimimizin en belirleyici aşamalarından birini eşitlikçi küçük gruplar halinde geçirdik, bu da psikolojimizi şekillendirdi. Bugün de insanlar mümkün olduğunca eşitliğin hâkim olduğu bir ortam yaratmaya çalışıyor. Birbirimizle "aynı seviyede" etkileşimde bulunmak istiyoruz, bu yüzden vakıflarda, derneklerde ve Facebook topluluklarında da tıpkı kulüplerde, barlarda, konserlerde ya da tatilde kamp ateşi etrafında olduğu gibi kendimizi rahat hissediyoruz. Yabancıların birbiriyle ticaret yaptığı ya da küresel sorunlara resmi prosedürler aracılığıyla siyasal çözümler geliştirdiği büyük ölçekli anonim toplumlar bize her zaman biraz ürkütücü, acayip ve şaibeli gelir. Bu evrimsel "mahmurluk" –bugün bize mide bulantısı ve baş ağrısı veren geçmişin bu kalıntısı– neden her neslin sosyalizmi yeniden keşfettiğini de açıklar. Kendiliğinden dayanışma ve gönüllü paylaşıma dayalı bir toplum vizyonu duygusal karşı koyulmazlığını koruyor. Ayrıca aileler ve tatil kampları için de en önemli kavram olmaya devam ediyor.[33]

Büyük ölçekli modern anonim toplumların eşitlikçi bir şekilde örgütlenememesi, aksine kısa zamanda ultra hiyerarşik distopyalara dönüşmek gibi can sıkıcı bir eğilime sahip olması bize psikolojik olarak anlaşılmaz gelir. Ne yazık ki kültürel evrimimiz büyük toplumları gerçekten eşitlikçi bir şekilde örgütlemenin yolunu henüz bulamadı. Bununla beraber, ek bilgi vermeden sadece farklı servet dağılım durumlarını görselleştiren pasta grafikler gösterildiğinde, deneklerin daha eşitlikçi olan İsveç grafiğini, en tepedeki %20'lik kesimin servetin %80'inden fazlasına sahip olduğu ABD grafiğine tercih ettiğini gösteren umut verici çalışmalar yapılmıştır.[34] (Elbette İsveç de büyük ölçüde eşitsizliğin görüldüğü bir toplumdur ve avantajları bazı istisnalar dışında sadece İsveç'te yaşayanlara mahsustur.)

Evrimsel geçmişimiz bizi yalnızca tahakküm ve hiyerarşiye karşı şüpheci kılmakla kalmamış, toplumsal –özellikle de ekonomik– eşitsizliğe de alerjik hale getirmiştir. Bunun önemli bir nedeni, eşitsizliği evrimsel olarak miras alınan sıfır toplamlı düşünce perspektifinden değerlendirme eğilimimiz olabilir.[35] Avcı-toplayıcı topluluklar çok az farklılaşmış bir ekonomiye sahip olduğundan, herkes avlanan veya toplananlardan pay alırdı. Dolayısıyla biri diğerlerinden fazlasını aldığında, bu fazlalığın diğerlerinin payını eksiltmesi kaçınılmazdı. Bazılarının edindiği avantajlar her zaman diğerlerinin zararına olmak zorundaydı. Zorbalık, hırsızlık ya da sömürüye dayanmayan eşitsizliklerin olabileceği fikri sezgisel olarak bize yabancıdır. İlgili herkesin yararına olan eşitsizliklerin de olabileceği fikri ise neredeyse saçma gelir. Eşitsizlikleri kabul etmekte zorlanıyoruz çünkü bazılarının refahı her zaman başkalarının zararından kaynaklanıyor gibi görünüyor.

Aşağı Çekerek Eşitleme

Hiyerarşi ve tahakküme antipatimizi toplumsal eşitsizlikler harekete geçirir, ama öfkemizin asıl nedeni –bazılarının daha fazlasına, bazılarının ise daha azına sahip olduğu aritmetik bir gerçek olarak görülen– eşitsizlik değil *adaletsizlik*, yani adil olmayan eşitsizliktir.[36] Eşit olmayan bir mal veya getiri bölüşümünün adil, eşit bir bölüşümün ise adaletsiz olabileceği açıktır: Eşitlik adalet için ne gerekli ne de yeterlidir. Performanslarına bakmaksızın öğrencilerinin hepsine aynı yüksek notu veren bir öğretmen adaletsiz davranıyordur; babasının servetiyle tefecilik yapan zengin ve işe yaramaz biri de adalet ve liyakat anlayışımızı ihlal eder. Bununla beraber, çoğu insan eşitsizliğin kötü bir şey olduğu konusunda hemfikirdir. Ama neden öyle olduğu konusunda pek mutabakat yoktur.

Adalet ile eşitliğin yakından bağlantılı olduğu fikrine eşitlikçilik denir. Eşitlikçiliğin en çok itiraz edilen içerimlerinden biri, kimseye faydası olmayan ve bazılarına zarar veren eylemleri ahlaken meşrulaştırıyor gibi görünmesidir. Körlerle eşitliği sağlamak için gören

herkesin gözlerini oymak adil midir? Bu argüman "aşağı çekerek eşitleme sorunu" (*leveling down objection*) olarak bilinir.[37]

Felsefede eşitlikçilik karşıtları bu sorunu çok ciddiye alır ve siyasal tasarımlarını en başından itibaren karşılaştırmalı değerlendirmelerin ahlaken önemsiz olduğu fikrine göre şekillendirir. Adil bir toplum için kişinin diğerlerinden daha çok ya da daha az şeye sahip olması değil, *yeterince* şeye sahip olması önemlidir.[38] Elbette kişilerin hak ettiğinden daha zengin ya da daha fakir olduğu pek çok durum vardır. Ama eşitlikçilik karşıtlarına göre, durumun adil olup olmaması, kişinin başkalarına kıyasla ne kadar şeye sahip olduğuna bağlı değildir. Herkesin hakkını alması, yani adil bölüşüm, böyle karşılaştırmalar gerektirmez. Adil bir toplum, herkesin insanca ve onurlu bir yaşam sürebilmesini sağlar – bazılarının insanca yaşamaktan daha iyi durumda olup olmaması önemsizdir.

Dolayısıyla eşitlikçilik karşıtları da neredeyse tüm güncel ve tarihsel eşitsizliklerin adaletsiz olduğunu rahatlıkla iddia edebilir. Eşitlikçilik karşıtları, eşit*siz*liğin içsel bir değeri olduğunu düşünen eşit*siz*likçiler değildir: Eşitliğin ve eşitsizliğin kendi başlarına ahlaki bir ağırlığı yoktur. Avrupa feodalizmi, Doğu Asya kast sistemleri, *apartheid*, tecrit, kölelik ve ayrımcılık da karşılaştırmalı eşitlik değerlendirmelerine başvurmaksızın adaletsizlik olarak sınıflandırılabilir. İnsanların ten renkleri, cinsiyetleri veya toplumsal sınıfları nedeniyle sömürülmeleri, kötü muamele görmeleri veya dışlanmaları hakkındaki yargımızı, eşitliği başlı başına bir amaç olarak görmeden de verebiliriz.

Toplumsal eşitlik durumu toplumlarda kendiliğinden gelişmez. Kaynakların ve statülerin eşit bölüşümü kendiliğinden gerçekleşmediğinden, sürekli dengeden çıkan statükoyu, uğruna çabaladığımız ideal eşitlikçi duruma uydurmak için sürekli müdahale gerekir. Bunu sağlamak için Faustvari bir anlaşma yapılmalıdır, çünkü bunun için gereken yeniden bölüşüm ancak merkezi bir yönetimin ona tabi olanların kişisel kaderine müdahale etme gücüyle donatılmasıyla mümkündür. Dolayısıyla eşitsizlik sorunundan tamamen kurtulmak mümkün değildir, bir eşitsizlik biçimi ancak bir diğeriyle

değiştirilebilir. Ekonomik eşitsizlik yerine siyasi eşitsizliği tercih etmenin haklı gerekçeleri olabilir. Ama toplumsal eşitsizliklerin siyasi müdahaleyle tamamen giderilebileceği umudu boşunadır, çünkü etkili siyasi eylem de ancak kendine özgü eşitsizlik biçimleri oluşturan toplumsal güç asimetrileri sayesinde mümkün hale gelir.

Yirminci yüzyıl siyaset felsefesinde Amerikalı Robert Nozick gibi özgürlükçü düşünürler de benzer bir noktayı vurgulamıştır.[39] Nozick, meşhur bir düşünce deneyiyle, tam bir maddi eşitlik durumundan –buna Z_1 diyelim– büyük bir eşitsizlik durumuna –Z_2– geçmenin herhangi bir adaletsizliğe başvurmadan mümkün olduğunu göstermeye çalışmıştır. Öyleyse, diye sorar Nozick, Z_2 sakıncasız bir başlangıç durumundan sakıncasız ara adımlarla ortaya çıktıysa nasıl adaletsiz olabilir? Dolayısıyla, adil geçişler adil bir durumu adaletsiz yapamaz diyebiliriz.

Nozick, düşünce deneyi için o dönemde dünyanın en iyi basketbol oyuncusu olan Wilt Chamberlain'ı kullanmıştır: Diyelim ki tamamen eşit bir toplumda yaşıyoruz. Bir gün, maçın başlamasından kısa bir süre önce Wilt Chamberlain, bundan böyle sadece maça gelen her seyircinin girişteki bir kumbaraya fazladan on sent atması halinde oynayacağını, bu paranın doğrudan Wilt'e gideceğini açıklıyor. İnsanların çoğu zaten onu izlemeye geldiğinden, tam on bin seyirci anlaşmaya razı oluyor ve Wilt maçın sonunda takım arkadaşlarından bin dolar daha fazla parayla evine dönüyor. Burada adaletsizlikten söz edilebilir mi? Asıl mesele, Z_1 durumunun yalnızca tarafların hepsinin gönüllü olarak katıldığı böyle tamamen zararsız işlemler tümüyle engellenirse uzun vadede korunabilecek olmasıdır. Bu hem despotik bir yaklaşımdır hem de yetişkin insanların on sentlerini nasıl harcayacaklarına özgürce karar vermelerini engellemek son derece adaletsiz görünür.

Bazı filozoflar ise insanların temelde ahlaken eşit olduğu fikrini savunmanın seküler koşullar altında artık kesinlikle mümkün olmadığını düşünür.[40] Nietzsche'nin görüşü buydu: Sadece Tanrı'nın koşulsuz sevgisinin alıcıları olarak eşitizdir. O öldüğüne göre, bunun bir hata olduğu gerçeğiyle biz yüzleşmek zorundayız.

Temel eşitliğimizin dayanağı ne olabilir peki? Bir dayanağının olması gerektiğini reddetmek zordur: Taşların ve çekirgelerin bir insanla aynı ahlaki değere sahip olduğuna inanan pek kimse yoktur. Bunun nedeni elbette insanların cansız şeylerde ya da daha basit canlılarda bulunmayan belirli özelliklere sahip olmasıdır. Ama bizi ahlaken eşdeğer özneler kılan böyle bir özellik tanımlanmaya çalışıldığında –aklımız? bilincimiz? acı çekme yeteneğimiz?– (a) ahlaki açıdan kesinlikle önemli görünen ve (b) gerçekten her insanda bulunan böyle bir özelliğin olmadığı çabuk fark edilir. Bebeklerin aklı yoktur, beyin ölümü gerçekleşmiş insanların bilinci yoktur ve eşitlik sağlayacak böyle bir nitelik bulabilseydik bile, yine de insanları birbirinden ayıran sayısız başka özellik olacaktır. Sözde ahlaki eşitliğimizin metafizik temeli hâlâ bir bilmecedir.[41]

Savaştan Sonra Herkes Eşittir

Eşitsizlikçiler yanılıyor olsa ve sosyoekonomik eşitlik içsel bir değere sahip olsa bile, bu eşitliğin kolayca temin edilip edilemeyeceği ve edilebilecekse bunun nasıl olacağı sorusu cevaplanmayı bekliyor. Cehenneme giden yol iyi niyet taşlarıyla döşenmiştir, nasıl ulaşılabileceği gerçekçi bir şekilde gösterilemeyen bir durumu sadece talep etmek de siyaseten yeterli değildir.

Eşitsizliğin ortaya çıkışını, ilk elitlerin, nüfus artışı ve tarımsal-kültürel yenilikler sayesinde üretilen fazlalığa el koyma süreci olarak ele alabiliriz. Statü hiyerarşilerinin ideolojik olarak meşrulaştırılması, daha önce değindiğimiz gibi, dini-entelektüel bir profesyonel ideologlar tabakasının oluşmasıyla sağlanmıştır.[42] İlk uygarlıkların bu sayede elde ettiği askeri güç, yaşam biçimleri önce bastırılan, nihayetinde neredeyse tamamen unutulan, o zamana kadar eşzamanlı var olmuş eşitlikçi küçük grupların yok edilmesine veya yutulmasına yol açmıştır.

Daha önce ortaklaşa yönetilen kaynaklara bir azınlığın el koyması, bundan sonraki binlerce yıl boyunca alternatifsiz gibi görünüyordu. Dünyanın her yerinde, en vicdansız savaş ağaları ve soy-

guncu baronlar feodal efendiler haline geldi ve bundan sonraki başlıca amaçları ayrıcalıklarını pekiştirip genişletmek oldu. Bu süreçte toplumsal eşitsizlik bizim için doğallaştı; gerçekte birinci, ikinci ve üçüncü sınıf insan olmadığı fikri ancak erken yeniçağda, ardından daha da büyük bir aciliyetle Aydınlanma tarafından, siyasi olarak yeniden canlandırılabildi ve hâlâ da tam olarak gerçekleştirilemedi.

Bu sırada toplumsal eşitliğin arttığı evreler genellikle pahalıya mal oldu. Geçmişe bakıldığında, toplumsal eşitsizlikleri etkili bir şekilde ortadan kaldıran dört ana mekanizma olduğu görülür: savaşlar, devrimler, sistemlerin çökmesi ve salgın hastalıklar.[43] 20. yüzyılın ikinci yarısı pek çok ülkenin kolektif hafızasına özel bir uyum ve refah dönemi olarak kazınmıştır – örneğin Fransa'da bu dönem *Trente Glorieuses* (Muhteşem Otuz Yıl) veya Almanya'da *Wirtschaftswunder* (Ekonomik Mucize) olarak bilinir. Önce her şeyi yok etmeye hazırsanız eşitlik ve büyüme sağlamanın kolay olduğunu anlamak için ekonomist olmaya gerek yok kuşkusuz. Japonya'nın ekonomik gücünü birkaç dev aile şirketinin eline veren *zaibatsu* modeli de 1945'ten sonra kurtarılamadı. Savaşların eşitleyici bir etki gösterdiği bu şablon tekrar tekrar karşımıza çıkar: ABD'nin güney eyaletlerinde, en zengin üst sınıfın toplumun toplam zenginliği içindeki payı, 19. yüzyılın ortalarındaki İç Savaş sonucunda yüzde ondan fazla düşmüştür.

Rus Devrimi'nde, Çin Kültür Devrimi'ndeki "Büyük İleri Atılım" sırasında, Kuzey Kore'de, Kamboçya'da ve elbette 150 yıl önceki Fransız Devrimi'nde de toplumsal eşitlik tercihen kulakların, karşı devrimci toprak sahiplerinin ve *Ancien Régime*'in (Eski Rejim) burjuva güçleri öldürülerek ya da en azından açlığa mahkûm edilip mülksüzleştirilerek sağlandı. Bu olaylardaki kurbanların sayısı on milyonlarla ifade ediliyordu.

1347'de Sicilya'ya ulaşan ve yıkıcı etkileri belki de en iyi, Siena vakanüvisi Agnolo di Tura tarafından yaklaşık bir yıl sonra özetlenen Kara Ölüm de çok can almıştı:

> İşte böyle öldüler. Ölüleri para karşılığında ya da dostluk adına gömecek kimse bulunamıyordu. Hanelerin üyeleri ölülerini ellerinden geldiğince

büyük çukurlara götürdü, rahip yoktu, ilahi bir eşlik yoktu. Cenaze çanı da çalmıyordu. Siena'nın pek çok yerinde büyük çukurlar kazılıp ölülerle doldurduldu. Gece gündüz yüzlerce kişi öldü, hepsi bu çukurlara atılıp üzerleri toprakla örtüldü. Çukurlar dolar dolmaz yenileri kazıldı. Ve ben, Agnolo di Tura... beş çocuğumu kendi ellerimle gömdüm. O kadar çok insan öldü ki herkes dünyanın sonunun geldiğini düşündü.[44]

Veba nihayetinde tüm toplumsal farklılıkları önemli ölçüde azaltmış ama bu sırada Avrupa ve Kuzey Afrika nüfusunu da yarı yarıya eksiltmişti.

Günümüzde Eşitsizlik

Siyasal yorumcuların zihinlerini ve klavyelerini toplumsal eşitsizlik sorunu kadar meşgul eden çok az konu vardır.

Toplumsal eşitsizlik çeşitli yollarla ölçülebilir. Servet eşitsizliğini ölçmek için kullanılan en ünlü araç "Gini katsayısı"dır. 0 ile 1 arasında bir değer alan bu katsayı ulusal düzeydeki servet ve gelir dağılımı eşitsizliklerini yansıtır – her ülke için kullanılabilir. Gini değerinin 1 olması, bir kişinin bir ulusun servetinin tamamına sahip olduğu, diğer herkesin ise hiçbir şeye sahip olmadığı anlamına gelir. Değer 0 olduğunda ise herkes tam olarak aynı miktarda servete ya da gelire sahip demektir. Güney Afrika gibi eşitsizliğin en çok olduğu ulusların Gini katsayısı 0,6 civarındadır. Ortada –0,4 ile 0,5 arasında– ABD ya da Rusya gibi eşitsizliklerin belirgin olduğu ülkeler yer alır. Almanya ve Hollanda gibi nispeten eşitlikçi ülkelerde ise katsayı 0,3 ya da biraz daha altındadır.

Daha küçük gruplar ve hatta bireyler arasındaki eşitsizlikleri ölçmek içinse genellikle sosyoekonomik statü (SES) kullanılır. Bu değerin çizdiği tablo biraz daha karmaşıktır. Gelir ve servet dağılımı, eğitim seviyeleri, yaşam tarzı unsurları, zihinsel ve fiziksel sağlık ve mesleki itibar hakkında bilgi edinmek için kullanılabilir.[45] Ortalamanın üzerinde gelire ve/veya miras alınan bir servete sahip, kültürel olarak aktif bir genel yayın yönetmeni veya doktor yüksek bir SES'e sahipken, eğitimi olmayan işsiz biri düşük bir SES'e sahiptir.

Toplumsal eşitsizlik fenomeninin siyasal düşüncemizde oynadığı merkezi rol, örneğin Fransız ekonomist Thomas Piketty'nin 2013 yılında yayımlanan ve dünya çapında çoksatarlar listesine giren *Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital* kitabının başarısında görülebilir.[46] Kitap bir yandan ekonomik tezlerini Honoré de Balzac ve Jane Austen'ın romanlarına yaptığı göndermelerle tüketilebilir kılmaya çalışsa da, Almanca baskısında sekiz yüz sayfadan fazla tutan grafikler, veriler ve denklemlerle yine de hantal görünür, dolayısıyla çoksatar olması şaşırtıcıdır. Piketty haklıysa, ağırlıklı olarak 20. yüzyılın ikinci yarısında gözlemlenen göreli eşitlik dönemi, savaş ve yıkım pahasına elde edilmiş istisnai bir dönemdi.

Piketty, bölüşüm eşitsizliklerinin tarihsel ilerleyişini çan eğrisiyle açıklayan ABD'li meslektaşı Simon Kuznets'ın tezine itiraz eder: Kuznets'a göre, eşitlikçi bir başlangıç evresinin ardından, birkaç fırsatçı lehine eşitsizliğin arttığı bir evre gelir ve teknolojinin mümkün kıldığı ekonomik büyümenin meyvelerine gitgide daha fazla sayıda insanın erişebildiği ölçüde eşitsizlik yine azalır.[47] Piketty bu teze, servetten elde edilen kazançların tarihsel olarak neredeyse istisnasız bir şekilde ekonomik büyümeden daha büyük olduğu gerçeğiyle karşı çıkar. Bunu basit bir formülle özetler: $r > g$; servetten elde edilen gelir (*return on capital*) ekonomik büyümeden (*economic growth*) büyüktür. Agresif bir yeniden bölüşüm olmaksızın bu durum devam ettiği sürece, sosyoekonomik eşitsizlikler kaçınılmaz olarak artacak ve uzun vadede istikrara kavuşacaktır – sonuçta Matta etkisi denen durum ortaya çıkacaktır: Kimde varsa, ona verilecektir.

Oxfam gibi sivil toplum kuruluşları yılda birkaç defa küresel düzeyde toplumsal eşitsizlik sorununun dikkate değer bir özetini çıkarır. 2020 yılında küresel refahtaki dengesizlik şöyle özetlenmiştir: Dünyanın en zengin yirmi iki erkeği, *Afrika'daki kadınların hepsinin toplamından* (sayıları 325 milyon olarak verilmektedir) daha fazla servete sahiptir.[48] Böyle ifadeler her zaman çelişkiler içerir. Örneğin, varlıklarından borçları çıkarılarak kişinin net servetine odaklanılırsa, bir buçuk milyon avrodan fazla emlak kredisi borcu

olan bir Londra sakininin, hiçbir şeye sahip olmayan ama en azından borcu da bulunmayan Zimbabweli birinden daha fakir sayılması gerekir. Yine de birkaç ülkenin birkaç bölgesindeki servet birikiminin ve gelirlerdeki hızlı artışın uzun zamandır pek görülmemiş boyutlarda bir maddi eşitsizlik yarattığını gösterirler.

Eşitsizlik Mirası

Sosyoekonomik eşitsizlikler adaletsizliğin sadece bir boyutudur. Güç ya da servet gibi kaynakların eşit olmayan bölüşümünün adaletsiz olup olmadığı, yalnızca bir toplumdaki sosyal çarpıklıkların ne kadar belirgin olduğuna değil, mevcut çevreler arasında hareketin ne kadar mümkün olduğuna da bağlıdır. Güç, zenginlik ve statü herkese açık mıdır, yoksa bunlar katılaşıp aşılmaz sınıfsal ayrımlar haline mi gelmiştir?

Dolayısıyla sadece toplumsal farklılıklar değil, toplumsal *hareketlilik* de önemlidir. Eşitsizlikler bir kez oluştu mu son derece kalıcıdır. Bu da pek şaşırtıcı değildir, çünkü yarının elitlerine kimin dahil olacağına elbette bugünün elitleri karar verecektir. Genelde bunlar kendi çocuklarıdır; statü kaygısı güden ebeveynler tarafından dudak uçuklatan masraflar yapılarak piyano dersleri, müze ziyaretleri, binicilik dersleri, dil dersleri ve aile serveti beklentisi ile üst sınıftaki müstakbel rollerine hazırlanırlar (hazırlanmaları gerekir).

İskoç ekonomist Gregory Clark, az rastlanan isimlere sahip ailelerin toplumsal konumlarının izini nesiller boyunca sürerek modern toplumların geçirgenliğini analiz etmiştir.[49] Örneğin, bilinen ilk Pepys, 1496 yılında Cambridge Üniversitesi'nde öğrenci olarak ortaya çıkmış. O zamandan bu yana elliden fazla Pepys aynı eğitim kurumuna devam etmiş ki bu sayı istatistiksel olarak beklenenin yirmi katından fazladır. Bugün hayatta olan on sekiz Pepys'ten dördü doktor. Yakın zamanda vefat eden Pepys'ler geride ortalama beş yüz bin avrodan fazla servet bırakmış.

Toplumsal hareketlilik derecesinin siyaseten neredeyse dokunulmaz kalması şaşırtıcıdır. Ne zorunlu eğitimi içeren bir kamu eği-

tim sistemi, ne geniş kapsamlı ekonomik büyüme, ne oy hakkı ve medeni hakların demografik kapsamının artması, ne de vergilerin yeniden dağıtımı modern toplumları önemli ölçüde daha geçirgen hale getirmiştir. Özellikle statü hiyerarşileri –kimin üst sınıftan, kimin alt tabakadan olduğu– gibi daha yumuşak toplumsal eşitsizlik biçimleri açıkça yasalaşmadıkları sürece pratikte ortadan kaldırılamaz. Statü farklılıkları yasalarda yer alıyorsa, ilgili yasalar değiştirilerek resmen ortadan kaldırılabilir ya da en azından yumuşatılabilir. 1918'de aristokrat unvanı alan son Alman, Gustav Stresemann'ın kayınbiraderi Kurt von Kleefeld oldu. Kısa bir süre sonra kabul edilen Weimar Anayasası'nın 109. maddesi şöyleydi: "Kamusal-hukuki soy ve statü ayrıcalıkları veya dezavantajları olmayacaktır. Soyluluk unvanları sadece ismin bir parçası olarak kabul edilecek ve artık verilmeyecektir." Almanya'daki toplumsal eşitsizliğin temel bir kaynağının geçmişte kaldığı anlamına geliyordu bu.

Diğer taraftan, sosyoekonomik sınıf üyeliğini belirleyen daha incelikli başka birçok etken vardır. Özellikle Pierre Bourdieu'nün, etkileyici bir kilometre taşı olan "ince farklılıklar" hakkındaki çalışması,[50] toplumsal farklılıkların bireysel bir habitusta nasıl somutlaştığını ve kişinin toplumsal grup üyeliğinin dış sinyallerle ve davranışsal özelliklerle kendini nasıl dışa vurduğunu gösterir. Bilhassa da kişinin kültürel sermayesi toplumsal olarak nasıl algılandığını doğrudan etkiler. Çatal-bıçağını nasıl tuttuğu, klasik müzikten anlayıp anlamadığı, Londra'nın az bilinen müzelerine aşina olup olmadığı, nasıl ve hangi aksan veya lehçeyle konuştuğu, nasıl ve nerede yaşadığı, nasıl giyindiği ve bir akşam yemeğinde Riesling üzümü, vintage saatler, Bauhaus mimarisi, izlenimci tablolar, aile ofisleri ve Latin Amerika'nın büyülü gerçekçiliği hakkındaki konuşmalara ne kadar doğal ayak uydurabildiği, kişinin ne kadar kültürel sermayeye sahip olduğunu belirler.

Böyle bir "tahakküm bilgisinin" otantik görünmesi için genç yaşta edinilmesi gerektiğinden, bu yönde gayret gösteren hanelerde büyümüş olanlar genellikle neredeyse tartışmasız bir avantaja sahiptir. Bu başlangıç avantajını siyasi olarak etkisizleştirmek zordur

çünkü kişinin yaşam tarzını ve habitusunu tanımlayan davranış kodları yalnızca örtük olarak işlenir ve aktarılır, dolayısıyla kolayca yeniden bölüştürülemez. Tam bir maddi eşitliği garanti edebilen bir toplum bile nihayetinde toplumsal ayrıcalıkların nesiller arası aktarım mekanizmaları karşısında güçsüz kalacaktır. Daha fazla ekonomik eşitlik muhtemelen küçük statü farklılıkları sorununu daha da kötüleştirecektir, çünkü artık kendilerini maddi açıdan avam kitlelerden ayıramayan, ayrıcalığa aç elitler, tüm enerjilerini –"prömiyer" kelimesinin kullanımı gibi– ince statü simgelerini mükemmelleştirmeye yoğunlaştıracaktır.

Cinsiyet Belası

Çoğu toplumda ekonomik sınıf farklılıklarının yanı sıra, kişinin sosyal yapıdaki konumunu çeşitli gruplara üyeliğine bağlı kılan başka toplumsal eşitsizlik biçimleri de vardır. Bunun en bilinen örneği cinsiyet eşitsizliğidir.

Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin kökeninin hikâyesi uzun zaman şöyle anlatılmıştır: Bir zamanlar kadınlarla erkeklerin eşit haklara sahip olduğu bir toplum vardı. Bir gün erkekler kıskançlık ya da kadın düşmanlığı gibi temel güdülerin karışımıyla harekete geçip kontrolü ele geçirmeyi başardı. O zamandan beri ataerkillik her yerde hüküm sürüyor, siyasi, ekonomik ve kültürel gücü elinde tutuyor ve kadınları sistematik olarak dışlayan, ayrımcılığa tabi tutan, haklarından mahrum bırakan ve ev hayatına mahkûm eden toplumsal yapılar kuruyor.

Aslında, toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini ataerkilliğin (ve onun kadın suç ortaklarının) kadınları komployla hâkimiyet altına alması olarak değil de toplumsal cinsiyet kategorilerinin, temel eylem koordinasyonuyla ilgili pragmatik nedenlerle ortaya çıktığı ve daha sonraki bir evrede toplumsal ayrımcılığın temeli haline geldiği bir toplumsal evrim sürecinin sonucu olarak tanımlayan çok daha incelikli açıklama modelleri de vardır.

İnsan toplumları bir koordinasyon sorunları ağından oluşur. Ba-

zen koordinasyon *bağlılaşıktır* (*korrelativ*): Böyle durumlarda herkesin aynı şeyi yapması önemlidir. Yolun hangi tarafından gittiğiniz önemli değildir, sadece herkesin *aynı* taraftan gitmesi önemlidir. Bazı koordinasyon sorunları ise *tamamlayıcıdır*: Valsi kimin yönettiği önemli değildir; önemli olan sadece, dansçıların yarısının liderlik etmesi, diğer yarısının da kendilerine liderlik edilmesine izin vermesidir.

Toplumsal işbölümü verimlidir. Herkesin aynı şeyi yapmaması anlamlıdır ve herkesin öğretmen ya da polis olduğu bir toplum kulağa pek de arzu edilir gelmez. Peki bir toplum kimin hangi görevi üstleneceğine nasıl karar verir? Bunun için görev dağılımını mümkün kılan bazı özelliklerin olması gerekir. Bu da işbölümünü tamamlayıcı bir koordinasyon sorununa dönüştürür.

Farklı eylemleri –liderlik etmek veya liderlik edilmek, çift sürmek veya yemek pişirmek– farklı toplumsal kategorilere bağlayan bir rol dağılımında uzlaşmak, tamamlayıcı koordinasyon sorunlarını olabildiğince zahmetsiz aşmaya yardımcı olabilir. Bilinen insan toplumlarının hepsi koordinasyon sorunlarının önemli bir kısmını toplumsal kategorilere başvurarak çözer. Hangi kategorilere toplumsal anlam yükleneceği konusunda esasen büyük bir hareket alanı vardır; ama genellikle dışarıdan bakıldığında herkesin kolay, hızlı ve kesin bir şekilde fark edebileceği kategorizasyon özellikleri tercih edilir. Her toplumda cinsiyetlerin yerine getirdiği toplumsal rol ve işlevler bu nedenle farklılıklar gösterir. Bu işlevsel cinsiyet farklılıkları "doğal" ya da doğuştan değildir, hangi cinsiyetin avlanacağı ve hangisinin çocuk yetiştireceği evrimsel olarak sabit değildir. Ama kadın ve erkeklerin var olması biyolojik bir olgudur ve koordinasyon amacıyla toplumsal rollerin paylaşımı için başvurulan özellikleri bu olgu sağlar.

Rollerin paylaşımı büyük ölçüde keyfidir, ama tamamen değil. Örneğin geleneksel toplumların hepsinde büyük hayvanların avlanması veya metallerin işlenmesi bilfiil erkekler tarafından yapılır.[51] Yıkama ve eğirme ise neredeyse sadece kadınlar tarafından. Halat yapmak, ev inşa etmek ya da ekim yapmak gibi görevler ise bazen

bir cinsiyete bazen de diğerine verilir. Çağdaş toplumlarda da, rol paylaşımı rahatlıkla tersi de olabilecekken, (heteroseksüel ilişkilerde) erkeklerin çamaşır yıkayıp ev işlerini yapması ve kadınların çim biçme veya kar küreme görevlerini üstlenmesi istatistiksel olarak son derece istisnaidir.

Güç, statü veya gelir farklılıklarına yol açmadığı sürece, böyle bir işbölümüne itiraz etmek için pek neden yoktur. Gelgelelim, kendi lehlerine hile yapan sinsi bir grup manipülatör olmasa bile, hemen her toplumun kendiliğinden bir toplumsal eşitsizlik durumuna doğru ilerlediği gösterilebilir. Toplumsal eşitsizlik bir "nüfus dengesi"dir. Bunun nedeni, toplumsal koordinasyon sorunlarının genellikle kolayca tanınabilen bir grubun (örneğin "kadınlar") A görevini üstlenmesi, kolayca tanınabilen bir başka grubun da (örneğin "erkekler") B görevini üstlenmesiyle çözülmesidir. Tesadüfi koşullar sonucu her durumda her görevin getirisi eşit değildir; tesadüfen getirisi daha yüksek göreve atanan grup sonunda daha iyi durumda olacaktır.

Başarılı bir koordinasyon sayesinde elde edilen verimlilik kazanımları koordinasyon girişiminin tamamen başarısız olmasından daha cazip olduğundan, ilgili her birey için böyle asimetrik bir dengeye dahil olmak mantıklı olabilir. Dolayısıyla, herhangi bir toplumsal kategori için bir diğerinden daha avantajlı olan işbölümü biçimleri söz konusuysa, bir noktada sistematik olarak bir grubun lehine olan görev dağılımlarının ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bu tür asimetrik dengelere sahip tamamlayıcı koordinasyon biçimleri olduğu sürece, toplumsal eşitsizlikler adeta kendiliğinden oluşur. İnsanların bir arada yaşamı kültürel evrimin güçlerine tabi olduğundan, toplumsal eşitsizlikler bir defa oluştuktan sonra sanki kendiliğindenmiş gibi aktarılıp sürdürülür. Bu durum eşitsizliği haklı kılmaz ama ondan tamamen kurtulmanın ne kadar zor olduğunu gösterir.

Eşitsizliğin Bedeli

Toplumsal eşitsizlikler kendiliğinden oluşur, nesiller boyunca kendi kendini yeniden üretir ve ortadan kaldırılması zordur. Kısacası, sosyoekonomik eşitsizlik sorunu kalıcıdır. Habis sorun* denen türde bir sorundur, çünkü mahiyetini kimse tam olarak bilmiyor ve en iyi çözümler üzerine uzun zamandır tartışılıyor.

Tamamen eşit bir toplum şimdilik mümkün görünmüyor. Ama dizginsiz bir eşitsizlikle radikal eşitliğin birbirine alternatif kabul edilmesi de yanıltıcıdır, çünkü tam sosyoekonomik eşitlik ne mümkün ne de arzu edilir olsa bile, *nispeten* eşit bir toplum herkesin yararına olabilir.

Artan eşitsizliğin en büyük zararlarından biri, eşitlikçi olmayan yapıların bir toplumun sosyal sermayesini, yani toplumun tüm üyeleri arasında sorunsuz işbirliğini mümkün kılan genel kabul görmüş gayriresmi toplumsal normlar ağını yok etmesidir.[52] Bu öncelikle bir *sosyal güven* kaynağı sorunudur, çünkü ancak insanlar esasen birbirine güvenirse başarılı ve barış içinde bir arada yaşama zemin hazırlayan sosyal doku korunabilir. Toplumsal eşitsizliğin neden olduğu güven kaybının belirtileri, temel topluluk biçimlerinin erozyona uğramasından kamu sağlığının bozulmasına, ruh sağlığı sorunları ile şiddet eğiliminin artmasına ve toplumun geniş kesimlerinin kendilerine adil bir başarı şansı verilmediğini haklı olarak düşünerek toplum dışına çekilmesine kadar uzanır. Böyle bir yapı, çoğunlukla intihar veya uyuşturucu kullanımından kaynaklanan "umutsuzluktan ölme" (*death of despair*) vakalarında artışa yol açabilir.[53]

Modern toplumlar ancak eşitsizliğe imkân sağlayan kurumlar, bu eşitsizliğin psikolojik ve duygusal maliyetlerini yeterince telafi edecek yararlara sahipse eşitsizliği belli bir dereceye kadar tolere etmelidir. İyi işleyen piyasalar bile sosyoekonomik asimetriler yaratır çün-

* *İng. wicked problem.* Planlama ve politikada, yetersizlikler, çelişkili ve değişken gereksinimler nedeniyle tespiti ve çözümü çok zor veya imkânsız olan sorunları ifade eder. –*ç.n.*

kü ekonomik başarıyı şansa, elverişli başlangıç koşullarına ve bireysel yeteneklere bağlı kılarlar. Bununla beraber, böyle bir düzenlemenin sağladığı verimlilik ve refah kazanımları herkesin yararına olabilir. İnsanlık, böyle toplumsal düzenlemeler ahlaki sezgilerimizle çelişse bile, büyük eşitsizliklerin hüküm sürmediği büyük toplumların nasıl inşa edileceğini henüz bilmiyor. Daha "ilkel" bir arada yaşam biçimlerine dönmeyi gerçekten cazip bulan çok az insan vardır, o da genellikle bu yaşam biçimlerini romantize ettikleri için.

Eşitsizlik, kimse bu nedenle daha iyi durumda olmadığında bir sorun haline gelir. Değeri öncelikle diğer insanların onlara sahip olmamasıyla belirlenen mallara "konumsal mal" denir. Herkes F. P. Journe marka lüks saatler alamaz ve Central Park West'teki dairelerin sayısı sınırlıdır. Bu tür malların edinilmesi toplumun bütünü için sıfır toplamlı bir oyundur, çünkü birinin kazancı diğerinin kaybıdır. Konumsal mallar için statü rekabetinin yarattığı toplumsal eşitsizlik, toplumu ortalama olarak daha mutlu yapmaz çünkü birbirini tamamlayan kazananlar ve kaybedenler yaratır.

Gelişmiş toplumlarda maddi eşitsizlik her şeyden önce bireysel haysiyetin toplumsal temelini zayıflattığında bir sorun haline gelir. Almanya'nın sosyal durumuna ilişkin istatistiklerde kullanılan göreli yoksulluk kavramı, öncelikle ekonomik yoksunluğu değil, yeterli sosyal katılım için gerekli olan kaynakların eksikliğini ölçer. Bir restorana gidememenin ya da bir sinema bileti için yeterli paraya sahip olmamanın getirdiği sosyal damgalanmadan muzdarip olmak için açlıktan ölmek ya da soğuktan donmak gerekmez. İskoç ekonomist ve Aydınlanma filozofu Adam Smith, 18. yüzyıl gibi erken bir tarihte, toplumdaki herkesin "utanmadan" toplum içine çıkacak araçlara sahip olmasını iyi bir toplumun ölçütü olarak tanımlamıştır:

> Örneğin keten gömlek, yaşam için aslında gerekli değildir. Sanırım Yunanlar ve Romalılar keten giysileri olmamasına rağmen çok rahat yaşıyorlardı. Ama günümüzde Avrupa'nın büyük bir bölümünde saygın bir gündelikçi keten gömlek giymeden toplum içine çıkmaktan utanır, çünkü keten gömleğin yokluğunun, kimsenin çok kötü davranışlar sergilemeden düşemeyeceği utanç verici bir yoksulluk seviyesini gösterdiği ima edilir.[54]

Elbette bu standart da sadece yeterli ölçüde toplumsal katılım gerekliliğini ifade eder ki bu da ancak gelir dağılımının alt ucunda asgari bir gelir garantisiyle sağlanabilir. Dolayısıyla Smith'in ölçütü, varlıkları toplumun tüm üyelerinin haysiyetiyle kolayca bağdaşan milyarderleri yasaklamaz.

Merkezi olmayan toplumların özel bir gücü, değerlerin çeşitlilik gösterdiği modern çoğulculuk koşulları altında, her biri kendi prestij ve başarı standartlarıyla işleyen, esasen sınırsız sayıda statü hiyerarşisinin yaratılabilmesidir. Toplumsal kabul görmek için milyarder olmanız gerekmediği, yetkin bir halat çekme yarışçısı, üstün bir kürekçi ya da yetenekli bir koro şarkıcısı olarak adınızı duyurabildiğiniz sürece, herkes için yeterli statü vardır.[55]

Son derece başarılı olmuş ve asla vazgeçmek istemeyeceğimiz sayısız eşitlik deneyimi örneği vardır: Geçtiğimiz üç yüz yıl, aristokrasinin resmi sosyal ayrıcalıklarının kaldırılmasının yanı sıra (çoğu alanda) köleliğin sona ermesini, Jim Crow döneminin kapanmasının ardından ABD'de siyahi nüfus için medeni hakların uygulamaya girmesini, kadınların oy hakkının uygulamaya girmesini, *apartheid*'ın sona ermesini, kast sistemlerinin erozyona uğramasını; eşcinsel evlilik gibi, azınlıklar için genişletilmiş medeni hakları ve fiziksel veya zihinsel engelli bireylere daha kapsayıcı bir muameleyi beraberinde getirmiştir. Bu gelişmeler, gerisine düşülmesi artık düşünülemez bir ahlak seviyesini yansıtır.[56]

Artık, siyasi olarak uygulanan ayrımcılığın ortadan kaldırılmasının ve aristokratik makamların lağvedilmesinin bile doğrudan sınıfsız bir eşitlikçi toplum cennetine yol açmadığını görebiliyoruz. Modern toplumların meritokratik dönüşümünün kendine özgü (genellikle yüksek) toplumsal maliyetleri vardır:[57] Önceden dezavantajlı olan grupların çocuklarının bile artık zekâ, çalışkanlık ve yetenek yoluyla statü ve gelir rekabetinde öne çıkabildikleri doğrudur. Harvard, 20. yüzyılda yoğun ayrımcılığa maruz kalmaya devam eden çok sayıda Yahudi ve Japon öğrenciyi standart sınavlarla kabul etmiştir. Diğer taraftan, haysiyeti başarıya, başarıyı da performansa bağlayan bir toplum, statüye duyarlı ebeveynlerin teşvik ve eşlik et-

tiği küçük çocukların bile, keman ve Mandarin dersleriyle en iyi anaokulunda yer almak için mücadele ettirildiği toksik bir rekabet ortamına yol açar. Aynı zamanda, "başaramayanların" başarısızlıkları için yalnızca kendilerini suçlayabilecekleri bir anlatı yaratır – oysa feodal koşullar altında, en azından herkes zenginlik ile kişisel nitelikler arasındaki bağın çok zayıf olduğunun farkındaydı. San Francisco veya Singapur gibi hep aynı süperstar şehirlerde kendi aralarında yaşayan yüksek vasıflı "bilgi işçileri"nden oluşan elit bir kesimi öncelikle ödüllendiren bir toplum, marjinalleştirilmiş azınlıklara hak ettiği saygıyı göstermekte zorlanmaktadır.

Meritokrasiye yönelik mevcut şüphelerin hangi öncüllere dayandığı her zaman açık değildir. Meritokrasi, sosyal konumların temelde herkes için erişilebilir ve kişinin performansına bağlı olması halinde toplumsal eşitsizliklerin savunulabileceği fikridir. Sorun bu fikrin kendisinde mi yoksa yetersiz uygulanmasında mı? ABD'li filozof Michael J. Sandel meritokrasiler hakkında şöyle yazar: "İnsanların performanslarına göre işe alınmasında yanlış bir şey yoktur."[58] Ve: "Genel olarak hükümetin iyi eğitimli insanlar tarafından yönetilmesi arzu edilir. ... Aristokrasiler adaletsizdir çünkü insanları doğdukları sınıfa hapseder. İlerlemeye izin vermezler."[59] Peki, meritokrasinin tiranlığı tam olarak nedir? Alternatifi tam olarak ne olabilir?

Toplumsal eşitsizlik sorunu antik dünyanın ilk medeniyetlerinde ortaya çıkmıştır. Son 5 bin yıldır, iktidar ve zenginlik küçük bir azınlığın elindeyken ezici çoğunluğun yoksul olması ve haklarından mahrum kalması sorgulanmamıştır. Ancak kısa bir süredir adil bir toplumun temel ilkeleri sorusu benzeri görülmemiş bir aciliyetle ele alınıyor. Bireyin haysiyetini tanıyan bir toplum neye benzer? Bireyin özgürlüğü ile dünyevi mutluluk arzusunu uzlaştırmayı nasıl başaracağız? Ve eşitler arasında yaşamak ne anlama geliyor? Bu sorular 500 yıldır dünyanın peşini bırakmayan hayaletlerdir.

Beşinci Bölüm

500 YIL
Acayipliğin Keşfi

Çöküş

Yıllar önce –ne kadar oldu tam hatırlamıyorum– uzak bir ülkeye yaptığı yolculuktan yeni dönmüş bir adamla tanışmıştım. Benden çok yaşlıydı, akşam yemeğinde ondan tavsiye istedim; planlarımı, umutlarımı, hayatta başarmak istediklerimi anlattım. Sabırla dinledi; ben nihayet susunca, hayattaki hırsların çoğunu geride bırakmış olanların sevecen şüpheciliğiyle gülümseyip, ne demek istediğini ancak çok sonra kavrayabildiğim gizemli bir cevap verdi.

Bana yeni geçtiği bir çölü anlatmaya başladı. Bir gün, uzun bir yolculuk sırasında, kumdan çıkıp gökyüzüne uzanan, taştan ve gövdesiz iki devasa bacak görmüş; yanlarında, yarı yarıya kuma gömülü, ciddi bakışlı, bükük dudaklı, devasa, çatlak bir yüz varmış. Soğukkanlı bir hükümranlığın küçümseyiciliğiyle çatılmış kaşlar, heykeltıraşın bu yüzde saklı duygulara şahsen aşina olduğunu göstermiyormuş. Yaşlı adamın kendisini kalıntılarının önünde bulduğu sanat eseri çok eskiymiş; her halükârda, mahir bir el ile tasvirini bu cansız şeylere defalarca kazıyan yaratıcısından çok daha uzun ömürlüymüş. Hatırladığı kadarıyla kaidenin üstünde şu sözler yazıyormuş: "Benim adım Ramses; Sethos ile Tuya'nın oğlu, Ra'nın vârisi; devekuşu tacını giyen, kralların kralı. Eserlerime bakın ey muktedirler ve umutsuzluğa kapılın!"

*Bize ondan geriye kalan tek şeyin bu olduğunu söyledi adam. O yıkık devin kalıntılarının etrafında çölden başka bir şey yokmuş, sonsuz gibi görünen çorak kum düzlüğü ufka kadar ıssız uzanıyormuş.**

Modernliğin Soykütüğü

Eski dünyanın büyük imparatorlukları ve ilk kent merkezleri yok oldu. Eski ihtişamlarından geriye kalanlar bugün turistleri hayrete düşürüyor, harabelerinin ve sur kalıntılarının yitik görkemi Instagram'da arşivleniyor.

O eski dünyadan bu dünya, bizim dünyamız nasıl ortaya çıktı? Bu bölüm modernliğin soykütüğünün izini sürüyor: Özerklik talebi ve insanın bireyselliğinin daha önce görülmemiş bir aciliyetle dile getirildiği bir gelişmenin tarihi bu. Bu gelişme değerlerimizi, kurumlarımızı ve bir arada yaşamımızın kurallarını tanımlayan normatif altyapıyı baştan aşağı dönüşmeye zorladı. Geleneksel hiyerarşilere meydan okuyan ve bireyin haklarını talep eden yeni ekonomik, bilimsel ve teknolojik enerjileri serbest bıraktı. Bu gelişme yeniydi. Yoksa sadece nihayet zamanı mı gelmişti?

Bunları anlamak için, ilk büyük ölçekli insan toplumlarında eşitsizliğin ortaya çıkışından bu yana geçen 5 bin yıl boyunca biz insanların nasıl yaşadığımızı tekrar gözümüzde canlandırmamız gerekiyor: yoksulluk ve pislik, sefalet ve esaret içinde, katil despotların zulmü altında, salgın hastalıklarla boğuşarak, anlamsız savaşlarda harap olarak, hurafelerden ödü koparak ve ölüm korkusuyla (ya da umuduyla) geçen kısa bir hayat; su taşımaktan belleri bükülmüş çocuklar ve genç yaşta ölene kadar hamilelik, doğum ve tekrar hamilelik döngüsüne sıkışıp kalmış kadınlar.

İçinde doğulan tesadüfi koşullar bireyin yaşamının ana hatlarını önceden belirliyordu: Dedelerinin ve büyük dedelerinin demircilik, marangozluk ya da çobanlık yaptığı, hiç değişmeyen köyünü kimse

* Percy Bysshe Shelley'nin "Ozymandias" adlı şiirine gönderme. – *y.n.*

kolay kolay terk edemezdi; terk ettiğindeyse, ancak büyük riskler alarak, yürüyerek ya da takır tukur arabaların üstünde sarsıla sarsıla, tehlikeli hayvanlarla kanun kaçaklarının yaşadığı karanlık ormanlardan ya da uçsuz bucaksız bozkırlardan geçerek veya ahşap gemilerin karnında fırtınalı denizleri aşarak bilinmeyen bir dünyanın sınırlarına ulaşabilirdi.

Bu dönemin ardından, küresel bir ağ oluşturan kozmopolitlerin, ortalama uzunluğu artık iki katına çıkan ömürlerini anlam ve eğlenceyle doldurmak için yaratıcılıklarını göstermek zorunda olduğu yeni bir çağ başladı. Pek çok insanın ağır iş boyunduruğundan kurtulduğu, kim olmak ve nerede yaşamak istediğine karar verebildiği; bir zamanlar çok nadir ve ulaşılmaz olan, zenginlerin bile sadece daha zenginlerin salonlarındaki tablolardan tanıdığı uzak diyarların tatlı meyvelerinin her an erişilebilir olduğu, uçma hayalinin gerçekleştiği ve eskiden olsa ölmeye mahkûm hastaların göğüslerinde yabancı kalplerin atabildiği bir çağ.

Modernliğin soykütüğü, mutluluk ve özgürlük çifte vaadinin sefalet ve baskıdan nasıl doğabildiğinin hikâyesidir. Bu vaat hâlâ herkes için gerçekleşmiş veya herkes için eşit biçimde gerçekleşmiş değil elbette. Yine de modernlik, kendisini özgürce ve gönüllü bir biçimde bir arada yaşadığı başka bireylerle çevrili bir birey olarak gören ve bu bir aradalığı hangi koşullarda sürdürmek istediği konusunda –en azından iddiaya göre– tek ve nihai yetkiye sahip yeni bir insan yarattı. İnsanın kendisini öncelikle bir aile üyesi ve doğal hiyerarşinin bir parçası, akrabalık ilişkileri ağında bir düğüm ve tebaa olarak görmeyi öğrendiği binlerce yıl öncesinden radikal bir kopuştur bu.

Bu yeni insanın tarihi bireyciliğin, siyasi özgürlüğün ve bireysel haysiyetin kökeninin tarihidir. Bu insanın nasıl oluştuğunu anlama çabası entelektüelleri, kültür teorisyenlerini, filozofları ve sosyal bilimcileri uzun süredir meşgul ediyor. Geleneksel "topluluk"tan, geleneğin yerine sözleşmeyi koyan modern "toplum"a geçiş nasıl gerçekleşti?[1] "Mekanik" dayanışmadan, basit yapıların yerine işlevsel bir işbölümünü koyan "organik" dayanışmaya geçişi teşvik eden

neydi?[2] Max Weber'in öne sürdüğü üzere, tüm dünyayı öngörülebilir kılmayı amaçlayan "Batı rasyonalizmi" nasıl ortaya çıktı?[3]

Yeniçağa geçiş "beş yüz yıl önce büyük ölçüde tamamlanmış"[4] bir gelişmenin sonucudur. Peki bu geçiş ahlakımızı nasıl değiştirdi ve modernliğe geçişi başlatmak için değerlerimizde ne gibi uyarlamalar yapmak gerekmişti?

Dünyanın En Acayip İnsanları, Birinci Bölüm

2010 yazında Hollanda'daki Leiden Üniversitesi'nde bir araştırma projesinde doktora öğrencisi olarak çalışıyordum. Genelde ayda iki defa bir araya gelen okuma grubumuzda araştırma literatürünü takip ederek, projemizin ana teması olan ahlaki düşünce ve eylemin psikolojik temelleriyle bağlantılı olması muhtemel son gelişmeleri tartışıyorduk. Ahlaki yargının bilişsel temellerini, insanda özgür iradenin mümkün olup olmadığını veya genel kişilik özelliklerinin ve karakter yapılarının davranışlarımız üzerindeki etkisini analiz etmeye çalışan (genellikle pek heyecan verici olmayan aşırı teknik) akademik felsefe tartışmalarına odaklanmıştık.

Proje ekibimizden biri sonraki oturuma hazırlık olarak o sıralarda yayımlanan "The WEIRDest People in the World?" (Dünyanın En Acayip İnsanları?) diye gizemli bir başlığa sahip makaleyi okumamızı önerdi. Kanadalı psikologlardan oluşan bir ekibin kaleme aldığı bu metne on yıl kadar önce yayımlandığından beri neredeyse dokuz bin atıf yapıldı, çalışma kısa sürede çağdaş bir klasik olarak kabul gördü.

Psikologlar insan zihnini anlamaya çalışır. Algımız nasıl işler? Anılar nasıl oluşur? Duygular nasıl ele alınmalı? Düşünme yetimiz nasıl çalışır? Kimliğimizi biçimlendiren nedir? Zekâ farklılıklarının nedeni nedir? Nasıl karar veririz? Bu soruları yanıtlayabilmek için insan davranışlarına ışık tutup insan psikolojisinin işleyiş mekanizmalarını ortaya çıkaracak çalışmalar tasarlarlar. Joseph Henrich ve meslektaşları bu çalışmalarla ilgili şöyle bir sorun olduğunu fark etmişti: Psikolojinin araştırdığını iddia ettiği *evrensel* insan doğası

hakkındaki görüşler hemen her zaman hiç de *evrensel olmayan* verilere dayanıyordu.

Psikolojik araştırmaların altın standardı randomize çalışmalardır: Çalışmanın sonucunda herhangi bir manipülasyon etkisinin söz konusu olup olmadığının ve varsa bu etkinin ne kadar güçlü olduğunun ortaya çıkarılması için katılımcılar nüfusun genelinden rasgele seçilip daha sonra yine rasgele bir biçimde bir kontrol ya da deney grubuna atanır. Ne var ki, büyük ölçüde pragmatik nedenlerle – maliyet ve zaman tasarrufu için– psikologlar böyle çalışmalarda hemen her zaman kendi öğrencilerini, genellikle performans notu karşılığında kullanır.

Dolayısıyla insan ruhunun evrensel doğası hakkındaki genel ifadeler oldukça spesifik bir grupta gözlenen düşünce ve davranış kalıplarına dayanır: Psikolojik çalışmalara katılanların hemen hepsi eğitim seviyesinin yüksek olduğu, varlıklı, Batılı, sanayileşmiş, demokratik bölgelerdendir.[5] Henrich ve meslektaşları bu grup için muhtemelen tüm zamanların en iyi kısaltmasını bulmuştur: *WEIRD people* (acayip insanlar). WEIRD kelimesi *Western* (Batılı), *educated* (eğitimli), *industrialized* (sanayileşmiş), *rich* (zengin) ve *democratic* (demokratik) kelimelerinin ilk harflerinden meydana gelir.

Bu gruptakiler insanlığın geri kalanını temsil ediyor olsa, yani WEIRD insanlar ile geriye kalan herkes arasında sistematik ve sağlam farklılıklar olmasa bu bir sorun teşkil etmezdi. Ama durumun pek öyle olmadığı çok açık: Dünyanın en zengin ülkelerinden gelen, son derece seçici bir avuç elit üniversitede okuyan gayet zeki gençlerden oluşan bir grubun, insan nüfusunun geri kalanından rasgele seçilen biriyle aynı bilişsel sezgilere, algı kalıplarına, tercihlere ve davranış eğilimlerine sahip olması çok şaşırtıcı olurdu.

Görünüşe bakılırsa deneklerin bu kadar *acayip* olabileceğini Henrich ve ekibi de beklemiyordu. Bu sorunu sistematik olarak araştırdıklarında, WEIRD nüfusun istatistiksel açıdan neredeyse hep bir istisna olduğunu gördüler. Bu müstesnalığın en etkileyici örneği görsel algı alanındadır: *Acayip* insanlar acayip görür. Yanlış algılamalar incelenerek birçok durumda insanların dünyayı görsel olarak

nasıl kavradığı konusunda çok şey öğrenilebilir. Optik illüzyonlar görsel algının normalde nasıl işlediğine dair aydınlatıcı bir bakış sağlar. Belki de tüm duyusal yanılsamalar arasında en iyi bilineni, nesnel olarak eşit uzunluktaki iki çizginin, uçları ok ucuna veya ok kuyruğuna benzer şekillerle sonlandırıldığında öznel olarak farklı uzunluklarda göründüğü "Müller-Lyer Yanılsaması"dır. Uzun süre bunun tüm insanlarda görülen, algı mekanizmamızın çalışma biçimiyle ilgili evrensel bir yanılsama olduğu düşünülmüştür. Oysa dünyada Müller-Lyer Yanılsaması sergilemeyen pek çok kültür vardır. Örneğin Kalahari Sanları, Nijeryalı Ijawlar veya Kongolu Songyeler çizgileri nasılsa öyle yani aynı uzunlukta görür. Kuzey Amerikalı öğrencilerin bu yanılsamaya düşme oranlarını gösteren değerler, diğer tüm gruplarınkinden önemli ölçüde yüksektir. Bunun muhtemel bir açıklaması, bazı insanların gelişimlerinin ilk aşamalarından itibaren "inşa edilmiş" bir çevrede büyümeleri, dolayısıyla görsel bilgi işleme süreçlerinin hemen her yerde dik açılar olmasına uyum sağlamasıdır.

Neredeyse tüm diğer psikolojik özellikler bağlamında da benzer bir örüntü söz konusudur. Bu örüntü gelişmiş ülkelerle daha basit toplumlar karşılaştırıldığında, Batılı toplumlarla Batılı olmayan toplumlar karşılaştırıldığında, hatta belirli bilişsel yeteneklere ve sosyoekonomik geçmişe sahip üniversite öğrencilerinin ortalamadan büyük farklılıklar sergilediği Batı toplumları *içinde* bile görülür. *Acayip* –modern, Batılı, sanayileşmiş ülkelerden gelen– insanlar farklı düşünür, farklı hisseder, farklı yaşar, farklı değerlere sahiptir ve genellikle istatistiksel olarak istisnadır. Onlardan nesneleri isimlendirmelerini istediğinizde, "huş ağacı" ve "kızılgerdan" yerine "ağaç" ve "kuş" der, spesifik örneğe geçmeden önce genel kategoriye atlarlar. Kim olduklarını sorarsanız, önce mesleklerini, kişisel başarılarını, yaşlarını ve karakter özelliklerini sayar, kimin kızı ya da oğlu olduklarını ve kendilerini hangi topluluğa ait hissettiklerini ancak daha sonra söylerler.

Bu WEIRD insanlar nasıl ve neden ortaya çıktı? Ne zaman ortaya çıktılar ve onları karakterize eden nedir?

Tüm bu süreçte, modern insanın algısını, düşüncesini ve duygularını kökten yeniden şekillendiren şeyin *ahlaki-kurumsal* değişiklikler olduğu da anlaşıldı.

Dünyanın En Acayip İnsanları, İkinci Bölüm

WEIRD insanlar karmaşık bir dizi bilişsel ve ahlaki özelliğe sahiptir. Bu insanlardan metnin geri kalanında sadece *acayip* diye bahsedeceğim çünkü bu kullanımın birtakım avantajları var: Bazı durumlarda uygun olmayan İngilizce kullanımından kaçınıyor ve açıkça bir bölgeye atıfta bulunmuyor, zira Avrupa ve "Batı" dışındaki farklı bölgelerde ve ülkelerde farklı kültürel WEIRD'lık dereceleri söz konusu; ayrıca değer açısından nötr, yani ne açıkça olumlu ne de olumsuz.

Acayip insanlar tipik olarak Danimarka, Almanya, Norveç, İsviçre, İngiltere, Avustralya, Kanada, ABD, İspanya ve Arjantin gibi ülkelerde bulunsa da çağdaş Batı demokrasilerine münhasır değildir. Yine de *acayip* insanlar küresel düzeyde istatistiksel bir anomalidir. Bu insanların nasıl ortaya çıktığı sorusuna geçmeden önce, *ahlaken* ayırt edici özelliklerinin neler olduğuna bakmamız gerekiyor.

Acayip insanların ahlakının en önemli yönlerinden biri belirgin bir ahlaki *evrenselcilik* eğilimidir. Evrensel ahlak, herkes için aynı biçimde geçerli tümel ahlaki kurallara dayanması bakımından tikel ahlaktan ayrılır. Sosyal toplulukların özel değerleri ya da arkadaşlar veya akrabalar arasındaki kişisel ilişkiler bu kuralların geçerliliğini etkilemez.

Bir yayaya çarptığınız bir kazaya karıştınız diyelim.[6] Hız sınırının 30 km/s olduğu bir yerde yaklaşık 60 km/s hızla giden bir otomobilde yolcuydunuz ve direksiyonda yakın arkadaşlarınızdan biri vardı. Mahkemede arkadaşınız aleyhine tanıklık etmeli misiniz? Arkadaşınızın sizden onun lehine tanıklık etmenizi beklemeye hakkı var mı? (Bu durum yolcunun ikilemi olarak adlandırılır.) Aslında çoğu insan mahkemede doğruyu söylemenin mantıklı olduğuna inanır. Evrenselci bir yönelimi tikelci bir yönelimden ayıran en önemli soru, sorumlunun arkadaşım olmasının ahlaki açıdan belirleyici bir rol

oynayıp oynamadığıdır. *Acayip* insanların ezici çoğunluğu, arkadaşınıza kişisel bağınızın olmadığı herhangi birinden farklı davranmanın kabul edilemez olduğunu düşünür. Ahlaki evrenselciliktir bu.

"Acayip insanlar kötü arkadaşlardır," diye özetliyor Henrich.[7] Ama bu sosyal mesafeliliğin, "gayrişahsi prososyallik" terimiyle ifade edilen olumlu bir yüzü de vardır. Bu terim, kişinin tanımadığı insanlara güvenmeye ve yabancılarla işbirliği yapmaya ne ölçüde hazır olduğuyla ilgilidir. İşbirliği yapma isteğimizin evrimsel nedenlerle güçlü bir biçimde grup odaklı kaldığını görmüştük, dolayısıyla gayrişahsi prososyallik evrimsel kalıplara aykırıdır.

Katılımcılara diğer insanlara güvenip güvenmedikleri ve ne ölçüde güvendikleri ya da yabancılarla ilişkilerde yeterince dikkatli davranmanın mümkün olup olmadığı sorulduğunda, *acayip* nüfuslarla *acayip* olmayan nüfuslar arasında yine belirgin bir fark ortaya çıkmaktadır. Tüm Norveçlilerin %70'i bu soruya olumlu yanıt verirken, Trinidadlıların ve Tobagoluların sadece yaklaşık %5'i yabancılara güvenmektedir. Avrupa içinde de farklı farklı WEIRD'lık dereceleri söz konusudur: "Gayrişahsi güven" bağlamında Kuzey İtalya nüfusu Sicilyalılardan önemli ölçüde yüksek puanlar almaktadır. Çoğu insandan farklı olarak, *acayip* insanlar yabancılar karşısında kendi gruplarının üyelerine –aile, arkadaşlar veya millet– ahlaki açıdan daha az öncelik verir.

Elbette *acayip* insanlar da akraba ve arkadaşlarını yabancılara tercih eder ve onlara karşı daha dostane ve daha az düşmanca davranır. Yine de böyle bir eğilimin bu grupta ortalama olarak önemli ölçüde daha az belirgin olması kayda değerdir. Kişinin *gelecekteki kendisi* söz konusu olduğunda da benzer bir örüntü ortaya çıkmaktadır. Psikolojide, kişinin kendi geleceğine atfettiği önem genellikle "zaman iskontosu" ve "ertelenmiş doyum" terimleriyle ifade edilir. Zaman iskontosu, kişinin bir şey veya olayla ilgili tercihinin, olayın ne kadar gelecekte olduğuna veya kişinin o şeyi şimdi mi yoksa daha sonraki bir zamanda mı alacağına bağlı olarak nasıl değiştiğiyle ilgilidir. Pek çok insan, *gelecekte* daha büyük bir meblağdansa *şimdi* daha az miktarda paraya sahip olmayı tercih eder. Şeylerin değerini

şimdiki zamana uzaklıklarından bağımsız olarak değerlendirme kapasitesi ertelenmiş doyum ya da sabır kapasitesidir.

Tüm insanlar zaman iskontosu yapma ve bugüne gelecekten daha fazla değer verme eğilimindedir. Bu da temelde mantıksız değildir: Gelecek yılı görecek kadar yaşayacağımın garantisi olmadığı sürece, bugünkü 100 avro ile gelecek yazki 100 avro eşdeğer değildir. Ama burada da bugünkü 100 avrodan vazgeçmesi için bir Norveçliye teklif etmeniz gereken ortalama meblağ (144 avro) ile Ruandalı birinin razı geldiği ortalama meblağ (212 avro) arasında önemli bir fark vardır. Bu fark, uzun vadeli düşünmenin politik ortama bağlı olarak bazen daha fazla bazen de daha az işe yaramasıyla pekişir: Sosyoekonomik istikrar koşullarında plan yapmak daha kolaydır.

Acayip insanların bir diğer özelliği konformist olmamalarıdır. Sosyal psikolojide konformist davranış kalıpları –kişinin kendi davranışlarını büyük ölçüde başkalarının gerçek ya da algılanan davranışlarına göre yönlendirme eğilimi– genellikle Asch paradigması denen çerçevede araştırılır.[8] 1950'lerde Polonya asıllı Amerikalı Gestalt psikoloğu Solomon Asch tarafından geliştirilen ve o zamandan beri psikolojideki en ünlü çalışmalardan biri haline gelen bu deneyde, deneklerden üç düz çizgi arasından uzunluğu bir başka çizgiyle aynı olanı seçmeleri istenir. Test son derece kolaydır: Normal koşullar altında insanların neredeyse yüzde yüzü doğru cevabı verir. Ama Asch'in test düzeneğinde katılımcılar, yanlış cevap verme talimatı almış bir grup "içerdekiler"le çevrelenmiştir farkında olmadan. Böyle bir sosyal baskıyla karşı karşıya kalan pek çok insan bariz yanlış bir görüşü benimsemeye ikna olur. Deneklerin yanlış çözüme gerçekten inanıp inanmamaları önemli değildir; uyma baskısının etkisi, yanlış çözümü alenen kabul etmeleriyle kendini gösterir. *Acayip* insanlar –ister Kuveytli ister Hong Konglu ister Zimbabweli olsun– diğer tüm nüfuslara kıyasla bu baskıya en az duyarlı olanlardır ve bu durum yeni nesillerde eski nesillere kıyasla çok daha belirgindir. Başkalarının davranışlarına uyma ihtimali en düşük olanlar genç *acayip* insanlardır.

Acayip nüfusların ahlaki duyguları da küresel olarak istisnaidir. Birçok geleneksel toplumda "onur kültürü" vardır: Bireyin kadın ya da erkek, anne ya da baba, işinsanı, zanaatkâr ya da bir topluluğun üyesi sıfatıyla sahip olduğu itibar toplumsal ilişkilerde önemli bir değerdir. Bu itibar kişinin mesleki başarısı, güvenilirliği veya cinsel davranışları gibi çeşitli etkenlere bağlı olabilir. Onuru zedelenen kişinin tepkisi utanmak olur: Kendini aşağılanmış, küçük düşürülmüş, rezil olmuş hisseder ve başkalarının bakışlarından kaçmak, yerin dibine girmek, yüzünü gizlemek ister. Başkalarının toplumsal yargılarıyla aşağılandığını düşünmenin sonucunda utanç ortaya çıkar.

Acayip insanlarsa utanmazdır. Utanmak yerine kendilerini suçlu hissetme eğilimindedirler. Suçluluk ve utanç –çoğu insan bu tepkileri bir hayli nahoş bulur, böyle duygulardan kaçınmaya çalışır– motivasyon güçleri davranışlarımızı düzenlememizi sağlayan ahlaki duygulardır. Ama bunu farklı yollardan yaparlar. Utanç duygusu büyük ölçüde başkalarının yargılarına bağlıyken –aynı eylem, gözden uzak ya da toplum içinde gerçekleşmesine bağlı olarak yoğun bir utancı tetikleyebilir de tetiklemeyebilir de– suçluluk duygusu esasen kişi *kendi* ahlaki standartlarının gerisinde kaldığında tetiklenir. Vejetaryen olmak isteyen biri, bir anlığına nefsine yenik düşüp et yedikten sonra, yanında bir bifteği mideye indirmesini anlayışla karşılayacak et yiyen arkadaşlarından başka kimse olmasa bile, kendini son derece suçlu hissedebilir. *Acayip* insanlar böyle toplumsal olarak dolayımlanmamış suçluluk duygularına çok daha yatkındır.

Toplumsal normların ihlalinin nasıl bir yaptırıma tabi tutulduğunu da etkiler bu. *Acayip* insanlar onurlarının (ya da bir aile ferdinin veya yakınının onurunun) ihlal edilmesine genelde intikamla karşılık vermez ama üçüncü taraflara karşı toplumsal kuralları uygulamaya daha çok önem verir.[9] Geleneksel toplumlarda kişinin kendi grubunun sosyoekonomik statüsünü olası tehditlere karşı savunması önemlidir esasen. Diğer insanların ya da toplulukların ne yaptıkları, hangi kavgalara karıştıkları ve hangi kuralları çiğnedikleri, şahsen beni ya da grubumu etkilemediği sürece beni ilgilendirmez. *Acayip* insanlar ise intikam almaya daha az meyilliyken, her-

kesi ilgilendiren toplumsal normlar ihlal edildiğinde yaptırım uygulama eğilimleri daha yüksektir.

Acayip nüfusların düşünce ve davranışlarındaki bu farklılıkların bir nedeni, üyelerinin kendilerine ve kimliklerinin kaynaklarına dair farklı bir kavrayışa sahip olmasıdır. Diğer insanların çoğu karmaşık toplumsal ilişkiler ve rollerle karakterize edilen somut bir benlik kavramına sahipken, *acayip* insanlar kimliklerini gayrişahsi ve soyut bir biçimde algılar.[10] "Ben ..." şeklindeki cümleleri tamamlamaları istendiğinde, *acayip* insanlar bir dizi kişisel özellik, beceri, başarı veya istekten bahseder. *Acayip* insanlar kimliklerine ilişkin soruyu onları benzersiz kılan, sadece ve sadece onları tanımlayan şeyin ne olduğuna ilişkin bir soru olarak anlar. Böyle bir kişinin kimliği sinema tutkunu ya da gurme, Manchester United taraftarı ya da filatelist, girişimci ya da ekstrem sporcu, doktor ya da satranç oyuncusu olup olmadığına göre belirlenir ve büyük ölçüde o kişinin özel ilgi ve yeteneklerine bağlıdır. *Acayip* olmayan insanlar için, toplumsal rol ve ilişkilerden oluşan yoğun bir yapıya aidiyet daha önemlidir. *Acayip* insanlarda, bireylerin farklı toplumsal bağlamlarda tutarlı olan istikrarlı bir kişilik inşa etmesini gerektiren *dispozisyonalist/eğilimselci* bir beklenti söz konusudur.[11] *Acayip* olmayan toplumlarda, bir arkadaşın büyükanne ve büyükbabasının yanında sessiz, çekingen ve hürmetkâr olmak normaldir, diğer bağlamlarda ise yüksek sesli, dışa dönük ve cakalı olmak normaldir. *Acayip* olmayan insanların çoğu kendilerini öncelikle bir ailenin ve cemaatin üyesi, bir ilişkiler ve âdetler ağının mirasçısı ve koruyucusu olarak görür.

Birinin bir şeyi kasıtlı ya da kasıtsız yapmış olması ahlaken önemli midir? Merkezi etik birim olarak bireyin odağa alınması bu sorunun cevabına da yansır. Niyetin bir eylemin kınanması veya cezalandırılmasında nasıl bir rol oynadığı, farklı toplum biçimlerinden insanlara –örneğin Los Angeles'taki kentli nüfus, Angola'daki Himbalar gibi sığır yetiştiricileri, günümüz Bolivya'sındaki Tsimaneler gibi avcılar ve çiftçiler, Fiji Adaları'nda yaşayan ve esasen balıkçılık yapan Yasawalar– aynı sonuçları doğuran (ve dolayısıyla aynı ölçüde zarara yol açan) ama farklı nedenlerle gerçekleştirilen eylemler

arasında ahlaken önemli bir fark görüp görmedikleri sorularak araştırılabilir.[12] *Acayip* insanlar, kişinin birinin alışveriş torbasını kendi torbasıyla karıştırdığı için yanlışlıkla "çalmasını", torbanın kasten alınmasından çok daha affedilebilir bulur (aslında bu farkı hemen herkes kabul eder). Çantayı çalmak istedim mi? Bunu kleptomani, açgözlülük veya kötü niyet yüzünden mi yapmak istedim? Bunlar *acayip* insanlar için önemlidir. *Acayip* olmayan toplumlarda ise yansıttığı zihinsel durumdan bağımsız olarak öncelikle eylemin sonuçları önemlidir.

Son bir fark da soyut düşünme biçimiyle ilgilidir. *Acayip* nüfuslar (her zaman olduğu gibi: ortalama olarak) *analitik* düşünme eğilimindeyken, *acayip* olmayan gruplar *bütüncül* düşünme eğilimindedir. Analitik düşünenler dünyayı belirli özelliklerle diğerlerinden ayrılan tek tek varlıkların toplamı olarak anlamaya çalışır. Bütüncül düşünme biçimi ise varlıklar arasındaki ilişkileri vurgular, yakınlıkları ve benzerlikleri ortaya çıkarmaya çalışır. Bütüncül düşünenler "bütünü", analitik düşünenler ise parçaları görür.

İki düşünme tarzını deneysel olarak incelemenin basit ve çok sezgisel bir yolu, denekleri üçlü görevler denen, iki nesneden birinin üçüncü bir nesneyle eşleştirilmesini gerektiren görevlerle karşı karşıya getirmektir. "Hedef nesne" bir tavşan ve diğer iki nesne de bir havuç ve bir kedi olsun örneğin. Görev, iki nesneden hangisinin tavşanla "ilişkili" olduğuna karar vermektir. *Acayip* insanlar tavşanla kediyi eşleştirir çünkü ikisi de "memeli" kategorisine girer. Taylandlılar veya Bulgarlar ise genellikle tavşanla havuç arasında daha güçlü bir bağ görür çünkü birbirleriyle belirli bir ilişkileri vardır. *Acayip* olmayan kişiler analitik gibi görünen cevaplar verdiğinde, geriye dönüp bakınca bunların genellikle bütüncül olduğu ortaya çıkar: Henrich, Güney Amerika'daki Mapuçelerin bir üyesinin "domuz" ile "mısır"ı değil de "köpek"i eşleştirdiği bir örnekten bahseder – bu kişi köpekler ve domuzlar aynı kategoriye ait olduğu için değil, köpekler domuzları "koruduğu" için bu cevabı vermiştir.

Analitik düşünme konusunda en yüksek puanları alan on ülke şunlardır: Hollanda, Finlandiya, İsveç, İrlanda, Yeni Zelanda, Al-

manya, ABD, İngiltere, Kanada ve Avustralya. Analitik düşünme tarzı ile bireyci ahlakın birbirini nasıl tamamladığı nispeten açıktır: Dünyayı ayrı ayrı varlıkların toplamı olarak görme eğilimi, topluluk ağına bağlı yaşamları topluluktaki rolleri dolayısıyla etik bir yapı kazanan aile üyelerinin karşısına bireysel haklara, sorumluluklara ve niyetlere sahip bireyleri koyan bir ahlaki perspektife uygundur.

Bu düşünme tarzları arasındaki farklar, bahsedilen özelliklerden herhangi birinin iyi ile kötü ya da doğru ile yanlış düşünme arasındaki farkla ilgili olduğunu göstermez. Daha analitik bir düşünme tarzı, niyetlerin rolüne daha fazla önem verme veya geleceğe daha güçlü bir yönelim, kişinin içinde yaşadığı kültürel veya doğal ortama bağlı olarak duruma daha uygun düşebilir. Bazı toplumlarda tavşanların ve kedilerin memeli olduğunu bilmek daha önemlidir, bazılarında ise tavşanların havuç yediğini bilmek. Bununla beraber, içinde yaşadığınız toplumun *acayip* ve analitik insanlardan mı yoksa *acayip* olmayan ve bütüncül düşünen insanlardan mı oluştuğu, kültürel açıdan büyük bir fark yaratabilir.

Acayip insanlar atipik bir ahlaki psikolojiye sahiptir: Kişisel ilişkilerden (nispeten) bağımsız olarak yabancılarla işbirliği yapan ahlaki evrenselcilerdir. Bireyi, başkalarıyla gönüllü işbirliğine dayalı ilişkilere giren merkezi ahlaki birim olarak görür ve kişinin eylemlerini niyetlerine göre değerlendirirler. İnsanın kimliğini aile, klan veya kabile bağlarından ziyade kişisel başarılarına ve karakter özelliklerine bağlarlar ve ödülleri erteleme konusunda daha sabırlıdırlar. Bu özelliklerin birleşimi bize muhtemelen tanıdık gelse de aslında nesnel olarak sıradışı, küresel olarak istisnai ve tarihsel olarak hâlâ çok yenidir.

Acayip insanların kültürel evriminin yarattığı en önemli değişim muhtemelen ekonomik-siyasi nitelikte olmuştur: Modern büyük ölçekli toplumlara geçişi sağlayan kurumlar, ilk olarak, merkezi olmayan fiyat sinyalleri aracılığıyla örgütlenen geniş ticaret ve alışveriş ağları yani *piyasalardı*; ikinci olarak, özgürlük ve katılım talep eden ve sayıları gittikçe artan bir vatandaşlar grubunun bireysel haklarının korunmasına gitgide daha fazla yoğunlaşılması yani *demok-*

rasiydi. Diğer taraftan, bu geçiş ancak daha önce toplumun temel örgütsel çerçevesini oluşturan akrabalık ve iktidar yapılarının yavaş yavaş aşındığı belirli bir sosyokültürel zeminde gerçekleşebilirdi.

Dünyanın En Acayip İnsanları, Üçüncü Bölüm

Sanayileşmiş zengin Batı uluslarının üyeleri küresel düzeyde bilişsel-ahlaki açıdan istisnadır. *Acayip* insanlar farklı düşünür ve farklı değerlere sahiptir. Peki ama neden? Bu "bireycilik kompleksi" nasıl ortaya çıktı?[13]

Joseph Henrich ve araştırma ekibi *acayip* bir psikolojik profile sahip insanlar olduğunu ortaya koymuş ama nihayetinde modernliğin ortaya çıkmasında rol oynayan bu bilişsel ve ahlaki kalıpların kökenine dair bir açıklama sunmamıştı. Ayrıca bu dönüşümün neden tam da onu bugün gözlemleyebildiğimiz yerlerde gerçekleştiği de belirsizdi.

Artık efsaneleşmiş olan bu araştırma sonuçlarının yayımlanmasından birkaç yıl sonra, şu anda Harvard'da profesör olan Henrich'in ekibiyle birlikte *acayip* insanların değerleri ile düşünce kalıplarının kökenine dair genel bir teori üzerinde çalıştığının ilk işaretleri sızmaya başladı. 2020 yılında, modern *acayip*liğin ortaya çıkışına kapsamlı ve son derece şaşırtıcı bir açıklama getiren abidevi kitabı *The WEIRDest People in the World* (Dünyanın En Acayip İnsanları) yayımlandı.

Henrich, *acayip* nüfusların evrenselci ahlakının ve analitik düşünme tarzının, Katolik Kilisesi'nin Avrupa'nın geleneksel aile yapılarını yok ettiği bin yıldan uzun süren bir gelişmenin sonucu olduğunu öne sürer. Ekonomi, siyaset, hukuk, din ve özel hayatın merkezi örgütlenme ilkesi olarak akrabalık ağlarının yok edilmesi, yaklaşık 500 yıl önce modernliğe yol açan bir kültürel evrim sürecini harekete geçirmiştir.

Batı ahlakının ve bilişinin karakteristiklerini Katolik Kilisesi'nin aile politikasının yarattığı tezi ilk bakışta şaşırtıcı gelebilir. Ama Henrich bu tezi itiraza yer bırakmayan, kılı kırk yaran detaylarla do-

lu bol bir veri setiyle destekliyor. *The WEIRDest People in the World* muhtemelen 21. yüzyılın bugüne kadarki en önemli sosyal bilim yayınıdır.

Henrich'in teorisindeki merkezi unsurlardan biri Batı Kilisesi'nin evlilik ve aile programıdır. 300 yılı civarında İspanya'nın Granada kentinde düzenlenen Elvira Sinodu ile Kasım 1215'te Roma'da düzenlenen Dördüncü Lateran Konsili arasındaki yaklaşık bin yılda, Roma Katolik Kilisesi Avrupa'daki evlilik ve miras yapılarını baştan aşağı yeniden düzenleyerek o zamana kadar Batı toplumlarında hâkim olan yoğun akrabalık ve aile bağlarını yavaş yavaş çözmüştür.[14]

Akrabalık ve aile, tüm toplumlarda sosyal birlikteliğin temel yapısını teşkil eder. "Aile"nin bu rolü oynaması gerektiğine dair normatif bir ifade değildir bu, durumun fiilen böyle olduğuna dair betimleyici bir ifadedir. Çoğu toplumda, bilhassa Hıristiyanlık öncesi Avrupa'da geleneksel akrabalık bağlarının temel özellikleri şunlardı:[15]

- İnsan yaşamı büyük ölçüde akrabalığa dayalı gruplarda geçiyor, bu gruplar da daha büyük gruplar veya ağlar (klanlar, kabileler, aşiretler vb.) içinde yer alıyordu.
- Aileler "babasoylu" bir biçimde örgütlenmişti: Miras, mal ve ikamet yeri konularında kararı baba soyu veriyordu. (Ama bunun istisnaları da vardı. Bazı toplumlarda evlendikten sonra kadın kocasının yanına taşınmaz, bilakis koca kayınvalidesinin evine yerleşirdi).
- Akraba birimler toprak ve mülk üzerinde kolektif kontrole sahipti.
- Kişilerin bireysel kimlikleri, ilgili akrabalık ağlarında üstlendikleri sosyal rollere bağlıydı.
- Çatışmalar ve sorumluluk ya da yükümlülük meseleleri akraba topluluğunun ilgili âdetlerine göre ele alınıyor ve mümkünse çözülüyordu.
- Akrabalık ilişkileri insanları hastalığa, yoksulluğa ya da kaderin

cilvelerine karşı koruyan sosyal güvenlik ağları işlevi görüyordu.

- Görücü usulü evlilikler yaygındı. Kimin kimle evleneceği kararı genellikle tüm ailenin ve mal varlığının lehine verilirdi.
- Çokeşli evlilikler, daha doğrusu bir erkeğin birden fazla kadınla evlenmesi –en azından güçlü ve/veya zengin erkekler arasında– yaygındı (tam anlamıyla çokeşlilik son derece nadirdi).

Geleneksel, *acayip* olmayan toplumlarda akrabalık ilişkileri bireyin tüm yaşamına hükmediyordu; ikamet yerini, eşini, mesleğini ve nasıl yaşayacağını kişinin aile temelli ağlardaki sosyal rolü belirliyordu. Peki Batı Kilisesi'nin evlilik ve aile programı bu yapıları nasıl yavaş yavaş zayıflatmış olabilir? Az önce bahsi geçen, 300 yılı civarında düzenlenen Elvira Sinodu bu konuda bize bazı bilgiler veriyor: İspanya'daki bu kilise toplantısında kilise mensupları Katolik Kilisesi'nin günümüze ulaşan en eski yazılı kayıtları arasında yer alan bazı kararlar kaleme almıştır. Kararların odağında ahlaki bir yaşam tarzı, evlilik ve Hıristiyanlığın kılavuzluğunu gerektiren diğer gündelik meseleler yer alır. Bu kararlar Avrupa Kilise tarihinin döneme ait bir resmini çizmekle kalmıyor, aile temelinde örgütlenen toplumsal yapıların o dönemde ne kadar çok değiştiğini de gösteriyor: Niksar ve Nicaea konsillerinde levirat evlilik (dul bir kadının merhum kocasının erkek kardeşiyle evlenmesi) yasaklanmıştır; Eylül 506'da güney Fransa'daki Agde Sinodu, birinci ve ikinci dereceden kuzenler arasında evliliğin, bir erkek ile erkek kardeşinin dul eşinin veya karısının kız kardeşinin evlenmesinin; üvey anneyle, amcanın dul eşi ya da kızıyla veya başka bir akrabayla evliliğin kabul edilemez olduğunu ilan etmiştir – tüm bunlar bundan böyle ensest olarak sınıflandırılmış ve genellikle ölümle cezalandırılmıştır. Ayrıca Kilise, akraba olmayan kişilerin bir çocuğun manevi ebeveyni rolünü üstlendiği vaftiz babalığı ve vaftiz anneliği uygulamasını hayata geçirmiş, bu da yetim çocukların akrabaları tarafından evlat edinilmesinin önemini azaltmıştır; elbette vaftiz babası veya vaftiz annesi ile çocuk arasında evlilik de yasaklanmış, böylece aile bağlarının gücü daha da zayıflamıştır.

Takip eden yüzyıllarda Kilise kimin kimle evlenebileceği konusunda daha da sıkı düzenlemeler ve yasaklar getirmiştir: Kuzen evliliklerinin yasaklanması evlilik ve aile programında son derece önemli bir rol oynamış, özellikle Batı ve Doğu Ortodoks Kiliseleri arasındaki önemli bir fark haline gelmiştir.[16] Programın içeriği esasen şöyledir:

- Kan bağı olan akrabalar arasında evliliğin yasaklanması (altıncı derece kuzene kadar),
- Çokeşli evliliğin yasaklanması,
- Manevi akrabalığın (vaftiz babalığı ve vaftiz anneliği) uygulamaya koyulması,
- Görücü usulü evlilikleri engellemek için nikâh töreninde şahitler huzurunda sözlü rıza beyanı,
- Yeni bir evde ikamet (yeni evlilerin kendi evlerine taşınması gerekiyordu),
- Bireysel mülkiyet ve kişisel vasiyet yoluyla miras.

Bu gelişmenin sonunda, herkesin herkesle akraba olduğu geniş klanların ataerkil yapılarını, temelde ayrı ayrı hanelerden oluşan gevşek bir birlikle değiştiren protoburjuva çekirdek aile ortaya çıkmıştır. Bu trend çeşitli akrabalık ilişkileri ve hukuki ilişkilerle ilgili kelime dağarcığına da yansımış, aile üyeleri için kullanılan özel terimlerin (örneğin pek çok toplum dayı ile amca arasında ayrım yapar) yerini cinsel ilişkilerin ensest niteliğini vurgulayan terimler almıştır. Böylece bir yerde bir erkeğin karısının annesi kayınvalide, başka bir yerde ise erkek kardeşin karısı yenge ya da İngilizcedeki gibi daha açık bir ifadeyle *sister-in-law* (hukuken kız kardeş) olmuştur.

Genetik akrabaların birbiriyle cinsel ilişkiye girmesini önleyecek fiziksel bir engel yoktur. Bu nedenle çoğu toplum ensest üremenin fiilen mümkün olmasına bir çözüm bulmak zorundadır. Sorun biyolojik olarak kısmen çözülmüştür: Birbirine çok yakın büyüyen çocuklar, gerçekten akraba olup olmamaları fark etmeksizin,

daha sonra birbirine karşı cinsel çekim hissetmekte otomatikman çok zorlanır (bu durum Westermarck etkisi olarak bilinir). Hemen her insanın neden kardeşler arası cinsel ilişkiden sezgisel olarak çok güçlü bir şekilde tiksindiğini de açıklar bu; dediğim gibi, kültürel değil, biyolojik nedenlerden dolayı. Kültürel evrimle beraber, ensest tabusunun en ince ayrıntılarına karşılık gelen normlar oluşmuştur. Bu anlamda geniş bir kültürel çeşitlilik yelpazesi söz konusudur; erken dönem Avrupa Kilisesi'nin uyguladığı önlemler yelpazenin uç bir noktasında yer alır.

Henrich bu önlemlerin ne anlama geldiğini şöyle özetler: "Kilise'nin evlilik ve aile programı, 500 yıl önce büyük ölçüde tamamlanan bir süreçte Avrupa'da aileyi yeniden şekillendirdi. Peki günümüz psikolojisini gerçekten etkiliyor mu bu? Eskisi kadar yoğun olmayan akrabalık kurumları içinde büyümek motivasyonumuzu, algımızı, duygularımızı, düşünme tarzımızı ve benlik kavrayışımızı kayda değer ölçüde etkiliyor mu? Modern ruhun kökenleri gerçekten Kilise'ye kadar uzanıyor olabilir mi?"[17]

Modern Ruhun Kültürel Evrimi

Katolik Kilisesi'nin evlilik ve aile programı, Batı Avrupa'nın aile ve klan yapılarını bir günde değilse de yavaş yavaş yok etti. Toplumun örgütlenme ilkeleri olarak yakın akrabalık ağları çözüldü: Artık siyaset ve ekonomiyi genetik bağlılıklardan gitgide daha bağımsız bir biçimde yürütmek gerekiyordu. Bu durum analitik bir düşünme tarzının kültürel evrimi ile –ahlak tarihi açısından daha da önemlisi– yabancılar arasında gönüllülük temelinde ve karşılıklı yarar sağlayacak biçimde işbirliğini mümkün kılan bir gayrişahsi toplumsallık ve ahlaki bireyciliğin ortaya çıkmasını teşvik etmiştir.

Sonuç, bireysel ilişki ağlarının daha da genişlemesi ve o zamana kadar görülmemiş düzeyde ekonomik büyüme, teknolojik gelişme, siyasal özgürleşme ve bilimsel ilerleme oldu, çünkü modern toplumların bu temel unsurları tam da analitik düşünme tarzının yanı sıra evlilik ve aile programının başlattığı daha akışkan işbirliği bi-

çimlerini gerektiriyordu. *Acayip* toplumların küresel hegemonyası böyle başladı.

Peki Batı Kilisesi bunu neden yapmıştı? Olacakları öngörmüş olamazdı. Söz konusu gelişmeler o kadar farklı, öngörülemez ve uzun vadeliydi ki planlanarak gerçekleştirilmeleri mümkün değildi. Ruhban sınıfının karar vericileri kendilerini ilahi planların emanetçileri olarak görüyordu. Hangi kurumsal değişikliklere yol açtıkları ya da bunların Batı'nın kültürel, ekonomik, siyasi ve askeri hâkimiyeti açısından uzun vadede ne gibi sonuçlar doğuracağı hakkında bir fikirleri yoktu. Bu gelişmenin mimarlarının hangi amaçlarla ve ne gibi gerekçelerle böyle bir girişimde bulunduğu genel itibariyle belirsizdir.

Kültürel evrim kavramı mutasyon ve seçilim süreçlerinin insanları aşan araçlar veya kurumlar gibi karmaşık eserler üretebileceğini göstermiştir. Burada da muhtemelen doğal seçilim güçlerinin az ya da çok tesadüf eseri ortaya çıkan kültürel "mutasyonlar" üzerinde etkili olduğu bir kültürel evrim süreciyle karşı karşıyayız. Batı Kilisesi'nin evlilik ve aile programının temellerinin atıldığı dönemde –muhtemelen yine tesadüfen– tamamen farklı ahlaki normlara ve tabulara odaklanan bir dizi başka dini akım vardı. Ne İslam, ne Yahudilik, ne Doğu Ortodoks Kilisesi ne de Zerdüştçülük, Batı Kilisesi'nin evlilik normlarının katılığına yaklaşan kısıtlamalara sahiptir. Çoğu durumda çokeşlilik, levirat evlilik ya da kuzenler arası evlilik esasen yürürlükte kalmıştır. Dolayısıyla yeni toplumsal işbirliği biçimlerine geçmeye işlevsel açıdan bir ihtiyaç duyulmadan, geleneksel aile yapılarının yayılmaya devam etmesi mümkün olmuştur.

Nihayetinde, planlanmayan ya da öngörülmeyen bu *acayip* modelin, amaçsız kültürel evrim sürecinde, piyasa ekonomisi, katılımcı-eşitlikçi politika, gayrişahsi bürokrasi ve dini dogmalardan arınmış bilim kurumlarıyla modernliğe geçişi mümkün kılan bir varyantı keşfeden model olduğu ortaya çıkmıştır. Modernliğe giden bu yol önceden belirlenmiş bir hedef değildi, tüm toplumların başarının anahtarını beraberinde getirecek psikolojik-kurumsal profili ilk keşfeden olmak için küresel bir yarışa giriştiği yoktu. Hiyerarşik örgüt-

lenen ilk büyük ölçekli toplumların ortaya çıkışında olduğu gibi, bu *acayip* modelin nispeten en etkili model olduğu da *sonradan* anlaşılmıştır.

Batı Kilisesi'nin elinde gitgide daha fazla servetin toplanmasını mümkün kılan yenilikçi mülkiyet ve miras kuralları bu modelin başarısına önemli bir katkıda bulunmuştur. Hıristiyan etiğinde bireysel zenginlik ahlaki açıdan hep şüpheli görülmüştür. Yeni Ahit'te, bir devenin iğne deliğinden geçme ihtimalinin zengin bir adamın cennete girme ihtimalinden yüksek olduğu tekrar tekrar açıkça belirtilir. Varlıklı insanlar için, dünyevi mutluluk umudunu ebedi lanet ihtimaline bağlayan acı bir haberdir bu ilk bakışta. Kilise'nin ahlak kurallarını son derece itici hale getirir. Kilise'nin bu ikilemden kurtulmak için çok geçmeden bulduğu dâhiyane yol, zengin insanlara, servetlerinin *ölümlerinden sonra* Kilise'ye miras kalmasına razı oldukları sürece –bu dünyada zenginliklerini kendilerine saklayıp sefasını sürseler bile– cennete erişim vadetmek olmuştur. Böyle mülkiyet yapıları hem Kilise'nin bu dünyadaki gücünü pekiştirmiş hem de servetin aile içinde devredilmesinin önüne etik bir engel koyarak mevcut aile yapılarının zayıflamasına katkıda bulunmuştur.

Aile Her Şeyden Önce Gelir

Henrich ve ekibi, Batı Kilisesi'nin evlilik ve aile programının etkisini nedensel olarak da kanıtlayabilmek için, akrabalık ağlarının yoğunluğu ile bir kültürel bölgenin yüzyıllar boyunca maruz kaldığı Kilise etkisinin gücünü ilişkilendiren yeni bir metodoloji geliştirmiştir. Bu sayede, söz konusu iki etken –"Akrabalık ne kadar önemli?" ve "Evlilik ve aile programının etkisi ne kadar güçlüydü?"– *acayip* düşünceyi ve *acayip* ahlakı karakterize eden psikolojik profillerle karşılaştırılabilir.

Bir toplum 300 yılından beri Katolik Kilisesi'nin Batı Avrupa'da uyguladığı evlilik ve aile programından aldığı "doz" ne kadar yüksekse o kadar *acayip* midir? Kısa cevap evettir ve kanıtları çok barizdir. Henrich ve meslektaşları, hem bir toplumun Kilise'nin aile

politikalarıyla temasını hem de mevcut akrabalık ilişkilerinin göreli yoğunluğunu gösteren ("akrabalık yoğunluğu endeksi" olarak adlandırılan) sayısal ölçekler geliştirmiştir. İlgili değerler karşılaştırıldığında, detaylıca ele aldığımız psikolojik özelliklerin istisnasız hepsinin bu endekslerle ilişkisinin çok güçlü olduğu görülür. Evlilik ve aile programının dozu ne kadar yüksekse, bir nüfusun akrabalık yoğunluğu endeksindeki puanı o kadar düşüktür ve söz konusu nüfus o kadar *acayip*tir. Bireycilik, geleceğe yönelim, analitik düşünme, utançtan ziyade suçluluk duygusu, konformist olmama ve gayrişahsi prososyallik ya da yabancılara itimat – bunların hepsi söz konusu iki endekslè güçlü bir ilişkiye sahiptir.

"Yeni" Katolik aile ahlakı öylesine güçlü bir etki yaratmıştır ki, bu etkinin izleri dönüşüm sürecinin tamamlanmasından 500 yıl sonra bugün bile 93 İtalyan vilayetinin mahalli sınırlarına kadar kesin bir biçimde sürülebilmektedir. Papalık liderliğindeki Batı Kilisesi' nin evlilik ve aile programıyla temasın yoğunluğuna bağlı olarak günümüz İtalya'sında (başka ülkelerde de olduğu gibi) pek çok durumda düşünce ve davranışlarda bir köyden diğerine hâlâ ciddi farklılıklar görülür. Örneğin kuzenler arası evliliğin 500 yıl önceki sıklığını, bugün kaç kişinin isimsiz kan bağışında bulunduğuna, kaç kişinin nakit parayı diğer tasarruf yollarına tercih ettiğine ve bir bölgedeki yolsuzluk seviyesinin ne kadar yüksek olduğuna bakarak anlayabiliyoruz.[18]

Nihayetinde bu örnekler toplumsal işbirliğinin bir arada yaşamımızdaki temel işlevini de gösterir: Daha çok insanla daha kapsamlı işbirliği biçimlerini mümkün kılan bir ahlak, insanlık tarihinde neredeyse her zaman bilimsel ve teknolojik performansın gelişmesini, ekonomik refahın yükselmesini ve askeri hâkimiyetin artmasını sağlamıştır.

Acayipliğin Diyalektiği

Şeytanın gelmiş geçmiş en büyük başarısı Katolik Kilisesi'ni nihayetinde kendi çöküşüne yol açacak değerlere inandırmak olmuştur.

Çünkü her başlangıç bünyesinde bir son barındırır. Geleneksel aile yapılarının yıkılmasının öbür yüzü, geleneksel olmayan sosyalleşme biçimlerinin desteklenmesidir, çünkü (geniş) ailenin çözülmesi elbette genel olarak toplumun çözülmesine yol açmamıştır. Daha ziyade Avrupalıları bir arada yaşamın başka biçimlerini bulmaya ve enerjilerini yeni ekonomi ve işbirliği pratiklerine yöneltmeye zorlamıştır. Genetik akrabalık temelinde örgütlenemeyen bir topluluk, başka etkileşim yolları bulmalı ve mal, bilgi ve değer alışverişi için yeni yöntemler geliştirmelidir. Bu durum, kan bağına değil gönüllü katılıma dayanan sosyal kurumların güçlenmesine yol açmıştır. Bunun sonucunda 11., 12. ve 14. yüzyıllarda sırasıyla Bologna, Oxford ve Heidelberg'de ilk üniversiteler kurulmuş, Frankfurt am Main ve Köln gibi özgür imparatorluk şehirleri (*freie Reichsstädte*) ya da Hansa Birliği'nin bir parçası olan Lübeck, Bremen ve Gdansk özgür imparatorluk şehirlerinde görüldüğü gibi geniş ticaret ağları ortaya çıkmıştır. Manastırların, derneklerin ve şirketlerin ortaya çıkışı da bu döneme rastlar. Tüm bu örneklerde, yeni sosyallik biçimleri icat edilmiş ve kurumsallaştırılmış; böylece gönüllü katılım, sözleşmeye dayalı anlaşmalar ve açık tanımlı düzenlemeler temelinde bireyler arası işbirliğinin önü açılmıştır. Bu sayede üretim, bilgiye erişim ve karar alma süreçlerine katılım ataerkil klan yapılarından yavaş yavaş bireysel anlaşmalara geçmiştir.

Siyasi topluluklar da bireycilik ve gönüllü anlaşmanın yeni ahlaki mantığına tabi olmuştur. Özellikle erken ve yüksek ortaçağda insanlığın ahlakını yönetmesi, teşvik etmesi ve mükemmelleştirmesi gereken, Tanrı'nın kutsal krallığı kabul edilen devlet gitgide meşruiyetinin kaynağı bireyin güvenliğini ve haklarını garanti altına almaktan ibaret bir hizmet sağlayıcı olarak görülmeye başlamıştır. Toplum artık Tanrı'nın planlarını uygulamaya değil, özgürlük ve re-

fah içinde bir yaşam için gerekli yasal ve kurumsal koşulları insanlara sağlamaya yönelmiştir. Devlet –bilhassa Thomas Hobbes, John Locke, Jean-Jacques Rousseau ve Immanuel Kant'ın siyaset teorileriyle– Tanrı'nın bir aracından, laik mantığı gitgide Kilise ile devlet arasındaki yakın bağı çözen bir sözleşme konusuna dönüşmüştür.

*Acayip*liğin diyalektiğinin bizzat dini alana ulaşması an meselesiydi. Henrich, 16. yüzyıldan itibaren gelişen Protestanlığı tüm dinlerin en *acayibi* olarak tanımlar çünkü inancı, erdemi ve Tanrı korkusunu hiyerarşik otoritelerin ve brokar terlikli din adamlarının aracılığından çekip alarak bireyin sorumluluğu haline getirmiştir. Keşiş, öğretim görevlisi ve bir özgür şehrin vatandaşı Martin Luther'in, üyelik kriteri olarak akrabalık ilkesinden radikal bir biçimde kopmuş böyle üç örgütlenmeye mensup olması tesadüf değildir.[19]

Katolik Kilisesi evlilik ve aile programıyla, sonunda Roma'nın gelenek ve vahye dayalı otoritesini içeriden aşındıracak bilişsel-ahlaki eğilimleri yaratarak, kendi çöküşüne yol açmıştır. Pek çok proto-Protestan akım olmuştur – Sistersiyenler gibi tarikatlar ve John Wyclif gibi ortaçağ teologları, iman ve dindarlığın esasen bireyin öğretileri kavrayışına bağlı olduğu yolundaki temel *sola scriptura* fikrini Luther ve Calvin'den önce ortaya atmıştır: Tanrı'nın lütfu dünyevi makam sahipleri tarafından verilmez, inananın bireysel vicdanı tarafından alınır. Kişi, dogmalarını ve kurallarını sorgusuz sualsiz kabul etmesi gereken belirli bir örgütün üyesi olmak zorunda değildir artık. Hakikaten inanabilmesi için, Tanrı'yla kişisel bir ilişki kurması, vahyedilmiş kelamını bizzat kavraması gerekmektedir.

Yeni meşruiyet baskısı çok geçmeden –özellikle çeşitli devrimler biçiminde– ortaçağın siyasal düzenini de etkilemiştir. Alman Köylü Savaşı döneminde, bilhassa Swabia ve Franconia'da 1524-26 yıllarında geleneksel yapılar sorgulanıp yetersiz bulunmuş, şu talepler (her ne kadar teolojiyle bezenmiş olsa da) açıkça dile getirilmiştir: Tanrı tüm insanları özgür yarattığına göre, köylüler artık serf olmak istememektedir; köylüler aşırı vergiler ve angaryalar altında

ezilmemeli, toprağa, ormana ve av hayvanlarına erişimleri efendilerin açgözlülüğüyle kısıtlanmamalı ve cezalar onların keyfine bağlı olmamalıdır.

Dünyanın Büyüden Arınması

Ahlakın modernleşmesi yalnızca siyaset ve dini değil, insanların düşünme biçimini de tümüyle değiştirmiştir. Zira derin epistemolojik sonuçları olmadan yeni bir ahlak mümkün değildir. Max Weber 1919'da bu süreci "dünyanın büyüden arınması" olarak tanımlamıştır; her gerçeği keşfetmiş ve evrenin her sırrını çözmüş olmayı değil, dünyada her şeyin her zaman açıklanabilir olduğu fikrine duyulan güveni; doğa yasalarının kusursuz kavrayışından kaçabilecek büyülü, doğaüstü ya da bilinmesi imkânsız güçlerin olmadığını ifade eder bu.[20] 1935 yılında Edmund Husserl, doğanın bu matematiksel-teknik hesaplanabilirliğinin ortaya çıkışını, modern bilim ve felsefenin öncülerinin insanın tanıdık günlük "yaşam dünyası"na birbiriyle çarpışan noktasal kütlelerden oluşan mekânsız bir koordinat sistemi dayattığı bir "kriz" olarak tanımlamıştır.[21]

Modernliğin doğuşuna kadar hâkim dünya görüşü tümüyle teleolojik yani amaç odaklıydı. Doğa bir kozmos, bilge bir elin tesis ettiği, içinde şeylerin ulaşmayı amaçladığı doğal bir yerinin ve durumunun bulunduğu bir amaçlar ve araçlar düzeni olarak görülüyordu. Bu fikir hem Aristoteles'in *causa finalis*[22] (nihai neden) kavramında hem de doğal çevreyi anlamının kavranması için sadece okunması gereken bir "doğa kitabı" olarak gören Hıristiyan metafiziğinde yer alır.

Geç antik döneme ait *Physiologus* gibi doğa bilgisi yazıları yaygındı ve bu metinler canlı doğayı ete kemiğe bürünmüş bir kıssalar ve telmihler toplamı olarak tasvir ediyordu; (genellikle mitolojik) hayvanların davranışları örnek davranışların erdem düsturunun okunabileceği bir kateşizm işlevi görüyordu.[23] Tek boynuzlu atın masumiyeti, aslanın cesareti, anka kuşunun dirilişi, ibibiğin yardımseverliği ya da sırtlan ve yılanın alçaklığı – öyle veya böyle hepsi

vasıflarının taklit edilmesi salık verilen Davut, Eyüp ya da Nasıralı İsa'ya gönderme yapar.

Dolayısıyla dünyanın büyüden arınması ahlakın doğadan kovulması anlamına da gelir. Önceleri evren iki farklı bölgeden oluşuyordu: "Ay-altı" (*sublunar*) bölge oluşun ve akışın, hareketin ve değişkenliğin âlemiydi; ayın ötesindeki "ay-üstü" (*supralunar*) bölge ise –henüz sıradan bir gökcismi olarak görülmeyen ay, doğanın bir parçası *değildi*– ateş, su, toprak ve havanın yanı sıra dünyevi olmayan beşinci bir elementten, *quinta essentia*'dan oluşan, matematiksel kusursuzluğa sahip, ebediyen değişmeyen nesnelerle doluydu. Galileo Galilei, Johannes Kepler, Tycho Brahe ya da Kopernik'in keşiflerinin sebep olduğu gerçek devrim, Dünya'nın Güneş'in etrafında döndüğünün fark edilmesinden ziyade –Sisamlı Aristarkus bu fikri MÖ 300'de ortaya atmıştı, dolayısıyla günümüzden 500 yıl önce de kimseyi şoke etmemişti– ister küçük ister büyük, ister yeryüzünde ister gökyüzünde olsun, evrendeki her şeyin amaç nedir bilmeyen ama aynı yasalara uyan aynı doğaya ait olduğunun anlaşılmasıydı.

Doğayı anlamayı daha iyi öğrendikçe, eski metafiziğin uhrevi nesnelerine daha az yer kalıyordu. Evren uçsuz bucaksız, soğuk ve büyük ölçüde boş bir kap haline geldi – Tanrı'dan eser yoktu. Küçük boyutlarda da insan gözünün göremeyeceği kadar küçük, esrarengiz parçacıklardan oluşuyordu dünya; iyiliksever bir yaratıcı arayışı boşunaydı.

Acayip insanların analitik düşünme itkisi kendilerini de es geçmedi, insan bedeni de incelenmeye ve haritalandırılmaya başladı. Artık evrende Tanrı'ya yer kalmadığı gibi, bedende de ruha yer kalmamış gibiydi. Nefes alan, kanayan, coşan, dans eden insan bedenine nüfuz edip can veren *pneuma*'dan (nefs), bilinçsiz hale gelen maddeye yer açmak için düalist bir dünya görüşünün duyumsallık içermeyen sürgününe yollanan soyut *res cogitans*'a (düşünen varlık) dönüştü ruh. İnsanın Tanrı imgesi gitgide daha da soyutlaştı ve sonunda Tanrı'nın varlığıyla ilgili herhangi bir somut açıklama yapacak kadar kendine güvenmeyen, yalnızca Tanrı'nın ne *olmadığını* söyleyebilen negatif bir teolojiye dönüştü.

Batı Kilisesi'nin evlilik ve aile programının topluma zorla kabul ettirdiği bireyci yaşam biçimi ve analitik düşünme tarzı, bilgi üretimini Kutsal Kitap, Papa ve antik filozof Aristoteles gibi eski otoritelerin tekelinden kurtarıp daha iyi deneylerin zorlama içermeyen zorlamasına* tabi kılan yeni bir bilimsel metodolojinin önünü açtı. Zamanla ortaçağın ahlakçı-teleolojik doğa kavrayışının savunulamaz olduğu ortaya çıktı, çünkü hastalıkların ve kaderin cilvelerinin nedeninin –sanki bunlar kusursuz davranışlarla önlenebilirmiş gibi– günah ve kötülük değil, genellikle sadece amansız bir enfeksiyona yakalanmak gibi tesadüfler olduğu fikri somutlaştı.

1755'te Lizbon şehri bir depremle neredeyse tamamen yerle bir oldu. Pek çok genelevi bağışlayıp pek çok ibadethaneyi enkaza çeviren bu yıkımın ahlaki keyfiliği hemen fark edildi.[24] Bundan önce Otuz Yıl Savaşları da Tanrı ve dünya hakkındaki nihai hakikatlerin teolojik inceliklerle somutlaştırılamayacağını, ama bu incelikler hakkındaki anlaşmazlıkların çok daha somut bir biçimde onlarca yıl süren cinayet ve tecavüzlerle sonuçlanabileceğini göstermişti:

> Bir yıl kadar sonra savaş bize de geldi. Bir gece kişnemesini duyduk, sonra kalabalık kahkahalarını, derken kapıların kırıldığını duyduk, silah namına işe yaramaz dirgen ve bıçaklarla sokağa çıkmamıza kalmadan dört bir yanı alevler sardı. Paralı askerler her zamankinden açtı. Onlara bu kadar çok şey sunan bir kasabaya ayak basmayalı uzun zaman olmuştu. Bu kez olacaklar içine doğmadığı için mışıl mışıl uyuyan yaşlı Luise yatağında öldü. Rahip, korumak istercesine kilise kapısının önünde dururken öldü. Lise Schoch altın paraları saklamaya çalışırken öldü; fırıncı, demirci, yaşlı Lembke, Moritz Blatt ve öbür erkeklerin çoğu eşlerini korumaya çalışırken öldü; kadınlar savaşta ölen kadınlar gibi öldü.[25]

Ölümlerin sonu gelmediğinden ve bekâret yemini, ekmek ve şarabın İsa'nın bedeni ve kanına dönüşmesi (*transubstantiation*) ya da Ortodoks mezhebinin diğer sorunlarıyla ilgili tartışmalar bilimsel olarak çözülemediğinden, liberal dünya görüşünün –tamamen *aca-*

* Krş. Jürgen Habermas, *İletişimsel Eylem Kuramı*, 53 (çev. Mustafa Tüzel, Kabalcı, 2001): "Argümantasyon mantığı, daha iyi argümanın aslında zorlama içermeyen zorlaması fenomeninin de dahil olduğu kavramsal bir çerçeve gerektiriyor." (Çeviride ufak değişiklikler yapıldı.) –*ç.n.*

yip, daha önce denenmemiş bir yaşam biçiminin– ateşkes önerisi pragmatik bir çözüm olarak gitgide daha cazip görünüyordu.

Somut olguların acımasız ve katı hükmünün, doğa ve topluma dair ahlaki yorumları yavaş yavaş geçersizleştirdiği bu dinamik, varlığını bugün de sürdürüyor. Mevcut toplumsal hiyerarşileri ve eşitsizlikleri alternatifsiz kıldığı iddia edilen doğal olgularla ilgili yorumların çoğunun önyargılara ve yarı gerçeklere dayandığı, gitgide daha açık hale geldi. Kadınlara yönelik cinsiyetçi ayrımcılık ve ırkçı söylemlerle başka ülkelerin sömürülmesi, zayıf cinsiyetin ve uygarlaşmamış vahşilerin doğal aşağılığının kaçınılmaz bir sonucu sayılmıştı hep. Ama cinsiyeti ya da etnik kökeni fark etmeksizin insanların temel doğal eşitliği inkâr edilemez hale geldikçe, böyle istismar ve toplumsal ayrımcılık biçimlerinin olgusal dayanakları da çürüdü. 1731 yılında kaçırılıp satılan ve ancak yıllar sonra ülkesine dönebilen Senegal'in iyi eğitimli Fulani Prensi Ayuba Süleyman Diallo' nunki gibi, transatlantik köle ticaretinin dehşetiyle ilgili elyazması anlatılar, Avrupa'nın ve sakinlerinin üstünlüğüne inanan dar kafalı Avrupalılara, iradesiz, aklı kıt ve acıya dayanıklı ilkel Afrika kavimleri fikrinin, "yeni dünya" için insafsızca ucuz işgücü tedarik etmenin ideolojik olarak meşrulaştırılmasına hizmet eden bir mit olduğunu sarsıcı bir biçimde anlatıyordu. Kadınlarla erkekler arasındaki sosyopolitik farklılıkların, dünyayı hep histerinin sınırlarında dolaşan, entelektüel açıdan az gelişmiş kadınlar ile ayakları yere basan ölçülü erkekler diye ikiye bölen doğal cinsiyet eşitsizliklerinin bir sonucu olduğunu kabul etmeyip, eğitimin kültürel olarak inşa edilmiş –dolayısıyla siyasi tercihe bağlı– bir sonucu olarak gören Mary Wollstonecraft'ın 1792 tarihli *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi* de benzer bir etki yaratmıştı. Ruhsuz mikroorganizmaların insani değerlerle bir ilgisinin olduğunu iddia etmek statükonun en cüretkâr savunucularına bile çok zorlama göründüğünden, tıbbi mikrop teorisi (çok daha sonra da olsa) nihayet hastalık ve sakatlığın ahlaksızca bir yaşam tarzının sonucu olduğu fikrini de çürüttü.

*Acayip*liğin keşfi felsefede ahlaki eylemin ve siyasi meşruiyetin kaynaklarını bireylerin veya toplulukların *kendi kendine yasa koy-*

ma/özerklik kapasitesinde arayan entelektüel bir devrime yol açtı.[26] Tanrı'nın vazettiği ve Kilise'nin onayladığı doğal hukuk hükümsüzleşti. Bundan böyle birey kendini geleneksel aile ve iktidar yapılarının otoritesinden kurtarmalı ve sadece, özgür bir vatandaş için makul olan kurallara göre yaşamalıydı.

Tüm bu gelişmelerin iki sonucu oldu: Birincisi, David Hume'un "olan" ile "olması gereken" arasındaki –artık aşılamaz hale gelen– sınıra dair kavrayışıydı.[27] Buna göre insan doğayı alakadar etmez; doğa, normatif bir formu olmayan, ahlakla ilgisi bulunmayan olguların toplamına indirgenmiştir. Olgular değer açısından nötrdür: Doğa ve yasaları hiçbir etik ilkeye uymaz ve hiçbir ahlaki tavsiyede bulunmaz.

İkinci sonuç ise, insan davranışlarıyla ilgili ahlaki yasalar koymak için sevgi ve şefkat, dostluk ve akrabalık, topluluk ve aidiyet gibi tüm somut, kişilerarası ve yerleşik ilişkiler devre dışı tutulduğu için kararlarımız üzerinde ahlaki otorite uygulayan yegâne kurum olarak saf hukukun kalmasıydı. Kant'ın evrensel ahlak ilkesi için temel argümanı özünde budur: "Yalnızca, evrensel bir yasa olmasını isteyebileceğin bir düstura göre davran."[28]

Hem olgularla değerler arasındaki temel ayrım hem de bireyci bir özerklik etiğinin en tutarlı formülasyonu olan Kant'ın kategorik buyruğu, ortaçağ Katolik Kilisesi'nin aile politikasının bilişsel nihai ürünleridir.

Kahraman Yok, Hiçbir Yerde

İlyada'nın 21. bölümünde Akhilleus, az sonra canını alacağı Lykaon'a neyin önemli olduğunu izah eder:

> Hadi, arkadaş, sen de öl,
> ne diye sızlanır durursun böyle?
> Senden çok üstün Patroklos bile öldü,
> Görmez misin ben kimim?
> Güzelim, büyüğüm, oğluyum soylu bir babanın,
> bir tanrıça doğurdu beni,

gene de ölüm var bana, zorlu kader var.
Bir gün gelecek, akşam vakti, ya da öğle vakti,
Ares alacak benim de canımı,
değecek etime bir kargı, yayından fışkıran bir ok.*

Bu azamet ve güç jargonunun altında yatan kendini sınama ve üstün gelme, öfke ve cesaret etiğinin artık gelişmekte olan kredi ve sermaye dünyasında yeri yoktur. Gılgamış'tan yüksek ortaçağın Alman destanlarına kadar, Parzival ve Lohengrin, Erec ve Iwein, Siegfried ve Hagen gibi cesur savaşçılar saraylılara özgü onurlarını hep yeni *âventiure*'lerle** kanıtlamak zorundaydı – ama ticaretin, çiçek ve baharat takasının hüküm sürdüğü bir dünyada heybetli, güzel bir vücut, ustaca kılıç kullanmak, düşmanlara ve ölüme meydan okuyan soğukkanlı bir cesaret neye yarar?

Bu nitelikler elbette tamamen değersizleşmedi ama yönetici tabakaların o zamana kadar Batı'nın değerler kanonunu şekillendiren kahramanlık etiğinin yerini burjuvazinin bireysel erdemleri aldı. *Acayip* insanın ortaya çıkışı, saraylı-aristokratların hâkimiyetindeki bir toplumun savaşçı ideallerini, modernleşen bir ekonomide işlev görmeye uygun hale getirilerek ıslah edilmiş bir dizi burjuva erdemiyle değiştirdi. ABD'li ekonomist Deirdre McCloskey, "ticari çağın" başlamasına katkı yapan etik değerlerin Hıristiyan ve pagan, tipik "erkeksi" ve tipik "kadınsı" bir dizi erdemin karışımı olduğunu öne sürer.[29] Örneğin zekâ, itidal, adil olma ve sevgi de bu yeni erdemlerdendir.

Önceki beş bin yılın kahramanlık etiği kadın metaneti hakkında hiçbir şey bilmek istemiyordu. Antikçağ ve ortaçağ destanlarıyla yayılan kahramanlık ethosu daima gerçeklikten ziyade büyük ölçüde ideoloji olmuş; aslında avamın günlük yaşamında hiçbir rol oynamayan, saraylı üst sınıfa has bir ayrıcalık olarak kalmıştır. Yine de modernlik öncesi feodal toplumun ideolojik üstyapısının, şövalye

* Homeros, *İlyada*, çev. Azra Erhat ve A. Kadir, Can, 2008, 24. Basım, s. 457.

** Şans, kader, olacak, olması gereken anlamlarına gelen *âventiure*, 12. yüzyıl sonrası Fransız ve Alman anlatılarında kahramanın geçmek zorunda olduğu sınavları tanımlar. – *ç.n.*

maçoluğundan kişisel gelişime ve duygulanımların dizginlenmesine ne kadar çabuk dönüştürülebildiği dikkat çekicidir.

On birinci yüzyılda Venedik Dükü tuhaf alışkanlıkları olan Bizanslı bir prensesle evlenmiş.[30] Prenses dönemin edepli insanları gibi yemek yemezmiş; söylentilere göre, yemeklerini tuhaf bir aletle, iki çatal dişli küçük bir altın çubukla yermiş. Saray ahalisi çok öfkelenmiş. Bu kadar aşırı bir kibirle hiç karşılaşmamışlar; daha önce hiç bu kadar aşağılanmamış, bu kadar züppece ve küstahça bir hakarete uğramamışlar. Kısa bir süre sonra prenses korkunç bir hastalığa yakalanmış. Din adamları bunu, zavallı Argillo'nun –prensesin adı buymuş– mahzurlu âdetleri yüzünden hak ettiği bir ceza olarak yorumlamış.

Ama sonra her şey değişti. Çok geçmeden –sadece birkaç yüzyıl sonra– masa örtüsüne sümkürmek, yere tükürmek ya da çatal *kullanmadan* yemek yemek kabalık ve görgüsüzlük olarak görülmeye başladı. Norbert Elias'ın "uygarlık süreci" olarak tanımladığı bu trend yeni bir evcilleşme/uygarlaşma dalgası yarattı; bu dalgayla *yönetici sınıfın* ince davranış normları tesis edildi, yüksek dürtü kontrolü sosyal açıdan ayırt edici bir özellik haline geldi, kabadayılığın yerini centilmenlik aldı ve kılıç dövüşlerinden ziyade akşam yemeği partilerine uygun değerler ve davranış kalıpları yaygınlaştı.

Büyük Firar

*Acayip*liğin keşfi yeni inanç, yönetim ve araştırma biçimlerinin keşfiydi. Ama en dramatik sonuçları ekonomiyle ilgiliydi: İnsanlık hep beyhude bir gayretle "Malthus tuzağından"* kaçmaya uğraşmış ama yaşam standardı binlerce yıldır neredeyse hiç değişmemişti.[31] Çünkü sanılanın aksine, yoksulluğun nedenleri yoktur. *Zenginliğin* nedenleri vardır, yoksulluk ise müdahale edilmemiş doğal durumdur. (Refah içindeki insanların savaş, kötü yönetim veya doğal afet so-

* Nüfus hızla arttığında kısıtlı kaynakların yaratacağı baskı yüzünden nüfusun daha fazla artmasının önlenmesi. –*y.n.*

nucu yoksullaşamayacağı anlamına gelmez elbette bu; toplumsal refahın varlığının doğal bir durum değil, bir kazanım olduğu anlamına gelir.) İnsanlığın o zamana kadar kaçamadığı Malthus tuzağı durumunda sürdürülebilir bir ekonomik büyüme söz konusu değildi çünkü yaşam standardındaki her iyileşme onu üreten nüfusun artışıyla hemen tüketiliyordu.

Modernliğin kültürel evrimi ancak emekçi köylülerin aylak soyguncu baronlar tarafından mülksüzleştirilmesine dayanmayan modern ekonomik faaliyet biçimlerinin ortaya çıkmasıyla gerçek bir ekonomik büyüme imkânı keşfetmiştir. Zenginlik artık sadece sol cepten sağ cebe –ya da daha doğrusu aşağıdan yukarıya– geçmiyor, (teorik olarak) herkesin faydalanabileceği gerçek bir artıya dönüşüyordu.

Bu ekonomik devrim bir ahlak devrimi olmadan mümkün değildi. Çünkü işbirliği ağımızı her zamankinden daha geniş tutmayı öğrenmemiz gerekiyordu ve bu da ancak aile ya da yakın çevreden oluşan güvenilir küçük grubun ötesine geçen yeni ahlaki yapılar sayesinde mümkündü.

Ekonomistler *acayip* toplumlarda birkaç yüzyıl önce başlayan uzun vadeli ekonomik büyümeyi genellikle "büyük ayrışma"[32] ya da "büyük firar" diye niteler.[33] Gayrisafi dünya hasılası –gerçekçi bir biçimde tahmin edilebildiği kadarıyla, dünya çapında bir yılda üretilen tüm mal ve hizmetlerin toplam değeri– daha önce hep durağan kalmış ve binlerce yıl boyunca önemli bir değişiklik göstermemişti.[34] İnsanlar geçimlik bir ekonomiyle yaşıyordu – ele geçen tüketiliyordu. Yeniçağın başlamasıyla dünyanın birkaç bölgesi ekonomik üretkenliğin sırrını çözmeyi başardı; teknik yenilikler, rasyonel işbölümü, hızlanan lojistik, yeni mübadele, ticaret ve müzakere biçimleri ve kaynakların verimli tahsisi sayesinde, ekonomik pastayı sadece şu ya da bu kişilere dağıtmanın ötesinde, daha büyük bir pasta üretmek de mümkün hale geldi.

Bu arada geleneksel aile yapıları tahrip olurken *acayip* insanların öğrenmek zorunda kaldığı gayrişahsi prososyallik bu gelişmenin kök salması için gerekli koşuldu. Henrich'in çalışmalarının şaşırtıcı

ve –bencil *Homo economicus* efsanesine alışkın birçok insan için– sezgilere aykırı bir sonucu, davranışları rasyonel fayda maksimizasyonundan en çok sapan insanların daha ticarileşmiş toplumlarda yaşamasıdır. En adil, işbirliğine en hazır, en güvenilir ve en az bencil davranan insanlar piyasa düzenine göre örgütlenmiş toplumlardandır. Bir toplum ne kadar piyasa yapısına sahipse –kişinin kendi üreterek, avlanarak ya da ailesinden veya basit takas yoluyla edinmeyip satın aldığı malların oranıyla ölçülür bu– insanların davranışsal ekonomi deneylerinde yaptıkları ortalama teklifler o kadar cömerttir.

Piyasa ekonomisine göre yapılanmış modern toplumlar hep sadece kendi çıkarlarını düşünen, duygusuz ve hesapçı fırsatçılar yaratmaz, tam tersi: *Acayip* insanların aile ve topluma sadakati nispeten daha az olsa da yabancılarla ilişkilerinde küresel ortalamaya göre daha diğerkâm ve işbirliğine daha açık davranırlar. *Acayip* olmayan insanlar ise yakın arkadaşları, klan üyeleri ve genetik akrabalarının yararına işbirliğine son derece açık olabilirler ama başka herkese karşı genellikle *Homo economicus*'tan beklendiği gibi son derece umursamaz, şüpheci ve bencildirler. Dolayısıyla durum, her toplumsal kötülüğü refleks olarak kapitalist rekabetin yozlaştırıcı etkisine bağlayan sığ toplumsal eleştiri biçimlerinin iddia ettiğinin tam tersidir..

Alıcı ve satıcıların mal ve hizmet alışverişlerinde her iki tarafın da fayda sağlayabileceğine inandığı bireylerarası adil ticareti mümkün kılan piyasa normlarına yönelmek büyük firarın önünü açmıştır. Ülkeler arasında bugün gözlemlediğimiz muazzam jeopolitik eşitsizlikler, bölgeden bölgeye büyük farklılık gösteren bu gelişmenin bir sonucudur.

Anna Karenina İlkesi

Bu gelişmelerin tek sorumlusu insanın *acayip*liği değildir; *acayip*lik, Jared Diamond'ın 1997 tarihli *Tüfek, Mikrop ve Çelik* kitabından bu yana özellikle dünyanın bazı bölgelerinin belli bir coğrafi konum veya çok elverişli bir flora ve fauna sayesinde sahip olduğu avantajı

vurgulayan, küresel eşitsizliğe dair mevcut açıklayıcı modelleri tamamlar.

Diamond bu durumu Anna Karenina ilkesi olarak adlandırır.[35] Bu ilke Tolstoy'un aynı adlı romanının meşhur ilk cümlesine dayanır: "Mutlu ailelerin hepsi birbirine benzer ama her mutsuz aile kendi tarzında mutsuzdur." Diamond'a göre bunun nedeni, mutluluğun yalnızca mutsuzluğa yol açabilecek –kıskançlık, hastalık, maddi sıkıntılar, geçimsizlik ya da çocuk sahibi olma arzusunun gerçekleşmemesi gibi– *tüm* olası sorunlardan *hiçbiri* yoksa mümkün olmasıdır. Mutsuzluğun ise bir ailenin hangi sorunla veya sorunlar kombinasyonuyla karşı karşıya olduğuna göre değişen birçok yüzü vardır.

Diamond'a göre bu ilke tahıl çeşitleri ya da çiftlik hayvanları için de geçerlidir: Büyük bir memelinin evcilleştirilebilmesi için birkaç özelliğe eksiksiz sahip olması gerekir. Filler çok büyük oldukları için yetiştirilmeleri on yıldan fazla zaman alır. O süre zarfında faydadan çok zarara neden olurlar. Zebralar kaçma eğilimindedir. Büyük kediler son derece tehlikeli etoburlardır, ayrıca süt veya yün gibi bir ürün sağlamazlar. Çiftlik hayvanı olarak evcilleştirmeye uygun adayların doğru boyutlara *ve* doğru mizaca *ve* doğru beslenme alışkanlıklarına sahip olması gerekir. Yeryüzünde evcilleştirmeye uygun görünen 148 büyük otçul kara memelisi türü vardır: Bu adayların sadece 14'ü evcilleştirilebilmektedir; sığırdan tavşana bu 14 türün 13'ü Avrasya'ya özgüdür. Afrika veya Avustralya'da gerekli ölçütleri karşılayan tek bir memeli türü bile yoktur.

Verimli olabilmesi için, tarımı yapılacak bitkilerin de bir dizi özelliği taşıması gerekir: Mercimek, buğday, arpa ve pirinç Avrasya'ya özgüdür; dayanıklı ve besleyici olmalarının yanı sıra depolanmaları ve ekilmeleri kolaydır. Avrasya'nın yatay ekseni, hem gerekli tarım tekniklerinin hem de bitkilerin benzer iklim koşulları altında doğu/batı doğrultusunda yayılabilmesini sağlamıştır. Hem Afrika'nın hem de Kuzey ve Güney Amerika'nın kara kütleleri kuzeyden güneye doğrudur, bu da zaten az bulunan bitki ve hayvanların yayılmasını ve yetiştirilmesini daha da zorlaştırmıştır.

Acayip İnsan'ın hikâyesi Anna Karenina ilkesinin sınırlarına

ulaştığı yerde başlar: Tesadüfi coğrafi-biyolojik etkenler ilk imparatorlukların ve uygarlıkların neden zorunlu olarak Avrasya kıtasında nispeten dar ama son derece verimli bir koridorda ortaya çıktığını açıklar; Henrich'in keşfettiği *acayip*lik ise bir sonraki sosyokültürel evrim dalgasının ancak, toplumsal örgütlenmenin temel ilkesi olarak akrabalık kritik noktalarda bireyci ahlakla yer değiştirdiğinde başlayabildiğini gösterir.

Yağmalanmış Bedenler

Dünyanın farklı bölgelerinin teknik ve ekonomik gelişmişlik düzeyinin birbirinden farklı olması, bazılarının diğerlerini yağmalamasından mı kaynaklanıyor? "Zengin bir adamla fakir bir adam durmuş birbirine bakıyormuş. Fakir adam cılız bir sesle şöyle demiş: Ben fakir olmasam, sen zengin olmazdın," diye yazan Bertolt Brecht, etkileyici ifadeler ve ekonomi bilgisinden yoksun tezler ortaya atma konusundaki yeteneğini yine göstermiştir.

Yağma tezinin altında yatan fikir, birkaç yüz yıl önce dünyanın birkaç bölgesinde hızla artmaya başlayan refahın, imparatorlukların diğer bölgelerde uyguladığı sömürü ve baskı göz önüne alınmadan açıklanamayacağıdır. 1000 yılı civarında, tüm ülkeler hâlâ az çok eşit derecede zengin ya da daha doğrusu eşit derecede fakirdi. Bugün dünyanın bazı bölgeleri, özellikle de Batı Avrupa ve onun sömürgecilik sonrası uzantıları olan ABD, Kanada ve Avustralya, en yoksul uluslardan yaklaşık elli kat daha zengin. Hırsızlık ve yağma sayesinde değilse nasıl mümkün olabilir bu?[36]

Bazılarının zenginleşmesinin diğerlerinin yağmalanmasıyla aynı zamanda gerçekleşmesi her hâlükârda şüphe uyandırıcıdır. Bazı tarihçiler modern ekonominin ortaya çıkış koşullarını büyük ölçüde kölelik ve sömürgecilikte gören, "kapitalizmin yeni bir tarihi"ni yazmaya çalışmaktadır.[37]

Kölelik ve sömürgecilik dönemlerinde akıl almaz vahşetler, son derece ahlaksızca sömürü ve boyun eğdirme, istismar ve soykırım uygulamaları yaşanmıştır. Kristof Kolomb'un Batı Hint Adaları'nda

başlattığı vahşet eylemlerine tanık olan İspanyol Dominiken misyoner Bartolomé de Las Casas, bunları bitmek bilmez mutat zalimlikler ve korkunç taşkınlıklar olarak anlatmıştır:

"Bir İspanyol ... aniden kılıcını çekti. Sonra yüz kişi birden kılıçlarını çekip, hiçbir şey anlamadan dehşet içinde kuzu gibi oturan erkeklerin, kadınların, çocukların ve yaşlıların karınlarını deşerek onları katletmeye başladı. İspanyollar yakındaki bir eve girdi, çünkü bunlar evin kapısının önünde oluyordu; önlerine çıkan herkesi katletmeye başladılar, sanki koca bir inek sürüsü katledilmiş gibi oluk oluk kan akıyordu."[38]

On dokuzuncu yüzyılın sonunda, neredeyse tüm Avrupa devletlerinin yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu, Çin, Japonya ve ABD de Güney Amerika, Güneydoğu Asya ve Afrika'da sömürgecilik veya mandacılık faaliyetlerine girişmiştir; sömürgeler genellikle Hollanda'nın Batı Hindistan Şirketi ve Doğu Hindistan Şirketi gibi uluslararası şirketlere paralel olarak faaliyet gösteren idari bir yapı işlevi görmüştür. Sömürge rejimleri her zaman emperyalistlerin siyasi baskı rejimleri olmuş ve çoğunlukla yerli halkı siyasi itaate, zorla çalışmaya ya da (genellikle) her ikisine birden zorlamak için tasarlanmış korkunç bir mezalimi beraberinde getirmiştir. Alice Seeley Harris'in Mayıs 1904'te çektiği bir fotoğrafta Kongolu bir baba, beş yaşındaki kızı Boali'nin kesilmiş el ve ayaklarına bakarken görülür. Boali'yi kısa bir süre önce Belçika Kralı II. Leopold'ün Kongolu yerlilerden oluşturduğu *Force Publique* (Halk Ordusu) öldürmüştür çünkü Boali Compagnie du Congo Belge'in (Belçika Kongo Şirketi) değerli kauçuk üretimi için şart koştuğu kotayı dolduramamıştır.[39]

İnsanlık haysiyetini hiçe sayan zalimliklerine rağmen, sömürü ile köle emeğinin zengin ve fakir uluslar arasındaki ekonomik farkların açıklanmasına kayda değer bir katkı yapması mümkün değildir. 1861'den 1865'e kadar süren İç Savaş'tan önce kölelik Amerika ekonomisi için bu kadar önemliydiyse, köleliğin kaldırılmasından sonra neden ekonomi çökmeyip büyümeye devam etti? Köleliğin çoktan kaldırıldığı kölelik karşıtı Kuzey eyaletleri neden Güney eyaletlerinin oluşturduğu konfederasyondan ekonomik olarak çok

daha iyi durumdaydı? Ve neden bugün hâlâ öyleler?

Ülkeler arasındaki küresel eşitsizliğin esas nedeni emperyal sömürgecilik değildir. Vaktiyle en büyük imparatorluklar olan ülkeler eskiden de en zenginler değildi bugün de değil; bugün en zengin olan ülkeler de vaktiyle büyük hırslarla kurulup büyütülmeye çalışılan imparatorluklar değil. Ayrıca sömürgeciliğin neden bazı ülkeler sömürgeci güçler haline gelirken bazılarının sömürge haline geldiğini açıklayamadığı ortada. Sömürgeci imparatorluklar bir ülkenin diğerini sömürmesinin değil, *her iki ülkedeki* yoksul tabakaların *her iki ülkedeki* elitler tarafından sömürülmesinin tarihini anlatıyor daha ziyade. Hırsızlık sıfır toplamlı bir oyundur: Zenginlik yaratmaz, yalnızca bir elden diğerine geçirir. Ancak yeniçağın başlamasıyla küresel ekonomik hasıla büyümüştür ve bu da sadece sömürüyle açıklanamaz. Ulusların zenginliği her şeyden önce, dünyanın ekonomik çıktısının arttığı gerçek bir ekonomik büyümenin ürünüdür. Sömürgecilik, fetih, kölelik ve zulüm otomatikman uzun vadeli ekonomik büyümeye yol açmadan binlerce yıldır varlığını sürdürmektedir. Bu meselenin incelikli bir boyutu da vardır: Sömürgecilik çok az kişiyi zengin ederken pek çok insanı fakirleştirmiştir, çünkü sosyopolitik sonuçları uzun vadede eski sömürgelerin kurumsal dokusu için yıkıcı olmaya devam etmiştir.

Kapitalizmin yeni bir tarihini yazanlar bu çelişkileri, köle ticareti ve pamuk üretiminin ABD ekonomik çıktısının neredeyse yarısını oluşturduğunu gösteren somut hesaplamalarla çözmeye çalışıyor. Bu yöndeki ilk girişimler açıkçası utanç vericiydi. Bazı yazarlara önce gayrisafi yurtiçi hasılanın ne olduğunun ve nasıl hesaplandığının öğretilmesi gerekiyor; her halükârda, İç Savaş'tan önceki dönemde pamuk endüstrisinin ABD ekonomisindeki yüzde 5'lik payı, nihai ürünün değerine lojistik, işçilik, işletme, ziraat, arazi edinme ve genel olarak tüm değer zincirinin tüm masrafları eklenerek yüzde 50'ye çıkarılamaz, çünkü bunlar pamuğun nihai fiyatına elbette zaten dahildir, dolayısıyla iki sefer sayılamaz.[40]

Kölelik ve sömürgeciliğin güvenilir ekonomik kavramlar olmaması ahlaki-siyasi açıdan iyi bir haberdir. Boyunduruk altına alma

ve zorla çalıştırma çifte zarara yol açar; hem ahlaki açıdan feci sonuçlar doğurur hem de ekonomik bakımdan zararlıdır. Ekonomik büyüme –yoksulluk ve sefalete karşı bildiğimiz tek etkili uzun vadeli çare– büyük ölçüde "kapsayıcı" kurumlara bağlıdır:[41] Malthus tuzağından kaçmayı mümkün kılan kurumsal tertibin oluşabilmesi için, işleyen bir hukuk devleti, yeterince serbest piyasalar, güvenilir mülkiyet hakları, asgariye düşürülmüş yolsuzluk, yeterli güvenlik ağlarına sahip sağlam bir kamu altyapısı ile toplumsal hareketlilik bir araya gelmelidir. Oyunun kurallarını küçük bir grup elit lehine tanımlayan *sömürücü* kurumlar, bu grubun toplumun geri kalanının yaşam standardını yükseltecek hiçbir şey üretmeden siyasi baskı yoluyla mevcut kaynakların çok büyük bir bölümüne sahip olmasını mümkün kılar. *Kapsayıcı* kurumlar ise ancak *acayip*liğin keşfiyle dünyanın bazı bölgelerinde yavaş yavaş kök salabilmiştir.

Batı Zaferciliği mi?

Acayip ve *acayip olmayan* diye iki insan "türü" yoktur; daha ziyade, kabaca bazı trendler içeren, ama farklı kültürlerden farklı insanların da her zaman içinde konumlandırılabileceği bir *acayip*lik sürekliliği söz konusudur. İnsanlar arasındaki özdenetim, analitik düşünme veya evrensel prososyallik farklılıkları genetik olarak belirlenmemiştir, psikolojik özellikler ile bu özelliklerin ortaya çıktığı kurumsal çerçevelerin birlikte evrimleşmesinin eseridir.

Bölgeden bölgeye gözlenen sosyal, teknolojik ve siyasi gelişim farklılıkları genetik-etnik farklarla değil, kültürel evrimin güçleriyle ilgilidir. Hangi psikolojik özelliklerin toplumsal olarak ne ölçüde temsil edildiğini her şeyden önce, bir toplumun –öğrenme ve işbirliği kurumlarının bütünleştirici gücüne bağlı olan– büyüklüğü gibi etkenler belirler. Kültürel evrimin temel derslerinden biri şudur: Bir toplumun karmaşıklık düzeyi hemen hiçbir zaman içinde yaşayan bireylerin özellikleri tarafından belirlenmez, daha ziyade o toplumun miras aldığı kültürel uygulamalar ve kurumlar çerçevesine bağlıdır. Avrupalı kâşifler yaklaşık dört yüz yıl önce Tazmanya

Aborjinleriyle ilk karşılaştıklarında, Aborjinlerin teknolojik gelişmişlik düzeyi Taş Devri toplumlarından bile düşüktü. Onlara pek de uzak olmayan Avustralya Aborjinleri ise kanolardan mızraklara, pişirme gereçlerinden ilaçlara ve taşıma araçlarına kadar yüzlerce karmaşık alete sahipti. Bu büyük farkların genetik ırksal farklılıklardan ileri geldiğini varsaymak birçok kişiye cazip gelebilir.[42] Ama bugün Avustralya'yı Tazmanya'dan ayıran Bass Boğazı aslında 12 bin yıl öncesine kadar, yürüyerek geçilebilen bir kara köprüsüydü. Son Buzul Çağı'nın sona ermesiyle yükselen sular bölge sakinlerini fiziken birbirinden ayırdı; o zamandan itibaren Tazmanya'da izole kalan insan grubu, sofistike bir teknolojik seviyeyi kültürel olarak ayakta tutamayacak kadar küçüktü.

Henrich'in amacı, Batı dünyasının neden psikolojik olarak *acayip*leştiğini ve bunun Batı'nın değerleri ile refahını nasıl etkilediğini göstermektir. Henrich'in ana tezlerinden biri, özetlediği tarihsel gelişmelerin Batı'ya bireysel özgürlük ve insan haysiyeti fikirlerini kazandırmanın yanı sıra onu *zengin* de ettiğidir. Bu tezin pek çok kişiyi tedirgin etmesinin anlaşılmayacak bir yanı yoktur, zira Batı Avrupa'nın entelektüel üstünlüğüne dair, zamanında sömürgeci baskıyı meşrulaştırmak için sıklıkla başvurulan ama artık haklı olarak kabul edilemez bulunan etnosantrik önyargılara hizmet ediyor gibi görünmektedir. Batı'nın fiili hegemonyasına dair her sosyal bilimsel açıklamanın altında sadece entelektüel bakımdan ihmalkâr bir etnosantrik dar görüşlülük arayan zafercilik suçlamasının ironisi, etnosantrik bir görüşe ilişkin endişenin bizzat kendisinin psikolojik *acayip*liğin ana semptomlarından biri olmasıdır. Olumsal bir kültürün önyargılarından kurtulmaya çalışan ve kendi değer ve normlarını pek çok dünya görüşünden yalnızca biri olarak gören evrenselci bakış açısı son derece Batılı bir bakış açısıdır. Dünyanın hemen her yerinde etnosantrizm olağan bir tavırdır, kimse sadece kendi değerlerinin, gelenek ve göreneklerinin doğru olduğundan şüphe etmez.

Küresel toplumdaki çeşitli güncel gelişim trendlerinin serbest piyasaya göre örgütlenmiş bir ekonomi, demokratik olarak yapılandırılmış politika kurumları ve "tüketim kültürü" denen duruma doğ-

ru yakınsaması bazen "sömürgeciliğin daha yumuşak bir versiyonu" olarak tanımlanır. Batılı uluslar artık birkaç nesil önce yaptıkları gibi kurumlarını ve değer sistemlerini diğer ülkelere tüfekler ve tazılarla dayatmıyor olabilir, ama bu durum yayılmacı dinamiğin devam etmediği anlamına gelmez, yalnızca istilacıların kültürel asimilasyon için artık daha incelikli ve daha sinsi araçlar kullanmayı öğrendiği anlamına gelir. Günümüzde Batı'nın kültürünü artık zorla değil, modern bir yaşam tarzının yüzeysel cazibeleriyle yaydığı –ve böylece bir kere bu kültürü evinize davet ettiniz mi, faydaları kadar, kurtulamayacağınız zararları da beraberinde getirdiği gerçeğinin üzerini örttüğü– söylenir.

Batılılaşma, önemi fazlasıyla abartılan tali bir fenomendir. Batılılaşma diye bir şey gerçekten vardır ama bu ancak Batılı olmayan ülkelerin kurumsal açıdan isteğe bağlı kültürel uygulamaları benimsemesi durumunda tam anlamıyla mümkündür. Çin Komünist Partisi lider kadrosu, Frankfurt Borsası'nın en büyük otuz şirketinin denetim kurulu üyeleriyle aynı koyu renk takım elbiseyi giyiyor ve aynı tek renk kravatı takıyor. Bu gerçek bir Batılılaşmadır çünkü söz konusu giyim tarzı Batı topraklarında ortaya çıkmıştır; ciddiyet ve güven duygusu uyandıran simgesel etkisi dışında, siyasi kararları geleneksel Çin ipek kaftanı olan *hanfu* yerine bu kıyafetle almak için bundan daha önemli bir neden yoktur.

Batılılaşma diye tanımlanan şeylerin çoğu aslında farklı bir karaktere sahiptir. Bu karakter daha verimli bir şekilde, liberalleşme ve modernleşmenin çifte dinamiği olarak tanımlanabilir ama bu dinamik Batı'ya özgü değildir:[43] Japonya 19. yüzyılın sonlarında klan yapılarını dağıtmaya Batı'yı taklit etmek için değil, çokeşli evlilik veya bariz babasoyluluk gibi belirli akrabalık sistemlerinden oluşan bileşimin, Japonya'nın 1880'den sonra Tennō Meiji liderliğinde gerçekleştirmeyi planladığı modernleşme hamlesiyle nesnel uyumsuzluğu nedeniyle başlamıştır. Gitgide serbestleşen piyasalara sahip modern bir ekonominin örgütlenmesi, ailevi ilişkilerden (en azından resmiyette) tarafsız bir bürokratik-yasal yönetime, bireysel mülkiyet haklarına, meslek ve ikamet yerinin serbestçe seçilmesine doğru bir

toplumsal değişimi gerektiren bir dizi işlevsel zorunluluk yaratır.[44] Çin bu dönüşümü 20. yüzyılın ortalarında tamamlamıştır. Çin örneğinde, akrabalık ilişkilerinin geçirgenliğine yol açan kapitalist piyasa ekonomisine geçiş değil, komünist bir işçi ve köylü devletine dönüşüm söz konusu olsa da ilke aynıdır: Modernleşen bir toplum, yoğun keyfi aile yapılarıyla bir arada var olamaz. Çin 1950'lerde çokeşliliği, kan bağı olan yakın akrabalar arasında evlilikleri ve kız çocuklarının aile mirasından dışlanmasını yasakladı.

Çin örneği, psikolojik *acayip*liğin Batı'ya özgü olmadığını, bir toplumun kurumsal koşullarına bağlı olduğunu çok net gösterir. Bu örnekte her ne kadar veriler çok daha fazla boşluk içerse de mevcut kanıtlar tanıdık bir örüntüyü işaret eder: Akrabalık sistemlerinin yoğunluğu ile bireyci değer profili ve analitik düşünme arasında ters yönlü bir ilişki vardır. Söz konusu değişimlerin tarihsel nedeni Katolik Kilisesi'nin aile politikası değil, pirinç tarlalarının ekilmesiydi elbette. Pirinç ekimi için gereken bentlerin, sulama kanallarının ve terasların inşası, modern öncesi koşullarda ancak geniş klan yapılarıyla mümkün olan örgütsel kapasiteler gerektiriyordu. Yüzyıllar boyu özellikle Güney Çin'de yaygın olan tarım biçimi buydu (bugün de öyle). Yapılan ilk araştırmalar, pirinç yerine buğday yetiştirmeyi tercih eden kuzeyli Çinlilerin psikolojik *acayip*lik bakımından üniversite birinci sınıf öğrencisi bir ABD'liden pek farklı olmadığını gösteriyor.

Öyleyse bu modern bireyciliğin, teknolojik rasyonalizasyonun ve yaşam dünyasının bilimselleştirilmesinin bir noktada –belki birkaç istisna dışında– dünyanın tüm bölgelerine ulaşacağı anlamına mı geliyor? Bunu bilmiyoruz. İyimser bir senaryoya göre, bilimsel ve teknolojik bir uygarlığın nimetlerini ve lanetlerini paylaşmak bir yerde despotik ideolojileri ve hurafeleri kaçınılmaz olarak içeriden zayıflatacak bir düşünce ve eylem biçimine yol açacaktır. Modern tıp ve konforlu hava yolculuğu olmadan yaşamak istemeyen bir toplum, bazı üyelerini doktor ve mühendis olarak yetiştirmek zorunda kalacak ve bu kişiler bilgiye susamışlıklarının köktenci dogmalarla bağdaşmadığı gerçeğini uzun süre saklayamayacaktır. Ancak kö-

tümser bir senaryo da var: Aydınlanma ve bilimsel devrimin bazı bölgelerde çoktan gerçekleşmiş olması, diğer bölgelerin aynı yönde ilerlemekten kaçınmasını mümkün kılıyor olabilir. Modern uygarlığın uçak ya da aşı gibi kolaylıkları aynı kültürel-kurumsal devrimlerden geçmeden dışarıdan ithal edilebilir.

Dünyanın pek çok bölgesi, önce Avrupa'nın koyulduğu modernleşme yolunda ilerliyor. Bu bölümde ele aldığımız tesadüfi nedenlerden ötürü, bunu en erken yapan Avrupa oldu; ancak burada anlatılan hikâyenin Avrupamerkezci gibi görünmesi aslında tarihsel yakınlığın yarattığı bir yanılsamadan ibarettir. Aslında, şu anda dünya nüfusunun büyük bir bölümünün yaşamlarının birkaç yüzyıldır devam eden aynı modernleşme dalgası tarafından sürüklendiği yeni bir eksen çağının ortasındayız – sadece bunu göremeyecek kadar yakınız.

Altıncı Bölüm

50 YIL
Kıssadan Hisse

Zor Dersler

Princeton'daki deneye katılan kişinin Ronald Ridenhour değil, aynı isimde başka biri olduğunu biliyorsanız, 20. yüzyılı anlamak zor değildir.

120 kişilik Charlie Bölüğü 16 Mart 1968'de Vietnam'ın My Lai köyünde Vietnam Savaşı'nın en korkunç katliamını yaptı. Kısa süre önce arkadaşlarından birkaçını yaralayıp bazılarını öldüren düşman Vietkong gerillalarının bu küçük köyde saklandığından şüphelenen ABD askerleri dizginlenemez bir acımasızlıkla saldırmıştı:

> Askerler sabahın erken saatlerinde helikopterle köye indirilir. Birçoğu iner inmez ateş etmeye, insanları ve hayvanları öldürmeye başlar. Vietkong taburundan hiç iz yoktur, gün boyu Charlie Bölüğü'ne tek el bile ateş edilmez ama bölük durmaz. Her evi yakıp yıkarlar. Kadınlara ve kız çocuklarına tecavüz edip sonra da öldürürler. Bazı kadınların vajinasına bıçak saplarlar, bazılarının bağırsaklarını deşer, ellerini keser ya da kafa derilerini yüzerler. Hamile kadınların karınlarını yarıp ölüme terk ederler. Toplu tecavüzler olur, kurşuna dizerek ya da süngüden geçirerek toplu katliamlar yapılır. Toplu idamlar olur. Aralarında yaşlıların, kadınların ve çocukların da bulunduğu onlarca kişi bir hendeğe doldurulup makineli tüfekle taranarak öldürülür. Dört saat içinde yaklaşık 500 köylü katledilmiştir.[1]

Yakındaki 11. Piyade Tugayı'ndan genç asker Ronald Ridenhour, My Lai'de olanları öğrenince, kendisini bu olayı kamuoyuna duyur-

mak zorunda hisseder. Kongre üyelerine ve doğrudan ABD'nin görevdeki başkanı Richard Nixon'a bir rapor gönderir. Birkaç başarısız girişimden sonra sesini duyurmayı başarır ve anlattıkları, Vietnam' da yaşanan dehşetin geniş kitlelere görünür kılınmasında önemli bir rol oynar. Bu ve benzeri raporlar savaşın acımasızlığını gözler önüne sererek yurtiçinde savaşa verilen desteğin zayıflamasında etkili olmuş, böylece savaş gitgide Güneydoğu Asya'da yürütülen anlamsız ve gayrimeşru bir çatışma olarak algılanmaya başlamıştır.

Hukuk filozofu Carl Schmitt 1920'lerde hâlâ, "İnsanlık diyen, kandırmak istiyordur,"[2] iddiasında bulunabiliyordu; çünkü "insanlığı", aralarında gerçek bir birlik sağlamanın asla mümkün olmadığı, çıkarları çatışan, kaçınılmaz biçimde düşman gruplar ve bireylerden oluşan amorf bir kitle olarak görüyordu. Britanyalı filozof Jonathan Glover ise 1999 yılında yayımlanan 20. yüzyılın ahlak tarihi kitabına *İnsanlık* adını vermiştir.[3] 20. yüzyıl, milli, etnik, dilsel ya da dini sınırların ötesine geçerek tüm insanların ortaklıklarının vurgulanmaya değer olduğunun büyük acılar pahasına idrak edilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu ortaklık, her bir üyesinin ahlaki saygıyı hak ettiği amaçlar âlemine –Kant olsa böyle derdi herhalde– katılımdır. Amerikalı psikolog Michael E. McCullough da modern ahlakın ayırt edici özelliğinin "yabancılar arası nezaket" (*the kindness of strangers*) olduğunu söylerken böyle bir vurgu yapar.[4] McCullough'a göre insanların saygıyı, merhameti ve işbirliği davranışını kendilerine ve kendilerinden olanlara özel tutma, "ahlaki topluluk" un sınırlarını dar çizme yönünde doğal bir eğilimi vardır. 20. yüzyılın ahlak devrimi, ahlakımızı bu tarafgirlik zihniyetinden arındırmaktır – ya da en azından bu yönde çaba göstermektir. John Lennon'ın 1971'de "Imagine" şarkısında bahsettiği dünya da budur: her türlü keyfi bölünmenin nihayet aşıldığı, tüm insanların kardeşçe yaşadığı bir dünya.

Ahlak tarihinin büyük ölçüde gitgide büyüyen gruplardaki yeni işbirliği biçimlerinin tarihi olduğunu bu kitapta tekrar tekrar gördük. 20. yüzyıl en şiddetli acılar içinde nihayet kendisi için bir bütün olarak insanlığı keşfetmiş, ahlaki topluluğu kapsayan daireyi yeni baş-

tan çizmek üzere halklar ve "ırklar" arasındaki keyfi ahlaki sınırları kaldırmaya çalışmıştır. *Genişleyen ahlak dairesi* fikridir bu. Ahlaki topluluğun sınırlarının yeniden müzakere edilmesi, toplumun birey üzerindeki belirleyiciliğinin gayet bilincinde olan ve bu bilinci bir tedbir mantığına dönüştürmeye çalışan yeni bir insanlık kavrayışıyla birleşir: Her şeyden çok toplumsal çevremizin ürünleriyizdir, iyi ya da kötü davranmamızı belirleyen budur. Georg Büchner 1835'te Danton adlı karakterine, "İçimizdeki yalan söyleyen, can yakan, çalan ve öldüren şey nedir?" diye sordurmuştu, 20. yüzyıl da aynı soruyu görülmemiş bir aciliyetle bize yeniden yöneltti. İnsanlığı geliştirmek ve bir sonraki felaketi önlemek isteyen herkes işe buradan başlamalıdır. Tüm bunlar "kötülüğün sıradanlığı" fikrinde yoğunlaşmıştır.

Ve son olarak, insan toplumlarının bir arada yaşamları için dayattıkları normların birçoğunun aslında ahlaken keyfi olduğu, ahlaki önem atfedilen ve yaşamımızı yönlendiren normların birçoğunun aslında ahlaki değerinin bulunmadığı ve yalnızca bir teamül statüsüne indirgenmesi gerektiği kavrayışı gitgide yaygınlaşmaktadır. Bu bir "ahlaktan arınma" süreci olarak tanımlanabilir. Ama buna sonra değineceğiz.

Ahlaki İlerleme mi?

Son birkaç onyılın muhtemel bir tarihi şöyledir: 20. yüzyıl bir ahlaki ilerleme yüzyılıydı. Temel ahlaki yönelimimiz artık her şeyden önce, hâkim çoğunlukların saldırılarına karşı özel koruma sağlamamız gereken güçsüz ve haklarından mahrum bırakılmış olanlar için duyulan sorumluluk olmalıdır. Azınlıklar ve marjinalleştirilen gruplar, faydalarından bugüne kadar –ve elbette bugün de– haksız yere dışlandıkları özgürlük ve eşitlik vaadinin yerine getirilmesini talep etmeye başladı. 20. yüzyıl, toplumsal bir arada yaşamın ayrıcalıklarından yararlanma hakkının yalnızca zaten güçlü olanlara tanınmadığı gerçek bir ahlaki ilerleme girişiminde bulunmaya cesaret etti.

Tüm bunlar en iyi ihtimalle saflık, hatta belki sinizm, statüko

için bir mazeret, en kötü ihtimalle ise tehlikeli bir ideoloji, batan bir gemideki yolcular için bir ninni gibi geliyor kulağa. Bu ilerlemeyi bugün nerede görebiliriz? Otokratik rejimlerin farklı etnik köken ve kimliklerin tasfiye edildiği bir ulusal/ırksal topluluk fikriyle faşist flörtünde mi? Bizi kavurmak ya da boğmak veya ikisini birden yapmak üzere dörtnala ilerleyen iklim değişikliğinde mi? Milyonlarca can alırken bizi siyaseten bölen küresel salgında mı?

İlerleme tezi genellikle "Panglossçu" addedilip aşağılanır, entelektüel çevrelerde bundan daha ağır bir suçlama yoktur: Muhtemelen pek çok entelektüel Panglossçuluktansa oğlancılıkla suçlanmayı yeğler, çünkü bir entelektüel her şeyden önce *eleştirel* olmalıdır ve bu tavır bugün bazı şeylerin geçmiştekinden daha iyi olduğunu kabul etmekle pek bağdaşmaz. Voltaire'in 1759 tarihli *Candide*'inde Pangloss baş karakterin öğretmenidir; sadık bir Leibnizci olarak dünyamızın son derece kabul edilebilir olmanın da ötesinde mantıken mümkün tüm dünyaların en iyisi olduğunu düşünür. Candide'i bir talihsizlikten diğerine sürükleyen roman, gerçeklikten aptallık derecesinde kopuk olan bu aşırı iyimserliği hicivle çürütmeye çalışır. Daha iyi bir dünyanın tasavvur edilemeyeceği gibi saçma fikirler ortaya atma konusunda kimse büyük filozofların eline su dökemez. Buna karşılık Schopenhauer şu sözleriyle gerçeğe daha çok yaklaşmıştır: "Dünyada hazzın acıdan daha ağır bastığı ya da en azından bu ikisinin birbirini dengelediği iddiasını sınamak isteyen, bir hayvanın öbürünü yerken hissettikleri ile yenenin hissettiklerini karşılaştırsın yeter."[5] Ama meseleye noktayı koyan bu güçlü argüman da, ne kadar kötüyse de dünyanın *nispeten* daha iyi olamayacağı anlamına gelmez. İlerleme tezi, ne eksik ne fazla, tam da bunu söyler.

Dünya tarihinin bir amacı olduğu fikri, tarihe yön veren kuklacı olarak Tanrı'nın yerine Hegel'in *Geist*'ını koyan gizli bir sapkın metafizik din addedilip genellikle reddedildiğinden, ilerleme inancına belirli bir şüpheyle yaklaşmak makuldür. Hegel *Hukuk Felsefesi*'nde insanlık tarihinin sırf kör tesadüflerin ve daha güçlü olanın yasasının tarihi olmadığını, ahlaki bir topluluğun tarih sürecinde ortaya çıkmasını garantileyen rasyonel ilkelere göre ilerlediğini savunmuştur.

Bu dünya görüşü çelişkilidir: Tarihin sonuna varmak için önümüzde sadece kısa bir zorlu yol varsa, ahlaki kusursuzluk ve tükenmez mutluluk ütopyası erişebileceğimiz kadar yakınsa, o zaman yeryüzünde cenneti nihayet *–nihayet!–* kurmak için en büyük fedakârlıklar bile meşru görülebilir. Hesap mantıklıdır: Düşük ihtimal de olsa sonsuzluğu kazanmak mümkünse, hiç çekinmeden ellerimizi kirletebiliriz. Albert Camus'nün *Başkaldıran İnsan* kitabında belirttiği gibi, adalet arzusu barış ve dayanışmayı sağlayabilir, ama mükemmel bir toplum arzusuyla sarhoş olan aşırı hararetli düşünce "özgürlük bayrağı altında esir kamplarına, insanlık aşkı ya da üstün insanlık fikriyle meşrulaştırılan toplu katliamlara" yol açar.[6]

Ya da neden mücadele edelim ki? Kaçınılmaz yolunda kesin yasaların yönlendirdiği tarih zaten kendi kendine akıyorsa, vicdan azabımız dinebilir ve biz de arkamıza yaslanıp rahatlayabiliriz. Geleceğin saati zaten kurulmuşsa ve sadece gerçekleşmesini beklemek gerekiyorsa neden fedakârlık yapalım, neden çaba sarf edelim? Dolayısıyla ilerlemenin pasifliğe, hatta teslimiyete yol açtığı düşünülebilir.

Ahlaki ilerleme inancı, kaybedenlerin kayıplarını yeterince dikkate almayıp daha ziyade kazananların kazanımlarına odaklanan ahlaki bir katı yüreklilikten kaynaklanıyor gibidir. Evime yakın bir kitapçının tentesinde "Mutsuzların mutluların mutluluğunu bozmaya hakkı var mı?" yazıyor. İlerlemeye inananların cevabı belli: Hayır! Peki her yıl milyonlarca çocuk ishal ve sıtmadan ölürken, nehir körlüğü yüzünden görme yetisini kaybederken, gelişmiş dünyanın yoksulluk ve savaştan kurtuluşunu kutlamak, önceliklerimiz hakkında ne söyler?

Ahlaki ilerleme imkânı yine de faydalı bir fikirdir. Hemen her toplum muhafazakârdır, yenilikten sakınır. Zararları bariz olsa bile geleneksel bir yaşam biçimine, uygulamaya ya da norma bağlı kalırlar. Nijeryalı Ijawlar çocuk yaparak nüfuslarını artırmayı çok önemsiyordu. Buna rağmen, sırf gelenekleri yüzünden, genellikle tüm ikizleri öldürüyorlardı.[7] Neredeyse tüm toplumlar karmaşık ritüelleri, felç edici batıl inançları ve işlevsiz normları sürdürme pa-

hasına çok büyük bedeller ödemeyi göze alır.[8] Zararlarına rağmen, bir toplumu böylesine zehirli bir dengeden çıkarabilecek bir güç genellikle yok gibidir.

Ahlaki ilerleme fikri tam da bu noktada devreye giriyor: Günümüzde toplumları toplumsal değişim ve teknolojik yeniliklerin faydalarına duyarlı hale getiren bir mem işlevi görüyor. "Biz bunu hep böyle yaptık!" argümanının yerini "Burada neyi geliştirebiliriz?" sorusu, geleneğin yerini yenilik alıyor.

Koşulların Gücü

Peki ya Ronald Ridenhour? Daha nice vahşet gibi My Lai katliamı da toplumsal konformizm baskısının yıkıcı-şeytani gücünün simgesi haline geldi. Anlaşılan, daha önce suç işlememiş insanların kana susamış bir amok koşucusu gibi davranması için genellikle bir kıvılcım bile yeterli oluyordu – Holokost'un sayısız örneğini verdiği bir dersti bu. ABD'li tarihçi Christopher Browning'in aktardığı, 1940 yazında Polonya'nın Józefów köyünü orada yaşayan Yahudilerden "temizlemekle" görevlendirilen 101. Hamburg Polis Taburu'nun hikâyesi meşhur bir örnektir. Astlarının bazen sevgiyle "Trapp Baba" diye andığı Binbaşı Wilhelm Trapp, bir sabah 500 adamını korkunç bir görevden haberdar ederken onlara alışılmadık bir teklifte bulunur: Kendini 1500 kişinin kurşuna dizilmesinde yer alabilecek durumda hissetmeyen herkes bunu bildirip göreve katılmayabilir, katılmayanlara herhangi bir yaptırım uygulanmayacaktır. Yalnızca bir düzine kadar asker bu teklifi kabul etmiştir.[9]

Konformizmin çelik gibi sert kabuğu, 20. yüzyıl ahlak psikolojisinin başlıca temalarından biri oldu. Dünyanın en saygın sosyolog ve psikologları konformizmin kendine özgü kaçınılmazlığını detaylı bir biçimde incelemeye başladı. Zararsız görünen vatandaşların hangi koşullar altında şiddet ve zulmün en uç biçimlerine sürüklenebildiğini; riayet, otoriteye itaat, birlik ruhu ve konformizmin bu koşullara katkısını anlamayı amaçlıyorlardı. 1961 yılında yapılan ve katılımcıların, insanların öğrenme yeteneğiyle ilgili bir araştırmaya

katıldığını zannedip diğer katılımcılara (sözde) şiddetli elektrik şokları vermeye kolayca ikna edildiği Milgram Deneyi'ni hemen herkes duymuştur.[10] Çoğunluk en yüksek şok seviyesine çıkmış ve hiç kimse oradaki biliminsanlarının şiddeti gitgide artan taleplerini yerine getirmeyi tamamen reddetmemişti.

Yalnız bir istisna vardı. Amerikalı psikolog David Rosenhan orijinal deneyden birkaç yıl sonra Princeton Üniversitesi'nde Stanley Milgram'ın sonuçlarını yeniden üretmeye çalıştığında itiraz eden bir kişi çıktı: Ronald Ridenhour adında genç bir erkek ilk şoku vermeyi bile reddetti.

Onlarca yıl boyunca sosyal psikologlar, böylesine etkili bir deneye katılan bu kişinin aynı zamanda 20. yüzyılda Amerikalıların yaptığı en meşhur katliamda da yer almış olmasını, dahası her iki durumda da her şeye rağmen doğru davranmayı başarmış tek kişi olmasını –Milgram Deneyi'nin amacı tam da My Lai'deki felakete yol açan acımasızca uyum sağlama fenomenini göstermekti– ilginç bir tesadüf zannedip kutladı.

Artık Ronald Ridenhour'un Princeton'da hiç bulunmadığını biliyoruz. Daha doğrusu ikisi *aynı* kişi değildi, 1968'de birkaç ay arayla ama birbirlerinden çok uzakta metanetleri sınanan aynı isme sahip iki farklı kişiydi. Onyıllardır ders kitapları ve makalelerle yayılan bu karışıklığı daha birkaç yıl önce sosyal psikolog Gordon Bear ortaya çıkardı; ikisinin de yaklaşık aynı zamanlarda Vietnam'da Yeşil Bereliler ile birlikte savaştığını ve birbirlerini şahsen tanıdıklarını (ve hatta aynı isimde üçüncü bir kişiyi) keşfetti.

Bu anlaşılır karışıklıktan çıkarılacak iki ders vardır: Birincisi, Milgram Deneyi gibi çalışmalar ve My Lai gibi tarihsel olaylar dış koşulların gücünün ahlaki değerlerimizi –ve hatta ahlaki eylemlerimizi– insanın içsel kişiliğinden çok daha fazla etkilediğini gösterir. Tamamen değilse de büyük ölçüde, dış güçlerin ürünleriyiz; bu nedenle herhangi bir ahlaki reform programının çıkış noktası bu olmalıdır. İkincisi, bu kavrayış sezgilere son derece aykırıdır. Kişinin eylemlerini, durumdan duruma büyük ölçüde değişmediğini düşündüğümüz bireysel karakterine atfetme eğilimindeyizdir.[11] Bu eğilim

o kadar güçlüdür ki, kendi çalışmalarıyla bu hataya karşı bağışıklık kazanmış olması gereken sosyal psikologlar bile, iki Ridenhour'un tek ve aynı kişi olması gerektiği fikrine karşı koyamamıştır: Ne de olsa ikisi de gerektiğinde cesaret göstermemiş miydi? Ronald Ridenhour isimli bu kişinin, kaderin iki sefer parlama fırsatı verdiği, olağanüstü kararlı ve otorite karşıtı bir karakter olduğu açık değil miydi?

Kötülüğün Sıradanlığı

Hannah Arendt Kudüs Bölge Mahkemesi'nde yargılanacak Adolf Eichmann hakkında *New Yorker* için bir haber yazmak üzere 1961' de İsrail'e uçtuğunda, entelektüel dünya merakla şeytani bir cani portresi bekliyordu. Ama modern zamanların en grotesk suçunu bir memurun titiz dar görüşlülüğüyle organize eden mızmız bir idareciyle karşılaştı. Arendt bunu ahlak felsefesinin gelmiş geçmiş en etkili ve yerinde tabirlerinden biriyle ifade etti: kötülüğün sıradanlığı.[12] Arendt kötülüğün sıradanlığı kavramıyla hem Hıristiyanlığın günahkâr insan doğası fikrine hem de felsefi geleneğin büyük bir kısmına karşı gelir. Kant bile insanın hammaddesinin "dümdüz bir şekil verilemeyecek kadar eğri büğrü bir ağaçtan"[13] olduğunu düşünüyordu; ona göre insan "kökten kötüdür" çünkü doğası itibariyle, ahlak yasasının gerektirdiği yükümlülükleri ihmal etmeye meyillidir.[14]

Kökten kötülükle sıradan kötülük arasındaki önemli bir fark, birincisinin bir özdenetim mantığı benimsemesidir: Bu fikre göre, ahlaksızlığımızın ve düşkünlüğümüzün üstesinden ancak özdenetim, disiplin ve irade gücüyle gelinebilir. Ama 20. yüzyılda, insan doğasının kusurlarının giderilemeyeceği ya da üstesinden gelinemeyeceği, sadece tedbir alınıp sınırlandırılabileceği kavrayışı gitgide yaygınlık kazanmıştır. Bireylere kendilerine hâkim olma ve erdemli davranma çağrısı yapmaktansa, topluma yapılarını, uygulamalarını ve kurumlarını, zehirleyici etkisine karşı kimsenin bağışık olmadığı dış koşulların baskısının daha ilk etapta oluşamayacağı bir biçimde düzenleme çağrısı yapma ağırlık kazanmaya başlamıştır. Böyle bir

baskı altında felaketin suç ortağı haline gelmiyorsak, bunun nedeni çoğunlukla sadece şanstır. Dolayısıyla en baştan suç ortaklığı imkânının ortaya çıkmasını engellemek gerekir.

Sosyal psikolojide "durumculuk" paradigması 1960'ların sonlarından itibaren kabul görmüştür.[15] Buna göre durumdan duruma değişmeyen sağlam ve tutarlı karakter özelliği diye bir şey yok gibi görünmektedir: Ne kadar arasanız da bulamazsınız. Kimse kendiliğinden cesur, utangaç ya da cimri değildir; kimse iyi ya da kötü, terbiyeli ya da ahlaksız değildir. Kişiliğimiz çok parçalıdır, somut durumlara sıkı sıkıya bağlıdır. Arkadaşlarımızla bitpazarındayken cimri, yabancılarla akşam yemeğinde cömert oluruz. Sosyal psikoloji yaklaşık elli yıldır, davranışlarımız üzerinde açık ara en büyük etkiyi bu dışsal, duruma bağlı etkenlerin yaptığını göstermeye çalışmaktadır. Meşhur bir çalışmada, bir kişinin yere düşen kâğıtları toplamada diğerine yardım edip etmemesinin, öncelikle o kişinin daha önce bir telefon kabininde (kasten oraya yerleştirilmiş) bir bozuk para bulup bulmamasına bağlı olduğu görülmüştür.[16] Dış koşulların üstümüzdeki gücünü gösteren böyle sayısız deney vardır.

Kötülüğün sıradanlığının rahatlatıcı bir yanı vardır. Dünya, tarih sahnesinde asla tam olarak kazanılamayacak hiç değişmeyen bir savaş veren, kökten kötü ve kökten iyi insanlar diye ikiye bölünmemiştir. Dünya, doğanın geri kalanı gibi içinde bulunduğu koşullar tarafından şekillendirilen, bu koşullarla başa çıkmak zorunda olan ve bu koşullar yüzünden acı çeken insanlardan, kökten iyi veya kökten kötü olmayan insanlardan oluşur. Tüyler ürpertici şeyler yapan kötü insanlar olmadığı anlamına gelmez bu, biz insanların –en azından prensipte– ıslah edilebileceği ve "aramızda" içsel ahlaksızlıklarıyla toplumun geri kalanının bir şekilde başa çıkması gereken şeytani bir kötüler kitlesi olmadığı anlamına gelir.

Ancak bu sıradanlığın rahatsız edici bir yanı da vardır: "*Kendi kendini besleyen gerileme* unsuruyla beraber, 20. yüzyılda uygarlıktan hakiki kopuş olarak deneyimlediğimiz şeyin ne olduğu açığa çıkmıştır: 'Barbarlığa geri dönmek' değil, zamanın standartlarına göre kendisini 'uygar' addeden bir ulusun bütün olarak ahlaken çök-

me ihtimalidir bu ve kesinlikle yenidir, bundan böyle de *hep var olacaktır*."[17] Holokost, Gulag, Kızıl Kmerler'in Kamboçya'daki Ölüm Tarlaları, Ruanda'daki Tutsi soykırımı, Srebrenitsa katliamı ya da Ebu Gureyb'de yaşananlar, biz insanların her zaman hesaba katılması gereken bir güç olduğumuzu, bizi nefret ve şiddete eğilimli kılan içgüdülerin hiçbir zaman tamamen uykuda olmadığını ve Adorno ile Horkheimer'ın bir zamanlar ifade ettiği gibi "tamamen aydınlanmış"[18] bir toplumun bile her zaman ahlaki patlamanın eşiğinde olduğunu kesin bir biçimde kanıtlamıştır.

Yirminci yüzyılın temel ahlaki dönüşümlerinden biri, yıkıcı eğilimlerimizi mümkün olduğunca denetim altına alan, ılımlı hale getiren ve yönlendiren sosyopolitik koşullar yaratma çabasıdır – böylelikle, barışın yumuşak kanatları altında kardeşçe yaşayan bir insanlığa dair çocuksu hayal belki bir gün gerçeğe dönüşebilecektir. Başlangıç durumunu biliyoruz: Yüzyılın ortalarında, apokaliptik bir gayretle en büyük korkularımızın bile ötesine geçtik. Şimdiyse *önlem almaktan* ve insan düşmanlığının vahşi cazibesine kapılmamak için kurumsal barajlar inşa etmekten bahsediyoruz. Böyle önlemler her zaman ya da tamamen başarılı olmasa bile, bu dönemde, psikolojimizin en yıkıcı güçlerini kurumsal olarak engellemek için ilk kez ciddi, kapsamlı ve uzun vadeli bir girişimde bulunuldu. Bunun başarılı olabilmesi için, ahlaki yıkımın en başta nasıl ortaya çıktığını anlamak amacıyla söz konusu eğilimlerle yüzleşmek gerekiyordu.

Kan Kanunları

Alman İmparatorluğu'nun toplama kamplarındaki yolsuzlukla mücadeleden sorumlu bir avukat ve yargıç olan Yarbay Konrad Morgen'in eline 1943 sonbaharında küçük bir paket geçer. Paket oldukça ağırdır. Bir sağlık görevlisi paketi karısına göndermek istemiştir. İçinde üç külçe altın vardır; bunlardan biri "belki de iki yumruk büyüklüğünde", birkaç kilo ağırlığında ve yüksek saflıktadır.

Dişlerden elde edilmiş olan bu altına, yasadışı altın sevkiyatlarına bakan Morgen'in gümrük müfettişleri tarafından Hazine'ye tes-

lim edilmek üzere el konmuştur. Çalışma kamplarında ölenlerin dişlerinden altın toplandığı ve *Reichsbank*'a gönderildiği bilinmektedir. Ancak külçelerin büyüklüğü karşısında hayrete düşen Morgen hesap yapmaya başlar:

> Biraz daha düşününce tüylerim diken diken oldu, çünkü bir kilogram altın bin gram yapar. ... [Bir] altın dolgu ise elbette sadece birkaç gramdır. Yani bin gram ya da birkaç bin gram, birkaç bin kişinin öldüğü anlamına gelir. Ama herkeste altın dolgu yoktu, o fakruzarurette sadece belli bir kesimde vardı. O yüzden oran tahmininize bağlı olarak –her yirmi kişiden biri mi, elli mi, yoksa yüz mü– bu sayıyı o oranla çarpmanız gerekiyordu; dolayısıyla el konan bu sevkiyat aslında yirmi, elli ya da yüz bin ölüye eşdeğerdi. ... Bu el konan altın sevkiyatı olayını çok kolay halledebilirdim. Kanıtlar ikna ediciydi. Faili tutuklatıp yargılatabilirdim, böylece mesele hallolurdu. Ama size kısaca anlattığım değerlendirmelerimden sonra, ne olup bittiğini kendi gözlerimle görmem gerekiyordu.

Yarbay paketin geldiği yere, Polonya'nın güneyindeki Oświęcim (Auschwitz) isimli küçük bir köye gider. "Dünyanın gördüğü en büyük imha alanlarından biri" olduğundan şüphelendiği yeri bizzat incelemek istemektedir.

Sonraki yıllarını yolsuzlukla mücadele adı altında toplu katliamı içeriden baltalamaya ya da en azından yavaşlatmaya çalışarak geçirir – ne de olsa "adalet fanatiği"dir.[19] Bununla beraber, Yarbay Morgen, Oskar Schindler gibi büyük bir kişisel özveriyle insanların hayatını kurtarmaya çalışan yardımsever bir kahraman değil, öncelikle toplama kampı çalışanlarının Hazine'yi atlatarak kişisel servet edinmesini önlemeye çalışan, mesleki etikle hareket eden bir bürokrattır. Kötülüğün sıradanlığı gibi iyiliğin sıradanlığından da söz edilebilir.

Holokost'un ahlaki ilerleme fikrine nihayet son verdiği, bir süredir herkes için netleşmiş gibi görünüyor. ABD'li filozof Martha Nussbaum şöyle yazıyor: "İnsanlığın hep daha büyük ahlaki başarılara doğru istikrarla ilerleyeceği yönündeki 19. yüzyıl beklentisini muhtemelen terk etmemiz gerekiyor. 20. yüzyılın savaşları bu teleolojik beklentiyi söndürdü, 21. yüzyıl da onu yeniden canlandırmak için bugüne kadar bize hiçbir neden vermedi."[20]

Holokost'u uygarlıktan altüst edici bir kopuş yapan, her şeyden

önce korkunç boyutu, kurbanları alçakça aldatmacalarla gaz odalarına yönlendiren organizasyonunun hem rasyonel ve bürokratik hem de son derece karanlık doğası ve Aydınlanma'nın doğduğu iddia edilen yerde, Romantizmin beşiği, Alman İdealizmi, Schubert ve Rilke'nin anavatanı Almanya'da ortaya çıkmasıydı.[21]

Anlaşılması gerçekten de zor şeyler bunlar, ama dünyanın genel bir ahlaki çürüme yolunda olduğunu göstermezler. İktidarı ele geçirip nefret ettikleri bir azınlığı katletmeye girişen kana susamış caniler yeni değil, tarihsel olarak az çok sıradan bir durumdur. Her toplum, geçirdiği soykırım cinnetini her zaman o sırada gücünün yettiği ölçü ve etkinlikte uygulamaya koymuştur.

Holokost'un özel ve istisnai karakteri, ahlaki ilerleme fikrini çürütmekten ziyade destekliyor gibi görünmektedir. Ahlaki ilerleme inancı sadece naif bir yanılsama olsaydı, Holokost'a karşı uluslararası kayıtsızlık ve eylemsizlik gibi tamamen farklı bir tepki beklenebilirdi. O dönemde bu akıl almaz vahşete verilen tepkiler de pek çok açıdan yetersizdi: Çok çekimser, çok geç, çok zayıf ve tutarsızdı. Ama nihayetinde, Nazi rejimine son vermek için –çoğu zaman büyük kişisel fedakârlıklarla– elinden geleni yapan uluslararası bir koalisyon gücü oluştu. Ne de olsa Holokost önemli yerlerde gizli tutulan bir operasyondu. Giyotinle kafa kesmeler Paris'in merkezindeki meydanlarda ya da 18. yüzyılın sonunda Fransa'daki Terör Dönemi sırasında, Nantes yakınlarındaki, önemsizleştirici bir ifadeyle "ulusun küveti" diye anılan Loire'da toplu suda boğmalar parlak gün ışığında, pürdikkat bir kamuoyunun gözleri önünde gerçekleşmiştir; diğer taraftan, Himmler, Poznań Konuşmaları'nda Yahudileri imha planının Alman tarihinde "asla yazılmamış ve asla yazılmayacak büyük bir başarı" olduğunu çok net dile getirmiştir.

Nazi rejimi, insan psikolojisine dair derin bir kavrayış ve eşi görülmemiş ölçüde sofistike bir yaklaşım sayesinde, ustaca zehirlenmiş bir halkı canice planlarına ikna etmek için, son derece kurnazca bir propagandayla Almanların çoğunu en küstah yalanlara bile inandırmayı başarmış görünüyor.

Peki propaganda gerçekte nasıl işler? Joseph Goebbels'in göze-

timi altında çekilen en ünlü propaganda filmlerinden biri olan, Fritz Hippler'in yönettiği 1940 yapımı *Der ewige Jude* (Ebedi Yahudi), Yahudi halkını tiksinç yaratıklardan oluşan bir kitle olarak gösterir. Bugün kendimize şunu soruyoruz: Bir insan bu saçmalığa nasıl inanabilir? Bu koyunlar önlerine konan şeyin ne olduğunu nasıl göremedi? Film o kadar alenen zorlama, o kadar yüzsüzce taraflı ve önyargılı ki. Bir insan nasıl bu saçmalığa kanacak kadar aptal ve saf olabilir?

Bu sorular bir yanlış anlamanın sonucudur. Propaganda kimseyi ikna etmez ya da olsa olsa çok az kişiyi ikna edebilir ve zaten amacı da bu değildir. *Der ewige Jude*'nin insanları ikna etmesi imkânsızdır. Film, yoksul Polonyalı Yahudileri harap evlerinde pislik içinde ve sineklerle sarılı halde göstererek başlar. Yahudilerin oldum olası uygarca yaşamaktan âciz olduğunu göstermektir amaç. Bir sonraki sahne, çeşitli istatistikler kullanarak 1920'ler ve 30'larda Berlin'deki avukat, doktor ve işadamlarının çoğunun orantısız şekilde Yahudi olduğuna işaret eder. Buradaki amaç da Yahudilerin yeryüzünde dürüst bir iş yapamayacağını göstermektir. Bu sahnenin ardından, Yahudiler onlara dayatılan işleri ayıplanası bir mutsuzlukla yaparken gösterilir; onları bu işlere zorlayanlarla filmi çekenler aynı kişilerdir. Bunların hiçbiri mantıklı değildir.

Propagandanın asli bir unsurudur bu, icrasının kötülüğünden kaynaklanmaz. Muhataplarının inanması gereken bilgiler sunmaz propaganda. *Sinyaller* verir. Neye inanılması gerektiğini değil, neyin *söylenmesi* gerektiğini söyler. *Der ewige Jude* inandırıcı olamayacak kadar aptalca ve yapmacıktır. Bilgilendirmeye çalışmaz, izleyicilere başkalarının davaya bağlılıklarını kontrol ederken hangi mesajları kabul etmeleri gerektiğini söyler. Böyle işleyebilmesi için propaganda mantıksız olmak *zorundadır*. Doğruya farklı farklı nedenlerle inanılabilir. Propaganda o kadar alenen yanlış ve zorlama, o kadar abartılı ve yanıltıcı olmalıdır ki başkalarına doğru sinyali, kişinin belirli bir gruba bağlı olduğu sinyalini gönderebilsin.[22]

Bu kavrayış önemlidir, çünkü propagandanın gücüne karşı verimli çareler arıyorsak, nasıl işlediğini anlamamız gerekir. Propa-

ganda kitlelere birbirlerini tanımalarını mümkün kılan işaretler sağlar. Ama bunun da ötesinde, propaganda yalanlarına gerçekle karşılık vermek sinyalin güvenilirliğini pekiştirir, bunu da propaganda sloganları aracılığıyla sadakatlerini kanıtlamak isteyenlere, ne söylememeleri gerektiğini dolaylı olarak söyleyerek yapar. Propaganda, kişinin hangi gruba dahil olduğunu göstermek için taktığı bir rozet işlevi görür.

Yanlış bilgiyi doğru bilgiyle çürütme stratejisi işe yaramadığında, propaganda karşıtları bir adım daha ileri giderek mesajlarını daha da ısrarla ve yüksek sesle iletmeye çalışır. Ama bazen bu geri teper, çünkü bazıları şüphelenmeye başlar: Bu sözde propagandayı çürütmek için neden bu kadar uğraşıyorlar? Güvenlik güçlerini zayıflatan bu vatan hainleri bizi kandırmaya, beynimizi yıkamaya mı çalışıyor yoksa? Propagandaya aslında sadece zaten Yahudi karşıtı Nazi gündeminin cazibesine kapılmış olanların inandığını bugün biliyoruz. Başından beri böyleydi, ama özellikle savaşın sonlarına doğru daha da geçerliydi bu durum. Schweinfurt'ta bir güvenlik görevlisi bunu kısa ve net bir biçimde şöyle ifade ediyordu: "Halk yalan yanlış bulduğu için propagandamızı her yerde reddediyor."[23] Her şeyden önce, nihai zafer masalına pek inanan kalmamış ve Nazilerin "ötanazi" yalanıyla işlediği cinayetler hiç hoş karşılanmamıştı.

Nazi ideolojisinin özü neydi? ABD'li filozof Jason Stanley, faşist hareketlerin "biz/onlar" psikolojimizi harekete geçirmek için romantik bir geçmiş vizyonunu, cinsel ihlallerden duyulan rahatsızlığı, kanun ve düzen arzusunu, ırklar, halklar veya cinsiyetler arasında doğal bir hiyerarşi olduğu inancını ve uzmanlara yönelik entelektüel karşıtı bir şüpheciliği nasıl kullandığını ikna edici bir biçimde göstermiştir.[24] Marjinalleştirilmiş gruplar ahlaki çöküntüye uğrayan toplumdaki tüm kötülükler için günah keçisi ilan edilir ki toplumun esasen edepli çoğunluğu fazilete dönüş yolunu bulabilsin.

Tüm bunlar kuşkusuz doğrudur, ama Stanley'nin teşhisi, faşist hareketlerin başarısına hangi *özgül* etkenlerin katkıda bulunduğunu göstermekte yetersiz kalır. Yabancı ve yıkıcı olarak algılanan bir azınlığa karşı düşmanca bir tavır; kanun, düzen ve kural tanımazla-

rın cezalandırılması arzusu; taşkın bir nostaljiyle beraber geleceğe yönelik kötümserlik; sözde yanlışa sürüklenemez bir sağduyuyu yazı işleri, bakanlıklar ve üniversitelerdeki sivri akıllı mürekkep yalamışlara tercih – Stanley'nin faşizme özgü olduğunu söylediği özelliklerin hepsi aslında insan psikolojisinin normal özellikleridir. Pek çok durumda, bu psikolojik profil faşistlerin iktidarı ele geçirmesine yol açmamıştır, dolayısıyla faşistlerin bunu başarması durumunda nedensel olarak sorumlu tutulamaz.

Bu "normal" psikolojik özelliklerin birçoğu rahatsız edici ve tehlikelidir. Kişinin kendi grubu lehine tarafgirlik yapması genellikle bir sorundur ve ters teper; nostalji, kötümserlik, cinsel ahlakçılık, entelektüellik karşıtlığı tehlikelidir ve mümkün olduğunca aza indirilmelidir. Diğer taraftan, son derece özgül bir siyaset tarzını, söz konusu tarz kötü de olsa, insanların ezici çoğunluğunun nasıl düşündüğüyle ve hissettiğiyle açıklamak pek yarar sağlamaz. Belki de Stanley'nin tezi, faşist hareketlerin psikolojimizin bu özelliklerini istismar edip kendi amaçlarına alet ettiğidir. Gelgelelim o zaman da bu istismar ve alet etme faşizmin işleyebilmesinin nedeni olacaktır. Totaliter sistemlerin başarısının kaynaklarının ne olduğu sorusuna çoğu zaman verilen cevap, *birincisi*, biz insanların oldukça karanlık canlılar olduğumuzdur –*ikincisi* ise asla gelmez. Aslında Nazi etiği, normal ahlaki değerlerin ve ilkelerin etkisiz hale getirilmesine ve hatta saptırılmasına müsaade eden son derece özgül bir sömürgeci-savaşçı mantığa dayanır.[25]

Buna uygun bir tepki feci geç gelmiştir. Burada anlatılan ahlaki ilerleme dinamikleri Almanya'da savaşın bitiminden yaklaşık yirmi yıl sonra etkili olmaya başladı, çünkü ahlaki karşı çıkışını gerekli özgüven ve düşünümsellikle ifade edebilen bir nesil ancak bu dönemde yetişebilmişti. Babalar ve anneler hayal kırıklığına uğratmış, başarısız olmuştu; faşizme yeterince kararlılıkla karşı çıkmamışlardı ve bu hata tekrarlanmayacaktı; bu nedenle bundan böyle devlet aygıtının en hafif otoriter ihlali bile aşırı bir ahlaki hassasiyetle faşizmin geri dönüşünün hemen göze çarpmayan bir işareti olarak yorumlanacak ve bu sefer ona karşı amaca götüren her araç meşru sa-

yılacaktı – beni bir kere aldatırsan, yazıklar olsun sana; beni tekrar aldatırsan, yazıklar olsun bana. Odo Marquard, Freud'dan hareketle bunu uygun bir biçimde "ertelenmiş itaatsizlik" olarak nitelemiştir.[26] Freud ertelenmiş itaati, ebeveynlerine karşı bir ergenlik isyanı evresinden sonra yetişkinlik döneminde birçok oğul ve kızın bir önceki neslin değer ve görüşlerini benimsemesi olarak tanımlamıştır. Elli yıl önce bunun tam tersi oldu: Faşizme karşı mücadele bu sefer zamanında başladı; ama trajik bir şekilde, o dönemde yükselen bir faşizm yoktu, faşizme kapılan çok katı görüşlere sahip birkaç öğrenci ile birkaç ekonomik ve siyasi yetkili vardı, ama olanların kimseye gerçek bir faydası dokunmamıştı.

Kızıl Ordu Fraksiyonu'nun çocukça ve narsisist terör eylemleri bir yana bırakılırsa, solcu öğrenci isyanının ahlaki itici gücü azımsanamaz; birkaç kaba, birçok karışık ve birtakım gereksiz fikre rağmen, aynı zamanda büyük bir başarı öyküsüdür. Savaş sonrası yılların ikiyüzlü geleneksel ahlakı yıkılmalıydı – neden olmasın? Edep ve iyi vatandaşlık normları nihai felaketi önleyememişti. Hatta tam tersine, yüzeysel erdem ve ikiyüzlü muhafazakârlık gibi değerler ile önüne koyulan hemen her şeyi kolaylıkla kabul eden bir toplum arasında, "Üçüncü Reich"ın nihayetinde uygarlığın neredeyse tamamen çökmesine yol açan ahlaki sapkınlıklarını mümkün kılan içsel bir suç ortaklığı var gibi görünüyordu.

Savaş ve Barış

Tsutomu Yamaguchi, Hiroşima'nın atom bombasıyla yerle bir edilmesinden büyük bir şansla kıl payı kurtulduktan üç gün sonra memleketi Nagasaki'ye –yaralı, yanmış, afallamış, bir kulağı sağır halde ve gerçekten çok kötü bir zamanda– gitmişti. Yamaguchi 2010'da 93 yaşında öldü. Halen Japon hükümetinin resmen çifte *hibakuşa* –Ağustos 1945'te Japonya'ya atılan atom bombalarından kurtulan kişi– olarak tanıdığı tek insandır. Barışı, özellikle ilerleyen yaşlarında nükleer silahsızlanma mücadelesi veren Yamaguchi kadar ikna edici bir biçimde savunabilecek çok az insan vardır.

Almanya'nın dört bir yanında, vicdani retçiler, onyıllar hatta yüzyıllar önce generallerin ve mareşallerin adlarının verildiği Zieten Sokağı, Yorck Sokağı, Gneisenau Sokağı gibi yerlerde ikamet ediyor. Bunlar artık hükmünü yitirmiş bir dünyanın kalıntılarıdır, çünkü İkinci Dünya Savaşı, sezgisel olarak çok makul bir kavrayışın hızla muazzam bir yaygınlık kazanmasını sağlamıştır: Savaş hemen her zaman kötü bir fikirdir, savaşlar yokken insanlar daha iyi durumda olur. Bu fikrin o zamanlar ne kadar yeni olduğunu bugün anlamak zordur.

Bir makineli tüfek yüz asker kadar atış yapabiliyorsa, bu durumda aynı muharebe daha az personelle yapılabileceğine göre, savaşta daha az insanın ölmesi gerekmez mi? Gitgide daha da korkunçlaşan öldürme araçları icat etmenin savaşları bitireceği düşüncesi, tekrar tekrar düşülen, adeta dokunaklı bir yanılgıdır. Daha etkili öldürme tekniklerinin barış sağlama gücüne bağlanan umudu ne makineli tüfeğin öncüsü Gatling Tüfeği'nin icadı ne de Alfred Nobel'in dinamiti keşfi gerçekleştirebilmiştir. Nihayet nükleer imha tehdidi, insanlığın bu en tehlikeli silahının dünyanın düşman uluslarını bugün Soğuk Savaş diye nitelediğimiz belirli ölçüde istikrarlı bir karşılıklı caydırıcılık dengesine getirebileceği gibi paradoksal bir sonuca yol açmıştır. Ama siyaset ile savaş arasındaki ilişkiyi, savaşı yalnızca başka araçlarla yapılan siyaset olarak gören Clausewitzci pragmatizmden kurtaran sadece teknik yeniliklerin uygarlaştırıcı etkisi değildi. Savaşın devre dışı bırakılması şiddetli çatışmaları normatif olarak önlemeye yönelik bilinçli çabaların da bir sonucuydu. Hukukçu Oona Hathaway ve hukuk felsefecisi Scott Shapiro, özellikle 27 Ağustos 1928'de Quai d'Orsay'de sadece isimleri geçen ABD Dışişleri Bakanı Frank Kellogg ve Fransız mevkidaşı Aristide Briand'ın değil, Gustav Stresemann'ın da imzaladığı Briand-Kellogg Paktı'nın küçümsenen rolünü vurgular. Kellogg, Alman Dışişleri Bakanı'na üstünde *Si vis pacem, para pacem** (Barış isteyen, barışa hazır-

* *Lat. Si vis pacem, para bellum* yani "Barış isteyen, savaşa hazırlansın" atasözüne referansla. –*ç.n.*

lansın) yazan altın bir kalem hediye etmişti; anlaşmanın son derece kısa iki maddesi, bundan böyle uluslararası anlaşmazlıkların sadece barışçıl yollarla çözüleceğini söylüyordu.[27]

Paris Anlaşması olarak da bilinen bu pakt günümüzde genellikle gülünç bir saflık olarak görülür. Savaşları yasadışı ilan ederek sona erdirmek istemek ya çocukça ya da sinik addedilir. Tam da tüm anlaşmaların etkisiz olduğu görüldüğünde savaşlar çıkıyorsa, bir anlaşmanın savaşları önlemesi nasıl beklenebilir? Ne var ki bu düşünce, cinayet ve hırsızlık her halükârda devam edeceği için cinayet ve hırsızlığı yasadışı ilan etmenin anlamsız olduğu argümanı kadar saçmadır. Anlaşmazlıkları barışçıl yollarla çözme niyetinin kamuoyuna ilanı, uluslararası siyaset alanında daha önce duyulmamış gerçek bir paradigma değişikliğiydi. Hiçbir yasanın sadece varlığıyla kendi ihlalini önleyemeyeceği gibi bu anlaşma da İkinci Dünya Savaşı'nı önleyemedi. Yine de, daha önce ezeli düşmanlar olarak görülen Almanya, Fransa, İngiltere ve Rusya gibi birçok ulus arasında bir zamanlar düşünülemeyecek biçimde savaşsız geçen onlarca yıllık bir dönem olan "uzun barış" için normatif bir temel teşkil etti.[28]

Bu resmi barış deklarasyonu çığır açan bir değişimin temelini oluşturmuştur. Kategorik olarak, derin ekonomik dönüşümlerin de desteğiyle, modern uluslar içinde ve arasında şiddete tahammülün genel olarak azalmasının bir örneği gibi görünmektedir. Binlerce yıl boyunca tüm dünyada ekonomi aşağı yukarı sıfır toplamlı bir oyundu. Üretim azdı ve çoğu durumda ekonomik büyümenin hızlı ve hatta tek yolu yağmaydı. Kültürel evrim sayesinde modernlik inovasyonun, ticaretin ve piyasaların herkese fayda sağlayabilecek gerçek ekonomik katma değer yaratabileceğini keşfettikten sonra, zenginlik ve refahın kanlı çatışmalarda değil, uluslararası barışçıl işbirliğinde bulunabileceği anlaşıldı. Kant *Ebedi Barış Üzerine Felsefi Bir Tasarı*'da yaygın bir ekonomik ağın uluslararası barış için en önemli teşvik yapılarından biri olduğunu söylemişti,[29] ama savaş eylemlerini yasaklamak için ciddi adımlar atma girişimi tarihsel olarak kesinlikle müstesnaydı.

Savaşın ulusötesi anlaşmazlıkların çözümünde ilk çareden son

çareye indirgenmesi, hayatın hemen her alanına damgasını vuran artan bir şiddetsizlik mantığını takip eder. Modern toplumlar, cinayet ve tecavüzden kadın ve çocuklara yönelik aile içi şiddete ya da sıradan bir bar kavgasına kadar, fiziksel şiddete gitgide daha da tahammülsüz hale geliyor.[30] Elbette tüm bu eylemler hâlâ gerçekleşiyor. Ama modern işbirliği yapıları evcilleştirici/uygarlaştırıcı etkisini burada da gösteriyor, şiddet eylemlerinin ve bunlara karşılık gelen savaşçı onur ve intikam etiğinin yerini yavaş yavaş daha az şiddet içeren davranış kalıpları alıyor.

Toplumların şiddet davranışlarına ne ölçüde yatkın olduğu ve şiddetin anlaşmazlıklarda bir çözüm aracı olarak ne kadar kabul gördüğü genellikle sosyoekonomik nedenlere bağlıdır. Farklı ekonomik yapıların şiddet davranışlarının sıklığı ve toplumsal kabulü üzerindeki etkileri bugün de gözlenebilmektedir.[31] ABD'nin güney eyaletlerinde, onur kültürünün sosyopsikolojik kalıntıları varlığını sürdürmektedir: Güneyliler hakaret ve tahriklere (ortalama olarak) daha sert tepki vermektedir, cinayetler ve bar kavgaları daha sıktır ve şiddetin mazur görülmesi veya anlayışla karşılanması daha muhtemeldir. Sanılanın aksine, bunun nedenleri iklimsel değildir (iklim sadece dolaylı olarak etkilidir). İnsanlar sırf sıcak başına vurdu diye kavga etmez. Şiddet içeren davranışlar daha ziyade, hayvancılığa ya da (ABD'nin daha kuzey bölgelerinde olduğu gibi) tarıma dayalı bir ekonominin, katılımcılarının itibar yönetimiyle ilgili farklı talepleriyle bağlantılıdır: Bir sığır sürüsü az çok hızlı bir şekilde ve tek seferde çalınabilir ama tarla ve çiftliklerde bu mümkün değildir (en azından o kadar kolay değildir). Bu yüzden, sığır yetiştiricisi bireylerin, geçim kaynağını güç kullanarak korumaya hazır olduğunu zamanında ve ikna edici bir şekilde açıkça belirtmesi önemliydi. Bu durum söz konusu ekonomi biçiminin geçmişte çok daha yaygın olduğu güney eyaletlerinde geriye, etkisini bugün de sürdüren ve ancak modernleşmeyle yavaş yavaş yumuşatılabilen bir onur kültürü bırakmıştır.

Sessiz Devrim

Ahlaki ilerleme nelerden oluşur ve nasıl gerçekleşir? 20. yüzyılın ikinci yarısında, modern toplumların yavaş yavaş muhafazakâr yapılardan ilerici yapılara geçtiği bir ahlaki dönüşüm süreci başladı.

Bu dönüşüm, baskı ve ayrımcılıktan kurtuluşu destekleyen *özgürleştirici* değerlere verilen önemin artmasından ibaretti. Geleneksel yönelimlerin yerini seküler yaklaşımlar alıyor; öncelikler maddi güvenlik kaygısından bireysel özerklik, kendini ifade etme ve siyasal liberalleşmeye doğru kayıyordu. Söz konusu gelişmeler her şeyden önce eşcinselliğin ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin artan kabulünde; ifade ve düşünce özgürlüğüne, sosyal bağımsızlığa, konformist olmamaya, eğitime ve kişisel yaratıcılığa verilen değerdeki artışta kendini gösterir.[32]

Teknolojik-ekonomik olarak gelişmiş bilgi toplumları birkaç onyıldır bireysel çeşitliliğe ve siyasal özgürleşmeye daha çok değer veriyor. Bu eğilimler bölgeden bölgeye değişmekle beraber esasen küreseldir. Dünya Değerler Araştırması (World Values Survey) 1981'den beri, bu değişen değer örüntülerinin farklı kültürel bölgelerde ne kadar görüldüğünü ölçüyor. Romanya veya Afganistan gibi ekonomik açıdan daha yoksul ve siyasi açıdan daha baskıcı rejimlerle Norveç, ABD, Avustralya veya Hollanda gibi daha ilerici ülkeler arasında değer yönelimlerinde hâlâ büyük farklılıklar görülse de –özellikle Sahra'nın güney bölgelerindeki birkaç istisna dışında– trend hep aynı özgürleştirici değerler yönünde ilerliyor.[33]

ABD'li siyaset bilimci Ronald Inglehart bu gelişmeleri "sessiz devrim" olarak tanımlıyor.[34] Peki bu süreç devam edecek mi? İnsanlar yaşlandıkça daha muhafazakâr hale geldiğinden, böyle ilerici kazanımların yaşlanmanın etkilerine yenik düşeceği endişesi var. Ama bu endişe yersiz görünüyor: Liberalleşme, özgürleşme ve hoşgörü arzusu, insanlar yaşlandıkça muhafazakâr görüş ve değerleri yeniden keşfettiği için yavaş yavaş tersine dönmez. Bugüne kadarki her bir nesil, ayrı ayrı ve son evrelerine kadar ele alındığında, gitgi-

de daha ilerici hale gelmiştir; bireyler tek tek ele alındığında yaşlılıkta kısmen tekrar gelenekselliğe meyletse bile, her nesil genel olarak bir öncekinden daha ilericidir. Bu da ilerici yönde genel bir küresel eğilim yaratır.[35]

Bu dinamiğin temel itici güçleri sosyopolitik istikrar ve ekonomik refahtır. Peki neden? Refah ile ilerici değerler arasındaki bağ nereden geliyor? Muhtemelen farklı değerlerin "marjinal fayda"sıyla, yani kişinin bir malı edinerek veya tüketerek elde edebileceği faydayla ilgilidir bu: Bir elmanın değeri, kişinin halihazırda bir veya yüz elmaya sahip olması ya da hiç elmasının olmamasına bağlı olarak değişir. Siyasi çalkantı ve ekonomik belirsizlik koşullarında ekonomik iyileşmelerin ve istikrar sağlayan geleneksel değerlerin marjinal faydası o kadar yüksektir ki özerklik, özgünlük, özgürlük ve kendini gerçekleştirmeye (henüz) yer yoktur. Bir kültürel bölgede refah ve güvenlik arttıkça ekonomik kaynakların marjinal faydası azalır, böylelikle bir yerden itibaren özgürleştirici değerlerin marjinal faydası nispeten ağırlık kazanmaya başlayıp sonunda "kanun ve düzen" görüşlerinin marjinal faydasını aşmaya başlar. Her insan özgürlük ve özerklik peşindedir – ama bu değerler ancak göreceli önemleri yeterince arttığında gerektiği kadar güçlü bir biçimde talep edilirler, işte o zaman statükoyu korumak isteyen güçlü elitler bile gerçekleştirilmelerini erteleyemez.

Kirli Para

Yirminci yüzyılın ortalarından itibaren modernliğin ilerleme dinamiklerini her şeyden önce yeni sosyoekonomik değişimler harekete geçirmişti. Eşitlik, kapsayıcılık ve özgürlük gibi özgürleştirici değerler ancak nispi ekonomik güvence ve siyasi istikrar koşullarında kendini gösterebilmiştir.

Paranın insanı mutlu etmediği, genel kabul gören ama aslında hiç de doğru olmayan görüşlerden biridir. Bu görüşü genellikle parayı dert etmek zorunda olmayanların kabul ettiğinden kuşkulanmamak elde değildir. Yüksek alçı tavanların altında kirli paraya aşa-

ğılayarak bakmak kolaydır; rutubetli kil kulübelerde aç bir karınla, maddi kaynakların iyi beslenen masa başı teorisyenlerine göründüğü kadar vazgeçilebilir olup olmadığı tartışmalıdır.

1970'lerden itibaren nihayet refah ve mutluluğun gerçekten de birbirinden bağımsız olduğunu gösteren güvenilir ampirik kanıtlar elde edilmiş gibi görünüyordu. Adını ABD'li ekonomist Richard Easterlin'den alan Easterlin Paradoksu, bir ülkedeki zenginlerin yoksullardan daha mutlu olma eğiliminde olduğunun ama daha zengin ülkelerdeki insanların daha yoksul ülkelerdeki insanlardan genel itibariyle daha mutlu olmadığının keşfedilmesiyle ortaya çıkmıştır.[36] Dünyanın en zengin ülkelerinden biri olan Danimarka'da, zengin insanların mutluluk düzeylerini 1 ile 10 arasında 8 puanla, daha yoksul Danimarkalıların ise 6 puanla değerlendirdiğini; buna karşılık GSYH'ye göre dünyanın en yoksul ülkesi Burundi'deki (nispeten) en zengin insanların 4, en yoksulların ise 2 puanla değerlendirdiğini gösteren bir veri yoktu. Görünüşe göre refah seviyesi düştükçe insanların yaşam memnuniyeti de sürekli düşmüyordu. Peki ama bu nasıl olabilir? Zenginlik insanları mutlu eder mi etmez mi?

Easterlin, bu rahatsız edici keşfini, kişinin kendi mutluluğuyla ilgili öznel değerlendirmesinin kıyaslamalı düşüncelere dayanmasıyla açıklamıştır. İnsanlar kendilerini kıyasladıkları kişilerden *daha mutlu* olduklarında, kendilerini mutlu hisseder – aynısı mutsuzluk için de geçerlidir. Easterlin'in araştırmalarında, mutlak refah düzeyinin, en azından yıllık gelirde yaklaşık 20 bin ABD dolarının üstüne çıkıldığında pek fark yaratmadığı görülmüştür. Bu miktar aşıldığında, daha çok para insanları daha mutlu etmemiştir.

Yıllık 20 bin dolar gelir, kişinin küresel düzeyde en zengin insanlar arasına girmesi için yeterlidir. Dolayısıyla Easterlin Paradoksu, dünyanın en fakir bölgelerinde refah düzeyinin ciddi ölçüde artırılmasının zahmete değmeyeceğini göstermez kesinlikle. Kıyaslamalı değerlendirmelerin kişinin yaşam memnuniyeti üstünde şaşırtıcı derecede güçlü bir psikolojik etkisinin olduğu doğrudur. Biz insanlar sosyal varlıklarız ve kendimizi başkalarıyla kıyaslamanın refah algımız üstünde gerçek bir etkisi vardır. Bununla beraber, yeni

veriler Easterlin Paradoksu'nun orijinal haliyle geçerli olmadığını göstermiştir. Mutluluk hissi, 500 bin ile 550 bin dolar arasında, 50 bin ile 100 bin dolar arasında olduğundan çok daha az farklılık gösterir. Bu da gayet iyi bilinen, azalan marjinal fayda olgusudur ve bir paradoks değildir. Mevcut verilere daha yakından bakıldığında, artan refah ile artan yaşam memnuniyeti arasında çok güçlü bir pozitif korelasyon olduğu görülmektedir.[37] Britanyalı-Amerikalı ekonomist Angus Deaton'a göre, gelirdeki her 4 kat artış, 1 ile 10 arası ölçekte, mutlulukta 1 puanlık artışa yol açmaktadır.[38] En fakir ve en zengin ülkeler arasında çok büyük farklılıklar olduğundan, bunun ciddi bir etkisi vardır. En zengin ülkelerde ortalama mutluluk seviyesi 8, en fakir ülkelerde ise yaklaşık 3'tür. Gelişmiş ülkelerdeki daha zengin insanlar hayatlarından daha memnundur, daha sağlıklıdır, daha yüksek bir yaşam kalitesine ve daha iyi yaşam imkânlarına sahiptir – kısacası daha mutludur.

İstisnalar her zaman vardır. Ebenezer Scrooge zengin ama cimri ve huysuzdur, Küçük Tim ise fakir ve hastalıklıdır ama hep neşeli ve güler yüzlüdür.* Bununla beraber, para –ortalama olarak– insanları mutlu eder. İstatistiksel anlamda ortalama olarak yaşam memnuniyeti için paranın *yeterli* olduğu anlamına gelir bu, *zorunlu* olduğu anlamına değil, zira ortalama olarak insanların gayet memnun hissetmediği zengin ülke yoktur ama insanların nispeten düşük gelirlerine rağmen nispeten yüksek düzeyde memnuniyet bildirdiği nispeten fakir ülkeler de –özellikle Güney Amerika'da– vardır. Bir insanın ne kadar mutlu olduğunu nesnel ölçütlerle kesin bir biçimde asla tespit edemeyeceğimiz doğru olabilir ama iyi bir yaşam için neyin gerekli olduğuna dair bazı sağlam ipuçlarına sahibiz. Hiç kimse aç kalmak, çocuklarının yasını tutmak, ağır ve yıpratıcı bir işte çalışmak ya da siyasi zulme maruz kalmak istemez. Aksini iddia eden, nedenlerini de sunmalıdır.

Gelişmiş ülkelerde artan refah iki tip ahlaki ilerlemeye neden olur. Bir yandan, insanların daha iyi durumda olmaları başlı başına

* Charles Dickens'ın *Bir Noel Şarkısı* romanının baş karakterleri. –*ç.n.*

bir ilerlemedir. Daha mutlu ve sağlıklı bir dünyanın, daha fazla acı ve hastalığın olduğu bir dünyaya yeğleneceğini kabul etmek için yararcı olmak gerekmez. Ayrıca zenginliğin artması yoksulluk fenomenine duyarlılığın artmasına yol açar.[39] Herkes yoksul kaldığı sürece, bunun esef verici ama esasen önlenebilir ve mücadeleye değer bir durum olduğuna dair bir farkındalık oluşmaz. Modern toplumlardaysa yoksulluk sorununu bilimsel olarak inceleyen ve teknolojik, siyasal ya da yardımsever çalışmalarla en aza indirmeye çabalayan milyonlarca insan vardır. Mutlak yoksulluk diye tanımlanan – kişinin günde sadece 2 ABD doları ile geçinmek zorunda olduğu– durumdaki insanların sayısı son birkaç onyılda (günümüz standartlarına göre değerlendirildiğinde) yüzde 90'dan yüzde 10'un altına düştü.[40] Bu sınır değerinin geçerliliği tartışılır olsa da, Sanayi Devrimi'nden önce hemen herkesin yoksul olduğu, bugün ise olmadığı, açık bir olgudur.[41] Son zamanlarda özellikle Çin ve Hindistan'da, sosyopolitik patlama gücü kendini göstermeye başlayan şaşırtıcı ilerlemeler kaydedildi. Özgürlük ve kapsayıcılık gibi özgürleştirici değerler buralarda da yavaş yavaş kendini duyurmaya başladı.

Modern –özellikle de gelişmiş kapitalist– ülkelerde yaşamın her zaman zihinsel-ruhsal yoksullaşmaya yol açtığı ve bu ülkelerin maddi açıdan kaygısız ama içten içe tükenmiş, nihilist-depresif ya da zihinsel refahlarını Faustvari bir pazarlıkla göz alıcı oyuncaklarla takas etmiş ızdırap çeken insanlardan oluştuğu iddiası da uzun zamandır dolaşımda olan efsanelerden biridir.[42] Kültür eleştirmenleri, kapitalizmde görülen maddi ilerlemenin inkâr edilemeyeceği, ama bu ilerlemenin depresyon, çeşitli fobiler veya genel bir yaygın varoluşsal kaygı gibi psikopatolojik fenomenlerde eşzamanlı bir artışla pahalıya mal olduğu fikrine körkütük âşık olmuş gibi görünüyor. Gerçekte ise veriler, depresyon tanılarındaki artışın depresyon *vakalarının* artışından değil, neredeyse tamamen depresyon *tanılarının* artışından kaynaklandığını, dolayısıyla bu bakımdan da aslında haberlerin iyi olduğunu gösteriyor. Hayat her zaman zor, zahmetli ve sıkıntılı olmuştur ama psikolojik sorunların en iyi ihtimalle küçümsenip, çoğunlukla örtbas edildiği veya kişisel bir kusur sayıldığı

eski zamanların aksine, 20. yüzyılda insan ruhunun kırılganlığına yönelik duyarlılığın yanı sıra terapi seçenekleri ve çözüm önerilerinde bir artış görülmüştür. Psikolojik hastalıklar görünür kılınıp tedavi edilmektedir – bu da olumsuz değil olumlu bir gelişmedir.

Genişleyen Daire

Rahip Dr. Martin Luther King'in insanlığa hayallerini anlatmasından birkaç dakika önce, ufak tefek genç bir adam Lincoln Anıtı'nın önünde kurulan kürsüye çıkmıştı. O gün çoğu insan gibi Joachim Prinz de yakasına, beyaz ve siyah bir elin dostça bir kararlılıkla birbirini kavradığı ve şu sözlerle çevrelendiği küçük bir amblem takmıştı: İş ve Özgürlük için Washington Yürüyüşü, 28 Ağustos 1963.

Prinz, altı mikrofona belirgin bir yetkinlikle konuşuyordu: Berlin-Mitte'de Oranienburger Straße'deki sinagogun hahamıydı, genç yaşlarda ilham verici bir vaiz olarak ünlenmiş ve 1937'de Almanya'daki Yahudiler için gitgide daha da tehdit edici hale gelen yaşam koşullarından sonuçlar çıkarmıştı. ABD'ye gitmeden kısa bir süre önce verdiği veda vaazına binlerce kişi katılmıştı; aralarında, Berlin Güvenlik Servisi'nin Yahudilere özel bölümünün (Bölüm II 112) yöneticisi de vardı: Adolf Eichmann. Bir Amerikalı, bir Yahudi ve Amerikalı bir Yahudi olarak Joachim Prinz şimdi de Washington'da hepimizin komşu olabileceğimizi; sessizlik, kayıtsızlık ve pasifliğin en uygar olduğu varsayılan ulusları bile nefret ve bağnazlığın sebep olduğundan daha aşırı uçlara götürebileceğini hatırlatıyordu.

Yaklaşık elli yıl sonra, 2011 sonbaharında, Prinz'in torununun ofisinde oturuyorum. New York Şehir Üniversitesi'nde felsefe profesörü olan Jesse Prinz, küçüklüğü yüzünden telefon kulübesi diyor buraya şaka yollu; ama Manhattan'da, özellikle de kamu tarafından finanse edilen Şehir Üniversitesi için oldukça kıymetli bir yer. Ahlakın kökenleri hakkında konuşurken –misafir bir doktora öğrencisi olarak dinleme eğilimindeyim– merhamet ve empatinin neden çoğu zaman şüpheli ve hatta yanıltıcı pusulalar olabileceği konusu açılıyor. Merhamet çabuk tükenir, kolay saptırılır, tarafgirdir ve yalnızca

en yoğun etkilere duyarlıdır.[43] Stalin'in "Bir kişinin ölümü trajedidir, bir milyon kişininki ise istatistik" dediği rivayet edilir, merhametimizin düsturu da bu gibi görünüyor: Yalnızca birkaç kişiyi, yalnızca tanıdığımız ve sevdiğimiz kişileri önemseriz. İnsanların çoğuna karşı kayıtsızızdır. Peki bunu kabullenmek zorunda mıyız?

Yirminci yüzyıldaki ahlaki ilerlemenin özünün ya da geç modernliğin tanımlayıcı ahlaki dönüşümünün ne olabileceğine dair bir dizi önerme vardır ama temel motiflerden biri, her insanın hak ettiği, her insana içkin; din, ten rengi ya da köken fark etmeksizin dokunulmaz olan, evrensel bir haysiyettir. Ahlak felsefesinde, ahlaki ilerlemenin tarihi genellikle "genişleyen ahlak dairesi"nin tarihi olarak anlatılır.[44] Bu fikre göre, ahlaki statü, uzun zaman boyunca (ve bugün de) çok küçük bir elit toplumsal gruba tahsis edilmiştir. Toplumun eşdeğerli bir üyesi olarak tanınmak, bir toplumdaki tüm hak ve imkânlardan yararlanabilecek kişiler arasında yer almak, belirli bir cinsiyette, yaşta, etnik gruba veya dine mensup olan ve belirli bir sosyoekonomik statüye sahip bireylerin ayrıcalığı olmuştur. Son bin yılın neredeyse tüm toplumlarında rastlanabilecek bir olgudur bu. Ahlaki statü ayrıcalığı, yere ve döneme bağlı olarak Atinalı tam vatandaşlara, aristokrasiye, reislere, mandarinlere, Brahminlere, kapitalist burjuvaziye veya mali açıdan bağımsız *üst sınıfa* mahsus tutulmuştur. Kadınlar, çocuklar, işçiler, köylüler, yoksullar, hastalar, göçmenler, paryalar, azınlıklar ve muhalifler ahlaki statüleri inkâr edilen, asgariye indirilen, ihlal edilen, unutulan veya görmezden gelinen, en iyi ihtimalle ikinci sınıf bireylerdi.

ABD'li filozoflar Alan Buchanan ve Russell Powell, genişleyen ahlak dairesini "kapsayıcı bir anomali" diye nitelemiştir.[45] *Kapsayıcıdır* çünkü daha önce dışlanan insanların, istenen ahlaki tanınma alanına erişimleri gitgide artmaktadır ve *anomalidir* çünkü böyle bir girişim insanlık tarihinde tam bir istisnadır – ahlaki statü daha önce hep *çok az sayıda* insanın ayrıcalığı olmuştur.

Modernliğin başlangıcına damgasını vuran ahlaki devrimlerle beraber, ahlaki statü dairesine erişim kısıtlamaları peyderpey yumuşatılmış ve bu daire –elbette adım adım ve sinir bozucu bir yavaşlık-

la– gitgide daha da büyük grupları kapsayacak biçimde genişlemiştir. Cinsiyetler, ırklar ya da sınıflar arasındaki ahlaki keyfi sınırlar ve bunun sonucunda ortaya çıkan dışlama, ayrımcılık, sömürü, baskı ve marjinalleştirme biçimleri artık en azından teoride ortadan kaldırılacaktır. Böyle tesadüfi özelliklere bakılmaksızın her insan eşdeğer bir ahlaki özne olarak tanınacaktır.

Irkçılık, cinsiyetçilik ve sınıfçılık ahlaken haksız ayrımcılık biçimleri olarak kabul edilmektedir. Son zamanlarda, doğru biyolojik türe –insan türüne– ait olma fikri bile türcülük olarak tanımlanmıştır. Ahlaki statü taşıyıcısı olarak nitelendirilebilmek için önemli olan, düşünüp düşünememe ve acı hissedip hissedememedir. Bu statüyü sadece bir türe mahsus tutmak oldukça açık bir önyargıdır. Bu bağlamda, 1975'te Avustralyalı filozof Peter Singer'ın *Hayvan Özgürleşmesi* adlı kitabı yayımlanmış, bunu 1979'da Oxford Vejetaryenler Grubu olarak da bilinen Oxford Grubu'nun, tüm hayvanlar ve hissedebilen varlıklar için evrensel haklar manifestosu izlemiştir.

Esasen öncelikle en yakınlarımıza yönelik olan temel ahlaki içgüdülerimizle çelişse de, bu kapsayıcılık dinamiği özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın ardından, 20. yüzyılın çeşitli önemli yasal belgelerinde yer almıştır. Weimar Anayasası'nın 109. Maddesi hem soyluluğun kaldırılması hem de kadın ve erkeklerin yasal eşitliğiyle ilgiliydi; Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası (1949), Japonya' nın yeni anayasası (1947) ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi' nin (1948) ana teması da her bireyin haysiyetinin ve dokunulmazlığının ayrım gözetmeksizin tanınmasıdır.

Genişleyen ahlak dairesi fikrini ilk kez İrlandalı tarihçi William Lecky *History of European Morals* (Avrupa Ahlakının Tarihi, 1869) adlı eserinde dile getirmiştir. Bu dairenin yapısı halen tartışmalıdır. Bazıları ahlak dairesinin her birey için esasen kişisel –özellikle de genetik– yakınlık ilişkilerinin belirlediği eşmerkezli dairelerden müteşekkil bir yapı olduğunu düşünmektedir. Bu modele göre, ilgili özne dairenin merkezindedir: Herkes için önce kendisi gelir. Ardından ebeveynler, kardeşler ve çocuklar gelir; onların ardından büyükanneler, büyükbabalar, üvey kardeşler ve nihayetinde bireyin artık

genetik akrabalığının bulunmadığı ama dahil olduğu grupların, yani arkadaş ve tanıdıklarının yer aldığı daireye kadar devam eder. Bu alanın dışında yabancılar ve insan türünün diğer üyeleri, ardından diğer memeli türleri, hissedebilen varlıklar ve son olarak da tüm canlılar dünyası yer alır.

Bu ahlak dairesi modelinde, kabaca, akrabalık derecesi azaldıkça işbirliği eğilimimizin azaldığını söyleyen Hamilton Kuralı'ndan esinlenilmiştir.

Kişinin "ahlaki genişleme ölçeğinde" nerede yer aldığı, psikolojiye bağlı bireysel farklılıklar gösterir.[46] Bunun siyasi bir boyutu olduğu da görülür: Nispeten "muhafazakâr" bir siyasi konumdaki insanlar, kendi topluluklarına ahlaki sadakati vurgulayarak ahlaki statü dairesini daha dar çizme eğilimindeyken, siyasal liberaller tüm insanlıkla daha güçlü bir özdeşlik kurma eğilimindedir.[47] Kişinin kime tam, kime daha az kabul göstereceğini veya hiç göstermeyeceğini belirleyen çeşitli merkezcil ve merkezkaç kuvvetler söz konusudur.[48]

John Rawls 1971'de yayımlanan *Bir Adalet Teorisi* adlı eseriyle kapsayıcı tarafsızlık fikrini adil toplumsal kurumların merkezi mimari ilkesi ilan ederek onyıllar süren teorik çalışmalarının sonucunda siyaset felsefesini yeniden şekillendirmiştir. Rawls'a göre adil bir toplum, temel ilkeleri bir "bilgisizlik peçesi"nin[49] ardında seçilerek yapılandırılmalıdır: Adil toplumsal kurumlar, kişinin böyle kurulmuş bir toplumda hangi konumda yer alacağını bilmese bile tercih edeceği kurumlardır. Din, etnik köken, cinsiyet ve sosyal sınıf farklılıklarının, kişinin sahip olduğu temel özgürlükler ve erişebileceği yaşam imkânları üzerinde hiçbir etkisinin olmamasını sağlayacaktır bu. Gelir veya statüdeki toplumsal eşitsizlikler, ancak ve ancak toplumun en kötü durumdaki üyelerinin lehine olmaları halinde haklı görülebilir; örneğin, yetkin doktorların varlığı herkese fayda sağlayacağından, özel yetenek sahibi kişiler daha yüksek bir gelirle doktorluğa teşvik edilebilir.

Mevcut bir toplum çizim tahtasında tasarlanıp sıfırdan başlatılamayacağından, önceki nesillerin bize miras bıraktığı kusurlu ku-

rumları ve mülkiyet ilişkilerini tarafsızlık idealine mümkün olduğunca yaklaştırmak için bazen aktif adımlar atılmalıdır. Bu bağlamda, marjinal gruplar lehine "pozitif ayrımcılık" yükümlülüğü düşüncesini benimseyen birçok "olumlu eylem" programı uygulamaya konmuştur. John F. Kennedy'nin 1961 tarihli 10925 sayılı kararnamesiyle, ırk, inanç veya etnik köken dolayısıyla negatif ayrımcılık yapılması yasadışı ilan edilmiştir. Yasanın ilgili fıkrasına göre, bazı durumlarda da belirli mesleklerde belirli grupların yetersiz temsilini düzeltmek için, örneğin kör (başvuranın kimliğine dair bilgilerin gizlendiği) işe alım prosedürleri ya da açık kota uygulamalarıyla aktif girişimlerde bulunulmalıdır. ABD'li filozof Elizabeth Anderson bunun "entegrasyon zorunluluğuna" geçiş olduğunu düşünür: Modern toplumlar, aktif kapsayıcılık önlemleriyle, miras alınan toplumsal ayrımcılık ve ezilme biçimlerinin nihai olarak üstesinden gelmeye çalışmalıdır.[50]

Ahlak dairesinin genişlemesi, *acayip*liğin keşfiyle başlamıştı. Kültürel evrim yüzlerce yıl önce toplumların kurucu ilkesi olarak akrabalığın merkezi rolünü çözmeye başladığında, gayrişahsi prososyalliğin potansiyelini ortaya çıkardı: Yabancılar arasındaki işbirliğine dayalı, diğerkâm ve karşılıklı fayda sağlayan etkileşimleri keşfetmeye başlayan bir toplum, sonunda diğer gruplara dışlanacak, köleleştirilecek veya katledilecek şeytani ordular gözüyle bakmanın uluslararası ticaret ve işleyen bir modern devlet için aslında zararlı olduğunu fark eder. Esasen her insana içkin olan ahlaki statünün tanınması da ekonomik çıkarların güdümündedir.

Ahlak dairesinin genişlemesi önemlidir, ama sınırlı kalmaktadır: Örneğin şiddet ve cinayetin ve bunları mazur görmenin gitgide azalması ahlaki statünün yeni üyeleri kapsayacak şekilde genişlemesi olarak tanımlanamaz. Pek çok kişinin genişleyen ahlak dairesinin temel bir örneği saydığı, kadınların özgürleşmesi bile nihayetinde farklı bir dinamikten kaynaklanmaktadır. Tarihsel olarak bakıldığında, kadınların ezilmesi öncelikle ahlak dairesinden dışlanmalarına bağlanamaz, çünkü bu hiç insan yerine koyulmamalarıyla eşdeğer olurdu (elbette çoğu zaman durum buna çok yakın olmuştur).

Kadınlar hiçbir zaman ahlaki statüden tamamen mahrum bırakılmamıştır; ezilmeleri insan sayılmama modelini değil, tabi kılma modelini takip etmiştir: Kadın pekâlâ bir ahlaki öznedir, ama genellikle az çok açık bir biçimde noksanlık addedilen belirli özelliklere dayanan belirli hak ve görevlere sahip olmuştur. Cinsiyetçi ayrımcılığa karşı mücadele, örneğin daha önce ırka göre ayrılmış alanları kaynaştıran daha temel *toplumsal* entegrasyon modeline göre değil, rol entegrasyonu –kadın başhekimlerin ve kadın rektörlerin sayısının artırılması– modeline göre ele alınmalıdır. Dolayısıyla, genişleyen ahlaki aidiyet dairesi, genel bir ahlaki ilerleme tasarımı olarak yeterli değildir.

Ahlaki statü kabulünün kapsamının genişlemesi birçok ilerleme anlatısında çok ayrıcalıklı bir yer tutar çünkü yabancı düşmanlığı, ayrımcılık, dışlama, insan yerine koymama veya soykırım apaçık ve tarihsel öneme sahip ahlaki ihlalleri temsil ettiğinden, ahlaki statü ölçütlerinin her türlü genişlemesi öncelikle memnuniyetle karşılanır.

Bununla beraber, ahlak dairesinin *daralmasının* tarihin doğru tarafında yer aldığı birçok toplumsal gelişme örneği de vardır. Modern sekülerleşme dinamiği ve soyluluğun kaldırılması bu örnekler arasında sayılabilir. Liberal devlet için hiçbir şey kutsal ve hiç kimse diğerinden üstün değildir. Atfa dayalı (*askriptiv*) –liyakatten bağımsız– statü farklılıkları kaldırılmış ve (her dinin öne sürdüğü) tek kurtuluş yolu olarak tanınma iddiası reddedilmiştir.

Ahlak dairesinin daralması gereken başka alanlar da mevcuttur. Çevre aktivistleri ya da yerel halk gruplarının temsilcilerinin Yeni Zelanda'nın Whanganui Nehri gibi cansız doğa unsurlarına bir tüzel kişiliğin hak, görev ve sorumluluklarını yüklemenin iyi bir fikir olduğunu düşünmesi mazur görülebilir. Ama çevreyle sürdürülebilir ilişki sorununa daha az animistik ve panpsişik bir çözüm bulunabileceği fikrini de göz ardı edemeyiz.

Ahlak dairesinin yeniden çizilmesi genellikle rahatsız edici sonuçlar doğurur. Türcülük diye karşı çıkılan, hayvanların sömürülmesi, kötü muamele görmesi ve aşağılanması madalyonun bir yüzüyse, öbür yüzü de insan türünün bazı üyelerinin ahlaki statüsünün

inkârı olabilir. Ahlaki statü bir varlığın düşünme, planlama ya da acı çekme yeteneği gibi belirli özelliklerine bağlıysa, tutarlılık adına, hayatının başında ya da sonundaki bazı bireylerin, ahlaki aidiyetin sınır vakaları olarak sınıflandırılması gerekecektir. Uç durumlarda bazı insanlara ötanazi uygulanmasının bile ahlaki açıdan kabul edilebilir ve hatta gerekli olabileceği fikri, Peter Singer gibi bu görüşü savunan etikçilerin, engellilerin hayatını esasen değersiz gören bir tür "ırksal temizlik" propagandası yapmakla suçlanmasına yol açmıştır (en azından Almanya'da). Hiçbir biyoetikçi, iyi bilinen veya açık çıkarları hilafına kimseye zarar vermeyi düşünmez, dolayısıyla bu eleştiri kuşkusuz düpedüz saçmadır ama ahlak dairesini yeniden müzakere etmenin önünde güçlü psikolojik engellerin olabileceğini gösterir.

Ahlak dairesi tüm doğayı kapsayacak biçimde genişlemeye devam ediyor. Evsizlik korkusu antropolojik bir sabit gibi görünüyor. Doğamızın bir parçası olabilir mi? Her halükârda, bu korku ne 20. yüzyılın icadıdır, ne de modern insanın hırpalanmış ruhunun kendi kendisiyle barışabileceği el değmemiş bir doğa özlemini ana motiflerinden biri haline getiren Alman Romantizminin. Evimizi kaybetme, bir sabah bavullarını toplamak zorunda kalıp bir daha geri dönemeyen yerinden edilmiş, sürülmüşlerin arasına dahil olma endişesinin bizi içten içe rahatsız ettiği açıktır. Aslında bu endişe tamamen yersiz de sayılmaz; zira tarih ormansızlaşma, aşırı avlanma, erozyon, sulama ya da toprak verimliliği sorunları yüzünden –genellikle hızlı nüfus artışının etkisiyle– çevrelerini ekonomik taşıma kapasitesinin ötesinde zorlayarak kendi çöküşlerine neden olan toplumlarla doludur.[51]

Nüfus artışının kontrolden çıkacağı korkusu, dünya kaynaklarının sürdürülebilir kullanımına ilişkin esasen makul olan endişenin çok alçakça bir versiyonudur. Genellikle gizli ırkçılıkla itham edilir ve bu itham genellikle yerindedir, çünkü çoğunlukla dünyanın çok belli bölgelerindeki çok belli nüfusların azaltılması gerektiği söylenir. İnsan dünyada hiçbir zaman yeterince Norveçli olamayacağı izlenimine kapılıyor. Paul R. Ehrlich'in 1968'de yayımlanan *Nüfus*

Bombası adlı kitabı, yüz milyonlarca insanın kaçınılmaz ölümüne yol açacak güya eli kulağında olan küresel kıtlıkla ilgili hemen her öngörüsünde yanılan Neo-Malthusçu bir hummalı hayaldi.[52]

Aynı yıl Roma Kulübü kuruldu; 1972'de yayımladıkları, modern çevre hareketlerinin kurucu belgelerinden biri haline gelen *Büyümenin Sınırları* başlıklı ayrıntılı raporlarında bizi bu konuda uyarıyorlardı. Hemen ardından Greenpeace (1971) ve nükleer karşıtı hareket doğdu. Doğal kaynakları gitgide artan insan nüfusunu barındırmaya artık yetmeyecek aşırı kalabalık bir dünya korkusu bu kesimlerce Ehrlich'inkinden daha az kıyametçi bir irrasyonalizmle sunulur ama özü aynıdır: Dikkatli olmaz ve kökten farklı bir yol izlemezsek felakete sürükleneceğiz. Kim torunlarımızın bir gün çaresiz, perişan, aç, soğuktan donarak, umudu ve geleceği kalmamış, kokuşmuş paçavralara sarılı, dağınık küçük gruplar halinde ıssız bir çorak arazide dolaşıp kirli bir su birikintisinin son damlaları için savaştığı bir dünya ister?

Ahlaktan Arınma

Los Angeles, 1940: Bu sefer işini tam istediği gibi yapmak niyetindedir. Zaten müdahaleciliğiyle tanınan ve bir önceki yıl *Rüzgâr Gibi Geçti* ile elde ettiği başarıdan cesaret alan yapımcısı David O. Selznick'in, sanatsal vizyonunda çok büyük değişiklikler yapmasını mümkün olduğunca zorlaştırmak için, Hitchcock son filmi *Rebecca*'yı "kamerada" kurgular.[53] Bu zahmetli süreçte, genellikle olduğu gibi sonradan kurgu odasında bitmiş bir film haline getirilecek çoklukta çekim yapılmaz. "Kamerada kurgu"da, sadece nihai eser için gereken sahneler tam da nihai üründe görülecekleri sırayla filme alınır. Kayıtta gereksiz görüntü olmadığından, ne kadar acımasız olursa olsun hiçbir finansör, sanatçının nihai versiyonunu sabote edemez.

Hitchcock'un, eserine böylesine fanatik bir sadakat göstermesi, Daphne du Maurier'nin romanındaki çok önemli bir ayrıntıyı değiştirmesini daha da şaşırtıcı kılar: Romanda Maxim de Winter, ola-

ğanüstü güzel ama kibirli ve katı yürekli karısını öldürdüğünü itiraf eder. Filmde ise kadın bir kaza sonucu ölür: Ağır kanser hastası ve hayattan bezmiş olan Rebecca'nın bir tartışma sırasında iyice kışkırttığı kocası sonunda ona vurur; biraz sonra Rebecca tökezleyip düşerek kafasını ölümcül bir şekilde yaralar.

Bu değişikliğin nedeni William Harrison Hays'dir – daha doğrusu o dönemde yürürlükte olan ve Amerikan Sinema Filmleri Derneği'nin başkanlığını Hays yaptığı için gayriresmi olarak onun adıyla da anılan "Sinema Filmleri Yapım Yasası". Filmlere yönelik bu on emrin amacı, seyircinin şehvetli danslar, müstehcen hareketler ve aşırı öpüşme gibi uygunsuzluklarla rahatsız edilmesinin önüne geçmekti. (Oyuncuların, öpüşmelerini iki-üç saniyede bir kestiği eski filmlerin bu dikkat çekici özelliği, Hays Yasası'nın fiziksel yakınlaşmaya getirdiği zaman kısıtlamalarından kaynaklanır). Beyazlarla siyahlar arasındaki aşk ilişkileri –o dönemde hâlâ *miscegenation* (kelimenin tam anlamıyla "ırkların karışması") diye adlandırılıyordu– ve sövmek veya kutsallara küfretmek de yasaktı. Ayrıca, suçlulara sempati duyulmasına ve hatta yaptıklarının yanlarına kâr kalmasına izin verilmemesi gerekiyordu. Rebecca de Winter'ın filmde cinayet değil de kaza sonucu ölmesinin tek nedeni budur: Maxim ve adını bilmediğimiz ikinci karısı mutlu sona erişebilsin diye. Yirmi yıl sonra bile, dönemin izleyicisi için Hitchcock'un *Sapık* filmindeki en skandal sahne, kadın başrol oyuncusu Janet Leigh'nin şaşırtıcı erken ölümü değil, birkaç kâğıt kırpıntısından kurtulmak için kameranın önünde sifonu çekmesiydi. Böyle arsız bir müstehcenlik daha önce hiç görülmemişti.

Will Hays'in işgüzarlığına kurban giden tek efsanevi yönetmen Hitchcock değildir. Stanley Kubrick'in *Spartacus* filminin 1991'de restore edilmiş versiyonunu izleyenler, 1960'ta kesilen bir sahnede Lawrence Olivier'nin kendi sesini değil başkasının sesini duyacaktır. Görüntülerin kurtarılıp sesin kurtarılamadığı bu kayıp sahnede, Olivier'nin canlandırdığı Crassus'u, eski oyunculuk hocasının sesini mükemmel bir şekilde taklit edebilen Anthony Hopkins seslendirmiştir. Bu skandal sahnede Crassus, genç Tony Curtis'in canlandır-

dığı kölesi Antoninus'a banyo sırasında "istiridye" mi yoksa "salyangoz" mu tercih ettiğini sorar ve birini ya da diğerini tercih etmenin ahlak değil zevk meselesi olduğunu düşündüğünü açıkça belirtir. Ama kadim homoerotizmin bu kadar ihtiyatla savunulması bile Kubrick'i Hays'in sansürcülerinin elinden kurtarmaz. Dönemin püriten ahlaki duyarlılıklarını fazla zorlamamak için bu müstehcen sahnenin kesilmesi gerekir ya da Hays Yasası'nda açıkça belirtildiği gibi: "Seyircinin ahlaki standartlarını düşüren hiçbir film yapılmamalıdır."

O zamandan beri çok şey değişti. Yine de film yapımcıları ve kültür üreticilerinin hangi temel ahlaki kurallara uyması gerektiği sorusu tartışılmaya devam ediyor. Anaakım sinema salonlarında duyulan ilk "*Screw you!*" ("Canın cehenneme!" gibi bir anlama gelir) ifadesi Liz Taylor'ın ağzından 1966 tarihli *Who's Afraid of Virginia Woolf? / Kim Korkar Hain Kurttan?* filminde çıktı – her ne kadar, önce sadece İngiltere'de gösterilen versiyonda olsa da. Bu arada öncelikler bundan daha fazla değişemezdi: Hays Yasası'nı savunanlar için öncelikle toplumun beyaz püriten çoğunluğunun geleneksel ahlaki fikirlerinin temsili; hukukun, düzenin ve cinsel ahlakın sözde çöküşü hakkındaki kaygılarının sinemada tatmin edilmesi her şeyden önemliyken, günümüzün ahlaki öncelikleri, ilerici kapsayıcılık ve temsil standartları sayesinde gitgide azalan haksız ayrıcalıkların ortadan kaldırılmasına yönelmiştir. Bu nedenle, 2024 yılından itibaren Akademi Ödülü'nü kazanmak isteyen filmler, etnik, sosyal veya cinsel azınlıklara mensup bireylerin belli oranda ekranda temsilini veya yapımda yer almasını sağlamalıdır.[54]

Ahlaki normlar kültürel mirasımızın bir parçasıdır. Bununla beraber, kişi gelecekte yarardan çok zarar getireceğini düşünüyorsa, bir mirasın tamamını ya da bir kısmını reddedebilir.

Ahlaki ilerlemenin en önemli boyutlarından biri, örneğin önceden son derece kötü gözle bakılan evlilik öncesi cinsel ilişkinin zamanla daha fazla kabul görmesi gibi, hükmünü yitirmiş geleneksel ahlak normlarının *ahlaktan arındırılmasıdır*.[55] Bunun çeşitli nedenleri olabilir: Bir zamanlar söz konusu normların çözeceği varsayılan

sorun artık ortadan kalkmış ya da bu normların etkisiz, hatta zararlı oldukları kabul edilmiş olabilir. Tüm bu durumlarda, içine doğduğumuz ve o zamandan beri doğal kabul ettiğimiz ahlaki normlar repertuvarını gözden geçirmek ve –gerektiğinde– yenilemek mantıklı olabilir.

Bir norm ahlaktan arındırıldığında, artık farklı bir dünyada yaşamaya başlarız. Bir zamanlar bir filmde tuvalet göstermenin müstehcen ve neredeyse dayanılmaz ölçüde bayağı kabul edildiğini artık kitaplardan öğrenmemiz gerekiyor. Bunu *görmüyoruz* artık ve kişisel hijyenin temel yönlerinin gösterilmesini ahlaki çöküşün habercisi zanneden ahlaki histeri bize sadece gülünç geliyor.

Ahlaktan arındırma dinamiği 20. yüzyılın ortalarında güç kazanmıştır. Normların ahlaki karakterini yitirmesi tarihte hep olagelmiştir; ama bu dönemden itibaren, daha önce sapkın addedilen davranışların etik açıdan değersizleştirilmesi süreci düşünümselleşmiştir: Dikkatle ve bilinçli olarak sürdürülmektedir. Belirli davranış biçimlerinin tabu olmaktan çıkması, başkalarına zarar vermedikleri sürece isteyenlerin öyle davranabilmesi için mücadele eden toplumsal hareketler ortaya çıkmaktadır. Ahlaktan arınma, toplumun liberalleşmesi anlamına gelir.

Bu gelişmelerin genellikle büyük kişisel fedakârlıklarla savunulup uğruna mücadele edilmesi gerekmiştir. 19. yüzyılın sonunda Oscar Wilde, "adını söylemeye cesaret edemeyen aşkı" hiçbir özre ihtiyaç duymayan asil ve manevi bir şey ilan ettiğinde, "ağır ahlaksızlık" suçundan hapse atılmıştı. 1969'da New York'ta Christopher Street'teki "Stonewall Inn"de başlayan ayaklanmalardan bu yana, eşcinselliğin ahlaktan arındırılması özellikle Batı toplumlarında benzersiz bir başarı öyküsü olmuştur. Papa'nın hâlâ homofobik olup olmadığından bile emin değiliz artık.

"Sodomi" sayılan eşcinsel aşkın reddedilmesi ve geçmişte hemen hep ağır bir şekilde cezalandırılması, neredeyse tüm dünyada binlerce yıllık bir geleneğe dayanır. Bu yüzden, heteronormatif olmayan yaşam tarzlarının bu kadar hızlı toplumsal kabul görmesi daha da şaşırtıcıdır. Irkçılık gibi ayrımcılığın diğer tezahürlerinde he-

nüz görülmeyen önemli bir ilerleme kaydedilmiştir bu konuda. Bunun nedeni muhtemelen eşcinselliğin "yatay dağılımından" kaynaklanan nispeten elverişli sosyopsikolojik koşullardır.[56] Ten rengi hem sözde "ırkların" toplumsal inşasının her zaman göz önünde bulunan bir unsurudur hem de güçlü genetik bileşeniyle "dikey" bir dağılıma sahiptir, bu yüzden de ayrımcılık veya *apartheid*'a hizmet edebilir; eşcinsellik ise aksine ayrım gözetmeksizin tüm topluma dağılmıştır. Eşcinsel bireyler topluma açıldıkça, anaakım toplum her yerde, arkadaşlar, akrabalar, zenginler, fakirler, sağcılar ve solcular arasında eşcinsellerin olduğunu fark ediyor. İstatistiksel olarak, gey veya lezbiyen bireyleri reddetmek veya dikkate almamak imkânsızdır. Bu da bu insanların, henüz başarılamamış ama bir gün gerçeğe dönüşecek tam kabulünün önünü açmaktadır.

Evlilik öncesi cinsel ilişki artık ahlaki açıdan önemsiz sayılıyor ve yalnızca cinsel yolla bulaşan hastalıkların ve istenmeyen gebeliklerin önlenmesi bağlamında sorunsallaştırılıyor. Evlilik öncesi cinsel birleşmenin reddedilmesinin uzun süre bazı makul gerekçeleri olmuştur, çünkü güvenilir doğum kontrol yöntemlerinin ve evlilik ilişkisi dışında da çocukların ve talihsiz annelerinin asgari bakımını garantileyecek modern sosyal güvenlik ağlarının olmadığı dönemlerde, ahlaksızlık damgasının caydırıcılığı baskıcı ama bazen de yararlı bir toplumsal kontrol aracıydı. Bu durum özellikle kadınları etkiliyor, en azından yarı yarıya işin içinde olsalar da babaların rolü pek önemsenmiyordu.

Seks işçiliğinin gitgide ahlaktan arındırılması da bu bağlamda yer alır. Ahlak doğal arzu ve istek de tanımaz, insan nesillerini aptalca normların çelik gibi sert kabuğuna katlanmaya mahkûm edebilir: "Şimdiki neslin, Dünya Savaşı'na kadar Avrupa'da fuhuşun muazzam yaygınlığı hakkında neredeyse hiç fikri yok. Bugün büyükşehirlerin sokaklarında fahişelere, otoyollarda atlara rastlandığı kadar nadir rastlanıyor, oysa o zamanlar kaldırımlar satılık kadınlardan geçilmezdi, onlardan kaçmak onları bulmaktan daha zordu."[57] Stefan Zweig, *Dünün Dünyası*'nda, insanın cinselliği "ahlakın çiftesiyle"[58] görmezden gelinmeye, bastırılmaya ve yasaklan-

maya çalışıldığında ortaya çıkabilecek istenmeyen yan etkileri ölçülü bir ironiyle anlatır.

Zweig daha ilkokul öğrencisiyken, sonradan Freud'un da teyit edeceği üzere, doğal içgüdülerin kolayca bastırılamayacağını fark etmişti; sonuçta içgüdüler haklarını daima alır. Sanki yiyecek ve virüslerin varlığını insanlardan gizleyerek açlık ve hastalıkla mücadele edilebilirmiş gibi, 19. yüzyıl, özellikle de kadınların cinselliğini ahlakileştirmeye ya da en azından inkâr etmeye çalıştı. Sonuç: Zweig'a göre, neredeyse her genç erkeğin "seyyar sokak fahişelerinin" birinden frengi kapacağım diye ödü kopuyordu; bu o kadar aşağılayıcı, uzun süreli ve tedavisi o kadar etkisiz bir hastalıktı ki yakalananların çoğu teşhis koyulduğunda hemen tabancasına sarılıyordu. Peki ya "sokak fahişeleri"? Hem yoksulluk, hastalık ve sömürüye hem de telafisi mümkün olmayan toplumsal dışlanmaya yol açan bu zehirli durumdan hemen her zaman çok daha fazla zarar gördüler.

Yüzyılın başındaki Avrupa toplumu histerik ve aşırı katı ahlak anlayışıyla, zararsız insani eğilim ve arzuları ayrı odalara sürgün ederek bu yarayı kendi kendine açmıştır. Cinsiyetçi dar görüşlülüğün erdem ve terbiyeyle karıştırılması onlarca yıl boyunca psikososyal tahribata neden olmuştur. Zweig –her ne kadar okur 1920'lerin ahlaki hoşgörü ve özgürlük ortamının yakında *mazi* olacağını bilse de– kendisinden sonraki neslin genç erkek ve kadınlarının cinsiyetler arası ilişkiyi yeniden tanımlamalarına izin veren özgürlük ve normalleşmeyi etkileyici bir itinayla betimliyor.

Adam Smith, kamusal alanlarda söylenen şarkı için para almanın doğru olmadığını düşünüyordu: Bunu bir tür "kamusal fahişeliğe"[59] benzetiyordu – zaten zor durumda olan müzik endüstrisi için pek iyi bir haber sayılmaz. Batı felsefesi, Aristoteles ve Aquinolu Tommaso'nun "tefecilik" olarak gördüğü, ücret karşılığı borç verilmesini reddeden uzun bir geleneğe de sahiptir. Sigorta şirketleri ilk hayat poliçelerini sunmaya başladığında, insan hayatının metalaştırılmasına karşı öfkeli bir protestoyla karşılaşmıştı. Ekonomistler, bir koca için en uygun hayat sigortası miktarının, kocasının işten

eve canlı gelip gelmemesine karısının ne kadar kayıtsız kaldığına bağlı olduğu şakasını bugün de yapmaktadır. ABD'de kürtajın ahlaki statüsüne ilişkin tartışmalar devam ediyor. Diğer gelişmiş ülkelerin neredeyse hepsinde ise kürtaj, 1971 yılında Alice Schwarzer'in başlattığı ünlü "Kürtaj yaptırdık!" kampanyası gibi kamusal etkiye sahip adımlar sayesinde büyük ölçüde tıbbi bir mesele haline gelmiştir.

Bir erkeğin kişisel onurunu savunması gibi eski ahlaki kavrayışlar da yok olmuştur. Üst düzey bir ABD'li politikacının karıştığı (muhtemelen) son ölümcül düello 1804'te gerçekleşmiştir.[60] Oğlu daha önce aynı yerde bir düelloda öldürülen Alexander Hamilton, o sabah Manhattan'dan Hudson Nehri'ni geçerek New Jersey Weehawken'in batı kıyısına doğru, uzun süredir düşmanı olan ve o gün kendisine meydan okuyan Aaron Burr ile buluşmak üzere yola çıkmıştı. Yardımcısı Nathaniel Pendleton'ın eşlik ettiği Hamilton, muhtemelen rakibinin canını bağışlamayı planlamıştı. Hamilton'ın atışı Burr'u kıl payı ıskalayıp arkasındaki bir ağacın dalını kırdı; Burr'un çok daha az bağışlayıcı karşılığı Hamilton'ın karnına isabet ederek birkaç kaburga kemiğini ve organını parçaladı. Hamilton ertesi gün yaralarına yenik düştü.

Düellolar o dönemde beyefendiler arasında onur ve itibarı yeniden tesis etmek için hâlâ popüler olsa da, bir süredir yasadışıydı ve Burr kısa bir süre sonra cinayetle suçlandı ama herhangi bir duruşma yapılmadı. Her halükârda, ikisi de hem siyasi hem de kişisel sebeplerle uzun süredir devam eden anlaşmazlıklarının kendilerine başka bir seçenek bırakmadığını hissetmişti. Bu gibi durumlarda ahlaki "terbiye", kişinin hayatını talihin ve düşmanın tabanca kullanma becerisinin insafına bırakmasını gerektiriyordu.

Peki gereksiz normlar nasıl çoğalıp yayılabiliyor? İşlevsiz normların kendiliğinden ortadan kalkmamasının çeşitli nedenleri olabilir. Avustralyalı filozof Kim Sterelny bu tür durumları tanımlamak için ABD askeri jargonundan bir tabire başvurur: *SNAFU – situation normal, all fucked up* (durum normal, her şey berbat).[61] Birçok durumda, bir zamanlar yerleşik hale gelen norm ve tabular, toplum "ço-

ğulcu kayıtsızlık"[62] içinde olduğu için varlığını sürdürür. Pek çok aile kızlarının cinsel organlarına zarar vermemeyi tercih etse de, hatalı bir şekilde bu konuda yalnız olduğuna inanır. Bu durum eğitim yoluyla düzeltilir düzeltilmez norm aşınabilir. Ya da sıklıkla görülen bir "ilk olma" sorunu söz konusudur: Kimse herkesin uyduğu bir normu ilk terk eden olmak istemez. Ya da bir norm büyük ölçüde zararlı veya anlamsızdır ama bu normu ayakta tutmak güçlü elitlerin ve çıkar gruplarının işine geliyordur.[63]

Ahlaktan arındırma, yani belirli eylemlerin ahlaken nötrleştirilmesi, modern toplumlardaki yaşamın doğal bir sonucudur. Kültürel muhafazakârların günümüzde değerlerin çökmesiyle ilgili takıntıları tamamen yersiz değildir: Ahlaki normlar ve değerler parçalanmakta, aşınmakta ve yok olmaktadır. Ama bu genellikle iyi bir haberdir –dolayısıyla kültürel muhafazakâr kaygı esasen yersizdir– çünkü değerlerin ahlaktan arınması toplumun özgürleşmesi ve külfetli kısıtlamalardan kurtulması anlamına gelir. Bu kaçınılmazdır çünkü toplumların sosyokültürel evrimi yeni işbirliği biçimleri üretir. Gelişmiş toplumlar, sırf üye sayıları nedeniyle bile çeşitlilik arz eden toplumlardır ve çok sayıda "yaşama deneyinin" (*experiments in living*) mümkün olduğunu kanıtlayan yaşanmış bir çoğulculuk, geleneksel normların otoritesini zorunlu olarak zayıflatır çünkü pratikte bu normların çoğunun nihayetinde keyfi olduğunu gösterir.

Pek çok durumda, hem yanlış şeyleri ahlaktan arındırmamak hem de doğru şeyleri *ahlakileştirmek* gibi birbirini tamamlayan iki zorluk ortaya çıkar. Ahlakileştirme öncelikle psikolojik bir fenomendir.[64] Kişinin bir davranışla ilgili ahlaki yargısını değiştirmesi ve örneğin belirli bir eylemi artık daha katı veya daha yumuşak bir biçimde yargılaması değil, bir eylemin ilk kez ahlaki açıdan önemli bir mesele olarak algılanmasıdır. Bu bazen sigara örneğindeki gibi bireysel olarak zararlı davranışları azaltmak için, bazen de et tüketimi örneğindeki gibi doğrudan ahlaki nedenlerle gerçekleşir.

Ahlakileştirme her zaman var olmuştur. Doğru şeyleri ahlakileştirmek için gösterilen bilinçli çaba ise yenidir. Örneğin "uçuş ayıbı" (*flight shame*) terimi, hava yolculuğunun doğal bir mesele ya da sta-

tü sembolü olmaktan çıkarılması ve bireysel rahatlık uğruna gezegeni tahrip eden yıkıcı bir tüketici davranışı olarak damgalanması girişimini ifade eder.

Ahlaki ilerleme, kötü, zararlı, gereksiz ya da haksız norm ve değerler etkisiz hale getirildiğinde gerçekleşir. Ahlaktan arındırma süreçlerinin özü budur. Ama bunun tersi de bir o kadar önemlidir: İlerleme, daha önce yanlış bir biçimde ahlaki önem taşımadığı varsayılan davranışların ilk kez zararlı, saldırgan, adaletsiz, ayrımcı veya sorunlu görünmeye başlamasıyla da ortaya çıkabilir. Çok uzun zamandır göz ardı ettiğimiz şey neydi? Sonunda kendimizden ve birbirimizden nefret etmeden bunu nasıl görünür kılabiliriz?

Yedinci Bölüm

5 YIL

Siyasi Olmayan Hususlar

Tufandan Sonra Yangın mı Var?

1965, Amerikan İç Savaşı'nın sona ermesinin ve köleliğin kaldırılmasının yüzüncü yıldönümüydü. "Yüz yıllık özgürlük!" kutlanıyordu ama ABD'li yazar, entelektüel ve sivil toplum aktivisti James Baldwin kutlamalarla ilgili şöyle diyordu: "Bu ülke özgürlüğün yüz yılını yüz yıl erken kutluyor."[1]

Ona katılmamak elde değil. Emmett Till'in şişmiş cansız bedeni toprağa verileli henüz on yıl olmuştu; annesi oğlunun linç edilerek öldürülmesini teşhir etmek için cenazesini açık bir tabuta koydurmuştu; Stormé DeLarverie'nin 28 Haziran 1969'da Manhattan'daki Stonewall Inn'in önünde onu taciz eden polise atacağı ilk yumruk ise henüz gelecekteydi. James Baldwin, ABD'nin *Bağlılık Yemini*'nde de yer alan "herkes için özgürlük ve adalet" talebinin kısa zamanda tatmin edici bir şekilde yerine getirilememesi halinde, sivil toplum hareketlerinin tufanının ardından bir noktada yangın çıkacağından korkuyordu. Dünyanın başka bölgelerinde de özgürlüksüzlüğün sözde sonu erkenden müjdelenecek, bazıları bu müjdenin sinik ve kör olduğunu düşünecekti.

Aradan geçen elli yıldan fazla zamanda, modern toplumlar herkes için özgürlük ve eşitlik vaatlerini tekrarladı: Hiç kimse köken veya ten rengi gibi tesadüfi farklılıklar yüzünden zarar görmeyecek, cinsiyeti veya dini nedeniyle ayrımcılığa uğramayacak, dışlanma-

yacak ve haklarından mahrum bırakılmayacaktı. Bu toplumlar baştan aşağı *kapsayıcı* olacak, herkesi kucaklayacak, herkese eşit imkânlar ve eşit fırsatlar sağlayacak, herkes kölelik ve baskıdan kurtulacak, savaş ve soykırım dehşeti son bulacaktı. Bu ahlaki vaatleri yerine getirmeyi gerçekten başarabildik mi?

Ayrımcılık, dışlama ve marjinalleştirmenin yasal biçimlerinin kademeli tasfiyesi ile her insanın temelde eşit ve haysiyet sahibi olduğu bilincinin artmasının liberal bir toplum düzeniyle birleşerek nihayetinde herkes için gerçekten toplumsal, siyasal ve maddi eşitliği sağlayacağı umudu henüz gerçekleşmedi. Yetişmekte olan nesil bu hayal kırıklığının farkında ve bunun yarattığı sabırsızlıkla dayanışıyor. Yeni bir yaklaşım arıyorlar; arzu ettikleri kazanımlar özgürlük ve –Martin Luther King'in bir zamanlar ifade ettiği gibi, insanların derisinin rengine göre değil yalnızca karakterine göre değerlendirildiği– fırsat eşitliği ile sınırlı değil.[2] Çözümü tamamen farklı bir yoldan; iddialarını ve taleplerini savunan, hayal kırıklıklarını nihayet gidermeye çalışan kolektif kimlikleri ve grup aidiyetlerini özellikle vurgulayarak arıyorlar.

Toplum sözleşmemize hem sosyoekonomik eşitlik hem de bireysel özgürlük vaadini dahil ettik. Bu ikinci vaat, ilkinin asla tam olarak gerçekleştirilememesine neden olur. Mevcut kültürümüz liberal-çoğulcu olduğundan, çoğunluğa ve devlet aygıtlarına karşı bireye son derece güçlü savunma hakları tanımak zorundadır. Modernliğin ahlaki-siyasal altyapısına işlemiş olan bu liberalizm, eşitlik vaadinin sıkı bir devlet müdahalesi yoluyla nihayet yerine getirilmesini imkânsız kılar. Aslında ırkçılığın ve toplumsal adaletsizliğin tasfiyesi zor değildir: Tek yapmanız gereken, kimin kimle arkadaş olması, nerede yaşaması, kimi sevmesi gerektiğini yasalaştırmak ve tüm serveti yeniden bölüştürmektir. Eşitlik ideali böylelikle yerine gelecektir.

Bireysel özerklik ve özel mülkiyete böyle çok radikal müdahalelerde bulunmak liberal koşullar altında kabul edilemez olduğundan, modernlik gemisini açık denizlerde, bir daha asla iskeleye dönemeyecek biçimde yeniden inşa etmek zorundayız. Toplumumuz

çizim tahtasında yaratılmamıştır, geçmişin –iyi ya da kötü– mirasını ve –yağma, ayrımcılık, dışlama, tabakalaşma, kan gölleri, linçler ve gaz odalarıyla dolu, nefret, kaos ve istikrarsızlığın hâkim olduğu– yüklerini de devralır. Bu miras, tam bir siyasi çözümü bulunmayan ezme, marjinalleştirme ve eşitsizlik yapılarıyla bağlantılıdır. Bu temel çatışmanın tamamen dengeli bir çözümü yoktur. Yoksa sizin bildiğiniz bir çözüm var mı? Ya da bilen biri? Günümüzün ahlaki krizini meydana getiren, bu dayanıklılık testine verilen tepkidir. Bu teste dayanıp dayanamayacağımızı veya nasıl dayanacağımızı kimse kesin olarak söyleyemez.

Günümüzün Ahlaki Krizi

William Butler Yeats "The Second Coming" (İkinci Geliş) şiirinde "Dağılıyor her şey, merkez tutamıyor," der. Gerçekten de son yılların kültürel çalkantılarını yalnızca, hayal âleminde yaşayanlar fark etmemiş olabilir.

Ama ayağı yere basanlar bir şeyler olduğunun farkında: Ahlaki aşırı ısınmaya şahit oluyoruz. Ahlaki söz dağarcığımız karmakarışık; yargıların artan acımasızlığı ile yargılayanların artan uzlaşmazlığını birleştiriyor. İngilizce konuşulan dünyada bunun için kullanılan bir tabir var: *culture wars* (kültür savaşları). Kültür savaşlarının siperlerinde, tepeden tırnağa öfke ve hınçla donanmış ezeli düşmanlar, günümüzün nasıl yorumlanacağı, geçmişimizin nasıl anlaşılacağı ve geleceğimizin nasıl şekillendirileceği konusunda birbiriyle savaşıyor.

Güncel söylemde bu kriz, *wokeness* (kelime anlamıyla uyanıklık, uyanmışlık) hakkındaki tartışmalarda doruk noktasına ulaşmıştır. 20. yüzyılın ikinci yarısında, üyelerini ahlaki açıdan keyfi özellikler temelinde avantaj ve ayrıcalıklardan mahrum bırakmayan kapsayıcı bir toplum inşa etmeye çalışılmıştır. Bu ideal bugün de hemen her yerde mantıklı bulunup kabul görmeye devam ediyor. Diğer taraftan, bu idealin gerçekleşmesinin bu kadar uzun sürmesi yüzünden son yıllarda artan bir hayal kırıklığı da var. 1960'ların or-

talarında Jim Crow yasaları yürürlükten kaldırıldığından beri, ABD'deki siyah ve beyaz nüfus resmi olarak eşittir ve eşit siyasi haklara sahiptir. Buna rağmen beyaz Amerikalılar hâlâ siyah nüfustan çok daha fazla servete sahip.[3] Almanya'da da göçmen kökenli insanlar ortalamanın sadece yarısı kadar servete sahip.[4] Kadınlar erkeklerden ortalama yüzde 20 daha az kazanıyor ve sosyoekonomik hareketlilik durağanlaşıyor.[5]

Bu toplumsal eşitsizlikler gitgide daha da kabul edilemez bulunuyor. Peki ırkçı önyargılar ve cinsiyetçi şovenizm büyük ölçüde azalmış ve toplumsal olarak büyük ölçüde dışlanmışken bu sorunlar nasıl devam edebiliyor?[6] Toplumsal adaletsizliğin esasen bireylerin önyargıları, hoşnutsuzlukları ve ayrımcı davranışlarıyla istikrar kazanmaktan ziyade, toplumun dokusuna derinlemesine işlemiş kapsamlı toplumsal yapılarca canlı tutulduğu şüphesinin kısa sürede zihinlere yerleştiğini görüyoruz.

Sistemik ezme ve marjinalleştirme biçimlerinin tasfiye edilebilmesi için öncelikle bunların görünür kılınması gerekir. *Stay woke* bir slogan haline geldi: Çoğu zaman fark edilmeyecek kadar temelde yatan ezme ve ayrımcılık mekanizmalarına karşı *uyanık kal.* Bazıları *wokeness*'ı, ezilen azınlıkların marjinalleştirildikleri gerçeğinin farkına varmalarını, böylelikle güçlü bir nihai eylemle bu durumu değiştirmelerini sağlayarak adil bir topluma ulaşmanın kalan tek yolu olarak görüyor. Bazılarıysa *wokeness*'ın Batı uygarlığının sonunu getireceğini; aşırı duyarlı başkaldırı retorikçilerinin, düşünce ve ifade yasaklarıyla liberal toplumun temellerini baltaladığını düşünüyor.

Geç modernliğin ahlaki matrisini karakterize eden her şey *wokeness* fenomeninde bir araya geliyor: adalet ve özgürlük talebi; kimlik ve grup aidiyetinin anlamı sorunu; güç, mülkiyet ve ayrıcalıkların paylaşımı sorunu; toplumumuzun simgesel altyapısı için mücadele; söylenebileceklerin sınırları. Bununla beraber –artık çoğunlukla ironik, hatta aşağılayıcı bir anlamda kullanılan– *wokeness* kelimesini kullanmakta bile tereddüt ediyorum. Onlarca yıl önce Afrikalı Amerikalı topluluklarda ortaya çıkıp oradan anaakıma giren

bu terim, marjinalleştirilmiş grupların tüm üyelerine ve müttefiklerine, çoğu zaman görünmez olan veya kanıksanan ırkçı, cinsiyetçi veya engellilere yönelik ayrımcılık gerçeğine karşı dikkatli olmaları için bir çağrıydı. Geçtiğimiz yıllarda, özellikle de Michael Brown'ın Ağustos 2014'te Missouri eyaletinin Ferguson şehrinde polis memuru Darren Wilson tarafından öldürülmesinin ardından sosyal ve geleneksel medyada gitgide daha fazla görünürlük kazandı.[7] Eleştirenler ise söz konusu terimi, ezilen grupların ahlaki başkaldırısını aslında adalet talebinin değil, bu grupların kendi doğruluk iddialarının riyakâr ve yüzeysel bir biçimde sergilendiği histerik bir kaygı performansı olarak aşağılamak için kullanıyor.

İçinde bulunduğumuz kültürel uğrak, tüm bir insanlık tarihi boyunca normlarımızı ve değerlerimizi biçimlendiren mekanizma ve etkenlerin bir bileşiminin ürünüdür. Hangi talepler, iddialar ve kaygılar haklı, hangileri değil? Bu karşıt yaklaşımların ahlaki grameri nasıl deşifre edilebilir? İyilik ve kötülük tarihinin hangi unsurları günümüzde yeniden bir araya geliyor?

Wokeness'ın Kökenleri

11 Eylül 2001 ve 2008 finansal krizi entelektüel dünyanın dikkatini küresel terörizme ve finans piyasalarının kriz eğilimli çalkantılarına yöneltmeseydi, hesaplaşma zamanı muhtemelen daha erken gelecekti. Bu olaylar olmasaydı, internetin yıkıcı güçleri er ya da geç ırkçı ve cinsiyetçi ayrımcılık sorunlarının *Zeitgeist*'ın gündemine yerleşmesini sağlayacağından, benzer bir gelişme muhtemelen bir noktada kaçınılmaz olacaktı.

2000'li yılların blog ortamında, öncelikle birbirine düşman dinlerin bölücü etkisi odaktaydı.[8] Klavyeden başka silahları olmayan ve interneti erkenden yeni yuvaları olarak benimseyen *geek*'ler,* başta ABD'li Evanjeliklerin en saçma dogmaları olmak üzere, dinî

* *İng.* Güncel kullanımda, vaktinin çoğunu ilgi alanlarına giren konular hakkında bilgi edinmekle geçiren, bu konularda detaylı bilgi sahibi; genellikle zeki, asosyal ve eksantrik olarak algılanan kişileri ifade eder. –*ç.n.*

dünya görüşlerinin entelektüel açıdan tatmin edici olmadığını, hakikate hep vâkıf olmuş olanların soğukkanlı otoritesiyle ilan ederek, üstün-aydın rasyonelliklerini kendi kendilerine teyit etmeye başladılar. Günlerini, geleneksel dinlerin en efsanevi anlatılarını parodileştirmek için Uçan Spagetti Canavarı gibi sahte dinler icat ederek, bu işe yaramadığında da dindar Hıristiyanlara veya Müslümanlara Meryem'in Günahsız Gebeliği'nin neden imkânsız olduğunu iki dönemlik bir kurs hocası edasıyla açıklayarak geçirdiler. Bu stratejinin işe yaramaması kimseyi şaşırtmasa gerek.

Bu söylemin kadın katılımcıları, gün ışığını nadiren gören *geek*'lerin çevrimiçi forumlardaki flört girişimlerinin genellikle epey kaba olduğunu çok geçmeden fark etmek zorunda kaldı. İlgilenmeme ya da reddetme ile karşılık verdiklerinde huzurları kaçıyor ve ortama açık bir kadın düşmanlığı hâkim oluyordu. Bu durum, kadın entelektüellerin kadınların her gün katetmek zorunda olduğu toksik ve saldırgan dünyaya duyarlılığını artırdı.

Ama bir noktada ayrımcılığın aslında *kesişimsel* olduğunun farkına varılması gerekiyordu:[9] Haksızlıklar üst üste gelir, kesişir ve birbirini pekiştirir; kadınların katlanmak zorunda kaldığı sıkıntılar olsa da, yaşadıkları zorluklar *hem* kadın *hem* siyah *hem* lezbiyen *hem* engelli *hem* yoksul olanların katlanmak zorunda kaldığı marjinalleştirme biçimleriyle kıyaslandığında genellikle sönük kalır. Feminizmin ötesindeki toplumsal adaletsizlik sorunları gitgide daha fazla ilgi odağı haline geliyor. *Black Lives Matter* (Siyahların Hayatı Değerlidir) gibi yeni toplumsal hareketler, dehşet verici ve usandırıcı bir sıklıkla rapor edilen polis şiddeti ve istismar vakalarından hareketle, toplumsal eleştirilerini beyaz olmayan insanların yaşadığı, her şeyi gölgede bırakan zorluklara odaklamaya başladı.

Uyan

Woke hareketi de Batılı bir hegemon olan ABD'de ortaya çıktı. Batı'nın kültür feneri ve krizin avangardı olan Kuzey Amerika, güncel toplumsal ve entelektüel manzarayı karakterize eden kırılma ve çar-

pıklıkların olanca şiddetiyle ve çok habis bir histerinin baskısı altında belirdiği yer oldu yine.

Karşıtları *woke* hareketini özgürlüğün ve hukukun üstünlüğünün altın çağının nihai çöküşünün nihai işareti olarak görüyor. Aslında kültürümüzün, dilimizin ve düşüncelerimizin bodrumundaki simgesel cesetleri bulup yok etmeye çalışmak yeni bir şey değil, modern toplumlara musallat olup gazetecilerle yazarların geçim kaynağı haline gelen tanıdık *siyaseten doğruculuk* hayaletidir.

Siyaseten doğruculuk sorunu ve görevi varlığını sürdürüyor: Modern toplumlar ne kadar gelişmiş olursa, değiştirilmeleri o kadar zorlaşır, o kadar hantal ve yönlendirilmeye o kadar isteksiz hale gelirler. Bu durum devam ettiği sürece –ki uzun süre böyle gideceğine dair işaretler var– toplumsal adaletsizlikleri siyasi olarak gidermek gitgide daha da zorlaşacaktır. Ama bir yandan da bu adaletsizliklerden bir parmak şıklatmayla kurtulmaya yetecek kadar zenginlik de var gibi görünüyor. Neler dönüyor burada? Toplumsal ilerlemeyi bu kadar acımasızca sabote eden karanlık tipler kim? Sessiz çoğunluğun barikatlara çıkmasına engel olan ne?

Adil koşulları bir parmak şıklatmayla sağlayamamaktan kaynaklanan güçsüzlük hissi, bir yerden itibaren inatçı kurumların, derinlere kök salmış alışkanlıkların ve hantal altyapının yerine, nispeten kolay düzeltilebilen şeyleri değiştirmeye çalışmayı karşı koyulmaz kıldı. Kentli elitler için bu, dilimizdi. Her filoloji öğrencisinin ilk sömestrinde öğrendiği gibi, dil düşünceyi şekillendirir ve eğer kimse bizi kuşatan bariz adaletsizlikler karşısında eline yabayı almazsa, kaçınılmaz bir şekilde zararlı ideolojik düşünce kalıplarının esiri olarak kalırız. Sineğe sinek şişesinden çıkış yolunu göstermek bizim elimizde.* Buna bir de kültür endüstrisinin afyon inlerinin, çoğunluğu hipnotize olmuş gibi pasifliklerine zincirleyen baştan çıkarıcı, köreltici, rahatlatıcı uyuşturucuları eklenir.[10] Artık toplumun sim-

* Krş. Ludwig Wittgenstein, *Felsefi Soruşturmalar*, 309 (çev. Haluk Barışcan, Metis, 2007): "Felsefedeki hedefin ne? – Sineğe sinek hokkasından çıkış yolunu göstermek." –*ç.n.*

gesel üstyapısı, iyi eğitimli çevreler için kültür savaşında öncelik haline gelmiştir.[11] Ornitolojik isimlendirme sorunları gerçekten bir ölüm kalım meselesiymiş gibi kuş isimlerinin ırkçı olup olmadığının tartışıldığı günler çok uzak değildir.[12]

Toplumsal adaletsizliklerin genellikle önce –yeni bir toplumsal patolojiye isim koymaktan daha prestijli bir şeyin olmadığı– yenilik tutkunu akademik çevrelerce tespit ediliyor olması, dilsel-simgesel olana bu kayışı hızlandırmıştır.[13] Tuhaf neolojizmler bulup kullanmak bu çevrelere meslekleri gereği çok kolay gelir ve diğer insanların da ahlaki sorumluluk namına bu yeni terimleri kullanması talep edilir, insanlar her ne kadar yeni bir jargonu benimsemekte zorlansalar da. Ne de olsa herkes ahlaki açıdan kusursuz en yeni söz dağarcığını daima hazır bulunduracak kadar sık New York Üniversitesi koridorlarında takılmıyor.

Bu durum kaçınılmaz olarak, yeni dil kurallarına uyulmasını gitgide daha güçlü bir biçimde talep edenlerle bu kurallarla gitgide daha fazla aşağılanıp mahkûm edildiğini hissedenler arasında kutuplaşmaya yol açıyor. Kültürel elitlerin dil normlarını ahlaki anadili olarak özümseyen yetişmekte olan nesil, bu sorunu kısmen çözmüş durumda. Ama bu nesil de bir sonraki döngüde yine aynı fenomenle karşı karşıya kalacaktır. Siyaseten doğruculuk ya da *wokeness* hem ahlaki ilerlemenin vazgeçilmez bir itici gücüdür hem de (çoğunluk için) katlanılmaz ölçüde can sıkıcıdır. Üstünde herkesin uzlaşabileceği –nihai– bir çözüm ufukta görünmüyor.

Güçlü toplumsal adalet talebi, özellikle de ilerici jargonun istikrarsızlaştırıcı toplumsal etkilerini kendi statüleriyle ilgili hayal kırıklıklarını dışavurmak için iyi bir fırsat olarak karşılayan ihmal edilmiş elitler için caziptir. Bazen bir toplum yapısal-demografik nedenlerle "aşırı elit üretimi" evrelerinden geçer.[14] Yüksek ebeveyn beklentileri altında ezilen iyi eğitimli, entelektüel açıdan son derece donanımlı gençler, büyük umutlar ve parlak üniversite diplomalarıyla yetişkinler dünyasına adım atar, ancak tünelin sonundaki ışığın tıka basa dolu bir hazine sandığından değil, yaklaşan bir trenden geldiğini fark eder. Herkes çok iyi eğitim aldığından, kendini kanıt-

lama zorunluluğunun hamster çarkında acımasız rekabet hiç bitmez, sonuçta şanlı üniversite diplomalarının kolaylıkla dolgun maaşlara dönüşeceğine dair örtük güvencenin koca bir palavra olduğu ortaya çıkar. Yüksek prestijli iyi işlerin sayısı sınırlı olduğundan, çoğunluk ister istemez boşta kalır. Bu da bir yerden sonra, bu toplumda temelde yanlış giden bir şeyler olduğunu düşündürür, ama "En iyi imkânlara sahip olmama rağmen umduğum kadar başarılı olamadım, bu yüzden kıskançlık ve hınçla kendi kendimi yiyorum" demek dayanışmak ve sempati uyandırmak için pek uygun bir siyasi slogan değildir. Dolayısıyla kendini ezilenlerin savunucusu ilan etmek, onların adına –elbette asla kendisi için değil– toplumun baştan aşağı yeniden düzenlenmesini talep eden yıkıcı sloganları dillendirmek tercih edilir. Bu arada bir yan getiri olarak, istenen bir editörlük veya yazı işleri pozisyonuna aday bir rakip, Twitter biyografisine gerekli zamirleri zamanında eklemediği için elenirse çok daha iyi olur. Bu durum bazı varlıklı beyazların, mevcut toplumsal adaletsizliklerle ilgili suçluluk duyguları sınır tanımayanlar, bu adaletsizliklerle pek ilgilenmeyip sakin bir hayat sürmeyi tercih edenler ve şu ya da bu anlatıdan yana olan küçük bir grup siyah entelektüel ile karşı karşıya geldiği bir tür psikodramaya yol açar.[15] Bu arada toplumsal olarak ezilenlerin somut durumunda hiçbir şey değişmez.

Muhafazakâr bakış açısından, bu fenomenler tipik liberal çokbilmişlik belirtileridir ve sol güçlerin gizli totaliter ahlaki kontrol dürtüsünün kanıtı olarak topa tutulmalıdır. Ustaca bir halkla ilişkiler stratejisi olsa da bunun gerçekle ilgisi yoktur. Anaakım muhafazakârların da her zaman kendi siyaseten doğruculuk biçimleri olmuştur; ABD'li muhafazakârların *support our troops* (askerlerimizi destekleyin) sloganı, İngilizlerin *remembrance poppy*'si* ve Almanların Doğu Almanya'nın "adaletsiz bir devlet" olduğunu kabul etme zorunluluğu gibi. Aradaki fark, bu kimlik siyaseti biçimlerinin müesses nizamın çıkarları ve ideolojileriyle örtüşmesi, dolayısıyla normal, sağlıklı ve doğal görülmesidir.

* Askeri cenaze törenlerinde yakaya takılan yapay gelincik çiçeği. –*ç.n.*

Kimlik siyaseti terimini ilk kez 1977'de, toplumsal adalet için çalışan siyah, sosyalist ve feminist aktivistlerden oluşan Combahee Nehri Kolektifi kullanmıştır.[16] Ama marjinalleştirilenler, haklarından mahrum bırakılanlar ve yoksullar adına yapılan kimlik siyaseti neredeyse her zaman, solcu bozguncular köşedeki ayakkabıcının malını mülkünü elinden alıp işaretparmaklarını sallayarak karısını dövmemesini tembihlemeden önce önünün kesilmesi gereken ikonoklastik bir kışkırtma olarak görülmüştür. Sonumuz ne olacak böyle, denir. Komünizm her şeyin paramparça edilmesidir – Kurt Tucholsky'nin[17] çok net ortaya koyduğu gibi, burjuvazinin saplantılarından biridir bu.

Wokeness düşmanları mevcut trendleri sonsuza kadar sürecekmiş gibi ele alıp anlam çıkarma hatasını çok sık yapar. Güncel haliyle *woke* projesinin toplumumuz üzerinde ne gibi etkileri olduğu sorusu, neredeyse her zaman, sonsuza kadar sürdürülmesi ve eksiksiz uygulanması halinde ne gibi etkileri *olurdu* sorusuyla karıştırılır. İyi mi olurdu kötü mü sorusu abestir: Böyle bir şey olmayacaktır. *Wokeness* kalacaktır ama zayıflamış ve evcilleşmiş bir biçimde; sonunda endemik hale gelecek ve bu süreçte biçimini değiştirecektir.

Muhtemelen şöyle bir final göreceğiz: Birincisi, kapitalizm ve meritokrasi *wokeness*'ı sulandırıp soğuracak; tıpkı 68'lilerin, bir zamanlar domuz sisteminin* sona ermesini talep ederken, sonunda onun biraz daha farklı düşünen suç ortakları haline gelmeleri gibi, *wokeness* da yönetim kurulu odalarına, yayınevlerine, film stüdyolarına ve parlamentoların arka odalarına girecek, buralarda hayatta kalsa da etkisiz hale getirilecek ve en radikal tezahürlerinden arındırılacaktır. Elitler başarılı toplumsal hareketleri bünyelerine dahil edip kendi çıkarları doğrultusunda kalıba sokmanın bir yolunu hemen her zaman bulur.[18] Dolayısıyla Batı'nın hem korkulan hem istenen sonu gelmeyecektir. Bunun yerine muhtemelen liderlik pozisyonlarında daha fazla kadın, başrollerde de daha fazla Asyalı ve trans birey göreceğiz. Bunlar da çok geç kalmış iyi gelişmelerdir.[19]

* Almanya'nın 68 kuşağının kapitalizm için kullandığı benzetme. –*ç.n.*

İkincisi, *wokeness* Batı kültürünün önemli bir ihracatıdır.[20] Burada da siyaseten doğruculuğun etkileri büyük ölçüde faydalı olacaktır. Günün sonunda, Yale, Cambridge ve Humboldt Üniversitesi'ndeki teori seminerlerinde hangi radikal fikirlerin savunulduğu o kadar da belirleyici değildir. Ama *woke* hareketi Belçika'nın sömürgeci geçmişiyle hesaplaşmasına katkıda bulunur ve Arap ülkelerindeki kadınların haklarını güçlendirirse, amacına fazlasıyla ulaşmış olacaktır.

Uyanık Kal

Wokeness'tan neden bu kadar nefret ediliyor? Bu fenomenin baştan beri toplumun geniş kesimlerince şiddetle reddedilmesi iki etkenin birleşiminden kaynaklanıyor olabilir. Birinci etken, *woke* projesinin toplumsal adalet talep ederken sergilediği ahlaki öfkedir. Toplumun çoğunluğu –elbette genellikle hatalı bir şekilde– kendisini ırkçı olarak görmüyor ve ırkçı yapılarla suç ortaklığı yapma günahıyla lekelendiği iddiasına alerjik bir tepki veriyor. Irkçılığın ya kökünün kazınamayacağı ya da olsa olsa sürekli özür dileyip acımasız bir özeleştiriyle ruhun terbiye edilmesi suretiyle tedavi edilebileceği öne sürülüyor.

İkinci etken ise az önce bahsi geçen şüphedir – siyaseten doğruculuk gündeminin nihayetinde, bir yandan tarihin doğru tarafında yer aldıklarından şüphe etmeyen ahlaki avangardlardan oldukları sinyalini vermek için sürekli yeni dilsel mayınlar icat eden, bir yandan da aslında sırf bireysel statü edinmek amacıyla ucuz *hashtag*'lerle siyasi Pirus zaferleri için savaşırken riyakârca davranan ve başkalarına tepeden bakan küstah üniversite mezunlarının elit bir projesi olduğu fikri. Kısacası kimse ikiyüzlü (olduğu iddia edilen) kişiler tarafından yargılanmak istememektedir.

Yirminci yüzyıl, grup düşüncesinin tehlikelerini, kurumsal bir önleme mantığı ve haksız tabuların ahlaktan arındırılmasıyla etkisiz hale getirerek ahlak dairesini genişletmeye çalışmıştır. Bu dinamiği sonuca ulaştırmak için gizli adaletsizlik yapıları *ahlakileştirilmeli-*

dir ki görünür olup ortadan kaldırılabilsinler.

Wokeness'ın ve diğer birçok kapsayıcı ahlaki hareketin temel paradoksu, dayandıkları norm ve değerlerin, eleştirdikleri, reddettikleri veya aşmaya çalıştıkları sosyoekonomik bağlamla ayrılmaz bir biçimde bağlantılı olmasıdır. Azınlıkların korunması, toplumsal adalet arzusu, eşitlik talebi, ayrımcılık ve ırkçılık karşıtlığı öncelikle Batılı *acayip* toplumlara özgü ideallerdir. Ayrımcılık, sömürü, tabi kılma, soykırım ve eşitsizlik (tarihöncesi ilkel kabile toplumları dışında) tarihte ve günümüzde *normal durumlardır*. *Wokeness*'ın paradoksu, ahlaki aşırı duyarlılığın körüklediği en aşırı tezahürlerinde, doğru teşhis ettikleri ahlaki yetersizliklerin üstesinden gelmek için kusurlu ama yine de ciddi bir girişimde bulunmuş olan tek toplum biçimini reddetmeye başlamalarıdır. Uç tezahürlerinde *wokeness* otoimmün bir hastalığa dönüşür: Esasen uğrunda çabalamaya değer olan ahlaki ilerleme arzusu, bu arzunun ortaya çıkmasını mümkün kılan temelleri sorgulamaya başlar.

Wokeness'ı ve siyaseten doğruculuğu toptan reddedenler de tamamlayıcı bir hata yapar. *Wokeness* karşıtlarının temel paradoksu, Batı uygarlığını oluşturan değer ve normların tam ve eksiksiz uygulanmasında ısrar edenleri bu uygarlığın düşmanları olarak görmeleridir. Kapsayıcı hareketlerin ahlaki *amaçlarının* iyi ve doğru olduğuna şüphe yoktur. Modern bir toplumda etnik köken, ten rengi, cinsel yönelim, fiziksel durum ya da sınıfsal kökenin kişinin kaderini etkilememesi gerektiği konusunda herkes hemfikir olmalı. Anlaşmazlık bu amaçlara hangi *araçlarla* ulaşılacağı konusundadır. Makul insanlar arasında bugüne kadar gerçekleşmemiş muazzam bir uzlaşma potansiyeli bulunmaktadır.

Savunucuları, sosyopolitik ilerlemeyi amaçlayan tüm toplumsal hareketler gibi *wokeness*'ın da stratejik sorunlara bağışık olmadığı gerçeğini hafife almaktadır: *Woke* söz dağarcığı, bir kez müsaade edildiğinde sorunlu aktörlerce benimsenip, nesnel olarak zararlı davranışlarının üstünü örtmek için ahlaki duyarlılık maskesi takınan avantacıların suistimaline uğrayabilir. Toplumsal cinsiyet veya çevre konularına duyarlıymış gibi yaparak göz boyama anlamında kul-

lanılan *pinkwashing* (pembe badana) veya *greenwashing* (yeşil badana) gibi tabirler, küresel petrol şirketlerinin yıkıcı çevresel ayak izlerini yüzde elli *queer* yönetim kurulu üyesi istihdam ederek, *#TimesUp tweet*'leri atıp oraya buraya birkaç ağaç diktirerek örtmeye çalışmalarına kanmamamız gerektiğini işaret eder.[21] Daha önce de değindiğimiz gibi, toplumsal elitler yeni hareketleri kendi amaçları için araçsallaştırmanın bir yolunu hemen her zaman bulur ve radikallik modası,* besteci Leonard Bernstein'in 895 Park Avenue'deki on dört odalı çatı katında Kara Panterler için bir bağış etkinliği düzenlemesiyle ortaya çıkmış değildir.[22]

Kapsayıcılığın kendine özgü bir diyalektiği vardır. Her kurum, her yeni söylem ve her yenilikçi toplumsal pratik, doğru ahlaki sinyaller gönderen ama aslında bambaşka amaçlar güdenler için her zaman yeni nişler yaratır. Dolayısıyla özgürleşme hareketleri, eşitlik ve kimlik siyasetinin kapsayıcı söz dağarcığının fiilen kapsayıcılık karşıtı olan hareketlerce benimsenmesiyle kendi karşıt güçlerini yaratır. Cinsel hüsran içindeki *incel*'ler –*involuntary celibates* yani cinsel ilişki istediği halde yaşayamayan genç erkekler– ya da erkek hakları aktivistleri, utangaç olan ya da çekici olmayan insanların haksız bir şekilde ayrımcılığa uğradığı iddiasıyla yasal bir cinsel ilgi hakkı talep ederken yeniden bölüşüm ve marjinalleştirilme dilini kullanır. Engelli insanlar ayrımcılığa maruz kalmamalıdır; peki ya tipsiz genç erkekler? Onların endişelerine ve ihtiyaçlarına kim kulak verecek? Kötü kokan nefeslerine ve sıkıcı kişiliklerine rağmen onlarla yatağa kim girecek?

Genç erkeklerin girmek istediği cinsel ilişki miktarı ile girdiği miktar arasında bir orantısızlık olması dünyanın en banal sorunudur. Gelgelelim sosyal medyanın yaygınlaşmasıyla bu gerçek, beklenmedik bir patlayıcı toplumsal güç haline geldi. Geçmişte de kapak-

* Tabir gazeteci Tom Wolfe'un 1970'te kaleme aldığı "Radical Chic: That Party at Lenny's" (Radikallik Modası: Lenny'nin Mekânında Parti) başlıklı makalesine dayanır. Makalede Wolfe bu tabiri besteci Leonard Bernstein ve arkadaşlarının Kara Panterler için bir bağış toplama partisine evsahipliği yapmasını hicvetmek için kullanmıştır. –*ç.n.*

ların çoğu bir ölçüde tatmin olabilecekleri bir tencere bulmadan önce az çok uzun kuraklık dönemlerine katlanmak zorundaydı. Ama her erkek bu durumla kendi başına başa çıkmak zorundaydı. İnternet çağında ise durum çok farklı. Cinsel hüsran içindeki gençler, başkalarına dert yanmak için forumlarda bir araya geldi. Birdenbire şunu fark ettiler: Yalnız değilim – milyonlarcayız! Kimsenin umursamadığı yeni bir ezilen azınlığız! Cinsel açıdan başarılı –*Chads* diye adlandırdıkları– birkaç erkeğin cinsel açıdan çekici birkaç kadını –*Stacys*– tekellerine aldığı yolunda bir komplo teorisi uydurup şakalaşmaya başladılar. Onlara göre erkeklerin çoğu, *betalar* olarak kalıcı cinsel ilişkisizliğe mahkûm edilmişti. Sağcı muhafazakârlığın psikolojik çekirdeği, cinsel hüsrandan muzdarip olanların hıncı olmuştur hep; burada da çözüm açık görünüyordu: Bu pis fahişelere, geri dönmemiz gereken o eski güzel ataerkilliğin nimetlerinin anlatılması gerekiyordu.

Hemen ardından, 2010'da Richard Spencer'ın kurduğu, *Alternative Right* (Alternatif Sağ) adı altında "beyaz üstünlüğünü" (*white supremacy*) yeniden tesis etmeyi amaçlayan aşırı sağcı hareket, neden siyahlar arasında özel bir dayanışmanın ve siyahların kültürel kimliğini özellikle vurgulamanın makbul bulunup da Avrupa kökenli beyaz ABD'lilerin etnik-ulusal kimliğine dair benzer bir bilincin bir o kadar kabul edilemez olduğunu sordu. Bir çifte standart var gibi görünüyordu: Afrikalı Amerikalı topluluğunun kendine özgü değerlerini ve özelliklerini övmesine izin veriliyor; neden "biz" de övmeyelim? Eşitlik kisvesi altında ırkçı veya cinsiyetçi hıncı harekete geçirmek için kullanılan ve Spencer'ın hem mecazi hem de gerçek anlamda dayak yemesine neden olan aldatıcı stratejilerdir bunlar.[23]

Sağcıların tepkilerinden hangileri gerçekten ciddiydi, hangileri değildi?[24] Ergenler provokasyona bayılır ve bir yerden sonra bu amaç neredeyse her türlü aracı haklı kılar hale gelmiştir. Eski hippilerden olan ebeveynim artık uyuşturucu ve evlilik öncesi cinsel ilişkiyi dert etmediği için isyan cephaneliğim boşalmaya devam ederken bir sonraki adımımı atmaktan başka ne yapabilirim? Çoğu zaman bu bir sonraki adım gamalı haçlar, kaba bir kadın düşmanlığı

ve cinayet fantazilerini itiraf etmekten oluşuyordu. Bunların çoğu daima ironik, daha doğrusu metaironik bir şekilde ifade ediliyordu, ironi tam da neyin gerçekten ironi olduğunun belirsiz bırakılmasından ibaretti. Birbirine göz kırpıp şakaya dahil olan bazıları, kişinin ne rolü yaptığına dikkat etmesi gerektiğini, çünkü bir yerden itibaren, rolünü yaptığı şeye dönüşeceğini maalesef unuttular. İroni pozunu bırakıp gerçek Naziler ya da gerçek kadın düşmanları (genellikle de ikisi birden) oldular.

İster sağcı ister solcu olsun, hemen her toplumsal grup aşırılık enflasyonu sorunuyla mücadele etmek zorundadır. Aksi takdirde, grubun ideolojisi bu ideolojinin en uç versiyonunu savunanların hâkimiyetine girecek, bir süre sonra da bu aşırı versiyon yeni ortodoksi haline gelecektir. Gruba yeni katılan ya da bu çevrenin içinde öne çıkmak isteyenlerin davaya özel bir sadakat göstermesi gerekeceğinden bu da genellikle bu radikalleşme döngüsünün daha da şiddetlenmesinin mümkün olduğu anlamına gelir. Çok geçmeden, Kim Jong-un'un ışınlanabildiğini ya da Führer'in asla yanılmadığını sarsılmaz bir kararlılıkla savunan bir grup ortaya çıkar. Kimse bu saçmalığa da, başkalarının bu saçmalığa inandığına da inanmaz. İdeolojik aşırılık, sağduyuyla arasındaki köprüleri yakarak, sadakat belirtme işlevi yüklenen bir sinyal haline gelir. Bu fenomen siyasi yelpazenin her yerinde görülebilir. Bazıları iklim değişikliğini, bazıları aşıların işe yaradığını inkâr eder, bazıları da küresel ekonomiyi bir Yahudi kabalasının yönettiğine inanır. Her toplumsal hareket, cezbettiği sahtekârlar, şarlatanlar, aptallar ve akli dengesi yerinde olmayanlara karşı bir çözüm bulmalıdır.

Haksız yere ezilenler ve haksız yere ayrıcalık sahibi olanlar her toplumda bulunur. Bu toplumsal adaletsizlikleri azaltmak hâlâ modernliğin başlıca çabalarından biridir. Böyle bir girişim söz konusu olduğunda, bu çabanın istismar edildiği durumlar da daima olacaktır. Marjinal grupların üyeleri özel destek aldıklarında ya da özel ilgi gördüklerinde, mağdur statüsünü abartmak ya da tamamen uydurmak için teşvikler oluşur. Sonuç, toplumsal bir Munchausen Sendromu'dur:[25*] Örneğin Rachel Dolezal, diğer adıyla Nkechi Amare

Diallo –Montana'dan beyaz, mavi gözlü, Orta Avrupa kökenli bir kadın– yıllarca Afrikalı Amerikalı aktivist rolü yaptı; Kansas'tan beyaz, Yahudi bir kadın olan Jessica Krug, "Jess La Bombalera" olarak Doğu Harlem'in ya da orada yoğun bulunan Hispanik nüfusun deyimiyle el Barrio'nun mutenalaştırılmasına karşı mücadele etti. Böyle vakalar epey nadirdir. Yine de *woke* hareketinin kapsayıcı amaçlarına duyulan güveni sarsmaları muhtemeldir. Ayrımcılığa maruz kaldığını söyleyenlerin çoğu elbette yalancı, sahtekâr ya da akli dengesi yerinde olmayan insanlar değildir. Bununla beraber, her yeni toplumsal pratik yeni teşvik yapıları ve yeni nişler yaratır ve bu nişler bazen suistimal edilir.

Böyle teşvik yapıları ahlaki söz dağarcığımızın neden zamanla doğruluğunu azaltan anlamsal değişimlere maruz kaldığını da açıklar. "Şiddet", "travma" veya "istismar" gibi kavramlar muazzam bir etkiye sahiptir. Travmaya maruz kaldığını ya da şiddet mağduru olduğunu iddia eden kişi ağır bir ahlaki suçlamada bulunur, kendisine kulak verilmesini ve uğradığı zararın ciddiye alınmasını talep eder. Sınır vakalarda bile bu kavramların kışkırtıcı gücünden faydalanma eğilimi –bilinçsiz de olsa– yüksektir. Psikolojide buna *concept creep* (kavram genişlemesi) denmektedir – kavramın kapsamının genişlemesiyle anlamının kayması.[26] Kendilerini çok duyarlı ve ahlaki açıdan tavizsiz biri gibi göstermek isteyenler, Ovidius'un *Dönüşümler*'indeki istismar sahneleriyle "travmalarının" "tetiklendiğini" iddia etmekte gecikmez. Kişinin kendi kırılganlığına yaslanma eğilimi iyi bir gelişme değildir; travmaların aşılıp hazmedilmesi gerekir, büyütülüp pekiştirilmesi değil.[27]

Ahlaki kategorilerin anlamsal sınırlarının genişletilmesi, *wokeness* karşıtlarını haklı olarak rahatsız eden ve *wokeness* savunucularının fark etmesi gereken liberal olmayan bir potansiyel barındırır.[28]

* Sağlık konusunda aşırı kaygı göstermeyi ifade eden, hastalık hastalığı diye de bilinen hipokondriyazis durumundan farklı olarak Munchausen Sendromu'nda kişi hastaymış gibi davranarak veya kasten hastalık belirtileri üreterek doktor doktor dolaşır. Amaç hasta rolü üstlenip ilgi odağı olmaktır. –*ç.n.*

Liberal toplumları özgürlük koşulunun mevcudiyeti karakterize eder: Yasaklanmamış olan izin verilmiş olandır; yasaklar haklı gerekçelere dayanmalıdır; bireyin özgürlüğü yalnızca başkalarını korumak için kısıtlanabilir.[29] Bu nedenle şiddet eylemleri (meşru müdafaa dışında) yasaktır ama saldırgan ifadeler (birkaç istisna dışında) yasak değildir, çünkü sözler aşağılayıcı olabilir ama gerçekten zarar vermez. Bu da güçlü bir ifade özgürlüğü normuna yol açar. Ne var ki "zarar" gibi kavramların anlamsal sınırları belirli sözlü ifadelerde bulunmayı "şiddet" olarak kabul edecek biçimde genişletildiğinde, ifade özgürlüğünün büyük ölçüde kısıtlanması haklı görülebilir. Trans kadınların "gerçek" kadın olduğunu inkâr etmek yanlış ve aşağılayıcı olabilir. Ama bu iddianın birilerine ifade özgürlüğü sınırlarını aşan bir şiddet uyguladığı düşüncesi tehlikelidir.

Bu gelişme, "yaygınlık kaynaklı kavram dönüşümü"[30] fenomeniyle pekişir; çünkü bir şey ne kadar nadir gerçekleşirse, onu o kadar çok görürüz. Yakın zamana kadar "saldırganlık" açık fiziksel veya sözlü tehdit ve saldırılar için kullanılırdı; bir toplum ne kadar barışçıl, evcil/uygar ve işbirliğine açık olursa, "gerçek" saldırganlığın nesnel sıklığı da o kadar azalır ve bu da "saldırganlık" etiketinin gitgide daha hafif vakalar için kullanılmasına yol açar. Bir "Kurt var!" durumu söz konusudur: Ortada bir şey yokken "Kurt!" diye bağıran kişi, sonunda Isegrim* gerçekten dişlerini gösterdiğinde boşuna yardım umacaktır. Dolayısıyla ciddi ahlaki ağırlığa sahip kavramların gereksiz kullanılmamasına dikkat edilmelidir, çünkü bu kavramların harekete geçirme gücüne biraz fazla başvurulduğunda bu güç er ya da geç tamamen tükenecektir.

Çelişkili bir dinamik çıkıyor ortaya: Bir yandan ahlaki standartlarımızın daha katı hale gelmesi, zarar verici davranışlara müsamahamızın azalması gerekiyor; öbür yandan ahlaki yükü ağır kavramların fazla gevşek kullanılması, birilerinin sürekli saldırıya uğramış hissetmeyi ve en ufak bir dokunuşta erimeyi bırakıp kendilerine gel-

* Ortaçağ Avrupa masal karakteri Tilki Reynard'ın maceralarındaki kurt karakter. –*ç.n.*

mesi gereken, duygusal olgunluğa erişememiş "kar taneleri" olmakla suçlanmasına davetiye çıkarıyor.

Neyin söylenebileceğinin sınırlarını belirlemek zordur. Ayrımcı ifadeleri sosyokültürel endekse alıp nezih toplumdan uzak tutarak ayrımcılığı ortadan kaldırabilmek elbette güzel olurdu. Ne yazık ki, bu ifadelere ayrımcı anlam ve duygusal ağırlık kazandıran tavır ve görüşler değişmedikçe bu işe yarayacak gibi görünmüyor. Sorunlu bir kavram, başlangıçta sorunsuz gibi görünen yeni bir kavramla değiştirildiğinde –örneğin "yabancı" yerine "göçmen kökenli kişi" dendiğinde– eski kavramın aşağılayıcı yan anlamını genellikle hızlı bir şekilde yeni kavram üstlenir. Sonuç olarak, dil reformu önerileri genellikle salt kozmetik bir "örtmece üretim döngüsüne" sıkışıp kalır.[31]

Saldırgan, dışlayıcı anlamlar içeren ya da insandan saymama anlamına gelen pek çok kelime vardır. Ulrike Meinhof polis memurlarını "insan" değil "domuz" olarak gördüğünü açıkça ifade etmiş ve hemen ardından eklemişti: "O yüzden öldürülmelerinde bir sakınca yok." "Çıfıt", "ibne", "sakat", "mongol", *Muselmann*,* "çingene" ya da "kancık" kelimelerinin giderilemez bir aşağılayıcı özü vardır. Çocukluğumda *Neger* (zenci) kelimesi hâlâ nispeten yaygındı. Artık öyle olmaması iyi bir şey. Dil tarihine bakıldığında *nigger*'ın yalnızca "siyah" anlamına geldiğini söyleyerek bu kelimeyi rehabilite etme girişimleri hiçbir zaman ikna edici olmamıştır. *Idiotes* bir zamanlar "özel kişi" anlamına geliyordu; buna rağmen, *n*-kelimesini kullanmayı seven çoğu insan, sözde değer yargısı içermeyen bir şekilde *idiot* (aptal) diye hitap edilmekten muhtemelen rahatsız olacaktır. Bir kelimenin etimolojisi güncel anlamını belirlemez.

Başından beri ilerici hedefler güden BIPoC (*Black, Indigenous, and People of Color* yani Siyahlar, Yerliler ve Beyaz Olmayanlar) gibi iyi niyetli neolojizmler bir yana, koyu tenli insanlar için artık

* Nazi toplama kamplarındaki esirler arasında, açlık ve bitkinlikten muzdarip olup kaslarını büyük ölçüde kaybettiği için ayakta durmakta zorlananlar ve yaklaşan ölümlerini kabullenenler için kullanılmış bir ifade. –*ç.n.*

ayrı bir kelime bulunmaması açık bir ilerlemedir. Peki ya saldırgan, ayrımcı, insandan saymama anlamına gelen bir kelimenin sadece telaffuz edildiği durumlar? Genç rap müzik hayranlarının böyle şarkı sözlerini mırıldanarak geçiştirmesi mi gerekir? Sürekli *negroes* (zenciler) vb. kelimelerin söz konusu olduğu *Gone with the Wind*/*Rüzgâr Gibi Geçti* ya da *Django Unchained*/*Zincirsiz* gibi filmlere nasıl tepki vermeliyiz?

Filozoflar bir kelimenin *kullanılması* ile *söz konusu edilmesi* arasında ayrım yapar. "Satürn"ün altı harfi vardır; ama *Satürn*'ün hiç harfi yoktur çünkü harflerden değil hidrojenden oluşur. İlk durumda kelime söz konusu edilir, ikincisinde ise kullanılır. Satürn söz konusuyken bu bir sorun değildir ama söz konusu insanlar olduğunda durum hemen değişir. Ayrımcı kelimeleri kullanmaksızın sadece söz konusu etmek sorunlu bir davranış mıdır? Kullanım ile söz konusu etme arasındaki ayrım bazen ortadan kalkıyor mu?

Simgesel bir tür olarak biz insanlar, dünyanın parçalarına anlam yükleme yeteneğine sahibiz. Bazen bu anlam olumsuzdur ve bazı olumsuz anlamlar tabu haline gelecek kadar güçlenir. Tabular kutsalın dünyevi kuzenleridir; ilahi yasaklar içermeseler de aynı dokunulmazlık anlamını iletirler. ABD bağlamında, "*n*-kelimesi" artık hemen hemen bir tabu haline gelmiştir. *New York Times* yakın geçmişte Columbia Üniversitesi'nden (siyahi) bir dilbilimcinin bu tabunun tarihsel kökenlerini ele aldığı bir makale yayımlarken, bu makaleye eşlik eden ayrı bir makaleyle neden bu lanetlenmiş kelimeyi sansürlememeye karar verdiklerini açıklamak zorunda hissetmişti.[32]

Böyle tabuların istenmeyen sonuçları olabilir. Bir ifadenin aşağılayıcı etkisini yok etmek yerine ona yeni bir güç kazandırıp duygusal basıncını daha da pekiştirebilirler. Birinin *n*-kelimesini gerçekten *kullanması* ile örneğin bir başkasını "*Nigger* kelimesini kullanmamalısın," diyerek eleştirirken söylemesi arasında ciddi bir fark olduğunu, eleştiriyi ifade edebilmek için aşağılayıcı kelimenin zorunlu olarak ağza alınması gerektiğini aslında herkes bilir. İkinci durum genellikle ahlaki açıdan sakıncasızdır, ilk durum ise ahlaki açıdan yanlıştır.[33] Başka ne yapılabilir ki? "*N*-kelimesini kullanma-

malısın" demek anlamsızdır, çünkü kaçınılması gereken kelimenin kendisidir, "*n*-kelimesi" örtmecesi değil.

N-kelimesi ile ilgili tartışma, dilsel müdahalelerle toplumsal adaleti güçlendirmek isteyen *wokeness*'ın çelişkili simgesel stratejisinin çok açık bir örneğidir. Bazı bireyleri veya toplulukları insandan saymama anlamı taşıyan kelimelerin doğal karşılanmasının temelindeki dışlayıcı anlayıştan kurtulmak övgüye değer ve başarılı bir projedir. Bununla beraber, örneğin ABD'li şarkıcı-söz yazarı John Mayer gibi ünlü bir beyazın, 2010 yılında verdiği bednam bir röportajda, Afrikalı Amerikalı topluluğuna olan müzikal yakınlığını ifade ederken, bir restoran tarafından hiç reddedilmemiş birinin gerçek bir *n***** *pass*'i (yani sadece siyahi toplulukların kullanabileceği bir kelimeyi kullanması için beyaz birine verilen istisnai izni) asla alamayacak olmasının yarattığı zorunlu mesafeden de bahsetmesi karşısında nasıl davranılmalıdır?[34]

Jurassic Park'ta Dr. Ian Malcolm'ın ifade ettiği gibi, hayat bir yolunu bulur: Yeni nesil, *n*-kelimesinin "sert *r*" ile biten bariz ırkçı varyantı ile arkadaşlar arasında birbirlerine takılmak için kullandıkları kışkırtıcı-laubali *nigga* arasında ayrım yapmaktadır. Marjinalleştirilmiş topluluklar pasif kurbanlardan değil, engelli insanların ironi ve özgüvenle *cripple* (sakat) kelimesini sahiplendiği *crip community* (sakat camiası) örneğinde olduğu gibi, aşağılayıcı ifadeleri kendilerine mal edip kötü yan anlamlarından arındırabilen, özerk ve yaratıcı davranan bireylerden oluşur.

Wokeness hareketinin yapılacaklar listesinin başında yer alan amaçların birçoğu makul ve önemlidir: Kadınların, göçmenlerin, engellilerin veya yoksulların ayrımcılığa maruz kalması skandaldır ve kabul edilemez. Modern toplumlar bu sorunların geçmişte kalması için çalışmaya devam etmelidir. Bununla beraber, toplumsal adalet aktivistlerinin ahlaki öncelikleri bazen şaşırtıcıdır. Güncel *Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve İstatistiksel El Kitabı* (DSM-V), cinsiyet disforisinin –kişinin cinsiyet kimliği (toplumsal cinsiyeti) ile fiziksel olarak tezahür eden cinsiyeti arasındaki uyumsuzluktan kaynaklanan sıkıntının– nüfusun yüz binde 14'ünde görüldüğünü tahmin et-

mektedir. Her trans birey özgürce, kısıtlanmadan ve ayrımcılığa uğramadan yaşayabilmelidir. Ama bu, trans bireylere karşı tavır sorununun toplumun geneli açısından küçük olduğu gerçeğini değiştirmez. Çünkü cinsiyet disforisi son derece nadir bir fenomendir.

Karşı tarafın ahlaki paniği daha da anlaşılmazdır. Cinsiyet disforisi nadir görülse de gerçek bir fenomendir; kimin kadın kimin erkek olduğunu biyolojik gerçekliklerin belirlediğinde ısrar etmek, fenomenin anlaşılmasına ya da trans bireylerle uygun bir toplumsal ilişki geliştirilmesine hiçbir katkı sağlamaz. Evlat edinen ebeveynlerin yasal ve toplumsal statüleri ile bir analoji bu bağlamda faydalı olabilir:[35] Evlat edinen ebeveynler, evlat edindikleri çocukların gerçek ebeveynleridir; her fırsatta biyolojik açıdan "gerçek" ebeveyn olmadıklarını vurgulamak aşağılayıcı, saygısızca ve gereksizdir. Örneğin organ bağışı veya kalıtsal hastalıkların teşhisi gibi bağlamlarda bunu belirtmek gerekli olabilir. Ama sözgelimi tekrar tekrar gündeme getirilen, geçmişte cinsel saldırıya uğramış bir trans erkek sürüsünün, yeni kimliklerinin altına gizlenerek kadınların soyunma odalarında çaresiz kurbanlar bekledikleri şüphesi (böyle münferit vakaların gerçekleşmesi mümkün olsa bile) saçma ve transfobiktir. Asla aldanmamamız gereken bir şey var: Sağcı muhafazakârların alet çantalarından eksik etmediği en popüler ve en etkili araç, gerici politikalarına destek bulmak için cinsel sapkınlıklarla ilgili ustaca korku tellallığı yaparak insanların yeni ve bilinmeyen karşısındaki korkularını körüklemek olmuştur.

İlerici projenin ahlaki önceliklerinin anlaşılmasının bazen zor olması, *woke* hareketine özgü bir sorun değildir. Tüm siyasi hareketler ve partiler için geçerlidir. Kalp hastalıkları ve kanser ABD'de her yıl 500 bin kişiyi, böbrek hastalıkları 50 bin kişiyi öldürüyor – ama hiçbir parti, gazete veya aktivist grup, bu şaşırtıcı rakamlar karşısında beklenebilecek bir aciliyetle bunlardan bahsetmiyor.[36] Siyasi söylemin genel bir patolojisiyle ilgilidir bu. Partiler ve toplumsal hareketler toplumun geneli açısından önemli konulara değil, kararsız seçmenleri kazanacak ve karşı tarafı kötü gösterecek konulara odaklanmaktadır. "Ayrıştırma konuları"[37] neredeyse her zaman, tü-

müyle değilse bile *nispeten* önemsizdir. Böbrek yetmezliğinin önemli bir sorun olması yeterince tartışmalı değildir, dolayısıyla bu konuyla siyasi rakip karşısında bir avantaj sağlanamaz. Bu durum siyasi söylemin simgesel ve kültürel olana doğru kaymasına da katkıda bulunur. Bir yerden sonra, ezici çoğunluğun hayatında en ufak bir fark yaratmasa da, Manhattan'daki özel Dalton Okulu'nun müfredatında Miguel de Cervantes'in yerini Eleştirel Irk Teorisi'nin alması günün başlıca siyasi meselesi haline gelir.[38]

Yine mi Irkçılık?

Klasik liberalizm, zamanın yaralarımızı iyileştireceğine inanıyordu. Tüm insanlara eşit haklar tanınıp herkese adil ve eşit davranan prosedürler oluşturulduğunda, adalet arzusunun adaletin yerine gelmesini sağlamaya yeteceğini düşünüyordu. *Woke* aktivistler bunun bazen bu kadar basit olmadığına dikkat çekerken haklıdır: Mevcut toplumsal eşitsizliklerin üstünü tarafsız prosedürler, eşit haklar ve bireysel özgürlüklerle örtmek bunlardan kurtulmayı sağlamaz. Radikal adaletsizlik radikal özgürlük koşulları altında da devam eder.

Öyleyse tarafsızlık yanılsamasından neden tamamen vazgeçilmiyor? Bir noktada, kolektif grup kimliklerinin vurgulanması bu grupların şikâyetlerinin doğrudan duyurulabilmesi için daha fazla başarı vadetmişti. Beyazlara kaçınılmaz beyaz kimlikleri ve bununla bağlantılı "beyaz ayrıcalıkları" hatırlatılacaktı. *People of color* kardeşleriyle dayanışma göstermeye, ırkçı yapıları yıkmak ve acılarını siyasi kazanıma dönüştürmek için nihayet kendilerini bir "kabile"[39] olarak görmeye çağrıldılar. *Woke* çevrelerde "ırk"ın bilimsel bir temele dayanmayan toplumsal bir yapı olduğunun yaygın kabul görmesi, ancak bir yandan da bu toplumsal yapının çok güçlü bir şekilde vurgulanıp öne çıkarılması tarihin ironik bir cilvesidir.[40] Günlük dilde farklı etnik kökenlerden gelen insanlar için kullanılan kategorilerin –siyah, beyaz, Asyalı– ortak bir tarihe sahip, genetik olarak tanımlanabilir grupları *bir dereceye kadar* temsil etmesi mümkündür.[41] Ne var ki bu sınıflandırma çok kaba kalıyor. BIPoC gibi yeni

ifadeler en başından itibaren genellikle grupları sistemik ayrımcılık ve marjinalleştirme mağduru statülerine dayanarak kategorize etmeyi amaçlıyor.

Esasen hükümsüz olduğu kabul edilen "ırksal" kategorilere aşırı vurgu yapılması birçok insanı tedirgin ediyor. Beyaz insanlara beyaz olduklarını devamlı hatırlatmanın iyi bir fikir olduğunu kim düşünür? Kolektif olarak özür dilemek ve ilerleme vadetmek için yapılsa bile, beyazların *beyazlık* bayrağı altında dayanışması kime ilerici ve yararlı geliyor?[42] Irkçılıkla mücadelede "ırksal" kategorilerde ısrar etme yönündeki bu bariz paradoksal eğilim, komedyen George Carlin'in barış için savaşmanın bekâret için sevişmek kadar saçma olduğu görüşünü anımsatıyor. Bu eğilimin *woke* programının derinlerine işlemiş olması üzücüdür, çünkü marjinalleştirme mağdurları için *woke* olmak ayrımcılığa uğradıkları gerçeği karşısında tetikte kalmak anlamına geliyorsa, ayrımcılıktan yararlananlar ve failler için de kendi grup ayrıcalıklarını kabul edip "beyaz üstünlüğünün" omuzdaşı olduklarını hiç unutmamak anlamına gelir.

Adaletsizlik ve ayrımcılık gibi toplumsal ayrıcalık da kesişimseldir. Düşük sosyoekonomik statülü beyaz insanlar da olduğu için "beyaz" ayrıcalığı kavramını yanıltıcı bulanlar bu gerçeği unutuyorlar: Düşük sosyoekonomik statülü beyaz insanların da olduğu elbette doğrudur, ama bu hiçbir şey göstermez, çünkü ayrıcalıklar yalnızca *ceteris paribus*, yani diğer tüm koşulların aynı olduğu durumlarda geçerlidir. Beyaz ayrıcalığının olması, her beyazın beyaz olmayan herkesten daha iyi durumda olduğu anlamına gelmez. Başka her bakımdan aynı oldukları halde, iki kişiden beyaz olanın ayrıcalıkları nedeniyle hayat oyununu biraz daha kolay bir seviyede oynadığı anlamına gelir.[43]

Bu arada, "beyaz"ların ya da "biyolojik-Alman"ların ırkçılık sorununa tepki verirken sergilediği hiddeti inceleyen ayrı bir kültürel eleştiri türü ortaya çıkmıştır.[44] Robin DiAngelo gibi aktivistler ve danışmanlar, beyaz insanların mevcut "beyaz üstünlüğü" yapılarından faydalandıkları gerçeğine daha az duygusal yaklaşarak "beyaz kırılganlıklarının" üstesinden nasıl gelebileceklerine dair seminerler

vermektedir. Bu da en hafif tabirle çelişkili bir konudur: Bir kez bu kelime dağarcığıyla donatıldığında, ırkçılık suçlamasına karşı haklı itirazlar ile modern toplumların sorunlu mirasını tanımaya yanaşmamak arasında ayrım yapmak zorlaşır. Irkçı önyargılara sahip olduğunu reddeden herkes, bir suçlamanın reddedilmesinin suçlamanın haklı olduğunun bir işareti haline geldiği "Kafka tuzağına" düşer. Çoğu insan adaletsizliğin suç ortağı olarak tanımlanmaktan hoşlanmaz ve buna savunmacı bir tepki verir. Elbette özeleştiriye daha açık olunmasını bekleyebiliriz ama kişinin belirli bir durumda ırkçı yapılardan faydalandığını reddetmesi her zaman beyaz aşırı duyarlılığının bir belirtisi değildir.

Acayip toplumların ortaya çıkmasıyla beraber, siyasi toplulukların artık geleneksel hiyerarşiler ve değişmeyen akrabalık ilişkileri ağı olarak değil, bir topluluğun tüm üyelerinin özgür ve eşit imzacılar olarak katılabildiği bir toplumsal sözleşme olarak anlaşılması gerektiği fikri yaygınlaştı. Ancak süregelen ırkçı, cinsiyetçi ve engellilere yönelik ayrımcılık gerçeği göz önüne alındığında, bu fikir bayat ve samimiyetsiz görünüyor. Ya siyahlar ve kadınlar bu "sözleşmeye" hiç dahil edilmediyse? Ya toplumsal sözleşmemiz aslında şimdiye kadar hep beyaz erkeklerin, beyaz ve erkek olmayanların acılarından ve sömürülmelerinden faydalanmalarını sağlayan şartları kabul ettikleri bir "ırksal" sözleşme olduysa?[45]

Eleştirel Irk Teorisi[46] bu ideolojik örüntüyü görünür kılmaya çalışır: Köleliğin ve resmi ayrımcılığın kaldırılmasından beri ırkçı ayrımcılık vahşiliğini kaybetmiş olabilir ama bazı açılardan sadece biçim değiştirmiş ve daha ince, gayriresmi ve zehirli hale gelmiştir. Beyaz Avrupalıların kleptokratik sahtekârlığı geçmişte Georgia'da pamuk tarlalarında köle gardiyanlarının kırbaçlarıyla, Mississippi' de toplu linçlerle ve Alabama'da ayrı su sebilleriyle kendini ele veriyordu. Derinlere kök salmış bu ırkçılığın artçı etkileri, revizyonist nostaljiklerin acı dolu kalplerinde ve ayrımcı konut politikası düzenlemelerinde canlı kalmaya devam etti. Örneğin ABD'nin *redlining* (kırmızı çizgi) politikası, Afrikalı Amerikalı gayrimenkul alıcılarının –özel mülkiyetin en önemli biçimi ve sosyal güvenliğin te-

mel unsurlarından biri olan– konut mülkünü ancak ağır şartlarla ve sosyal açıdan dezavantajlı bölgelerde edinmesine izin veriyordu. ABD hukuk sisteminin diğer yapısal patolojileriyle beraber, *War on Drugs* (Uyuşturucuyla Savaş), dünyada eşi olmayan ve özellikle siyah erkekleri etkileyen bir hapsedilme oranına yol açtı.[47]

Sonuç olarak, pek çok grup ancak kartların hileli olduğu bir toplumsal oyun masasına oturabilmiştir. Yapısal olarak yaratılan bu dezavantajlar, günümüz toplumunun, geçmişten miras alınan adaletsizlikler için böyle kenara itilenlere bir tür tazminat borçlu olduğu iddiasına yol açıyor.[48] Bu yapısal dezavantajları sadece miras alan ve suçluluk hissetmeyen yeni nesil ise hiç istemediği ve kendisinin sebep olmadığı bir şey için neden bedel ödemesi gerektiğini soruyor. Dolayısıyla tüm taraflarda ayrımcılığa uğradığı ve haksız yere mahkûm edildiği hissi uyanıyor. Toplumumuzun yapısına böyle derinden işlemiş olması, sistemik ırkçılığı çok zor bir ahlaki mesele haline getiriyor. Ama ırkçılık her yerdeyken ondan kaçıp kurtulamazsınız. Sonuç ziyadesiyle kaba bir indirgemeciliktir: Ya ırkçılık karşıtısınızdır ve ayrımcı yapılarla aktif bir biçimde mücadele ediyorsunuzdur ya da etmiyorsunuzdur – yani ırkçısınızdır. Irkçı olmamak diye bir seçenek yoktur.[49]

Toplumun çoğunluğunun azınlıklara, dezavantajlı gruplara ve alternatif yaşam tarzlarına yapageldiği düşmanlıkların, bir noktada ırkçı hakaretlerin, cinsiyetçi bağnazlığın ve engelli ayrımcılığının toplum açısından uygun bulunduğu resmi toplumsal anaakımdan kolektif bilinçdışına geçtiğinden şüpheleniliyor. Önyargılarımız yok olmadı, *örtük* hale gelip, bireylerin öznel olarak tespit edilemeyen otomatik-sezgisel tepkilerinde ve yargılarında kendilerini ele vermeye başladı. 1990'ların sonlarından itibaren, bu bilinçdışı fikirleri açığa çıkarmak için tasarlanmış psikolojik testlerin popülerliği arttı. Bunlardan en bilineni, Mahzarin Banaji ve Anthony Greenwald'un geliştirdiği Harvard Örtük Çağrışım Testi'dir (*Implicit Association Test*, IAT).[50] Bugün hâlâ herkesin evden çevrimiçi katılabildiği bu test,[51] fark edilmeseler ve hatta bilinçli olarak reddedilseler bile böyle olumsuz fikirlerin mevcut olabileceğini göstermek için tasarlan-

mıştır. Ayrımcı tavırların, toplumsal gruplar ile olumsuz çağrışımlı nesneler veya durumlar arasında kurduğumuz örtük ilişkilerden kaynaklandığı fikrine dayanır. Katılımcılar beyaz, siyah, şişman, zayıf, başörtülü ya da başörtüsüz insan görüntüleriyle olumlu veya olumsuz kavramları ilişkilendirirken geçen tepki sürelerini ölçer. Kişinin ateşli silah veya fare görüntülerini siyah insanların yüzleriyle biraz daha hızlı ilişkilendirdiğini öğrenmesi rahatsız edici olabilir. Bununla beraber, pek *geçerli* ve *güvenilir* görünmedikleri için böyle testlerin bilimsel değeri özellikle son yıllarda gitgide daha fazla sorgulanmaktadır.[52] IAT her şeyden önce tepki sürelerini ölçer ve bunların da gerçek önyargılarla özdeş olup olmadığı belirsizdir, ayrıca test tekrarlandığında sonuçlar genellikle büyük ölçüde değişmektedir. Esasen her zaman aynı sonuçları veren bir mezuranın aksine, IAT'nin sonuçları dakikalar, saatler veya günler içinde tamamen değişebilmektedir. Sonuç olarak, testin kestirim gücü son derece düşüktür: IAT'den alınan puan, kişinin gerçek hayatta ne kadar ayrımcı davrandığıyla ilgili neredeyse hiçbir şey söylemez. Örtük önyargıların var olması muhtemeldir. Ama bunları ölçülebilir ve dolayısıyla düzeltilebilir hale getirmek oldukça karmaşıktır.

Irkçı yapıların vurgulanması, bu sorun için önerilen reçete ve çözümlerle çoğu zaman çelişir: Irkçı-cinsiyetçi uygulamaların eleştirisinin insanların zihinlerinden ve kalplerinden geçenlerle ilgisinin olmadığı, çünkü azınlıkların marjinalleştirilmesinin esas sorumlusunun sistemik etkenler olduğu söylenir. Bununla beraber, tedavi ve reform önerileri genellikle bireylerin psikolojik tavır ve alışkanlıklarına yöneliktir, onlardan daha dikkatli düşünmeleri, daha düşünceli davranmaları, suç ortaklıklarının sorumluluğunu kabul etmeleri ya da ayrıcalıklarını gözden geçirmeleri istenir. Irkçılık eleştirisi, kendi teşhis ve açıklamalarını daha ciddiye almalı ve her ne kadar bu yapılardan çıkar sağlayanları aklamak gibi görünse bile, yapısal sorunlara yapısal çözümler bulmalıdır.

İddialı bir ilerici toplumsal eleştiri, birbirine tezat iki şeyi uzlaştırmalıdır: Bir yandan, herhangi bir toplumsal eleştirinin insanları harekete geçmeye teşvik etmesini ve yeni destekçiler kazanmasını

sağlayacak kadar sağlam, ikna edici ve acil görülmesi için gereken teyakkuzu ve infial potansiyelini içermesi önemlidir. Bir yandan da, olgulara sadık kalmak adına, ırkçı veya cinsiyetçi ayrımcılık ve zulüm belalarını memnuniyet verici bir şekilde zayıflatan önemli ilerlemeler olduğunu kabul etmelidir. Bu –biri endişe verici, diğeri yatıştırıcı– iki şeyi duygusal olarak uzlaştırmak zor olduğundan, ilerici söylem adaletsizliğin hâlâ var olduğu, sadece artık daha zor fark edilebildiği tezine bağlı kalmıştır. Kölelik, ayrımcılık ve ırkçı hakaretler görülebilir, duyulabilir, fark edilebilirdir. Peki ya kölelik ve ayrımcılık kaldırılmış, Türk ya da Yunan "misafir işçiler" ve onların Almanya'da liseyi bitirip kamusal görevler üstlenen çocukları Alman vatandaşı olmuşsa?

Geleneksel yönelimli solcular, modern toplumların temel sorunları olarak ırkçılık ve cinsiyetçiliğe odaklanan kimlik siyasetini, asıl sorunları gözden kaçırmakla itham eder. Onlara göre esas mesele, nihayetinde bazı grupların *maddi* dezavantajlarıyla ilgilidir: *Woke* kimlik siyaseti, aşmayı vadettiği ırksal-etnik kategorileri benimseyip, sömürü ve adaletsizliğin bir sosyoekonomik *sınıf* meselesi olduğunu unutmaktadır. Yönetici elitleri, onları bugünkü konumlarına getiren kapitalist sistemi tamamen tartışma dışı bırakıp kimlik siyaseti meselelerine odaklanan entelektüeller ve toplumsal eleştirmenler görmekten daha çok memnun edecek başka bir şey yoktur. Dolayısıyla sistemin sorunsuz işlemeye devam etmesi karşılığında yönetim kurulu odalarını belirli oranlarda kadınla ve beyaz olmayan insanlarla doldurmaya hazır olan neoliberalizm, eşitlikçi temsil mantığını reddetmeyecektir.

Söz Dağarcığı Testi

Her şeyin içinde, ışığın sızıp parıldayabileceği bir yarık yok mudur? Bu yarıkların bulunması gerekir – *wokeness* gündeminin gerçek gücü de burada yatar: ahlaki pusulamıza ince ayar yapmak ve toplumun merkezini dogmatik uykusundan uyandırmak için kullanılan yaratıcı enerjilerde.

Bunun için genellikle yeni kelimeler gerekir, çünkü kendini anlam ortamında kendi evinde hisseden simgesel bir tür olarak, adı olmayan hiçbir şeyi gerçek kabul etmeyiz.[53] Bu yeni kelimeler genellikle yapay ve zorlama göründükleri için reddedilir. Bu itki anlaşılır olsa da aşılmalıdır: Birçoğu saçma bulunabilir, ama bu önerilerden hangilerinin uygun ve sürdürülebilir olacağını kim bilebilir? Pek çok değişikliği kısa süre içinde doğal karşılamamızın mümkün olmadığını kim söyleyebilir?

Cinsiyet eşitliğini gözeten bir dil için ortaya atılan farklı önerilerin birbirine karşı savunduğu küçük farklardaki narsisizmle alay etmek zor değil. *Steuerberaterinnen* (kadın vergi müşaviri) mi *SteuerberaterInnen* mi *Steuerberater*innen* mi *Steuerberater_innen* mi yoksa *Steuerberater:innen* mi olmalı? Peki cinsiyet farkını belirten ünlüden önceki öğeyi nasıl telaffuz edersiniz? Utanarak atlar mısınız? Yoksa tadını mı çıkarırsınız – Nabokov'un Humbert Humbert'ının, tutsağının adının üç hecesinin ya da Kleist'ın, "O... Markizi" öyküsündeki meşhur üç noktaların tadını çıkarması gibi? (Tam da tecavüz konusunda çok muğlak konumlanan bu iki metne bu bağlamda atıf yapılması ne kadar sorun teşkil eder?) Artık her şansölye için sadece *Kanzlerin* (kadın şansölye) ifadesini mi kullanmalıyız? Bu tartışmalar büyük ölçüde acınası bir seviyede yürütülüyor ama bir tartışma, karşıt görüşün en aptal savunucularını çürütmekle kazanılmış sayılmaz. Bu bağlamda her iki taraf da toplumun geri kalanına hüsnüteveccüh borçludur: Reformcular fikirlerinin eğretiliğini, tartışmaya açıklığını ve (bazen) çirkinliğini kabul edebilmeli; muhafazakârlar ise somurtup hiç yeni bir kelime öğrenmemiş gibi davranmak yerine bu çabalardaki doğru özü görmeye çalışmalıdır.

En kabul edilir çözümün hangisi olacağına *a priori* karar verilemez; zira böyle bir çözüm, üyelerinin yaşam biçimini buyrukların değil deneysel rekabetin belirlediği çoğulcu toplumların mümkün kıldığı, güçlerin serbest oyununa bağlıdır. Şahsen, bana dünyanın daha önce fark etmediğim, gözden kaçırdığım ya da belki de hiç bilmediğim bir bölümünü açan, özgün neolojizmlerin hermetik şiirselliğine zaafım var. Hem, kim sırf ofisi ile bovling kulübü arasındaki

küçük dünyasına uymuyor diye yeni bir kelimeyi reddeden bir dar kafalı gibi görünmek ister ki?

Birçok insan cam tavan kavramına aşinadır: Gerçek güç ve nüfuz barındıran pozisyonlara giden kariyer merdiveninde, görünmez ve aşılmaz bir engel yüzünden birçok kadının erişimine kapalı olan son basamağı tanımlar. Peki, internette çok vakit geçiren küçük bir grup insan dışında, lezbiyen cis kadınlara ilgi duyan trans kadınların yaşadığı zorlukları tanımlayan "pamuk tavan" kavramını duyan var mıdır? Cis kadınlar genellikle trans kadınları gerçek ve tam kadın kabul etmez – ya da en iyi ihtimalle kabul ettiklerini iddia ederler, çünkü cinsel çekim asi bir yaratıktır. Bu yüzden çok umut vadeden bir flört bile çoğu zaman karşı tarafın iç çamaşırlarının pamuk tavanına gelip çatıldığında sona erer ve birçok ilerici kişi arzularının siyasi kanaatlerine her zaman tam olarak uymadığını öğrenmek zorunda kalır. Dolayısıyla bu kavramda, bir dolu acıyı, boşa çıkan umutları, utancı ve üzüntüyü, bu deneyimleri asla yaşamayacak olanlar için bile elle tutulur kılan bir deneyim zenginliği vardır. Bunu anlamamak kaba ve aptalcadır.

Yirminci yüzyılın en önemli siyah entelektüellerinden biri ve Harvard'dan doktora alan ilk Afrikalı Amerikalı olan W. E. B. Du Bois "beyaz olmanın psikolojik ödülünden"[54] bahsetmiştir. Bu ödül, en yoksul ve eğitimsiz beyazların bile *en azından siyah olmamakla* kendilerini her zaman avutabilmelerinden ibarettir. Öznel olarak bununla birlikte gelen ayrıcalık bir habitustur, dünyaya ve diğer insanlara karşı bir tavırdır; kişinin kulağına sürekli iyi olduğunu, burada ve her yerde bulunmaya hakkı olduğunu ve utanılacak hiçbir şeyi olmadığını fısıldayan bir sestir. Böyle ayrıcalıkların varlığı bana çok bariz geliyor. Hayatımın mobbinge uğramadığım ya da taciz edilmediğim, az çok kaygısız geçen her gününde bunları ben de hissediyorum. Bu ayrıcalıkların varlığını inkâr edenlere, suyun nasıl bir şey olduğu sorulduğunda "Su da neymiş be?" diye soran balıkların saf dil şaşkınlığını hatırlatmak isterim.[55]

Daha kapsayıcı bir dil kullanma çabalarına gösterilen abartılı direnç, tersine çevirme testine karşı dayanıksızdır.[56] Oxfordlu filozof-

lar Nick Bostrom ve Toby Ord'un geliştirdiği bu test şu fikirden ibarettir: Belirli bir x parametresinde bir yönde yapılacak bir değişikliği reddedenler, *zıt* yönde yapılacak bir değişikliğin daha iyi bir fikir olup olmadığını sorgulamalıdır. Bunu da reddedenler, bu x bakımından neden tam da optimum bir konumda olduğumuzu açıklayabilmelidir. Örneğin pek çok insan zekâ gibi bilişsel yeteneklerimizi kimyasal ya da genetik yollarla geliştirme imkânına şüpheyle yaklaşır. Peki tam olarak neden? Bunun yerine kimyasal ya da genetik yollarla kendimizi aptallaştırmalı mıyız? Bu da doğru değilse, neden şu anda tam da optimum zekâ seviyesinde olduğumuz açıklanmalıdır. Yoksa sırf statüko olduğu için mi statükoya bağlı kalıyoruz?

Dil reformu çabaları bazen beceriksizce, genellikle de yadırgatıcıdır kuşkusuz. Bununla beraber, yüzyıllar içinde evrimleşen dilimizin, kendimiz için belirlememiz gereken ahlaki standartları otomatikman karşıladığını nasıl varsayabiliriz? Geçmişte söz dağarcığımızda yaptığımız düzeltmelerin hepsinin yersiz olduğunu cidden kim iddia edebilir? Down sendromlu çocuklara "mongol" ya da belden aşağısı felçlilere "kötürüm" denmeye devam edilmesini kim ister? Bu ilerlemelerin gerisinde kalmak istemeyenler, neden tam da bugün artık yeterli olduklarını açıklayabilmelidir. Ahlaki açıdan gelişmiş bir dilin günümüzde ulaştığı seviye neden hikâyenin sonu, daha fazla gelişmeyi kaldıramayacak optimum seviye olsun? Tam da burada statüko lehine muhafazakâr bir önyargı kendini açığa vurur.

Feminist yazar Rebecca Solnit, "Bana Bilgiçlik Taslayan Adamlar" adlı muazzam denemesinde, Aspen'de bir villadaki partide bir erkeğin ısrarla ve bilgiçlik taslayarak Solnit'in kendi yazdığı bir kitabın içeriğini Solnit'e açıkladığı ilginç bir durumu anlatır.[57] *Man* (erkek) ve *explaining* (açıklamak) kelimelerinin birleşiminden oluşan *mansplaining* kavramına aşina oldunuz mu, her yerde karşınıza çıkacaktır. *Mansplaining*, İngiliz filozof Miranda Fricker'ın *epistemik* adaletsizlik olarak adlandırdığı daha genel bir fenomenin bir tezahürüdür yalnızca.[58] Epistemik adaletsizlikler, kişiye özellikle bilgi öznesi rolünde yapılan adaletsizliklerdir. Kişinin belirli bir deneyimi uygun bir biçimde yorumlaması için gerekli kavramsal araç-

lardan mahrum bırakılması ise "hermenötik adaletsizlik"tir. "Cinsel taciz" kavramını daha önce hiç duymamış bir sekreter, amirinin yakınlaşma çabalarını hukuken bir saldırı olarak değil, dişlerini sıkıp sabrederek kabullenmesi gereken kaçınılmaz bir gündelik olay olarak yorumlayabilir. Deneyimini daha iyi anlayabilecek durumda olduğunda ise, bu deneyimi daha iyi sınıflandırabilir ve amirini şikâyet etmekte kendini haklı hissedebilir.

"Tanıklık adaletsizliği" (*testimonial injustice*) bir bilgi *kaynağı* olarak, yani bir muhbir, tanık, otorite veya uzman olarak yeterince dikkate alınmamaktır. Genç kadın profesörlere doktora öğrencisi, kadın doktora öğrencilerine de lisans öğrencisi gözüyle bakılır; güven uyandırmayan tecavüz mağdurları histerik *femmes fatale*'ler olarak görülür; farklı ülkelerden meslektaşların sözleri kesilir, kulak arkası edilir, susturulurlar. *Mansplaining* kişinin eril bir otorite olarak bilgi açısından kendisini abartıp kadın uzmanların dişil-düşük otoritesinin üzerinde konumlandırdığı epistemik bir kibirdir.

Kadınların deneyimlediği bu tanıklık adaletsizlikleri, daha derinde yatan bir patolojinin belirtisi de olabilir: Janus misali iki yüzünden biri ataerkillik diğeri kadın düşmanlığı olan canavarın belirtisi. Kadın düşmanlığı, diyor Avustralyalı sosyal filozof Kate Manne etkileyici kitabı *Otur Kızım*'da, cinsiyetçiliğin yasama organına bağlı yürütme organıdır.[59] Cinsiyetçilik, ataerkillikte erkek hâkimiyeti uğruna kadınların tabi kılınıp ezilmesini meşrulaştıran ideolojidir; kadın düşmanlığı ise kadınlardan nefret etme duygusu değil toplumsal bir yapıdır, isyankâr kadınlara özenle ayarlanmış toplumsal yaptırımlarla haddini bildiren cinsiyetçilik ideolojisinin yürütme koludur. Diğer taraftan, diyor Manne, erkekler *himpathy*'ye, (güçlü) erkeklerle sırf (güçlü) erkek oldukları için abartılı bir empati kurmaya düşkündür.

Bu arada, beyaz, varlıklı, sağlıklı, heteroseksüel erkeklerin normatif beklentilerine uymayan herkesin karşı karşıya kaldığı irili ufaklı haksızlıklara ve aşağılamalara kültür eleştirisine özgü bir incelikle dikkat çekmeyi amaçlayan, *dog whistles*'dan *gaslighting*, mikroagresyon ve kültürel temellüğe (ve daha nicesine) kadar bir

dizi yeni kavram ortaya çıkmıştır. *Dog whistles* (köpek düdükleri) gizli mesajlar iletmek için kullanılan retorik bir stratejidir. Köpek düdüklerinin yüksek frekanslı seslerini sadece köpeklerin duyabilmesi gibi, belirli çağrışımlar da sadece topluluğun bu çağrışımlara aşina bir kesimine hitap eder. "Sosyal açıdan dezavantajlı mahallelerdeki" toplumsal sorunlara dikkat çekmek kulağa siyaseten doğru gelir. Ama birçok dinleyici burada hangi mahallelerin kastedildiğini ve bu mahallelerin parklarında sarışın Ludwig ve Charlotte'ların pek dolaşmadığını anlar. Dolayısıyla demagoglar, makbul anaakım görünüşünü bozmadan kliklerine ulaşabilir.

Gaslighting, karşısındakini akıldışı, histerik, akli yeterlilikten yoksun, hatta ruh hastası olduğuna ikna etmek için manipülatif sinyaller kullanan ince bir tekniktir. 1940 yapımı *Gaslight/Gaz Lambası* filminde (1944 yılında tekrar çekilmiştir) bir erkek, karısını aklını yitirdiğine inandırmaya çalışır. Mücevherlerini bulamasın diye saklar, halbuki kadın onları belli bir çekmeceye koyduğundan emindir; mobilyaları oradan oraya taşıyıp bunu kadının yaptığını ama hatırlamadığını söyler. Sallanan gaz lambası ve tavan arasında duyduğu ayak sesleri (adamın söylediğine göre) kadının hayal gücünün uydurmaları, nevrastenik fantazisinin belirtileridir; oysa adam geceleri tavan arasında, bir soygun ve cinayetten sonra sakladığı mücevherleri aramaktadır. Karısını kendi kendisinden şüphe ettirmeye çalışır ki sallantı ve sesler yüzünden ondan şüphelenmesin. Bu teknik siyasi çıkar amacıyla, örneğin toplumsal hareketlerin temsilcilerini meseleleri abarttıklarına, olmayan sorunlar gördüklerine ve önce "ev ödevini" yapması gereken ya da gerçeklikle bağı kopmuş aşırı hassas hanım evlatları gibi davrandıklarına ikna etmek için de kullanılabilir.

Mikroagresyonlar günlük etkileşimlerin küçük gibi görünen ama muhatapları için fazlasıyla aşağılayıcı olabilen bileşenleridir.[60] Klasik örnek, kişinin "gerçek" kökeninin sorulmasıdır: İngiltere'de büyüyen Hint kökenli biri, ABD'de yaşayan Kore kökenli biri ya da İranlı bir mülteci ailenin Almanya'da büyüyen kızıysanız, bir şekilde farklı algılandığınız, hayatınız boyunca size yüzlerce kez üstü kapalı

olarak belli edilmiştir muhtemelen. Mikroagresyonlar asimetriktir: "Fail" tarafından tamamen zararsız, hatta dostane görülebilir, "mağdurda" ise kümülatif bir etkiye sahip dışlanma duygularını tetikleyebilir. Bu da iki tarafta da haksızlığa uğradığı izlenimini güçlendirir. Yeni bir söz dağarcığının ilerici potansiyeli de bu noktada açığa çıkar: Çünkü mikroagresyonlar iç mantıkları gereği kendilerini gizler – fenomeni kavranabilir kılan bir kavram olmadığında, gönderici ile alıcı karşılıklı yanlış anlama çıkmazında sıkışıp kalır.

Kültürel temellük kavramı, belirli bir grup için kültürel önem taşıyan ritüellerin, eserlerin, ifade biçimlerinin veya modaların başka bir grup tarafından kalıcı veya geçici olarak benimsendiği veya kullanıldığı durumları tanımlar. Burada da genellikle kötü niyet söz konusu değildir: Ancak böyle vakalar, benimseme saldırgan veya anlamsız bir biçimde gerçekleşirse, saygısızlık veya aşağılama olarak algılanabilir – özellikle de benimseme eylemi, kültürel olarak "mülksüzleştirilenlerin" ayrımcılık ve baskı geçmişinde payı olan bir grubun üyeleri tarafından gerçekleştirilirse. Jamaikalıların rastası ve Kanadalı Krilerin ritüel tüy takıları, Bavyeralıların *dirndl* adlı giysileri ve Japonların *şiromuku* kimonoları, şenlikler için uygun görülmeyen, derin anlam ve duygu yüklü simgeler olarak görülür. Herkesin bu simgeleri kullanma hakkına sahip olmadığı düşünülür. Yeni bir söz dağarcığı yeni sorunlar yaratır. Bazı kavramsal yenilikler önce makul görünse de toksik olabilir ve ters tepebilir; bazıları meşrudur ama stratejik istismar imkânı sunar; bazılarının kullanımında aşırıya kaçılması eleştirel potansiyellerini yok eder.

Kültürel temellük –kültürel bir varlığın baskıcı bir güç tarafından çalınması– elbette kabul edilemez. Sömürgeci istilacıların, dini eserleri düpedüz çalması, müzelerde ve zenginlerin koleksiyonlarında sergilemek üzere sütunları ve heykelleri orijinal bağlamlarından koparması örneğin. Bununla beraber, kültürler yekpare katı yapılar değildir; mübadele, taklit, karşılıklı ilham ve eğlenceli-yaratıcı bir araya gelişlerle hayat bulurlar. Kültürler arasında aşılmaz engeller olması gerektiği fikri gericidir ve amaçlananın tam tersini gerçekleştirir: Etnik-toplumsal gruplar arasında dayanışma, anlayış,

birbirini tanıma ve birliktelik gelişmesi gerekirken bir katılaşma olur. Toplum eleştirisinin yeni söz dağarcığının diğer tüm kavramları gibi bu da ölçülü kullanılmalı ve yeni ayrışmalar yaratmak yerine çoğulcu toplumlarda bir arada yaşamı geliştirmeye katkıda bulunmalıdır.

Dolayısıyla epistemik adaletsizliklerden de kurtulmak gerekir. Ama nasıl? Azınlıklara ve ayrımcılığa uğrayanlara kulak verilmemesi, marjinalleştirilmenin içinden gelen bilgilere inanılmaması sorununun en bariz çözümü, bundan böyle onları dinlemek ve onlara inanmak gibi görünüyor. Ama ne yazık ki bu işe yaramaz, çünkü ezilenlere inanmak için önce onları ezilen olarak tanımlayabilmek gerekir ve bu da sırf ezildiğini iddia edenlere inanarak yapılamaz. Ayrımcılığa uğradığını hisseden beyaz heteroseksüel erkeklerin sözde dertlerine kanmamak için bağımsız ölçütler gerekir.[61] "Epistemolojik bakış açısı teorisi"nin[62] temel tezi, belirli (marjinalleştirilmiş) bir toplumsal gruba üyelikleri nedeniyle bazı insanların ayrıcalıklı erişimine açık bilgi biçimleri olduğudur. Ama ezilenlere az çok sorgusuz sualsiz inanma çağrısı, ezilme hikâyelerini uyduran ya da abartan aktörlerce kolaylıkla istismar edilebilir.

Mansplaining veya *gaslighting* kültürel virallikleri yüksek kavramlardır. Bir anda somutlaştırıp özünü ifade edebildikleri, pek çok insanın aşina olduğu fenomenleri yansıtırlar. Bu kavramlar kısa sürede herkesin diline dolanıp gitgide daha çok asıl anlamlarını ancak belli belirsiz anımsatan davranışlar için kullanılır oldu. Bu durum, az önce bahsi geçen "kavram genişlemesi" fenomeniyle yakından bağlantılı bir "eleştiri kaymasına" yol açar: Kavramların toplumsal teşhis potansiyeli, zamanla daha zararsız veya ilgisiz durumları da kapsayacak biçimde genişletilerek tüketilir.[63] Bir yerden sonra her gerçekdışı iddiaya *gaslighting*, bir erkeğin bir kadını her düzeltmesine *mansplaining* denir. Sırf elimizde çekiç var diye her yerde çivi görmeye başlar hale gelmeksizin bir kavramı ciddiye almanın yolu nedir?

Wokeness kalacak. Çünkü onsuz yapamayız: Özgürlük, eşitlik ve insan haysiyeti ideallerine bağlı ama bunları şimdiye kadar çok

kusurlu hayata geçirebilmiş modern bir toplumda, eşitsizlik ile ayrımcılığın nasıl hissettirdiğini ilk elden anlatan, birbirimizle nasıl daha iyi geçinebileceğimize dair iddiaları ezilenlerin yetkinliğiyle dile getiren bir toplumsal hareket her zaman olacaktır – olmalıdır. Bu iddialara körü körüne itimat etmemeliyiz; ama onlara kulak vermeliyiz.

Hakikat: Bir Ölüm İlanı

Savaşta ilk kurbanın hakikat olduğu söylenir. Savaşta değiliz: Ama modernliğin ahlaki söyleminde sertleşen taraflar, düşmanın yok edilmediği, yenilip nihayetinde aşağılanmadığı bir gelecek görmeyip silahlanan ulusların uzlaşmazlığını anımsatıyor. Bu söylemin savaşçı mantığı demokratik *modus vivendi*'ye zarar veriyor.

Hiç ortak doğrumuz kalmadı mı? Farklı kuralların işlediği, birbiriyle çelişen olgularla dolu yalıtılmış âlemlerde yaşıyoruz adeta. Bu algı, son yıllarda yalan haber (*fake news*) başlığı altında tartışılan bir fenomenle zirve yaptı. Yalan haber yalanların, iftiraların, akıldışı uydurmaların ya da propagandanın ciddi bir haber gibi dolaşıma girmesidir.

Bu fenomen çok yeni değil: Her şeyin daha basit ve net olduğuna inanmak istediğimiz bir çağın kültürel kahramanlarından Theodor Fontane bile, 1850'lerde Londra'da Prusya hükümetinin basın muhabirliğini yaptığı dönemde okurlarına süslenmiş haberler, sahte görgü tanıkları, dramatize edilmiş ayrıntılar sunmuş, bazen de Berlin'de ona ulaştırılan *Times* gazetesinden öğrendiği Londra'daki bina yangınlarını bizzat orada bulunmuş gibi aktarmıştır.[64] Para, nüfuz ve ilgi rekabetinin hakikati elden çıkarmaya hazır bir tavrı güdülediği bir teşvik yapısı geçmişte ortaya çıkmıştır ve bugün de varlığını sürdürmektedir.

Yalan haberler bir eksikliğin değil, en deneyimli vatandaşların bile sınırlı bilgi işleme kapasitesini zorlayan bir enformasyon *bolluğunun* ürünüdür. Sonuçta kafa karışıklığı ve bundan kaçma arzusu oluşur. Sözde açık olguları sözde düşman imgeleriyle ilişkilendire-

rek sözde gerçekler sunan yalan haberler bu ihtiyacı karşılar. Peki viral yalan haberler neden bir sorundur?

Büyük saçmalıklara inananların eninde sonunda kötü şeyler yapacağı varsayımı makul görünüyor. 28 yaşındaki Edgar Maddison Welch 4 Aralık 2016'da elinde bir saldırı tüfeğiyle Washington, D.C.'deki Comet Ping Pong isimli pizzacıyı bastı, zira internetteki yalan haberlerin yönlendirmesiyle bu pizzacının Clintonların yönettiği uluslararası bir çocuk pornografisi şebekesinin merkezi olduğunu zannediyordu. Welch'in komplonun düzenlendiği iddia edilen karanlık mahzenin var olmadığını anlaması uzun sürmedi. İşler iyice sarpa sarmadan nihayet tutuklandı.

Ne var ki nedensellik sıralaması aslında tam tersidir: İnsanlar (genellikle) saçma sapan yalanlara inandıkları için vahşi saldırılarda bulunmaz, vahşi saldırılarda bulunmak istedikleri için saçma sapan yalanlara inanırlar.[65] Şiddet arzusu önce gelir, şiddet eylemlerini haklı gösteren inançların benimsenmesini teşvik eder. Dezenformasyon sorunun kaynağı değildir, kişinin vahşileşmesi ile toplumsal anomiden sonra gelir.

Yalan haberler bireysel olarak onlara karşı elimizden pek bir şey gelmediği için özellikle tehlikelidir. Yalan olduklarını *bilmemize* rağmen, sırf duyduğumuz için onlara inanıyoruz.[66] Siyasi müdahale seçenekleri de ne yazık ki sınırlı. Sistematik yanlış enformasyonun yayılmasının engellenmesi için genellikle daha fazla "denetim" talep edilir. Ama hakikatin denetimini ulusal hükümetlere kim tereddütsüz emanet edebilir ki? Pek çok kişi George Orwell'ın *1984* romanındaki Hakikat Bakanlığı'nı duymuştur. Bu kadar güçlendikten sonra, yalan haberlere bağışık olmayan etten kemikten insanların seçtiği yanlış ellere düşmesi yetecektir. Pasaportunuzu damgalayan adamın bilgi ile hata arasına sınır çekeceğine inanıyor musunuz?

Günümüzdeki yalan haber patlamasının sebebi nedir peki? *Postmodern* teşhis, modern toplumların doğruyla yanlışı ayırt etmek için başvurabileceği genel geçer ölçütler bulunmadığı için hakikate erişimimizi tamamen yitirdiğimizi söylüyor. Böyle ölçütlerin yerini, aralarında keyfi olmayan bir ayrım yapmanın artık imkânsızlaştığı,

birbiriyle bağdaşmayan paradigmaların, dünya görüşlerinin ve ideolojilerin aldığını iddia ediyor. Ne var ki bu doğru değil: Emin olabileceğimiz nesnel gerçekler ve bu gerçekleri açığa çıkaran ciddi yöntemler bulunduğunu aslında herkes biliyor, ama bu gerçeklerin ne olduğunu bulmak çok zor – kuşkusuz her zaman da öyle olmuştur. Geçmişte hakikatin üstü toplumsal tabular, propaganda ya da dinsel örtülerle örtülüydü. Günümüzdeyse sahte enformasyon sosyal medyada bireysel aktörlerce sınır tanımaksızın paylaşılıyor. Her şeye rağmen perspektifi yitirmemek gerekir: Her toplumun her dönemde saçmalık ve aldatmacanın, yalan ve gerçekdışının mevcut teknolojiyle yayılabildiği kendine özgü nişleri olmuştur.

Tekrar canlanan gerici-antidemokratik otoriterliğe doğru küresel sağa kayışın, ilerici gelişmeleri ve bunların savunucularını düşman diye damgalayıp antiliberal iktidarın önünü açmak için kullanılabilecek bir yalan enformasyon ihtiyacı yarattığını söyleyen *siyasi* teşhis de hatalıdır. Zira yalan haberler "sağa" özgü bir sorun değildir, siyasi yelpazenin solunda da saçma sapan şeylere inanıldığı sık görülür. Medya ve akademi, gelenekleri itibariyle daha ziyade sol-liberal eğilimlidir, bu yüzden sağdan gelen dezenformasyona hassasiyet daha yüksektir. Ama bu durumun fenomenin özüyle ilgisi yoktur.

Psikolojik teşhis de yetersizdir: Kanadalı Gordon Pennycook gibi psikologlar "sözde derin saçmalıklara" inanmaya yatkınlığımızı ve her türlü saçmalığa kanmamızı mümkün kılan psikolojik mekanizmaları araştırıyor.[67] Bu çalışmalara yöneltilebilecek bir itiraz yok; pek çok insan, her siyasi fırsatçının ağına düşen, kolay kanan saftiriklerden olmamak için biraz daha "saçmalık direnci"[68] geliştirse iyi olur. Bununla beraber, yalan haberlerin yaygınlaşmasının eleştirel düşünme ve rasyonel bilişle ilgili bireysel eksikliklere dayandırılabileceği fikri, yalan haberlerdeki *artışı* açıklayamaz çünkü toplumun büyük kesiminde eleştirel düşünme yeteneği son beş yılda bu kadar hızlı ve bu kadar büyük ölçüde değişmiş olamaz. Bunun yapısal nedenleri olmalıdır.

Saçmalıkların benzer görüşlü insanlar arasında tüketilip payla-

şılmasına neden olan yalıtılmış bilgisel yankı odaları bulunduğu teşhisi de detaylı bir sınamadan geçemez: Yankı odaları bir efsanedir. Aslına bakarsanız, *daha fazla* bilgiyle karşılaşıyor, çevremizdeki diğer insanların neye inandığını *daha iyi* biliyoruz. Bu sayede hangi kanaatlerin "bizim" grubumuza hangilerinin "diğerlerine" ait olduğunu, dolayısıyla hangilerinden kaçınılması gerektiğini de daha iyi biliyoruz. Çevremizdeki diğer insanların neye inandığını daha iyi bildiğimiz için grup içinde görüşlerimizi kendi topluluğumuzun görüşlerine daha iyi uyarlayabiliyoruz. Kutuplaşma toplumsal tecritle değil, bireylerin konumlarını kimlik temelinde belirlemesi ve kanaatlerin grup odaklı kalibrasyonuyla gerçekleşir.

Pek çok durumda, yalan haberlerden, para karşılığı şüphe ve belirsizlik yayan belirli kişiler sorumludur.[69] Kulağa bir komplo teorisi gibi gelse de durum gerçekten böyledir. Özel olarak finanse edilen düşünce kuruluşları, vakıflar ve meslek birliklerinde bir araya gelen biliminsanlarından oluşan küçük grupların, ilgili endüstrilerce kelimenin tam anlamıyla kiralanan epistemik paralı askerler olarak bazı konulardaki bilimsel fikir birliğini baltalamak için kamuoyuna kasten yanlış bilgi vermesi genellikle hafife alınır. İkinci Dünya Savaşı sırasında atom bombasının yapımına yardımcı olan fizikçiler Fred Seitz ve Fred Singer, 1979-85 yılları arasında R. J. Reynolds Tobacco Company için, sigaranın sağlığa zararlı etkilerini şüpheli kılacak sözde bilimsel veriler elde etmeyi amaçlayan bir program yürüttü. ABD uzay programı için de çalışmış olan fizikçiler William Nierenberg ve Robert Jastrow, 1989'da fosil yakıt tüketimi ile küresel iklim değişikliği arasındaki nedensel bağlantıyı sorguladıkları bir rapor hazırlayıp, asit yağmurlarına insan kaynaklı çevre kirliliğinin değil, volkanik patlamaların yol açtığını iddia etti.

Bu stratejinin işe yaraması için kamuoyunun ya da karar alıcıların çoğunluğunun bu yalanlara *inanması* gerekmez. Durumun bilimsel açıdan tartışmalı ve çözümsüz görünmesi, bazı acil sorunlara hızlı müdahale için gereken siyasi kararlılığı zayıflatmaya yeter.

Dezenformasyonun nasıl yayıldığını anlamak için insanın kültürel mizacına bakmalıyız. Doğuştan gelen çok az bilgiye sahip ol-

duğumuzdan, biz insanlar neredeyse tüm bilgi ve becerilerimizi diğer insanlardan öğrenmeye bağımlıyız. Toplumsal öğrenme süreçlerini optimize etmek için, *neyi kimden* öğrenmemiz gerektiğine karar vermek üzere çeşitli filtreler ve yöntemler geliştirdik.[70] Bir bilgi kaynağının güvenilirliğine işaret eden çok sayıda göstergeye başvururuz. Bunların arasında akademik derecelerin yanı sıra ortak değerler de yer alır.[71] Araştırmaların ve mevcut bilimsel verilerin ne ifade ettiğine dair kendi yargımızı çok nadiren oluşturabiliriz. Kime inanacağımıza karar vermek zorundayız çünkü tepeden tırnağa toplumsal hayvanlar olarak bilginin kültürel aktarımına ve benimsenmesine bağımlıyız.

Bu kararı verebilmek için *ikinci dereceden* kanıtlara bel bağlarız. *Birinci dereceden* kanıtlar doğrudan gerçeklerin kanıtlarıdır: Termometreler havanın ne kadar sıcak ya da soğuk olduğunu gösterir. Ama birinci dereceden kanıtları değerlendirecek uzmanlığa neredeyse hiçbir konuda sahip değilizdir. En basit siyasi çözüm önerilerinin bile uygulanabilirliğini kapsamlıca değerlendirmek için gereken fiziksel, biyolojik, jeolojik, ekonomik, psikolojik, hukuki ve sosyolojik bilgiye tek başına sahip bir kişi bile yoktur. Epistemik işbölümüne bağımlıyız.

İkinci dereceden kanıtlar, birinci dereceden kanıtların nasıl değerlendirileceğine dair kanıtlardır. Bunun için neredeyse her zaman, yargılarına katılabileceğimiz insanları belirlemeye çalışırız. Ama bu kararı –kime güvenebileceğimiz ve kime inanmamız gerektiği kararını– doğrudan epistemik dayanaklarla veremeyiz: Meslekten olmayan insanlar –ki hemen her konuda hepimiz anlamına gelir bu– kimin gerçekten uzman olduğunu kendisi sorgulayamaz. Bu yüzden, kime inanıp kime inanmayacağımızı genellikle ortak değerler ve aynı toplumsal gruba aidiyet belirler. Yalan haberlerin böylesine etkili olmasını sağlayan bu güven ağlarıdır.

Zannedildiğinden daha derine kök salmış bir sorun söz konusudur. Kültürel açıdan, bilgi akışını ve aktarımını düzenleyen güven ağları dışında alternatif yoktur. Neredeyse tüm bilgimizi diğer insanlardan edinmek ve bu süreçte kime inanıp kime inanmamamız

gerektiği, kimin güvenilir bir uzman kimin yanlı bir siyasi şarlatan olduğu konusunda basit kurallara başvurmak zorundayız. Bazı insanların doğruyu yanlıştan ayırt edemeyecek kadar aptal ya da mantıksız olduğu düşüncesi yanlış ve kibirli bir düşüncedir – zira mantıksız ve kandırılmış olanların elbette her zaman sadece başkaları olduğunu varsayar. Esasen hepimiz, bizi bilgiye mahkûm eden birikimli kültürel sermayenin birer tüketicisiyiz. Dolayısıyla bazı insanları yalan haberleri benimsemeye yönelten süreçler, kulağa ne kadar mantıksız gelse de, tamamen rasyoneldir – burada da diğer tüm bilgi türlerini edinmek için kullandığımız aynı mekanizmalar iş başındadır. Dezenformasyonun yayılmasını –tabiri caizse epistemik çevre kirliliğini– mümkün kılan, bireysel eksiklikler değil, sakatlanmış bilgi aktarım ortamıdır.

İnternet bu sorunu daha da kötüleştirebilir. Facebook, Twitter ya da TikTok gibi sosyal medya sitelerinin iş modeli esasen yalan haberlere bağışık değildir: Bu hizmet sağlayıcılar büyük ölçüde reklam gelirleriyle finanse edildiğinden, yalanların yayılmasını teşvik eden yapısal mekanizmalar vardır. Çarpıcı yalan haberler daha çok ilgi çeker, daha çok "beğeni" alıp buruşuk yüzlerini ancak kendi ebeveynlerinin sevebileceği en yeni dünya vatandaşlarının fotoğraflarından daha sık paylaşılır. Sosyal medyanın finansal teşvik yapısı yalan haberlerin yayılmasını garantiler.

İnternet, saçmalıklara karşı toplumsal sürü bağışıklığımızı zayıflatıyor. Herkesin karışık, aptalca, çelişkili ya da düpedüz yanlış türlü türlü görüşü, kanaati ve inancı vardır. Yakın zamana kadar bu görüşler, yine saçmaladığınızı size hemen belli edecek arkadaşlar ve aileden oluşan yakın toplumsal çevrenin mahkemesine takılıp kalırdı. Ama internet bu ilk sağduyu filtresini es geçip aynı saçmalığa inanan diğer insanlarla doğrudan bağlantı kurmamıza imkân sağlıyor. Yerel yalan haber salgınları böyle ortaya çıkıyor.[72]

Yalan haberlerin bir sorun olduğunu düşünen herkes, toplumsal grupları siyasetin temel yapıtaşı olarak gören –sağ ya da sol– kimlik siyasetinin neredeyse tüm biçimlerine karşı temel bir argümana sahiptir: Siyasi grup aidiyetlerini ve kimliklerini mümkün olduğunca

az vurgulamalıyız çünkü bilgiyi işleme kabiliyetimizi zayıflatır bu. Bilgimizin neredeyse tamamını başkalarından ediniriz. Bunun için de bu başkalarına güvenmemiz gerekir. Ama karşılıklı toplumsal güven, sözde ya da gerçek kutuplaşmayla, kendimizin ve başkalarının siyasi bağlılıklarının ve sadakatsizliklerinin sürekli hatırlatılmasıyla sarsılırsa başkalarından bilgi edinemeyiz.

Sonuçta pek çok kişi, virologlar veya iklim araştırmacıları gibi ciddi bilgi kaynaklarını bile, siyasi-ahlaki "kimlikleri" vurgulanır vurgulanmaz güvenilmez görmeye başlar, çünkü kendi içlerinde iyi işleyen güven ölçümü ve bilginin toplumsal edinimi süreçleri siyasi kesintiye uğrar. Bu yozlaşma dinamiğinin öbür yüzü ise bazı insanların, sırf kendi ahlaki-siyasi grubundan insanlar yaydığı için komplo teorileri gibi bariz saçmalıklara ve yalan yanlış enformasyona fazlasıyla açık hale gelmesidir. Dolayısıyla bu fenomeni bireysel düzeyde ele almak, örneğin az çok saf ya da entelektüel yetersizlik yüzünden saçmalıklara inanmaya yatkın şu ya da bu kişinin bireysel bir açığı olarak anlamaya çalışmak yanlış bir çıkış noktasıdır. Yalan haberler bilgi akışının, bilgi paylaşımının, güvenin, değerlere ve grup kimliklerine bağlılığın toksik bir biçimde birbirine karıştığı tamamen toplumsal bir fenomendir.

Belli ölçüde soğukkanlılık hâlâ en uygun tavırdır. "Aktivist yanılgısı" şöyle der: *Bir şey* yapmalıyız, işte bu *bir şey*, *bunu* yapmalıyız. Ne var ki her sorunun iyi bir çözümü yoktur, birçoğununsa hiç yoktur. Her halükârda, insanların kayda değer bir azınlığı uçuk kaçık şeylere inanıyor, bunu hiçbir şey değiştiremez. Modern toplumlar bu gerçekle yaşamak, medyayı ve siyasi kurumlarını buna dirençli hale getirmek zorunda. AIDS'in var olmadığını, Holokost'un hiç yaşanmadığını, Kennedy'yi CIA'in öldürdüğünü, Ay'a iniş görüntülerinin Paramount'un stüdyolarında çekildiğini ve Katolik Kilisesi'nin çocuk istismarını sistematik biçimde örtbas ettiğini iddia eden insanlar hâlâ var. Yoksa bunların bir kısmı doğru olabilir mi?

Kürsü Yok!

İyi ya da kötü niyetle yalan yanlış malumat yayan kişi ve örgütler için basit bir çözüm var gibi görünüyor: Bu insanların elinden mikrofonu almak, onları sahneden uzaklaştırmak ya da en iyisi hiç davet etmeyip bu insanlara güvenilirlik aurası kazandırmamak.

Belirli fikir ve teorilerin temsilcilerine kaba, saldırgan ya da yanlış görüşlerini savunabilecekleri kamusal bir forum sunmama uygulamasına *no platforming* (kürsü vermeme) deniyor. Ama bazen bunun için artık çok geçtir: Ünlü birinin zaten bir kitlesi, belli bir görünürlüğü vardır, *no platforming* treni kaçmıştır. Bu durumda, gözden düşen kişinin ona nüfuz ve görünürlük sağlayan konumundan –ya da belki sadece işinden– uzaklaştırılması gerekir. İnsanların konumlarından, itibarlarından veya kitlelerinden mahrum edilmesi yaptırımlarına "iptal etme" (*cancellation*) deniyor; böyle yaptırım ihtimallerinin varlığının, günümüzde tartışmalı görüşleri kamusal söylemden dışlamayı amaçlayan ve pek çok insanı otosansüre sevk eden ince ama kalıcı bir tehdit zemini oluşturduğu fikri ise "iptal kültürü" (*cancel culture*) kavramıyla ifade ediliyor.

İptal kültürü kavramı siyaseten yanlıdır ve genellikle bu tavrın muhalifleri tarafından kullanılır. Bu kişiler, büyük bir öfkeyle püriten ahlaki standartlarını topluma kabul ettirmeye çalışırken aslında sağlıksız bir otosansür ve ahlakçı suçlama iklimi yaratıp düşünce ve ifade özgürlüğüne zarar veren işgüzar bir söylem polisinin işbaşında olduğu görüşündedir.[73] Bu uygulamayı savunanlarsa, karşıtlarının değersizleştirerek iptal kültürü dediği şeyin aslında bir "hesap verebilirlik kültürü" (*accountability culture*), çok geç kalmış bir sorumluluk kültürü olduğu fikrinde ısrarcıdır. Yaşlı beyaz erkeklerin cinsiyetçi ahkâmları ve ırkçı önyargıların dile getirilmesi çok uzun zaman yaptırımsız kalmıştır. Bugün artık toplumumuzda böyle şeylere kesinlikle ne yer ne alkış olduğu açıkça ortaya konmaktadır.

Justine Sacco olayı, hatırlayabildiğim ilk iptal vakasıdır.[74] 2013 yılında uçakla Afrika'ya gideceğini ve AIDS'e yakalanmamayı um-

duğunu *tweet*'ledikten sonra InterActiveCorp'taki iletişim müdürlüğü görevini kaybedince, alaycı bir üslupla şöyle eklemişti: "Şaka yapıyorum. Ben beyazım!" Ahlaki nedenlerle mi yoksa iletişim müdürü olarak mesleki yetersizliği yüzünden mi işten çıkarıldığına dair bugüne kadar net bir açıklama yapılmadı.

Ama bu fenomen de siyaseten doğruculuk ya da yalan haber gibi pek yeni sayılmaz. 1988'de Alman Federal Meclisi Başkanı Philipp Jenninger, Kristal Gece'nin ellinci yıldönümünde mecliste yaptığı konuşmada "Hitler hayranlığına" ve politikalarına fazla sempati gösterdiği için istifa etmek zorunda kaldı; Peter Singer, yaşam ve ölüm etiği konusundaki, pek çok insanın Nazilerin öjenik fikirlerinden ayırt edemediği görüşleri yüzünden Almanya'da defalarca davet iptaline maruz kaldı, yuhalandı, karalanıp iftiraya uğradı.

"Gerçek" iptal etme eylemlerini daha sert başka yaptırımlarla karıştırmamak gerekir. Bazen Bill Cosby ve Harvey Weinstein'in "iptal edildiği" öne sürülür – oysa bu isimler dikkatsiz ifadeleri yüzünden birkaç aylığına kamuoyunun gözünden kaybolmadı, ciddi suçlar yüzünden mahkûm edilip yıllarca hapis yattılar. Louis C. K. *stand-up* kariyerine, birkaç kadın komedyen meslektaşının C. K.'in telefonda, otel odalarında veya komedi kulüplerindeki soyunma odalarında önlerinde mastürbasyon yaptığını açıklamasının ardından uzun bir ara vermek zorunda kaldı. *Me too* (ben de) ifadesini 2006'da cinsel tacizin yaygınlığını akılda kalıcı bir ifadeyle gündeme getirmek isteyen aktivist Tarana Burke ortaya atmıştı; aktris Alyssa Milano'nun #MeToo'yu yaygınlaştırmak için kamuya açık platformunu kullanmasıyla, bu *hashtag* altında küresel bir harekete dönüştü. Neredeyse her zaman erkeklerin fail olduğu cinsel taciz sorunuyla toplumsal hesaplaşma, mağdurların dışlanmaması konusunda uzlaşma ve kadınlarla erkekler arasındaki ilişkilerde normların toplumsal yeniden müzakeresi acil gerekliliklerdi.[75] Bir kadın arkadaşım o dönemde, daha birkaç yıl önce Oktoberfest'te en güzel genç kadın iş arkadaşlarının masadaki önemli şirket misafirlerini eğlendirmekle görevlendirilmesinin son derece doğal karşılandığını söylemişti. Gerçek bir ataerkilliktir bu; birçok erkek sosyal dans repertuarından

centilmence flörtün bile çıkarılmasını üzücü bulabilir, ama her kadının, dizindeki istenmeyen ellerden –paradoksal biçimde ondan beklenen– incelikle kurtulmak için yanında her an teknik bir cephanelik bulundurduğu bir dünya bir an evvel mazi olmalıdır.

Diğer taraftan, #MeToo da herhangi bir toplumsal hareketin dengesini bozabilecek stratejik güçlere bağışık değildi. İlerici hareketlere gerici tepkiler her zaman olmuştur ama cinsel tacize yönelik meşru eleştiriler gitgide daha muğlak, hatta masum vakalara kadar genişletildiğinde bu tepkiler körüklenir. Cinsel çekim ve iletişim istendiği kadar kesin olamaz. ABD'li komedyen Aziz Ansari, güçleri ve zenginlikleri sayesinde her şeyin yanlarına kâr kalacağına inanan erkek cinsel suçlular listesindeki bir başka isim miydi? Yoksa tanıştığı kişiyle sadece kötü bir randevu mu geçirmişlerdi?[76] Çözüm önerileri de genellikle sorunun yanlış teşhisine dayanır. Cinsel taciz ya da tecavüz bildiren kadınlara çoğu zaman inanılmamaktadır. Ama "Tüm kadınlara inanın" sloganı kötü bir tercihtir çünkü hem kadınlar da bazen yalan söyleyebilir hem de erkek cinsel suç şüphelileri de masumiyet karinesini hak etmektedir. Bu slogan durumun stratejik mantığını da yanlış kavrıyor: Sorun, nüfuzlu film yapımcılarıyla yaşadıkları rahatsız edici deneyimleri anlatan kadınlara inanılmaması olmamıştır asla. Hollywood'daki *herkes* Harvey Weinstein hakkındaki söylentilerin doğru olduğunu biliyordu; güçlü erkekleri, kurbanlarına yönelik cinsiyetçi güvensizlikten ziyade, kurban olduğunu açıklayan *ilk* kişi olmayı son derece riskli hale getiren kolektif eylem yapısı korur. Başka mağdurlar da ortaya çıkacak mı? Yoksa hiçbir şey elde edemeden kariyerimi mi mahvedeceğim?

Pek çok tartışmalı vaka vardır. Donald McNeil Jr. *New York Times*'da çalışan, COVID-19 salgınıyla ilgili haberleriyle öne çıkan deneyimli bir gazeteciydi; 2019'da Peru'ya yaptığı bir gezide bir grup lise öğrencisiyle konuşurken "*n*-kelimesi"ni kullandığı için işini kaybetti – dikkatinizi çekerim, bir öğrenciye bu kelime bir rap şarkısında geçtiğinde o kısma eşlik etmenin kabul edilebilir olup olmadığını sormuştu.[77] James Damore, "Google'ın İdeolojik Yankı Odası" başlıklı bir notta Google'ın davranış kurallarını ihlal ettiği

için işten atıldı: Damore Google'ın çeşitlilik ve kapsayıcılık programının meşruiyetini sorgulamış, bunu da kadınların teknoloji sektöründe yeterince temsil edilmemesinin nedenleri arasında, kadınların ortalamada nesnelerden ziyade insanlarla ilgilendiğini, bu nedenle yazılım mühendisliğinden ziyade psikoterapistliği tercih etme ihtimallerinin daha yüksek olduğunu belirten ampirik çalışmalara işaret ederek yapmıştı. Artık tüm iptal listelerini derleyen web siteleri var.[78] Peki *no platforming* ve *cancellation* pratikte ne işe yarıyor?

No platforming'in epistemik çevre temizliği stratejisi gizli paternalizme meyleder. Reşit insanların filtrelenmiş bir bilgi diyetine ihtiyacı yoktur. Kendi görüşlerini oluşturma konusunda özerktirler, gördükleri şeyler hakkında kendileri düşünebilirler, duyduklarını eleştirisiz benimsemezler ve tartışmalı ifadelerden ya da teorilerden korunmaları gerekmez. Hakikat üstün gelecek, yanlış olanın yanlışlığı açığa çıkacaktır. Ama *no platforming* paternalist olmak ve rasyonel düşünenleri çocuk yerine koyup, mevcut kanıtlar ışığında hakikat hakkında bir yargıya varamayacaklarını iddia ederek özerkliklerini ihlal etmek zorunda değildir. Yine de bazı insanlara ve savundukları görüşlere kürsü vermemenin gerektiği bazı durumlar olabilir mi?[79]

İkinci dereceden kanıt kavramı burada da önemli bir rol oynar: Birine kamusal bir alan sunmak epistemik ve ahlaki açıdan tarafsız bir eylem değildir, özellikle de bu kamusal alan kişinin tanınmış bir üniversitede konuşmaya davet edilmesinde olduğu gibi prestij sinyalleriyle çerçevelenmişse. Böyle davetler, davet edilen kişinin sağladığı birinci dereceden kanıtların –kişinin söylediklerinin içeriğinin– ciddiye alınabileceğine ve dinlenmesi gerektiğine dair ikinci dereceden kanıt oluşturur. Birine bir kürsü verilmesi güvenilirlik sinyali gönderir. Kürsünün geri alınması bu sinyali iptal eder ve bazı durumlarda bu meşru olabilir. Ama tam olarak hangi durumlarda?

No platforming'in anayasal bir hak olan ifade ve fikir özgürlüğüyle ilgisi yoktur. Kimsenin Aziz Pavlus Kilisesi'nde ya da MIT'de kürsüden konuşma *hakkı* olmadığına göre, bu imkân birinin elinden alındığında ya da hiç tanınmadığında da kimsenin hakkı ihlal edilmiş

olmaz. Birine kürsü vermeyi reddetmek akademik özgürlükle de çelişmez, zira üniversiteler ve diğer eğitim ve araştırma kurumları hangi teori ve tezlerin disiplin standartlarına uygun olduğuna kendi uzman görüşlerine göre karar verme pozitif özgürlüğüne* –ve görevine– sahiptir.[80] İnsanların büyük çoğunluğu bu standartları karşılayamaz.

Kürsü hak etmeyen görüş ve fikirler elbette vardır. Tarihçilerden, Holokost gerçekten yaşandı mı yoksa Yahudilerin nihayet kendi devletlerine kavuşmalarını sağlamak için küresel Siyonist komplonun bir uydurması mı sorusunu tekrar tekrar cevaplamaları beklenemez. Benzer biçimde, ciddi biyologların da yaratılışçılara kürsü vermesi artık gereksizdir. Bu tartışmaların çoktan yapılıp net bir sonuca bağlanmış olması burada belirleyicidir. Yeni bir veri, argüman ya da kanıt ortaya çıkmadıkça bu zombi tartışmaların diriltilmesine gerek yoktur. Diğer taraftan, gerçekten şaibeli, hatta aşağılayıcı da olsa, farklı görüşler tartışmaya açık kalmalıdır. Bir teori, tez ya da kişinin bir kürsüyü hak edip etmediğini gösterebilecek genel kural ve ilkeler yoktur. Bu karar duruma göre alınmalıdır.

No platforming ile *deplatforming* aynı şey değildir. *No platforming* birini daha en başta hiç davet etmemektir, *deplatforming* ise verilen kürsünün sonradan geri alınmasıdır. İkincisi daha risklidir çünkü kişinin tehlikeli, popüler olmayan, orijinal, muhalif, havalı, yasak ve rahatsız edici görüşlere sahip olduğu, kürsünün geri alınmasını talep edenlerin de telaşa kapılan korkaklar veya insanlara çocuk muamelesi yapan mürebbiyeler olduğu gibi iddialara temel teşkil edebilecek çeşitli ikinci dereceden kanıtlar üretebilir. Birçok insan asilerin karizmasına bayılır, bu nedenle *deplatforming* çoğu zaman istenmeyen bir yan etki olarak kişinin kamuoyunun belirli –genellikle hiç istenmeyecek– kesimleri nezdindeki güvenilirliğini artırabilir.

No platforming bağlamında önemli ama sürekli göz ardı edilen bir gerçek, birine kürsü verilip verilmemesinin bizim elimizde ol-

* Kişinin eylemlerinin dış kısıtlamalardan azadeliğini ifade eden negatif özgürlüğün aksine, pozitif özgürlük kişinin toplumsal yapısal kısıtlamalar bağlamında eylemde bulunma imkânına sahip olmasıdır. –*ç.n.*

mamasıdır. *Biz* birine kürsü vermemeye karar verebiliriz. Ama *başka hiç kimsenin* vermemesini sağlamak bizim elimizde değildir. *Platforming* veya *no platforming* tercihini biz yapmayız. Gerçekte, sorunlu bir kişiye iyi niyetli-eleştirel olmayan şakşakçılarla çevirili bir kürsünün verildiği bir dünya ile, iyi niyetli-eleştirel olmayan şakşakçıların yanı sıra *bizimle* –yani eleştirel sorular soran, kralın çıplaklığını herkesin önünde ifşa etme cesaretine sahip (en azından öyle olmasını umduğumuz) insanlarla– çevrili bir kürsü verildiği bir dünya arasında tercih yapmak zorundayız. Çelişkili, bağnaz, nefret dolu ya da doğru olmayan bir görüşü ya eleştirel sorgulamaya maruz kalmadan destekçi kazanabileceği, evet-efendimcilerden oluşan karanlık internet forumları ile öğrenci kulüpleri gibi güvenli bir ortama yönlendiririz ya da bu görüşün gerçek bir direnişle karşı karşıya gelmesine müsaade edip daha iyi bir argümanın zorlama içermeyen zorlaması karşısında başarısız olmasına izin veririz.

İnsanlar zaten bir kürsüye sahipse, elimizdeki tek seçenek budur. Bu durumlarda da *no platforming* yersizdir, çünkü kimsenin söz konusu tartışmalı görüşe verecek ciddi bir cevabı olmadığı, komplocu susturma dışında bir karşılık verilemediği gibi yanıltıcı bir izlenim yaratır. *No platforming*'in bir seçenek olduğu düşüncesi bir yanılsamadır. Elimizdeki tek seçenek, kişinin rahatsız edilmediği bir kürsüden mi yoksa dinleyiciler arasında kararsız ve ikna edilebilir olanların bir tezdeki boşlukları birilerinin itirazları sayesinde görme fırsatına sahip olduğu bir kürsüden mi konuşacağını etkilemektir.

Bir parmak şıklatmayla bazı insanları her türlü kamusal görünürlükten mahrum edebilecek olsak, bunu yapmalı mıyız? Belki, ama içinde bulunduğumuz durum bu değil. Geçerli sezgisel analiz yöntemlerinden biri –karar verme süreçlerinde başvurulabilecek kaba bir kural– şudur: Kuşkuluysanız, kürsü verilmesini tercih edin. Zira fikirlerin serbest pazarındaki entelektüel alışverişin ortaya çıkardığı epistemik-ahlaki-siyasi kazanım potansiyeli o kadar yüksek, söylem koridorunu daraltmaya karşı nedenler o kadar güçlüdür ki bir fikrin özgürce tartışılıp kamuoyunun eleştirel bakışına maruz kalması neredeyse her zaman yararlıdır. Bir fikri tabulaştırdıktan

sonra aslında baştan ciddiye alınmış olması gerektiğinin anlaşılması, bir fikri açık açık tartıştıktan sonra aslında saçma olduğunun anlaşılmasından daha beterdir. Gerçeklerden korkmamalıyız: Kötü fikirler ve ahlaksız görüşler eninde sonunda kendi kendini rezil eder.

Erdem Sinyali

Cancel culture ve *no platforming*, toplumu yeni ve daha talepkâr ahlaki standartlara riayet edip onları benimsemeye zorlayan olumsuz yaptırımlardır. Bunun yanı sıra, ahlaki güdümlü aktörler söz konusu standartları desteklediklerine, benimsenmelerini beklediklerine ve ihlal edilmelerini kınamaya hazır olduklarına dair olumlu sinyaller göndermeye çalışabilir.

Güncel söylemde, kişinin ahlaki kaygılarını kamusal alanda dile getirmesi sık sık *virtue signalling* yani ahlaklılık sergileme olarak adlandırılır. Başlangıçta bu kavram da, bazı insanların belirli ahlaki ve siyasi fikirleri desteklediğini göstermek için böyle "erdem sinyalleri" gönderdiği tespitine dayanan nötr bir ifadeydi; zamanla, ahlaki duyarlılıkların kamusal alanda çok sık sergilenmesinin ardında, sözde çok önemsenen meselelere gerçekten içtenlikle dahil olmadan ahlaki kaygının asil sesinden faydalanmaya yönelik sinik ve ikiyüzlü güdüler yattığı kuşkusu yaygınlaştığı için, ahlaklılık sergileyen figür itibar kaybetmeye başladı.

Birçok *virtue signalling* vakası, bir ahlak gösterisinden, bir tür ahlaki gösterişçilikten ibarettir.[81] Göze çarpan bir vurguyla erdem sinyalleri gönderilmesinin, kolayca yozlaşabilen ve kısa zamanda bütün bir ahlaki söylemin niteliğini düşürmeye başlayan bir pratiği yaygınlaştırması bir sorundur: Zira ahlaki gösterişçilik genellikle kolektif bir biçimde üste çullanma (*piling on*), gitgide sertleşen gerilim tırmandırma (*ramping up*) ve aslı olmayan ahlaki suçlamalara maruz bırakma (*trumping up*) gibi çirkin bir dinamik yaratır. Ahlaki söylem performatif bir açık artırma yarışına dönüşür. Bunun altında yatan kötülük, gösterişçinin asıl amacının ahlaken doğruyu yapmak ve söylemek değil, belirli bir toplumsal gruptaki konumunu ve aidi-

yetini geliştirmek olmasıdır. Böylelikle ahlak bir sadakat sinyaline indirgenir.

Ama *virtue signalling* her zaman sinik bir gösteriş eyleminden ibaret değildir. Kişinin ahlaki değerlerini ve kaygılarını açıkça dile getirmesi güven inşa edebilir, bu değerlerin iyimser bir özgüvenle sunulması başkalarını ikna edip bu değerlere uygun davranmalarını sağlayabilir.[82] Karşılıklı davranış beklentileri ile "çoğulcu cehalet" in[83] canlı tuttuğu zararlı veya hükmünü yitirmiş ahlaki normların aşılmasında da rol oynayabilir. Sık sık, toplumun geri kalanının bizden beklediğini düşündüğümüz için bir şeyler yaparız, ama toplumun geri kalanı da bazen aynı nedenle böyle şeyler yapar. Kamusal alanda yeni bir ahlaki bakış açısı sergilemek, bu kolektif cehalet tuzaklarını bozabilir. Örneğin "uçuş ayıbı", iklim değişikliğinin yıkıcı sonuçları karşısında uçak yolculuğunu ahlakileştirme, böylelikle özel uçak yolculuğunu asgariye indirme girişimini ifade eden bir kavramdır. İnsanların –ideal durumda prestij sahiplerinin– uçmama niyetlerini alenen beyan etmesi bu amaca ulaşmaya katkı yapabilir.

Basit çözümler önerenlere güvenmemek gerekir. Her ahlaki yargı ifadesinin ardında riyakâr bir sözde başkaldırı arayanlar, bir kişi veya grubun meşru itirazlarını dile getirdiği durumlara karşı sağırlaşabilir. Birinin ahlaki başkaldırı sinyali verdiği her *tweet*'i eleştirmeden kabul edenlerse, evrimin elkitabındaki en eski numaralardan birinin, kişinin kendi bencil çıkarlarını yüce ahlaki sözlerle gizlemek olduğunu unutur.

Sezgilere Aykırı

Bu sırada son yıllarda, toplumsal adalet aktivistlerinin ahlaki hedeflerine –hissedebilen tüm canlıların temel eşitliği; güçsüzler, marjinalleştirilenler, haklarından mahrum edilenler ve ezilenler için adalet; çağdaş toplumların ahlaken dönüşmesi– tamamen farklı araç ve yöntemlerle ulaşmaya çalışan bir hareket gelişti: "etkili diğerkâmlık".

Woke programı dışavurumcu-simgesel bir yaklaşım benimseyip

kolektivist düşünür, etkili diğerkâmlık ise radikal bir anti-simgesel tavır benimser ve bireycidir: Diğerkâm güdülerimizin de maliyet-fayda hesabı ilkesine uyması gerektiği fikrini temel alır. İyilik yapmak isteyenler genellikle hemen önlerinde olana yönelir: Ama kalburüstü bir semtteki yerel bir anaokuluna oyun parkı setinin onarımı için bağışlanan bin avronun etik "marjinal faydası" ihmal edilebilir düzeydedir – bu yatırımdan yararlanan çocukların yaşam kalitesi çok çok az değişir. Buna karşılık aynı para bir Orta Afrika ülkesinde cibinlik satın almak ya da bir iç parazitle mücadele kampanyasını finanse etmek için kullanılırsa gerçekten *birçok hayat* kurtarabilir.

Peter Singer'ın etik yaklaşımına dayanan bir hareket olan etkili diğerkâmlık günümüzde özellikle Oxford Üniversitesi'nde ayrıntılı ele alınmaktadır. William MacAskill gibi filozoflar insanlara *daha iyi* iyilik yapma çağrısı yapıyor.[84] Bir önceki bölümde bahsi geçen kapsayıcılık dinamiğinin mantıksal nihai sonucuna vardırılması düşüncesi söz konusudur burada: Akrabaların, arkadaşların, tanıdıkların veya yurttaşların kaderi başka herhangi bir insanın kaderinden daha önemli değildir. Hatta diğerlerinin refahı ahlaki açıdan çok daha önemlidir çünkü "biz" zaten gayet zengin ve halimizden memnun olduğumuzdan, kendimiz için bir yüz avro daha harcamak hayatlarımızda neredeyse hiçbir iyileşmeye yol açmayacaktır. Etkili diğerkâmlık, küresel yoksulluk ve hastalıklarla mücadele etmek ya da en azından bunları hafifletmek için çok ama çok daha fazlasını yapmamız gerektiğini söyler.

Et endüstrisinin vahşetini daha fazla desteklemekten kaçınan vejetaryen bir yaşam tarzı benimsemek veya bazı durumlarda yaşam tarzımızda ciddi kısıtlamalar yapmak da buna dahildir, zira lüks malların tüketimi insanlığın refahını mümkün olan en verimli biçimde iyileştirmeye elverişli değildir. Lüks mal kavramı son derece kapsamlı bir anlamda kullanılır: Yeni bir kışlık ceket ya da sinema bileti de, daha doğrusu ahlaki bir fayda-maliyet hesabına uymayan her şey bu kavrama dahildir.

Bir insan, hayatı boyunca ortalama 80 bin saat çalışmaktadır. Kâr amacı gütmeyen *80,000 Hours* gibi kuruluşlar, insanlara tüm

kariyer tercihlerini etkili diğerkâmlık ilkeleriyle nasıl uyumlu hale getirebilecekleri konusunda tavsiyelerde bulunan bir hizmet sunuyor.[85] Wall Street'te bir yatırım fonu yönetmek kulağa en etik kariyer gibi gelmeyebilir. Peki ya kazandığım milyonlarla Sri Lanka'daki yoksul insanların bisiklet ya da meyve tezgâhı almak için kullanabilecekleri mikro kredileri finanse etmeye kararlıysam? *GiveWell*[86] (İyiVerin) veya *The Life You Can Save*[87] (Kurtarabileceğiniz Hayat) gibi internet siteleri, hangi yardım kurumlarının parayı en etkili kullandığına dair çok detaylı bir incelemeyle insanları bilgilendiriyor.

Etkili diğerkâmlık, son derece akli önerileri neredeyse hiç sezgisel karşılık bulamadığı için ahlaki sezgilerimize kökten aykırı gelir. Bu tesadüf değildir, zira bu akımın akılcı tavrı duygularımıza daha en baştan büyük bir şüpheyle yaklaşır. Merhametimiz çoğu zaman kötü bir kılavuzdur: Kıt görüşlüdür, önyargılıdır, tükenebilir ve kolay yönlendirilir.[88] İtkilerini ekonomik bilgiye dayalı hesabın acımasız cerrahi katılığıyla filtrelemiyorsanız, kalbinizin doğru yerde olması yetmez.

Etkili diğerkâmlığın temel fikrini hemen herkes kabul eder: İhtiyacı olan insanlara sadece düşük bir maliyeti göze alarak yardım edebilecekseniz, yardım etmeniz gerekir.[89] Ne var ki bu temel fikrin ahlaki sonuçlarının tüm gücünü çok az insan kabul eder. Bazılarının vicdan yükü daha ağırdır, burjuvazinin gizli utancı onlara daha çok yüklenir, hayatlarını iyi ve doğru görünene tabi kılma arzusu onlar için acil ve kaçınılmazdır. Çocukken vejetaryen, sonrasında vegan olurlar; evsiz barınakları ve aşevlerinde gönüllü çalışır, engelli atölyeleri ve bakımevlerinde yıllarca sosyal hizmet verir, sosyal hizmet uzmanı, aktivist, sınır tanımayan doktor olurlar. Tıpkı bir akşam yataklarına uzanıp dünyadaki sefalet için ağlayan Jeff ve Julia Kaufman gibi.[90] Ama onlar bununla kalmaz: Gözyaşları kuruduktan sonra bir plan yaparlar. Julia gelirinin tamamını, Jeff ise yarısını bağışlayacaktır. Kira ve beslenme gibi giderlerden sonra her birinin 38 dolar cep harçlığı kalır. Doğru olanı yapmak zordur: Ogden Nash, "Ah görev, neden hiç tatlı ya da sevimli görünmezsin?" der. Fried-

rich Schiller de ahlaki "görevlerin" amansızlığını gözler önüne sererken pek çok insanın hislerine tercüman olmuştur.

Etkili diğerkâmlığın başlıca savunucularından biri olan Toby Ord, gelirinin önemli bir bölümünden daimi olarak feragat edip yardım amaçlı kullanacağına dair gönüllü bir taahhüt vermiştir. Ord'un hayata geçirdiği *Giving What We Can*[91] (Verebildiğimiz Kadar) isimli sivil toplum kuruluşunun internet sitesinde bu taahhüdü siz de verebilirsiniz. Bunu yapmaya hazır mısınız? Muhtemelen değilsiniz; tereddüt ediyorsanız, bu sitedeki *How rich am I?* (Ne kadar zenginim?) sayfasında küresel düzeyde karşılaştırmalı olarak zenginliğinizi ölçebilirsiniz.[92] Çoğu insan başkalarının zengin olduğunu düşünür, oysa vergi sonrası yıllık ortalama 24.539 avro gelire sahip bir Alman çalışan, dünya nüfusunun en zengin %4'ü arasında yer alır – dünya nüfusunun %96'sı daha yoksuldur. Bağışlanan paranın yolsuzluğa kurban gidip amaçlanan kişilere asla ulaşamayacağından endişe edenler için de *GiveDirectly* (DoğrudanVer) var: Burada tüm aracılar devre dışı bırakılıyor, paranızı ihtiyacı olanlara *doğrudan ve ânında* bağışlayabiliyorsunuz.[93]

Etkili diğerkâmlar, küresel pandemi ve nükleer savaş tehlikeleri hakkında, bu konular (tekrar) rağbet görmeye başlamadan önce de uyarılarda bulunuyordu.[94] Modern toplumları mümkün kılan ekonomik büyüme ve teknolojik ilerleme bize aşıları ve interneti sağlarken, bir yandan da varoluşsal risklere dönüşüp bir bütün olarak insanlığın geleceğini tehdit etmeye başlayan, daha önce öngörülemeyen yeni *antropojenik* –biz insanların yol açtığı– sorunlar da yarattı. Bir tür etkili diğerkâmlık olan "uzun vadecilik" (*longtermism*) çoğu insanın unuttuğu, görmezden geldiği veya hafife aldığı bu endişeleri ciddiye alır ve süper volkanların patlamasına, devasa asteroitlerin dünyaya çarpmasına, iklim değişikliğinin sonuçlarına, kontrolden çıkan yapay zekânın kıyamet potansiyeline hazır olup olmadığımızı sorar.[95] Tek istediğimiz bir daha aç kalmamaktı – yoksa çiğneyebileceğimizden daha büyük bir lokma mı ısırdık?

Ahlaki Mutlakiyetçilik

Woke programı ya da etkili diğerkâmlık gibi toplumsal adalet hareketleri son derece farklı ahlaki öncüllerden yola çıkıp son derece farklı ahlaki sonuçlara ulaşır. Yine de son beş yılda gördüğümüz temel ahlaki dönüşüm her iki hareketin de derinden hemfikir olduğu bir eğilimden ibarettir: kişisel olanın her zaman zaten politik olduğunu söyleyen, ödün vermeye müsaade etmeyen, kaçış imkânı tanımayan, (dahil olduğumuz) iyinin (diğerlerinin dahil olduğu) kötüyle ebedi mücadelesinde her şeyin ona tabi kılınması gerektiği; sevmekten gülmeye, karnımızı doyurmaktan uyumaya hayatın her alanını ve uyanık olduğumuz her ânı ahlaki saflık talebinin karanlık ve keşişçe çileciliğine dahil eden bir ahlaki mutlakiyetçilik. Ama her monomani gibi günümüzün etik aşırılığının da ergenlik çağına özgü yanları var, bu da nihayetinde geçeceği anlamına gelir.

Sonuç

Her Şeyin Geleceği

İnsan Yiyen

Oysa Charles hep yalnız yüzerdi. Onu kıyıya ulaştırdıklarında hayatını çoktan kaybetmişti.

Yöre sakinleri de tatilciler de ne yapacağını şaşırmıştı. Hâkim bilimsel görüş, bu hayvanların insanlara saldırmadığıydı. Ama yakın zamanda yaşanan ikinci olaydı bu: Bir hafta önce, Philadelphia'dan gelen Epting Vansant, Beach Haven'daki Engleside Oteli'nde müdürün masasında kan kaybından ölmüştü. Kısa süre önce İsviçre'den gelip Spring Lake'teki Essex & Sussex Oteli'nde komi olarak iş bulan Charles Bruder ise cankurtaran botunda ölmüştü; iki bacağı da ısırılmıştı, biri dizinin üstünden diğeri de altından. 7 Temmuz 1916 tarihli *New York Times*, Charles'ın parçalanmış bedenini gördükten sonra sahilden kaçan kadınları ve odalarına ancak birinin refakatinde dönebilen şok geçirmiş erkekleri haber yapmıştı.

Bir hafta sonra 12 Temmuz'da üç saldırı daha oldu, New Jersey kıyılarını korku sardı. Lester Stillwell daha on bir yaşındaydı, onu kurtarmaya çalışan Watson Stanley Fisher ise daha yirmi dördündeydi; sadece Joseph Dunn hayatta kalmıştı ama öyle ağır yaralıydı ki hastaneden iki ayda taburcu edilebildi. Yerel balıkçılar nefret ve korku karışımı bir duyguyla "insan yiyen" dedikleri hayvanın peşine düştü. Ama olaylar Harlem'de yaşayan Alman kökenli aslan terbiyecisi Michael Schleisser'in, New York kıyılarına yaklaşan bir büyük beyaz köpekbalığını öldürmesiyle son buldu. Çok geçmeden

Charles Bruder'in memleketindeki annesi, acısını paylaşan otel müşterilerinin onun için topladığı parayı içeren bir mektupla, oğlunun akıbetini öğrendi.

O yaz yaşanan köpekbalığı saldırıları, ABD'nin görevdeki başkanı Woodrow Wilson'a da kötü haberler getirecekti: Saldırılarla hiçbir ilgisi olmadığı halde –tarihçiler bunda hemfikirdir– o yıl seçimde New Jersey'nin saldırılardan etkilenen kıyı bölgelerindeki oy oranı yüzde on düştü.[1]

Siyasi konumlarımız çoğu zaman neredeyse tamamen keyfidir. Sel felaketleri, köpekbalığı saldırıları ve salgın hastalıklar siyasi görüşlerimizi zannettiğimizden daha çok etkiler. Ama en büyük etki değerlerimizle ve bu değerlerin *kimliğimizi* nasıl belirlediğiyle ilgilidir. Anlattığım ahlak tarihi bir arada yaşamımızı biçimlendiren bu değerlerle, duygular, normlar ve kurumlarla ilgiliydi. Bizi henüz insan olmayan az sayıda canlının hayatta kalma mücadelesi verdiği Doğu Afrika'nın düz arazilerinden, daha önce hiçbir canlının yapmadığı biçimde mal, silah ve bilgi ticareti yapan, küresel ağlarla birbirine bağlı modern bir topluma getirdi. Bundan sonra ne olacak? Ne umabiliriz, nelerden korkmalıyız?

Dersler

Günümüzün ahlaki krizi bir ayrışma krizi, daha doğrusu görünüşte ayrışma krizidir. Modern toplumların birbiriyle çelişen özgürlük ve eşitlik çifte vaadi gerçekleşmedi. Bunun yol açtığı hayal kırıklığı ve öfke, kadim içgüdülerin enerjilerini serbest bırakıp dünyayı yine *biz* ve *onlar* diye ikiye böldü. Bu krizi aşmak istiyorsak, toplumsal bölünmeye neden olan mekanizmaları anlamak zorundayız. Günümüzü tanımlayan kimlik mücadelesi, insanlığın biyolojik, kültürel ve toplumsal evriminde hep etkili olagelmiş güçlerin ürünüdür.

Ahlakımızın neden *grup odaklı* olduğunun cevabı işbirliğinin evriminde saklıdır. İşbirliği davranışı ancak az sayıda insanla –*bizle*– sınırlandırıldığı ve diğerlerinden –*onlardan*– esirgendiğinde başarılı olabilmişti. Akrabalık, karşılıklı alışveriş ve dar sınırlı grup

içi işbirliği davranışı ahlaki davranışın faydalarının maliyetinden ağır bastığı koşulları yarattığı için *biz* ve *onlar* ortaya çıktı.

Grubumuzun birlikteliğini daha istikrarlı kılmak ve işbirliği potansiyelimizi artırmak için, sosyal uyumu sağlayan ahlaki normları yaptırımlarla korumaya başladık. Normlara uyma, uyulup uyulmadığını denetleme ve ihlalleri cezalandırma kabiliyeti kazandık. Grup odaklı ahlak psikolojimiz *cezalandırıcı* hale geldi.

Değişken bir çevrenin esneklik gereksinimlerini artırmasıyla harekete geçen bir kültürel evrim süreci bizi sosyal öğrencilere dönüştürdü. Kendi çevremizi inşa edip gitgide karmaşıklaşan teknolojiler ve kurumlarla doldurduk. Grup içi yaşamımız, başkalarından edindiğimiz bilgi ve becerileri içeren birikimli bir kültür haznesine bağımlı hale geldi. Ortak değerler ve kimlik işaretleri, bunun için gereken toplumsal güveni sağladı. Cezalandırıcı, grup odaklı ahlak psikolojimiz *kimlik odaklı* hale geldi.

Kültürel evrim sürecinde, eşit olmayan bölüşümü ilk ideolojilerle meşrulaştırılan bir fazlalık üreten ve hiyerarşik örgütlenen, gitgide daha da büyüyen büyük ölçekli toplumlar ortaya çıktı. Toplumsal dünyamız yönetici elit bir azınlık ile sömürülüp ezilenlerden oluşan bir çoğunluğa bölündü. *Eşitlikçi olmayan* bir hal aldı.

Eşitsizliğe ve tahakküme duyduğumuz nefret devam etti. Sosyokültürel evrim ilerledikçe özgürleşme, eşitlik ve bireysel özerklik talebi yeniden canlandı. Ortaya çıkan toplumsal normlar ve kurumlar gitgide daha da bireycileşen *acayip* bir insan yarattı ve hem toplumun merkezi örgütlenme ilkesi olarak akrabalık ilişkilerinin işlevi hem de keyfi ya da miras alınan ayrıcalıkların meşruiyeti sorgulanmaya başladı.

Modernliğin gelişimiyle beraber, süregiden eşitsizlikler ve savaş, soykırım, ayrımcılık, sömürü gibi ahlaki kusurlar, aydınlanmış bir toplum için ahlaken gitgide daha da tahammül edilemez hale geldi. Herkes için özgürlük ve eşitlik talebinin nihai olarak gerçekleştirilmesi, 20. yüzyılın felaket deneyimleriyle daha da aciliyet kazandı.

Bu talepler sinir bozucu ölçüde yavaş gerçekleşebildiğinden, ahlaki söylem hararetlendi ve eşitlikçi talepler daha da aciliyetle dile

getirilmeye başladı. Ahlaki mücadeleler gitgide daha da simgeselleşti, çünkü buradaki ilerleme ahlaki sabırsızlığımızı tatmin edecek bir hızda sağlanabiliyordu. Sosyal medya, toplumsal adalet için mücadeleyi daha da şiddetli talep edenler ile bu mücadeleyi durdurmaya çalışıyor gibi görünenlerden oluşan, kutuplaşmış, uzlaşmaz taraflar bulunduğu izlenimi yarattı. Toplumsal eşitsizliğe duyduğumuz nefretle birleşen cezalandırıcı grup psikolojimiz, ahlaki kimliklerimizi daha da görünür hale getirdi. Toplumsal güven yalnızca ahlaken bizim tarafımızda olduğunu düşündüklerimizle sınırlı kaldığı için kültürel bilgi akışı kesintiye uğradı.

Günümüzün ahlaki iklimi, bugüne kadar ahlak tarihimizi biçimlendiren etkenlerin verimsiz bir bileşiminin ürünüdür. İçeride dostane ve işbirliğine hazır, dışarıda ise şüpheci ve düşmanca davranan, kendi norm ve değerlerini bazen sert yaptırımlarla savunan ve yalnızca özdeşleşebildiği insanlara güvenen grupların çatışmasına tanık oluyoruz. Bu gruplar hem asırlarca bariz bir toplumsal eşitsizliğin hâkim olduğu bir dünya inşa etmiş hem de bu eşitsizlikleri reddeden bireyci değerleri dile getirmiştir. Eşitlikçi değerlerin daha tutarlı uygulanmasıyla, örneğin kaynakların yeniden bölüşümü veya kota düzenlemeleriyle adaletsizlikleri giderme girişimi, istenen başarıları çok yavaş sağladı (bazen de hiç sağlayamadı). Buna karşılık bireyin etnik kökenine ya da cinsel yönelimine özel bir önem atfedip kolektif kimlikleri yeniden vurgulayarak toplumsal adaleti sağlamaya yönelen toplumsal hareket ise gözlerimizin önünde çökme tehlikesiyle yüz yüze.

Eski sorunlar çözülmeye çalışılırken önce ahlakımızın şimdiye kadar hiç bilmediği yeni zorluklara uyum sağlaması gerekiyor. Belki de –istediğimiz ya da zorunda olduğumuz için– bu gezegenin ötesine geçmeden önceki son büyük zorluğumuzdur bu. Ahlakımız, acil toplumsal işbirliği sorunlarının üstesinden küçük gruplar halinde gelmemizi sağlayan birliktelik kuralları oluşturma işlevi görmüştür hep. Bugün karşı karşıya olduğumuz jeopolitik sorunlar bizi aşıyor. Küresel ve uzun ömürlü değerler ve stratejiler geliştirme yeteneğine sahip olup olmadığımızı göreceğiz. Gelecek nesilleri de kap-

sayacak kadar geniş bir biçimde, bir bütün olarak insanlık düzeyinde toplumsal işbirliği nasıl sağlanabilir? Bu görev karşımıza ilk kez çıkıyor: Bunu yapabilecek durumda mıyız, yoksa kendimizi bir daha hiç evimizde hissedemeyeceğimiz bir dünya mı yarattık, bilmiyoruz.

Bu sorunların çözümünün önündeki engel siyasi ayrışmadır. Ama siyasi kanaatlerimiz zannettiğimizden daha yüzeysel ve geçicidir. Köpekbalığı saldırıları gibi tesadüflere bağlı olmanın da ötesinde, varsaydığımızdan daha az rasyonel, daha az istikrarlı ve daha az bilgiye dayalıdırlar. Siyasetimiz olgulardan ya da somut sorunlara yönelik iyi düşünülmüş çözümlerden ziyade, ortak grup kimlikleriyle ilgilidir. Ama siyasi kutuplaşmanın genellikle düşündüğümüzden daha az derin olduğu anlamına da gelir bu. Hiç de farklı fikirlerde değiliz – sadece birbirimizden nefret ediyoruz. Siyasi bağlılıklarımızın zannettiğimiz kadar sağlam olmadığının farkına varırsak bu ayrışmanın üstesinden gelebiliriz.

Kolektif kimlikler her an üstümüzden çıkarıp bir kenara koyabileceğimiz hafif bir ceket gibi olmalı. Ama karşı karşıya olduğumuz felaket, onları kurtulmakta zorlandığımız çelik gibi sert birer kabuğa dönüştürdü. Ahlaki değerlerimizse düşündüğümüzden çok daha derinlere kök salmıştır, çok daha uzun ömürlüdür: Esasen son derece istikrarlı ve evrensel olarak ortaktırlar. Farklı kültürler temelde farklı değerlere sahip değildir esasen. Görmekte zorlandığımız ve tekrar erişmeye değer, hafife alınan bir uzlaşma potansiyeli var: "Dakiklik *beyazların üstünlüğüdür*" ile "Batı Hıristiyanlığının kültürel hegemonyasını yeniden canlandırmalıyız" arasında, mantıklı insanlardan oluşan sessiz bir çoğunluk var. Birbirine destek olan (ya da en azından aldırmayan) dostlar ve komşular olabilecekken, kolektif kimlikler birbirimize düşman olduğumuzu düşündürüyor. Ama her şeyin geleceğinin karşısında ayakta kalabilmek için ortak ahlaki değerlere ve normlara başvurursak siyasi bölünmelerin üstesinden gelebiliriz.

Kırılgan İdeolojiler

Siyasi kanaatler istikrarsızdır. Manipüle edilmeleri kolaydır: Hileli bir deney düzeneğiyle katılımcıları gerçekte verdikleri cevabın tam tersini verdiklerine inandırırsanız, benimsemedikleri bir siyasi görüşü savunmaya hazır olduklarını görürsünüz.[2]

İsveçli psikolog Thomas Strandberg ve Lund Üniversitesi'ndeki çalışma arkadaşları, araştırma katılımcılarından siyasi içerikli çeşitli ifadelere ne kadar katıldıklarını 1 ile 9 arası bir ölçekte belirtmelerini istemiştir. Örneğin: "Filistin tarafındaki sivil kayıplara rağmen İsrail'in Hamas'la çatışma sırasında gerçekleştirdiği şiddet eylemleri ahlaken meşrudur" ya da "İsveç hükümetinin kaçak ilan ettiği, memleketlerine geri gönderilmeleri gereken göçmenleri barındırmak ahlaken yanlıştır" Katılımcıya verilen klipsli sekreter dosyasındaki ilk sayfada, ilgili ifadelerin yer aldığı kısım aslında sayfaya sonradan yapıştırılmış bir kupürdür; katılımcı ikinci sayfaya geçmek için ilk sayfayı çevirince, kupür dosyanın arkasına yapışır ve geriye tam tersi ifadelerin bulunduğu sayfa kalır. Böylece katılımcının İsveç'in göçmenlik politikasına verdiği onay redde dönüşmüştür (ya da tam tersi). Mülakatta, katılımcıların çoğu ilk etapta reddettikleri ama yapışkanlı kupür hilesi nedeniyle destekliyor göründükleri pozisyonu tereddüt etmeden gerekçelendirmeye başlamıştır.

Strandberg ve çalışma arkadaşlarının 2016'daki ABD başkanlık tartışmaları sırasında yaptığı ikinci bir çalışma, aşırı görünen siyasi pozisyonların ne kadar kolay ılımlılaşabildiğini göstermiştir.[3] Çoğunlukla Manhattan'daki parklarda yürüyenlerden rasgele seçilen katılımcılardan, başkan adayları Hillary Clinton ve Donald Trump'ı karizma, cesaret, tutku, tecrübe veya güvenilirlik gibi kişilik özellikleri açısından bir tür kaydırmalı ölçekte karşılaştırmaları istenmiştir. Biliminsanları deneklerin değerlendirmelerini gizlice değiştirip çok daha ılımlı hale getirerek kısa sürede katılımcılara iade etmiştir. Yine sadece küçük bir azınlık cevapların manipüle edildiğini

fark etmiştir; çoğunluğun ise tahrif edilmiş karşılaştırmalar için kulağa makul gelen gerekçeler sunmakta zorlanmadığı görülmüştür. Örneğin *tecrübe* ile ilgili soruda Clinton'dan yana yüzde 94'ü işaretleyen bir katılımcı, yüzde 59 olarak değiştirilen cevabı için şu gerekçeyi sunmuştur: "Bence ikisi de kendi alanlarında tecrübeli. Trump çok başarılı bir işadamı. Tabii Hillary'nin de siyasi makamlarda uzun yıllara dayanan tecrübesi var. Bu yüzden... bence ikisi de çok tecrübeli."

Siyasi irrasyonelliğimiz tek bir meseleyle sınırlı değil. İklim değişikliğiyle nasıl başa çıkmalıyız? Kök hücre araştırmaları, eşcinsel evlilik, asgari ücret ya da göçmenlik politikası konusunda doğru tavır nedir? İdam cezası geri getirilmeli mi? Ahlaki sorulara karşılık gelen çoğu siyasi meselenin içeriğinin birbiriyle ilgisi çok azdır: "Rasyonel bakımdan ortogonaldirler", yani mantıken birbirinden bağımsızdırlar; bu sorulardan herhangi birine verilecek doğru cevabın başka herhangi birinin doğru cevabına dair bir içerimi yoktur.

Bununla beraber, çoğu durumda birinin bir konudaki görüşünden, başka herhangi bir konudaki görüşüne dair çıkarımda bulunabiliriz. İklim değişikliğinin derhal çok etkili önlemler alınması gereken ciddi bir sorun olduğunu düşünen birinin eşcinsel evlilik konusunda liberal bir tavır sergilemesi muhtemeldir. İdam cezasını savunan biri ise muhtemelen göçmenlere de sıcak bakmıyordur. Peki bu pozisyonların esasen sayısız kombinasyonu olabilecekken durum neden böyle?[4]

Siyasi yelpazenin bir tarafı mantıken birbirinden bağımsız bir dizi konuda her seferinde doğru tavrı benimserken, diğer tarafın her seferinde yanlış tavrı benimsemesi ne kadar muhtemeldir? Bizi "doğru" tarafta olduğumuzdan bu kadar emin kılan nedir? Siyasi kanaatlerimizi yalnızca "bizim" grubumuzun inandıklarına dayandırırsak, görüşlerimizi rasyonel olarak gerekçelendirilemeyecek bir biçimde oluştururuz. Güvendiğimiz insanların kanaatlerini benimsemenin her zaman mantıksız olduğu anlamına gelmez bu, zira defalarca gördüğümüz gibi, başkalarından bilgi edinmek mantıklı ve kaçınılmazdır. Sorun, tam tersine, ideolojik kompartımanlara ayrıl-

mış enformasyon ortamının bilginin rasyonel aktarımını engellemesidir.

ABD'li ekonomist Bryan Caplan bu nedenle *ideolojik* bir Turing testi öneriyor:[5] Karşıtlarınızın siyasi görüş ve önerilerini, *karşıtlarınızın* kabul edeceği biçimde ifade edebilir misiniz? Eğer yapamıyorsanız –ki çoğu insanın bu testi geçmekte zorlandığını gösteren pek çok veri var– muhtemelen kendi ideolojik önyargılarınızın kurbanısınızdır. Siyasi kanaatleriniz kimliğiniz ve değerlerinizle öylesine kaynaşmıştır ki kendinizinkinden farklı siyasi görüşleri sadece aptallık veya alçaklık belirtisi olarak görebiliyorsunuzdur.[6]

Pek çok insan daha sıkı bir iklim politikasına neden şüpheyle yaklaşıyor? Yalanlar, dezenformasyon ve kapitalist büyüme ideolojisiyle yanıltıldıkları için insanlığın geleceği hakkında endişelenmektense hisse senedi portföylerinin değerinin arttığını görmeyi mi tercih ediyorlar? Pek çok insan mevcut zenginliğin tamamen yeniden bölüşülmesi gerektiğine neden inanıyor? Başkalarının başarısını kabullenemedikleri; tembel, kıskanç ve ekonomiden bihaber oldukları için mi? Bu açıklamalar zaman zaman doğru da olabilir. Ama iklim değişimine şüpheyle yaklaşanlar ve yeniden bölüşümü savunanlar muhtemelen kendi görüşlerini böyle gerekçelendirmeyecektir. Siyasi muhaliflerin güdüleriyle ilgili böyle açıklamalar verimli bir tartışma başlatamaz. Siz bu testi geçebilir misiniz?

Bizi Birbirimize Bağlayan Yalanlar

Siyasi konular söz konusu olduğunda, somut sorunlara makul çözümler bulmak için rasyonel yeteneklerini kullanan özerk vatandaşlardan ziyade, takımlarına tezahürat yapan fanatik holiganlar gibi davranan ideolojik partizanlar haline geliyoruz.[7]

Britanyalı-Ganalı filozof Kwame Anthony Appiah toplumsal kimliklerimizi "bizi birbirimize bağlayan yalanlar" olarak tanımlıyor.[8] Kendimizi Alman ya da Japon, Katolik ya da Hindu, Avrupalı ya da Afrikalı, beyaz ya da siyah veya koyu tenli, üst sınıfın ya da işçi sınıfının üyesi, heteroseksüel, lezbiyen ya da *queer* olarak gö-

rüyoruz – ama ne kadar gerçek olurlarsa olsunlar, bu kimliklerin hepsi birer toplumsal inşadır sadece; uzaydan ulusal sınırları göremezsiniz, aileden zengin mi yoksa sonradan görme mi olduğumuz da DNA'mızdan anlaşılmaz.

Siyasi kabullerimiz hangi ideolojik pozisyonları benimsediğimize bağlı gibi görünür. Ama öyle değildir. Gerçekte durum tam tersidir: Benimsediğimiz temel pozisyonları, kendimizi ait hissettiğimiz siyasi kimlik belirler. Toplumsal varoluş ideolojik bilinci belirler.

ABD'de Demokrat Parti onyıllardır sosyal güvenlik ağlarının genişletilmesini; toplumsal adaleti ve yoksulların sosyoekonomik eşitliğini sağlamaya yönelik çeşitli politikalara daha cömertçe kaynak sağlanmasını savunuyor. Cumhuriyetçiler ise refah devleti müdahalelerine daha şüpheci yaklaşıp devletin bütçe açığının azaltılmasını savunuyor, bireysel özgürlük ve sorumluluğun önemini vurgulayıp iyi niyete dayanan ama akıllıca hayata geçirilmeyen yeniden bölüşüm tedbirlerinden kaynaklanabilecek sorunlu teşvik yapıları konusunda uyarılarda bulunuyor. Ama Demokratları desteklediğini söyleyenlere katı bir kemer sıkma paketi anlatıp bunun kendi partilerinin önerisi olduğunu söylerseniz hemen onaylayacaklardır; Cumhuriyetçilere son derece cömert bir paket sunup, içeriği partilerinin sözde ideolojik çekirdeğiyle çelişen bu paketi muhafazakârların önerdiğini söylerseniz bu da onaylanacaktır. Bir siyasetçinin ahlaki niteliklerine dair değerlendirmeler de büyük ölçüde kimliğine bağlıdır:[9] Kişinin kendi siyasi tarafının bir üyesi söz konusu olduğunda zararsız görünen bir gaf ya da davranış, karşı taraf söz konusu olduğunda mazur görülemez bir ahlaki ihlal olarak değerlendirilir. Siyasi kanaatlerimiz söz konusu olduğunda neredeyse her zaman parti politikadan önce gelir.[10]

Çoğu insan, siyaset bilimi jargonuyla ifade edecek olursak, "ideolojik bakımdan masum"dur.[11] Siyasi pozisyonları anlayıp ifade etmekte zorlanırlar. Siyasi ilkelerle ilgili bir tartışmaya katılamazlar, "liberalizm" ya da "sosyalizm" gibi soyut kavramlar konusunda ya kafaları karışıktır ya da kayıtsızdırlar; vergi oranlarından eğitim politikaları ve sağlık sistemine kadar siyasi gündemdeki pek çok so-

mut konu hakkında, bu konular doğrudan onları etkiliyor bile olsa, hiçbir fikirleri yoktur. Gündelik sorumluluklarla dikkatleri dağılmış bir halde, alışverişten veya çocuklarının ödevlerini kontrol etmekten fırsat bulup parti programlarında yer alan ideolojik tercihleri ciddi ve kapsamlı bir biçimde değerlendiremezler. Kendimizi hangi partiye ait hissettiğimiz neredeyse tamamen bir toplumsal kimlik meselesidir.

"Herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacına göre." Sorulduğunda, ABD vatandaşlarının yarısı bu cümlenin ABD Anayasası'nda yer aldığını söyler; halbuki bu cümle Marx'ın *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'nde yer alır.[12]

Siyasi meseleler karmaşıktır. En basit konularda bile bilgiye dayalı bir konum almak, ömürlerini tek bir bilim dalına adamış uzmanların yetkinliğini bile aşan zenginlikte bir alan bilgisi gerektirir. Avrupa para politikasının makroekonomik ayrıntılarını *ve* tarım sektörünün sübvansiyon gereksinimlerini *ve* yoksul ailelerin eğitim politikaları açısından durumunu *ve* alternatif sağlık sigortası sistemlerinin fayda ve zararlarını *ve* adil bir konut politikasının gerekliliklerini *ve* Almanya, İsrail ve Filistin arasındaki diplomatik ilişkileri *ve* Alman silahlı kuvvetlerinin bütçelendirilmesini *ve* müzelerin, tiyatroların ve kamusal parkların finansman gereksinimlerini değerlendirebilecek kadar yetkin olduğunu kim gerçekten iddia edebilir? *Hepimizin* böylesine karmaşık konularda siyasi görüşlerimizi oluştururkenki ciddiyetsizliğimiz ile bu görüşleri dile getirirken ve farklı görüşlere sahip insanları bağnaz canavarlar diye suçlarkenki özgüvenimiz gerçekten müthiş.

Siyasi katılım klasik bir kolektif eylem sorunudur, bireysel açıdan rasyonel olan eylemlerin kolektif açısından yıkıcı olduğu bir tutuklu ikilemidir.[13] Oy vermek, gösteri yapmak ve *tweet* atmak bize hem siyaseten aktif olmanın sıcak ve hoş hissini verir, hem de kendi siyasi grubumuza sadakat sinyali vermenin sağladığı statü kazanımlarından yararlanmamızı mümkün kılar. Ama *bireysel* irrasyonelliğimin ve vurdumduymazlığımın maliyeti sıfıra yakındır, çünkü benim bir oyum zaten hiçbir fark yaratmayacaktır. Bu durum *herkes*

için geçerli olduğundan, *hepimiz* toplumumuzun kaldırabileceğinden daha fazla siyasi irrasyonellik tüketiriz. Avusturyalı ekonomist Joseph Schumpeter bu olguyu seksen yıl önce şöyle özetlemiştir: "Dolayısıyla tipik bir vatandaş siyasi arenaya girer girmez zihinsel performansı düşer. İlgilendiği başka konularda çocukça olduğunu hemen kabul edeceği bir biçimde tartışıp analiz yapar. İlkelleşir."[14]

Kutuplaşma Efsanesi

Batı demokrasilerindeki akademisyen ve entelektüellerin bunun tam tersi bir sorunun aciliyet teşkil ettiğini düşündüğü zamanların üstünden çok geçmedi: Siyasi ortamımızın *yeterince kutuplaşmamış olması*, savaş sonrası dönemde sıkça dile getirilen bir şikâyetti, çünkü demokratik bir toplum ancak vatandaşlarına gerçek alternatifler sunarsa ayakta kalabilirdi.[15] Siyasi gerçekliğin, maalesef, "ortanca seçmen teoremini" doğruladığı görülüyordu. Bu teoreme göre, seçimleri kazanma çabası eninde sonunda ideolojik homojenliğin hüküm sürdüğü bir denge durumuna yol açacaktı, çünkü her parti ancak "ortanca" seçmenin tercihlerine yaklaşarak oylarını artırabilirdi.

Kutuplaşmanın artması arzusu bugün bize dokunaklı geliyor: Günümüz dünyasında ebeveynlerin yarısı çocuklarının "öbür" siyasi taraftan biriyle evlenmesini onaylamayacaktır; 1960'larda böyle ebeveynler hâlâ yok denecek kadar küçük bir azınlığı oluşturuyordu.[16] Siyasi kimliklerin ayrışması yaşam tarzlarında, kültürel tercihlerde ve –hepsinden önemlisi– ikamet yerlerinde de kendini gösteriyor.[17] Son yıllarda şehir, ilçe ve mahallelerin iyice ayrışmasıyla, kültürel çevreler ve siyasi aidiyetler gitgide bir yaşam dünyası profili kazandı, öyle ki Prenzlauer Berg ve Glockenbachviertel gibi yerler artık sırf birbirinden ayırt edilemeyen konformizm karşıtlarından oluşuyor.

Ne var ki siyasi kutuplaşma görünür azınlıklara özgü büyük ölçüde yüzeysel bir fenomendir.[18] "Yüzde bir kuralı", bir internet sitesinin tüm kullanıcılarının yalnızca yüzde 1'inin aktif olup yeni içe-

rik eklediği, geri kalan yüzde 99'un sadece pasif bir biçimde sessizce izlediği (*lurker*) anlamına gelir. Bu yüzde 1'lik kesim ideolojik olarak nötr bir karışım değildir, çünkü görüş ve önerilerini kamuoyu önünde sergilemeye en istekli olanlar en uç siyasi görüşlere sahip kişilerdir. Çok daha az uç görüşlere sahip geri kalan yüzde 99 sessiz kaldığı için, Twitter veya Reddit'teki neredeyse herkesin ideolojik bir fanatik olduğu izlenimi doğuyor, oysa ezici çoğunluk aslında ılımlı görüşleri benimsiyor ve karşıt ideolojik grupların daha uzlaşmacı olması gerektiğine inanıyor.[19] Sonuç olarak, ideolojik Turing testini geçmekte gitgide daha da başarısız oluyoruz çünkü siyasi "düşmanlarımıza" gerçekte desteklediklerinden çok daha aşırı ve radikal siyasi konumlar atfediyoruz.[20]

Kutuplaşma, siyasi grupların belirli kanaatlerde ısrar edip gitgide bu kanaatlerin daha uç versiyonlarını savunması olarak değil, gitgide daha fazla karşıt siyasi fraksiyona ayrışma olarak karşımıza çıkıyor.[21] Elli yıl önce her partide hem liberaller hem muhafazakârlar, hem sol görüşler hem sağ görüşler yer bulabiliyordu, son birkaç onyılda ise siyasi grupların ve ideolojik konumların gitgide daha hızlı kamplaştığına tanık olduk. Dolayısıyla durum radikalleşmeden ziyade ayrışmayla ilgilidir.

Siyasi partiler bağlamında bu sorun, siyasi sistemin "kazanan hepsini alır" ilkesinin iki partili bir sistemi neredeyse garantilediği (bu eğilim "Duverger Yasası" olarak bilinir) ABD'de özellikle belirgindir. Ama son zamanlarda Almanya ve Avrupa'da da siyaset kurumunun yeniden ideolojikleştirilmesine yönelik çok benzer gelişmelere şahit olduk.

Siyasi kutuplaşma nihayetinde temelde ideolojik değil, tamamen *duygulanımsal* bir fenomendir. Daha önce de söylediğim gibi, hiç de farklı fikirlerde değiliz, sadece birbirimizden nefret ediyoruz.[22] Siyasi taraflar arasında gitgide artan bu düşmanlık, anketlerden örtük ölçüm yöntemlerine ve ekonomik oyunlardaki gözlenebilir davranış farklılıklarına kadar her türlü veride kendini gösterir.[23] İdeolojik karşıt gruplardan hoşlanmama, muhtemel ırkçı önyargılardan bile çok daha güçlüdür: Katılımcılardan bazı adaylara (hayali) burs

vermeleri istendiğinde, beyaz veya siyah adaylar lehine veya aleyhine neredeyse hiç fark görülmez; ama hem Demokratların hem de Cumhuriyetçilerin yüzde 80'inin, daha düşük akademik niteliklere sahip olsa bile kendi siyasi taraflarından bir adayı tercih ettiği görülür. Bu siyasi kutuplaşma biçimleri, grup içinde ahlaklı görünme davranışıyla yakından bağlantılıdır: Radikalleşme, gitgide daha aşırı siyasi konumlar karşılığında sosyal prestijin elde edildiği bir pay kapma yarışından kaynaklanır.[24]

Temelde ideolojik değil duygulanımsal olsa bile, siyasi kutuplaşma ideolojik yankı odalarının yıkıcı etkisini güçlendirebilir. Epistemik bir balonun içinde bulunanlar, başka insanlarla ve görüşlerle hiç temas etmez: Tecrit yüzünden dezenformasyon söz konusudur.[25] Epistemik bir yankı odasında yer alanlar ise daha kötü durumdadır: Kendi grubunun kabullerinden sapan bakış açılarına *aktif olarak güvenmemeyi* öğrenmişlerdir. Bu ayrım önemlidir çünkü balonlar ve yankı odaları farklı çözümler gerektirir. Bir balon, içine yeni, bilinmeyen bilgiler sızdırılarak patlatılabilir; ama bir yankı odası karşısında, bilinmedik farklı perspektifler etkisiz kalır, hatta güvenilmeyen insanlardan farklı görüşler duymak kendi fikirlerini daha da doğrulayabileceği için odadakilerin epistemik tecridini pekiştirebilir.

İşbirliğinin mantığı, güvenilir grup üyeleri olduğumuzu göstermeye çalışmamıza neden olur. Zihinlerimiz kabileci (*tribal*) olmak üzere biçimlenmiştir.[26] Kendi gruplarımızın içinde, diğer kabile üyelerinin algılayabileceği ve güvenilirlik işareti olarak anlaşılabilecek sadakat sinyalleri göndermek önemlidir. Bu işlevi, özellikle her insanın kabul etmeyeceği, gruba özgü kalacakları için kimlik oluşturma etkisi gösterebilecek kanaatler yerine getirilebilir. Aşıların faydasından şüphe etmek ya da insan kaynaklı iklim değişikliğini reddetmek böyle bir kimlik oluşturma rolü oynamaya yazgılıdır.

Karşıt grupların aşırıcılığı tırmandıran bir dinamiğe yol açan bir tepkisi kışkırtılırsa sonuç ölümcül olacaktır. Pek çok sosyal patoloji aslında sadece bir kolektif eylem sorunudur, bunlarla mücadele ederken de böyle ele alınmaları zorunludur. İklim değişikliği klasik

bir örnektir: CO_2 emisyonu yüzünden dünya atmosferinin ısınması bir tutuklu ikilemidir çünkü enerji tüketmek bireysel açıdan rasyoneldir; bu tüketimin zararları neredeyse tamamen dışsallaştırılabilir çünkü çevrenin bir sahibi, çevreye zararlı davranışımı sosyoekolojik bakımdan kabul edilebilir bir düzeye indirmem için benden zararın karşılığını isteyebilecek biri yoktur.

Ne var ki, dünyayı bu gözle görmek sezgilere son derece aykırıdır. Başka türlü de olamaz, çünkü kolektif eylem sorunları kendi kendini gizler: 5 milyon yıllık biyolojik, kültürel ve toplumsal evrim zihinlerimizi öyle biçimlendirmiştir ki, işbirliği seçeneğini otomatikman doğal kabul eder ve stratejik dengenin işbirliği yapmama seçeneğinin lehine olduğunu göremeyiz. Uzmanlar birkaç onyıl önce küresel iklimdeki dalgalanmalarda endişe verici örüntüler tespit ettiklerinde, insanlığın felaketle sonuçlanacak çok ciddi bir sorunla karşı karşıya olduğu uyarısında bulunmaya başladılar: En uç tahminlere şüpheyle yaklaşanlar bile küresel ısınmanın küresel ekonomide yıkıcı kayıplar, artan doğal afetler, aşırı hava olayları yüzünden kıtlık, biyolojik çeşitlilikte ciddi kayıplar ve kıyı sakinlerinin yerlerinden edilmesi gibi çok ciddi sonuçları olacağını reddetmez.[27]

Bu tehditle ve söz konusu sorunları ulusal düzeyde ele almanın imkânsızlığıyla karşı karşıya kalan insanlığın, bu ilk gerçek küresel antropojenik krizle kararlılıkla mücadele etmek için bir araya geleceğine dair makul bir umut vardı. Böyle bir tepki gelmeyince çevre aktivistleri devreye girmeye başladı: Ama sorunun doğasını yanlış anladıkları için, küresel ısınmanın tehlikeleriyle ilgili uyarıları gitgide daha da şiddetle dile getirmeye başladılar. İnsanlar böyle bir sorunu çözmek için dayanışmıyorsa, bunun nedeni elbette yeterince korkmamış olmalarıydı. Dolayısıyla, nihayet kendilerine gelip harekete geçene kadar korkutulmaları gerekiyordu. Bu da olmayınca, aktivistler karanlık çıkarların etkisinden şüphelenmeye başladı. İnsafsız kapitalistler için belli ki çocuklarına ve torunlarına yaşanabilir bir gezegen bırakmaktansa işlerinden sonuna kadar kâr elde etmek daha önemliydi. Bu durum gitgide daha büyük bir paniğe, durumun daha da abartılmasına ve geniş kitleler için gitgide daha da az kabul

edilebilir hale gelen daha uç önerilere yol açtı: "Dünya nüfusunu yirmi yılda bir milyara indirmek ve bundan sonra hepimiz arka bahçelerimizin bereketli mahsulleriyle yaşamak zorundayız, yoksa kıyamet kapımızda" gibi öneriler pek kabul edilebilir değildir. Karşıt siyasi tarafın tepkisi, endişeli iklimbilimcilerin ciddi öngörülerini tamamen görmezden gelmek oldu. Sonuç olarak, iki taraf da senaryonun mantığını temelden yanlış anladığından, ya sorunun varlığını inkâr eden ya da verimsiz önlemler öneren, siyasi nüfuz sahibi, bilim karşıtı bir dizi iklim şüphecisi ile siyasi nüfuz sahibi, bilim karşıtı bir dizi kıyamet habercisiyle karşı karşıyayız.

Kökenlerini bilirsek siyasi kutuplaşmayı aşabiliriz. Siyasi kanaatlerimiz istikrarsız, yüzeysel ve irrasyoneldir, bilgiye dayanmaz; kutuplaşma büyük ölçüde duygusal bir fenomendir: Özdeşleşemediğimiz insanlara güvenmeyiz; "biz"e dahil değillerse onlardan nefret etmeye başlarız, halbuki ortaklıklarımız aslında farklılıklarımızdan fazladır.

Bugün Yeni Kılıcımı Deniyorum (Masum Bir Yaya Üstünde)

Bu arada Etorolar ve Kaluliler büyümenin ne anlama geldiği konusunda anlaşamaz:

> Yeni Gine'nin tropikal ormanlarında yaşayan Etorolar, bir delikanlının erkek olabilmesi için kabilenin en yaşlılarının tohumlarını içine alması gerektiğine inanır. Bunun için, tohumları içine alacak delikanlının yaşlı bir üyeyi oral yolla tatmin etmesinin gerektiği, erkekliğe geçiş törenleri yapılır. Komşu Kaluliler ise erkekliğe geçişin düzgün olabilmesi için meninin erkekliğe geçecek kişinin anüsünden geçirilmesi gerektiğinde ısrarcıdır. Etorolar bu davranışı iğrenç bulup nefret eder.[28]

Ahlaki çeşitlilik fenomeni Batı kanonuna uzun zamandan beri musallattır. Yunan tarihçi Herodotos 2500 yıl önce *Tarih* adlı eserinde bu konuyla ilgili şunları yazmıştır:

Dareios kralken, bir gün çevresindeki tüm Yunanları çağırtıp, babalarınızın ölüsünü yemeye kaç paraya razı olursunuz, diye sordu. Yunanlar ne pahasına olursa olsun böyle bir şey yapmayacaklarını söyledi. Bunun üzerine Dareios, anne babalarının ölülerini yiyen Hint Kallatiailer çağırtıp – bir tercüman aracılığıyla– babalarınızın ölüsünü yakmaya kaç paraya razı olursunuz, diye sordu. Kallatiailer feryat edip böyle küfürvari sözler söylememesi için ona yalvardı. Halkların gelenekleri böyledir işte ve Pindaros geleneklerin tüm varlıkların kralı olduğunu söylerken bence haklıdır.[29]

Michel de Montaigne, 16. yüzyıl Fransız toplumunun ikiyüzlü kendini beğenmişliğini eleştirmek için "Yamyamlar Üstüne" adlı ünlü denemesinde benzer bir gözlemden yararlanmıştır.[30] Peki bugün de doğru mu bu? Gelenek gerçekten de tüm varlıkların kralı mı?

Biz insanların ortak evrensel ahlaki değerlerimizin olduğunu, sadece seçilmiş anekdotlar değil titiz yöntemlerle yapılan sosyal bilim araştırmaları da kanıtlar.[31] Schwartz Değer Araştırması, tüm kültürlerden tüm insanların bağlayıcı kabul ettiği temel değerler olduğunu onyıllardır defalarca teyit etmiştir. Kişisel güvenlik, özgürlük, yardımlaşma, hoşgörü, mutluluk, özerklik ve kendini gerçekleştirme, dünyanın dört bir yanındaki tüm kültürlerde önemli kabul edilir. Bu değerlere farklı öncelikler atfedilmesinin nedeni kökten farklı ahlak anlayışları değil, her şeyden önce sosyoekonomik farklılıklardır.[32]

İnsan İlişkileri Bölge Dosyaları (*Human Relations Area Files*), dünyanın tüm kültürel bölgelerinden binlerce belgenin arşivlendiği etnografik bir koleksiyondur. Oliver Curry ve meslektaşları bu koleksiyonda yer alan, tüm kıtalardan ve farklı yüzyıllardan –büyük-küçük, ilkel-karmaşık, geleneksel-gelişmiş ekonomiye sahip– 60 farklı topluma ait 603 farklı kaynaktan 3460 pasajı katı ölçütlere göre seçip ahlaki içeriklerini analiz etmiştir. Araştırmanın hipotezini bilmeyen meslektaşları birbirlerinden bağımsız bir şekilde bu pasajlardan seçimler yapmış, sonra da başka bağımsız kişilerden, seçilen bu pasajlardaki davranış örneklerini *iyi* ya da *kötü* diye tanımlamaları istenmiştir. Yardımseverlik, işbirliği, saygı, adalet, cesaret ve mülkiyet gibi değerler hakkında kültürler arasında yüzde 99,9 mutabakat olduğu görülmüştür.[33]

Peki köklü ahlaki görüş ayrılıkları bulunduğunu, başka yer ve zamanlarda başka insanların bizimkilerden temelden farklı değerlere sahip olduğunu bilmiyor muyuz? Başka kültürlere ve çağlara baktığımızda yamyamlık, kölelik, insan kurban etme, gladyatör dövüşleri, cadı yakma, ayak bağlama, kadın sünneti, soykırım ve bebek öldürme gibi uygulamalardan oluşan tuhaf bir manzara görmüyor muyuz?

İnsan toplumları arasındaki ahlaki farklılıklar, kültürlerarası benzerlikler göz önüne alınarak değerlendirilmelidir. Modern Batı toplumlarından en farklı kültürlerden biri antik Çin'dir. Ama binlerce yıl ve kilometrelerce mesafeyle ayrılan bu kültürler arasında bulduğumuz ahlaki farklılıklar bile cüzidir. Konfüçyüs'ün öğretilerini içeren *Lun Yu* (Seçmeler) metninde özdenetim, erdem, arkadaşlara ve ebeveynlere hürmet, güçsüzlere merhamet, vaatlerin ve adaletin önemsenmesi öğütlenir.[34] İfade biçimleri eski ve yadırgatıcıdır, etik öncelikler bizimkilerle tam örtüşmez. Ama burada değerleri bizimkilerle bağdaşmayan, bizim kültürümüzle kökten çelişen bir ahlaki kültürün söz konusu olduğu fikri zararlı ve yanlıştır, baskıcı rejimler bu fikri dışarıdan gelen eleştirileri gayrimeşru kılmak için sıklıkla kötüye kullanır.

Bugün (haklı olarak) iğrenç ve ahlaksız bulduğumuz uygulamalar o zamanlar kabul görmüş olabilir, ama bu uygulamalarla ilgili o zamanlar da var olan kültür *içi* fikir ayrılıkları arasındaki uçurumu küçümsememeliyiz. Birkaç yüzyıl önce köleliğin ahlaki bir sorun olarak görülmediğini söylemek doğru değildir. Portekiz kraliyetinin vakanüvisi Gomes Eannes de Azurara, bir köle gemisinin Lagos limanına varışını şöyle anlatır:

> Ama bu insan gruplarına bakarken, ne kadar katı olursa olsun hangi insan yüreği dindar duygularla deşilmez ki? Çünkü bazıları başlarını öne eğiyor, birbirlerine bakarken yüzleri gözyaşlarına boğuluyordu. Bazıları acı acı ağıt yakıyor, sanki doğa babadan yardım diler gibi gözlerini ayırmadan gökyüzüne bakıyordu. Bazıları ellerini yüzlerinin önünde birleştirmiş boylu boyunca yerde yatıyor, bazıları da acılarını bir şarkıyla haykırıyordu. ... Ama acılarını daha da ağırlaştırmak için, onları gruplara ayırmaktan so-

rumlu olanlar geldi; beşerli gruplar oluşturmak için onları birbirinden ayırmaya başladılar; çocuklar anne babalarından, kadınlar kocalarından, kardeşler kardeşlerinden ayrılmak zorunda kaldı.[35]

Burada, köleliğin doğal, iyi ve doğru olduğunu düşünen bir kültürde sıkışıp kalmış birinin kayıtsız omuz silkişini aramak nafiledir. Daha ziyade, köleliğin dehşetini olduğu gibi gören sağlıklı bir insani merhamet buluyoruz. Görünüşte *bize* yabancı bir tarihsel ya da sosyokültürel bağlamda karşımıza çıkan bir eylemi, uygulamayı ya da davranışı ahlaksızca bulup reddettiğimiz her durumda, *söz konusu zaman ve yerde de* bizimle aynı fikirde olan, söz konusu uygulamayı aynı ölçüde alçakça ve utanç verici bulan insanlar olmuştur. İnsanların köleleştirilmesinin o zamanlar caiz görüldüğünü iddia ederken, *köleleştirilen insanların kendilerinin* ne düşünmüş olabileceğine neredeyse hiç değinmememiz şaşırtıcıdır. Ama geçmişi egzotikleştirmenin neden olduğu hoş ürküntü öyle cezbedicidir ki benzerlikleri umursamayıp farklılıkları abartmamıza yol açar.

Yanlış tarafta yer almamalıyız. Ortaçağ Japonya'sında, bazıları yeni kılıcını masum bir yaya üstünde denemenin ahlaken kabul edilebilir olduğunu düşünüyordu.[36] *Tsujigiri* adı verilen bu uygulamada, bir samuray yeni edindiği *katana*'sının keskinliğini, bir adamı ansızın tek darbeyle omzundan kalçasına kadar yararak test ediyordu. Peki bu pervasız, insanlık dışı davranışı ahlaken kabul edilebilir bulanlar *kimdi*? En fazla samurayların kendileri, ki onların bile sadece çok azı; peki ya öldürülen masum yayalar? Aileleri, arkadaşları, yurttaşları? Uygulayanlar dışında herhangi birinin *tsujigiri*'yi ahlaken sakıncasız ya da onurlu görmüş olması pek muhtemel değildir. (Aslında bu davranış kalıbının gerçekten var olup olmadığı ya da ne kadar yaygın olduğu tartışmalıdır. O zamanlar da zalim ve suçlu görülüp cezalandırılan az sayıda caniye özgü bir aşırılık da olabilir.[37]) İnsan kurban etme, sünnet ya da kölelik gibi yabancı veya geçmişte kalmış bir uygulamanın temel değer çatışmasının kanıtı olarak öne sürüldüğü pek çok durum için de aynı şey geçerlidir: Çoğu zaman, bütün bir kültürün neyi iyi ve doğru kabul ettiğini, acımasız ve bencil sapkınlıklarının söz konusu kültürün bütününü be-

lirlediğini varsaydığımız küçük bir toplumsal elitin rezilliklerinin bize dikte etmesine izin veriyoruz.

Acımasız davranışlarını sofistike ideolojilerle meşrulaştıran, alternatifsiz ve kaçınılmaz gibi gösteren, sonuçlarını küçümseyen ya da kurbanlarını insan yerine koymayan ayrıcalıklı toplumsal gruplar her zaman olmuştur. Böylelerinin görüşlerini kabul ettiğimizde kültürel çeşitliliği hoş karşılamış olmayız; yine güçlülerin tarafında yer almış, kültürlerinin değerlerinin nelerden oluştuğuna geriye dönük karar vermelerine izin vermiş, güçsüz ve masum olanları ikinci kez susturmuş oluruz.

Bu Muazzam Şenlik

Bizi birleştiren ahlaki değerler sandığımızdan daha çok, bizi bölen siyasi uçurumlarsa sandığımızdan daha az derindir.

Refah arttıkça ve barış zamanları gitgide uzadıkça önceliklerimiz de değişti. Maddi rahatlık ve sosyopolitik istikrar, özgürleştirici değerler yönünde işleyen bir liberalleşme dinamiğini harekete geçirdi.[38] Ahlaki topluluğun sınırları gitgide daha çok üyeyi kapsayacak biçimde genişletildi, yeni özgürlükler tanındı, keyfi normlar tartışmaya açıldı. Sorunlu gelenekler ve ayrımcı uygulamalar ahlakileştirilip gerektiğinde kaldırılması önerildi. Modern toplumlar, zamanla marjinal grupların dertlerini nihayet biraz daha ciddiye alabildiği bir duruma geldi.

Ne var ki umulan gelişmelerin birçoğu ya uzun zaman aldı ya da hiç gerçekleşmedi. Irkçılık ve cinsiyetçilik gibi dışlama ve ayrımcılık biçimlerinin yanlış olduğunun, aşılması gerektiğinin idraki, her zaman bunların hızla bertaraf edilmesine yol açmadı; çünkü modern toplumlar, ahlaki avangardların eşitlikçi ideallerinin –bunlar ne kadar övgüye değer, asil ve haklı olursa olsun– gerçekleşmesi için kolayca dönüştürülemeyecek inatçı canavarlardır.

Durumun umutsuzluğa yol açan aciliyetiyle odak gitgide simgesel-dilsel alana kaydı, çünkü kelime ve imgelerin hafif ve uçucu dünyası gelenek ve kurumların inatçı ve ağır âleminden daha kolay

ve hızlı değiştirilebiliyordu. Eski idealler olan özgürlük, bireysellik ve fırsat eşitliği sağlanamayınca bir yerden sonra bu idealler de şüpheli ilan edildi. Özgür ve eşit insanlardan oluşan bir toplumda belirli grupların ezilmesi bir noktada kendiliğinden son bulmuyorsa, bunun nedeni belki de bizzat bu ideallerin bizi yanlış yöne sevk ediyor olmasıydı. Özgürlük ve eşitlik *değerleri* özgürlük ve eşitliğin *gerçekliğini* sağlamadı, bu yüzden, modernliğin kendisine karşı bu savaşı nihayet kazanabilmesi için bu değerlerin yerini karşıtlarının alması gerekiyordu: Toplumun güçlü merkezi ten rengi, kültür ya da cinsiyete dayalı ayrımcılık yapmaktan vazgeçmiyorsa –daha önce dayatılan kimliklerin meydan okurcasına yeniden sahiplenilmesi gibi bir eylemle– bu kimliklerin nihayet haklarını alması sağlanmak zorundaydı.

Sosyal medya ve parti-siyaset propagandasıyla bozulan bilgi ortamı, duygusal olarak yüklü sosyopolitik kimliklerimizin yalnızca kendi bakış açılarını doğrulayan şeyleri duyduğu epistemik tecride girmemize yol açtı. Gerçek bir fikir ayrılığı olmaksızın, aslında yapabileceğimiz halde artık içlerinden çıkamadığımız, görünüşte düşman kamplara ayrıldık.

Daha ne diyebilirim? Sanırım bu kadarı yeterli. Bildik şeyleri yeni bir ışıkta gördük ve hiç bilmediğimiz yeni şeyler gördük. Binlerce tüylü hayvanı barındıran bölünmüş bir toprak, herkesin sarhoş olduğu, kan, ter ve şehvette birleştiği çılgınca bir coşku; tozun içinde ilk bilgiyi arayan ince parmaklar; öğretmenler ve öğrenciler, kireçtaşında çöp adam figürleri, Babil pazarlarında taştan yapılmış susam yağı lambaları... Birlikte ve yalnız yemek pişirdik; kurtuluşu ve kurbanı, kemiklerin, köklerin ve toprak kapların bütün bir alfabesini, çalınan insanları yutan gemileri, renkli bir böceğe eziyet ederek oynayan çocukları, üstümüzdeki yıldızlı gökyüzünü ve içimizdeki ahlak yasasını gördük. Karşıya, köyün ötesine geçtik, sonra nehre indik, son trene binip taşların gür, serin ve yemyeşil bir yosunla kaplı olduğu kıyıya gittik; domuz bağları, kazıkların üstünde parçalanmış bedenler, üstünde yasaların yazılı olduğu ve olmadığı taşlar, büyük başlıklar takmış çıplaklar, ölüler ve krallar; soyguncular ve as-

kerler, imzalı sözleşmeler ve önce bozulup sonra verilmiş sözler; teselli bulamamış, uğradıkları zulümlerin hesabı sorulmamış, unutulup yağmurdaki gözyaşları gibi ebediyen yitmiş milyonlarca insanın ağlamasını gördük.

Uzun bir hikâyeydi. Ne dersiniz, birbirimizi sevmeye devam edebilecek miyiz? Belki de bu muazzam düşmanlık ve nefret şenliği bir gün sona erer. Ve belki de –kimbilir!– aklın özgür kıldığı –ve de egemen olduğu– bir topluluk şenliğine dönüşür.

—

Teşekkür

BU KİTABI YAZARKEN birçok kişiden büyük destek gördüm. Bunun için müteşekkirim.

Başta yayıncım Piper'ın tüm ekibine, özellikle Felicitas von Lovenberg, Anne Stadler ve Anja Melzig'e; cesaretlendirici, eleştirel ve öğretici geribildirimleri için editörlerim Charly Bieniek, Martin Janik ve Steffen Geier'e; ajansımdan Michael Gaeb, Andrea Vogel, Eva Semitzidou, Elisabeth Botros ve Bettina Wissmann'a; kararlı teşvikleri için Philipp Hübl'e; Utrecht Üniversitesi'ndeki öğrencilerim ve meslektaşlarıma; araştırma projemin üyeleri Charlie Blunen, Paul Rehren, Cecilie Eriksen ve Karolina Kudlek'e; en başından beri bana destek olan Volker ve Kerstin Flemming'e ve aileme teşekkür ediyorum. Ve yanımda oldukları için Romina, Clara ve Julia'ya.

Bu kitabı şimdiye kadar bir şeyler öğrendiğim herkese ithaf ediyorum.

Kaynakça

Achen, Ch. H. ve Bartels, L. M. (2016) *Democracy for Realists. Why Elections Do Not Produce Responsive Government*. Princeton ve Oxford: Princeton University Press.

Acemoglu, D. ve Robinson, J· A. (2012) *Why Nations Fail. The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. Londra: Profile Books (Türkçesi: *Ulusların Düşüşü*, çev. Solina Silahlı, Doğan Kitap, 2022).

Adorno, Th. W. ve Horkheimer, M. (2020 [1947]) *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*. Frankfurt am Main: Fischer (Türkçesi: *Aydınlanmanın Diyalektiği*, çev. Nihat Ülner ve Elif Öztarhan Karadoğan, Kabalcı, 2010).

Aharoni, E. ve Fridlund, A. J. (2012) Punishment without Reason: Isolating Retribution in Lay Punishment of Criminal Offenders. *Psychology, Public Policy, and Law*, 18(4), 599-625.

Alexander, M. (2012) *The New Jim Crow. Mass Incarceration in the Age of Colorblindness*. New York: The New Press.

Al-Gharbi, M. (basılacak) *We Have Never Been Woke. Social Justice Discourse, Inequality and the Rise of a New Elite*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Anderson, E. (2010) *The Imperative of Integration*. Princeton ve Oxford: Princeton University Press.

Appiah, K. A. (2011) *The Honor Code. How Moral Revolutions Happen*. New York/Londra: WW Norton & Company.

— (2019) *The Lies That Bind. Rethinking Identity*. Londra: Profile Books.

Aplin, L. M. (2019) Culture and cultural evolution in birds: a review of the evidence. *Animal Behaviour*, 147, 179-87.

Arendt, H. (2021 [1964]) *Eichmann in Jerusalem. Ein Bericht von der Banalität des Bösen*. Münihen: Piper (Türkçesi: *Kötülüğün Sıradanlığı*, çev. Özge Çelik, Metis, 2009).

Aristoteles (1995) Physik. Vorlesung über die Natur. *Philosophische Schriften*, 6. Cilt içinde. Hamburg: Meiner, 1-258 (Türkçesi: *Fizik*, çev. Saffet Babür, YKY, 2019).

Asch, S. (1956) Studies of independence and conformity: A minority of one against a unanimous majority. *Psychological Monographs*, 70(9), 1-70.

Axelrod, R. (2006 [1984]) *The Evolution of Cooperation*. Cambridge, MA: Basic Books.

Bail, Ch. (2021) *Breaking the Social Media Prism. How to Make Our Platforms Less*

Polarizing. Princeton ve Oxford: Princeton University Press.
Baptist, E. E. (2014) *The Half Has Never Been Told. Slavery and the Making of American Capitalism*. New York: Basic Books.
Baldwin, J. (1963) *The Fire Next Time*. Londra: Michael Joseph.
Baron, J. ve Ritov, I. (1993) Intuitions about penalties and compensation in the context of tort law. *Journal of Risk and Uncertainty*, 7(1), 17-33.
Barrett, H. C., Bolyanatz, A., Crittenden, A. N., Fessler, D. M., Fitzpatrick, S., Gurven, M. ve Laurence, S. (2016) Small-scale societies exhibit fundamental variation in the role of intentions in moral judgment. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 113(17), 4688-93.
Beckert, S. (2014) *Empire of Cotton. A Global History*. New York: Knopf.
Bicchieri, C. (2005) *The Grammar of Society. The Nature and Dynamics of Social Norms*. Cambridge University Press.
— (2016) *Norms in the Wild. How to Diagnose, Measure, and Change Social Norms*. Oxford University Press.
Bishop, B. (2009) *The Big Sort. Why the Clustering of Like-Minded America is Tearing Us Apart*. Boston/New York: Mariner.
Bloom, P. (2013) *Just Babies. The Origins of Good and Evil*. New York: Broadway (Türkçesi: *Bebeklerin Ahlaki Yaşamı: İyinin ve Kötünün Kökenleri*, çev. Ezgi Kardelen, Panama, 2022).
Boehm, Ch. (1999) *Hierarchy in the Forest. The Evolution of Egalitarian Behavior*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
Bostrom, N. ve Ord, T. (2006) The reversal test: eliminating status quo bias in applied ethics. *Ethics*, 116(4), 656-79.
Bourdieu, P. (1987 [1979]. *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1982 (Türkçesi: *Ayrım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*, çev. Derya Fırat ve Günce Berkkut, Nika, 2021).
Bowles, S. (2009) Did warfare among ancestral hunter-gatherers affect the evolution of human social behaviors? *Science*, 324(5932), 1293-98.
Bowles, S. ve Gintis, H. (2011) *A Cooperative Species. Human Reciprocity and its Evolution*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
Boyd, R. ve Richerson, P. J. (1992) Punishment allows the evolution of cooperation (or anything else) in sizable groups. *Ethology and Sociobiology*, 13(3), 171-95.
— (2006) *Not by Genes Alone. How Culture Transformed Human Evolution*. Chicago/Londra: The University of Chicago Press.
Boyer, P. ve Petersen, M. B. (2018) Folk-economic beliefs: An evolutionary cognitive model. *Behavioral and Brain Sciences*, 41.
Brennan, J. (2014) *Why Not Capitalism?* Londra/New York: Routledge.
— (2016) *Against Democracy*. Princeton ve Oxford: Princeton University Press.
— (2020) *Why It's Ok to Want to Be Rich*. New York: Routledge.
Brennan, J. ve van der Vossen, B. (2018) *In Defense of Openness. Why Global Freedom is the Humane Solution to Global Poverty*. New York: Oxford Univ. Press.
Bright, L. K. (ön baskı) White Psychodrama. *Journal of Political Philosophy*.

Brosnan, S. F. ve de Waal, F. (2003) Monkeys reject unequal pay. *Nature*, 425(6955), 297-99.

Browning, Ch. R. (2001 [1992]) *Ordinary Men. Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. Londra: Penguin (Türkçesi: *Sıradan Adamlar*, çev. Hilal Kara ve Ali Açıkgöz, Heretik, 2019).

Buchanan, A. ve Powell, R. (2018) *The Evolution of Moral Progress: A Biocultural Theory*. New York: Oxford University Press.

Burke, E. (2014 [1790]) Reflections on the Revolution in France. Burke, E. (2014) *Revolutionary Writings*. Cambridge: Cambridge University Press, 1-251 (Türkçesi: *Fransa Devrimi Üzerine Düşünceler* 1790, çev. Ahmet Özcan, Bilge Kültür Sanat, 2022).

Camus, A. (2001 [1951]) *Der Mensch in der Revolte*, Hamburg: Rowohlt (Türkçesi: *Başkaldıran İnsan*, çev. Tahsin Yücel, Can, 13. Basım, 2013).

Caplan, B. (2007) *The Myth of the Rational Voter. Why Democracies Choose Bad Policies*. Princeton ve Oxford: Princeton University Press.

Case, A. ve Deaton, A. (2020) *Deaths of Despair and the Future of Capitalism*. Princeton ve Oxford: Princeton University Press (Türkçesi: *Umutsuzluktan Ölmek ve Kapitalizmin Geleceği*, çev. Bilge Özensoy, Dergâh, 2024).

Chapoutot, J. (2018) *The Law of Blood. Thinking and Acting Like a Nazi*. Cambridge, MA: The Belknap Press.

Clark, G. (2007) *A Farewell to Alms. A Brief Economic History of the World*. Princeton ve Oxford: Princeton University Press (Türkçesi: *Fukaralığa Veda: Dünyanın Kısa İktisadi Tarihi*, çev. Egemen Demircioğlu, Bilgi Üniversitesi, 2013).

— (2014) *The Son Also Rises. Surnames and the History of Social Mobility*. Princeton ve Oxford: Princeton University Press.

Cochrane, L. (2019) *Miracle in the Cave. The 12 Lost Boys, Their Coach, and the Heroes Who Rescued Them*. New York: HarperCollins.

Cohen, G. L. (2003) Party Over Policy: The Dominating Impact of Group Influence on Political Beliefs. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85(5), 808-22.

Cohen, G. A. (2009) *Why Not Socialism?* Princeton: Princeton University Press.

Cosmides, L. ve Tooby, J. (2013) Evolutionary psychology: New perspectives on cognition and motivation. *Annual review of psychology*, 64, 201-29.

Christakis, N. (2019) *Blueprint. The Evolutionary Origins of a Good Society*, New York/Boston/Londra: Little, Brown Spark.

Crenshaw, K. (1989) Demarginalizing the intersection of race and sex: A Black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory, and antiracist politics. *The University of Chicago Legal Forum*, 1989 (1), 139-67.

Crimston, D., Hornsey, M. J., Bain, P. G. ve Bastian, B. (2018) Toward a psychology of moral expansiveness. *Current Directions in Psychological...*, 27(1), 14-19.

Curry, O. S., Mullins, D. A. ve Whitehouse, H. (2019) Is it good to cooperate? Testing the theory of morality-as-cooperation in 60 societies. *Current Anthropology*, 60(1), 47-69.

Cushman, F. (2015) Punishment in humans: From intuitions to institutions. *Philo-*

sophy Compass, 10(2), 117-33.

Damasio, A. (1994) *Descartes' Error. Emotion, Reason, and the Human Brain.* Londra: Penguin Books (Türkçesi: *Descartes'ın Yanılgısı: Duygu, Akıl ve İnsan Beyni*, çev. F. E. Çetin ve E. Kumral, ODTÜ Yayıncılık, 2021).

Darwin, C. 1972 [1871]. *The Descent of Man.* New York: The Heritage Press (Türkçesi: *İnsanın Türeyişi*, çev. Bahar Kılıç, Alfa, 2023).

Dawkins, R. (1982) *The Extended Phenotype. The Long Reach of the Gene.* Oxford: Oxford University Press (Türkçesi: *Genişlemiş Fenotip*, çev. Çağatay Tarhan, Alfa, 2. Baskı, 2021).

— (2016 [1976]) *The Selfish Gene.* Oxford: Oxford University Press (Türkçesi: *Gen Bencildir*, çev. Tunç Tuncay Bilgin, Kuzey, 6. Baskı, 2020).

Deaton, A. (2013) *The Great Escape. Health, Wealth, and the Origins of Inequality.* Princeton ve Oxford: Princeton University Press (Türkçesi: *Büyük Firar*, çev. Aysun Babacan, Ayrıntı, 2018).

DellaPosta, D. (2020) Pluralistic collapse: The "oil spill" model of mass opinion polarization. *American Sociological Review*, 85(3), 507-36.

Delgado, R. (haz.) (1995) *Critical Race Theory. The Cutting Edge*, Philadelphia: Temple University Press.

Dennett, D. (1995) *Darwin's Dangerous Idea. Evolution and the Meanings of Life.* Londra: Penguin (Türkçesi: *Darwin'in Tehlikeli Fikri Evrim ve Hayatın Anlamı*, çev. A. Eper ve B. Kılıç, Alfa, 2022).

de Waal, F. (1998) *Chimpanzee Politics. Power and Sex Among Apes*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

— (2006) *Primates and Philosophers. How Morality Evolved.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Diamond, J. (1987) The worst mistake in human history. *Discover*, 8(5), 64-66.

— (1998) *Guns, Germs, and Steel: A short history of everybody for the last 13,000 years.* Random House (Türkçesi: *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, çev. Ülker İnce, Pegasus, 2018).

— (2005) *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed.* Penguin (Türkçesi: *Çöküş: Toplumlar Başarısızlığı ya da Başarıyı Nasıl Seçerler?*, çev. Barış Baysal, Pegasus, 2019).

DiAngelo, R. (2018) *White Fragility. Why It's So Hard for White People to Talk About Racism.* Boston: Beacon Press.

Diemer, M. A., Mistry, R. S., Wadsworth, M. E., López, I. ve Reimers, F. (2013) Best practices in conceptualizing and measuring social class in psychological research. *Analyses of Social Issues and Public Policy*, 13(1), 77-113.

DiNapoli, R. J., Rieth, T. M., Lipo, C. P. ve Hunt, T. L. (2020) A model-based approach to the tempo of "collapse": The case of Rapa Nui (Easter Island). *Journal of Archaeological Science*, 116.

Doris, J. M. (2002) *Lack of Character: Personality and Moral Behavior.* Cambridge University Press.

Doris, J. M. ve Murphy, D. (2007) From My Lai to Abu Ghraib: The moral psychology

of atrocity. *Midwest Studies in Philosophy* 31 (1): 25-55.
Dornes, M. (2016) *Macht der Kapitalismus depressiv? Über seelische Gesundheit und Krankheit in modernen Gesellschaften*. Frankfurt am Main: Fischer.
Drescher, S. (2009) *Abolition. A History of Slavery and Antislavery*. Cambridge: Cambridge University Press.
Du Bois, W. E. B. (1998 [1935]) *Black Reconstruction in America*. New York: The Free Press.
Dugatkin, L. A. ve Trut, L. (2017) *How to Tame a Fox (and Build a Dog) Visionary Scientists and a Siberian Tale of Jump-Started Evolution*. Chicago: The University of Chicago Press.
Dunbar, R. (1992) Neocortex size as a constraint on group size in primates. *Journal of Human Evolution*, 22(6), 469-93.
— (1996) *Grooming, Gossip, and the Evolution of Language*. Londra: Faber & Faber.
— (2016) *Human Evolution*. New York: Oxford University Press.
Durkheim, E. (1992 [1893]) *Über soziale Arbeitsteilung. Studie über die Organisation höherer Gesellschaften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp (Türkçesi: *Toplumsal İşbölümü*, çev. Özer Ozankaya, Cem, 2023).
Easterlin, R. A. (1974) Does economic growth improve the human lot? Some empirical evidence. *Nations and Households in Economic Growth. Essays in Honor of Moses Abramowitz*. New York: Academic Press.
Edgerton, R. B. (1992) *Sick Societies. Challenging the Myth of Primitive Harmony*. New York: The Free Press.
Ehrlich, P. (1968) *The Population Bomb*. New York: Ballantine.
Elias, N. (1997) *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Erster Band: Wandlungen des Verhaltens in den weltlichen Oberschichten des Abendlandes*. Frankfurt am Main: Suhrkamp (Türkçesi: *Uygarlık Süreci*, çev. Ender Ateşman, İletişim, 2021).
Elsen, J., Cizer, O. ve Snellings, R. (2013) Lessons from a lost technology: The secrets of Roman concrete. *American Mineralogist*, 98(11-12), 1917-18.
Fehr, E. ve Gächter, S. (2000) Cooperation and punishment in public goods experiments. *American Economic Review*, 90(4), 980-94.
— (2002) Altruistic punishment in humans. *Nature*, 415(6868), 137-40.
Fiorina, M. P., Abrams, S. J. ve Pope, J. C. (2005) *Culture War? The Myth of a Polarized America*. New York: Pearson Longman.
Flannery, K. ve Marcus, J. (2012) *The Creation of Inequality. How Our Prehistoric Ancestors Set the Stage for Monarchy, Slavery, and Empire*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
Fodor, J. (1983) *The Modularity of Mind*. Cambridge, MA: The MIT Press.
Foucault, M. (1977) *Überwachen und Strafen. Die Geburt des Gefängnisses*. Frankfurt am Main: Suhrkamp (Türkçesi: *Hapishanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge, 1992).
Frank, Th. (2004) *What's the Matter with Kansas? How Conservatives Won the Heart*

of America. New York: Owl Books.
Frankfurt, H. (1987) Equality as a moral ideal. *Ethics*, 98(1), 21-43.
Freiman, Ch. (2017) *Unequivocal Justice*. Londra/New York: Routledge.
— (2021) *Why It's Ok to Ignore Politics*. New York: Routledge.
Freud, S. (1917) Eine Schwierigkeit der Psychoanalyse. *Imago. Zeitschrift für Anwendung der Psychoanalyse auf die Geisteswissenschaften*, 5, 1-7.
— (2006 [1930]) Das Unbehagen in der Kultur. *Werkausgabe in zwei Bänden*. 2. Cilt, 367-427 (Türkçesi: *Uygarlığın Huzursuzluğu*, çev. Haluk Barışcan, Metis, 1999).
Fricker, M. (2007) *Epistemic injustice. Power and the ethics of knowing*. Oxford: Oxford University Press (Türkçesi: *Epistemik Adaletsizlik: İktidar ve Bilmenin Etiği*, çev. Kadir Gülen, Fol, 2023).
Fukuyama, F. (1992) *The End of History and the Last Man*. New York: The Free Press (Türkçesi: *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, çev. Veysel Tekelioğlu, Panama, 2023).
Funkhouser, E. (2022) A tribal mind: Beliefs that signal group identity or commitment. *Mind & Language*, 37(3), 444-64.
Gehlen, A. (2016 [1940]) *Der Mensch. Seine Natur und seine Stellung in der Welt*. Frankfurt am Main: Klostermann.
Glover, J. (2012) *Humanity. A Moral History of the 20th Century*, New Haven ve Londra: Yale University Press (Türkçesi: *İnsanlık*, çev. Ayla Okyayuz Yazal, Phoenix, 2003).
Gottfried, R. S. (1983) *The Black Death. Natural and Human Disaster in Medieval Europe*. New York: The Free Press.
Chappell, S. G. (2021) Transgender and adoption: An analogy. *Think*, 20 (59): 25-30.
Graeber, D. ve Wengrow, D. (2021) *The Dawn of Everything. A New History of Humanity*. New York: Farrar, Strauss and Giroux (Türkçesi: *Her Şeyin Şafağı: İnsanlığın Yeni Tarihi*, çev. Kerim Kartal, Epsilon, 2024).
Graham, J., Waytz, A., Meindl, P., Iyer, R. ve Young, L. (2017) Centripetal and centrifugal forces in the moral circle: Competing constraints on moral learning. *Cognition*, 167, 58-65.
Greene, J. D. (2008) The Secret Joke of Kant's Soul. *Moral Psychology*. 3. Cilt. *The Neuroscience of Morality: Emotion, Brain Disorders, and Development*. W. Sinnott-Armstrong (Hg.). Cambridge, MA: MIT Press.
Greene, J. (2013) *Moral Tribes. Emotion, Reason, and the Gap Between Us and Them*. New York: The Penguin Press.
Grubbs, J. B., Warmke, B., Tosi, J. ve James, A. S. (2020) Moral grandstanding and political polarization: A multi-study consideration. *Journal of Research in Personality*, 88, 104009.
Habermas, J. (2022) *Auch eine Geschichte der Philosophie*. 1. Cilt: *Die okzidentale Konstellation von Glauben und Wissen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
Hamilton, W. (1964) The genetical evolution of social behaviour I. *Journal of Theoretical Biology*, 7(1): 1-16.
Haidt, J. (2012) *The Righteous Mind. Why Good People Are Divided by Religion and*

Politics. Londra: Allen Lane.
Haidt, J. ve Lukianoff, G. (2018) *The Coddling of the American Mind. How Good Intentions and Bad Ideas Are Setting Up a Generation for Failure*. New York: Penguin Press.
Hall, L., Johansson, P. ve Strandberg, T. (2012) Lifting the veil of morality: Choice blindness and attitude reversals on a self-transforming survey. *PloS one*, 7(9), e45457.
Hannah-Jones, N., Roper, C., Silverman, I. ve Silverstein, J. (2021) *The 1619 Project. A New Origin Story*. New York: OneWorld.
Harari, Y. N. (2013) *Eine kurze Geschichte der Menschheit*. Münih: DVA (Türkçesi: *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens: İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*, çev. Ertuğrul Genç, Kolektif Kitap, 2018).
Hardin, G. (1968) The Tragedy of the Commons. *Science*, 162(3859), 1243-48.
Hare, B. (2017) Survival of the friendliest: Homo sapiens evolved via selection for prosociality. *Annual review of psychology*, 68(1), 155-86.
Hare, B. ve Woods, V. (2020) *Survival of the Friendliest. Understanding our Origins and Rediscovering our Common Humanity*. New York: Random House.
Haslam, N. (2016) Concept creep: Psychology's expanding concepts of harm and pathology. *Psychological Inquiry*, 27(1), 1-17.
Hathaway, O. ve Shapiro, S. J. (2017) *The Internationalists, And Their Plan to Outlaw War*. Londra: Penguin.
Heath, J. (2004) Liberalization, modernization, westernization. *Philosophy & Social Criticism*, 30(5-6), 665-90.
— (2014) *Enlightenment 2.0. Restoring Sanity to Our Politics, Our Economy, and Our Lives*. Toronto: HarperCollins.
— (2021) Post-deliberative Democracy. *Analyse & Kritik*, 43(2), 285-308.
— (2021b) *Philosophical Foundations of Climate Change Policy*. New York: Oxford University Press.
Hegel, G. W. F. (1995 [1820]) *Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, Hamburg: Meiner (Türkçesi: *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, çev. Cenap Karakaya, Sosyal Yayınlar, 1991).
Henrich, J. (2016) *The Secret of Our Success. How Culture is Driving Human Evolution, Domesticating Our Species, and Making Us Smarter*. Princeton ve Oxford: Princeton University Press.
— (2020) *The Weirdest People in the World. How the West Became Psychologically Peculiar and Particularly Prosperous*. Londra: Allen Lane.
Henrich, J., Heine, S. J. ve Norenzayan, A. (2010) The weirdest people in the world? *Behavioral and brain sciences*, 33(2-3), 61-83.
Henrich, J. ve Muthukrishna, M. (2021) The origins and psychology of human cooperation. *Annual Review of Psychology*, 72, 207-40.
Herodot (2019) *Historien*, Stuttgart: Reclam (Türkçesi: *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen, İş Kültür, 2006).
Herrmann, B., Thöni, C. ve Gächter, S. (2008) Antisocial punishment across societies.

Science, 319(5868), 1362-67.

Heyes, C. (2018) *Cognitive Gadgets. The Cultural Evolution of Thinking*. Cambridge, MA/Londra: The Belknap Press.

Hickel, J. (2016) The true extent of global poverty and hunger: questioning the good news narrative of the Millennium Development Goals. *Third World Quarterly*, 37(5), 749-767.

Hobbes, Th. (1966 [1651]) *Leviathan, oder Stoff, Form und Gewalt eines kirchlichen und bürgerlichen Staates*. Frankfurt am Main: Suhrkamp (Türkçesi: *Leviathan*, çev. Semih Lim, YKY, 6. Baskı, 2007).

Hochschild, A. (1998) *King Leopold's Ghost. A Story of Greed, Terror, and Heroism in Colonial Africa*. New York: Mariner Books.

Hrdy, S. (2009) *Mothers and Others. The Evolutionary Origins of Mutual Understanding*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Hübl, P. (2018) *Bullshit-Resistenz*, Berlin: Nicolai.

— (2019) *Die aufgeregte Gesellschaft. Wie Emotionen unsere Moral prägen und die Polarisierung verstärken*. Münih: Bertelsmann.

Hume, D. (2007 [1739-1740]) *A Treatise of Human Nature*. Hrsg. v. Norton, D. F. ve Norton, M. J. Oxford: Clarendon Press (Türkçesi: *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev. Aziz Yardımlı, İdea, 2016).

Husi, S. (2017) Why we (almost certainly) are not moral equals. *The Journal of Ethics*, 21(4), 375-401.

Husserl, E. (2012 [1936]) *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendentale Phänomenologie*, Hamburg: Meiner.

Inglehart, R. (1977) *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

— (2018) *Cultural Evolution. People's Motivations are Changing, and Reshaping the World*. Cambridge: Cambridge University Press.

Iyengar, S. ve Westwood, S. J. (2015) Fear and loathing across party lines: New evidence on group polarization. *American journal...*, 59(3), 690-707.

Iyengar, S., Lelkes, Y., Levendusky, M., Malhotra, N. ve Westwood, S. J. (2019) The origins and consequences of affective polarization in the United States. *Annual Review of Political Science*, 22(1), 129-46.

Isen, A. M. ve Levin, P. F. (1972) Effect of feeling good on helping: Cookies and kindness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 21(3), 384-88.

Jaspers, K. (2017 [1949]) *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*, Basel: Schwabe.

Joshi, H. (2020) What are the chances you're right about everything? An epistemic challenge for modern partisanship. *Politics, Philosophy & Economics*, 19(1), 36-61.

Kadri, S. (2006) *The Trial. A History from Socrates to O.J. Simpson*. Londra: Harper Perennial (Türkçesi: *Dava: Sokrates'ten O. J. Simpson'a Yargılamanın Tarihi*, çev. Gökhan Arıkan, Kolektif, 2019).

Kant, I. (1999 [1784]) Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? *Was ist Aufklärung? Ausgewählte kleine Schriften*, Hamburg: Meiner.

— (1999 [1784b]) Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht. *Was ist Aufklärung? Ausgewählte kleine Schriften*, Hamburg: Meiner.
— (1999 [1785]) *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Hamburg: Meiner (Türkçesi: *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, çev. İoanna Kuçuradi, Türkiye Felsefe Kurumu, 3. Baskı, 2002).
— (1990 [1788]) *Kritik der praktischen Vernunft*, Hamburg: Meiner (Türkçesi: *Pratik Aklın Eleştirisi*, çev. İoanna Kuçuradi ve diğ., Türkiye Felsefe Kurumu, 1980).
— (1992 [1795/1796]) Zum Ewigen Frieden. Ein Philosophischer Entwurf. *Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis / Zum Ewigen Frieden*, Hamburg: Meiner.
— (2001 [1790]) *Kritik der Urteilskraft*, Hamburg: Meiner (Türkçesi: *Yargı Yetisinin Eleştirisi*, çev. Aziz Yardımlı, İdea, 2016).
— (1990 [1797]) *Die Metaphysik der Sitten*, Stuttgart: Reclam.
— (1986 [1798]) *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*, Stuttgart: Reclam.
— (2001 [1793/94]) *Die Religion innerhalb der Grenzen bloßer Vernunft*, Stuttgart: Reclam.
Kehlmann, D. (2017) *Tyll*, Hamburg: Rowohlt.
Kelly, D. ve Hoburg, P. (2017) A tale of two processes: On Joseph Henrich's the secret of our success: How culture is driving human evolution, domesticating our species, and making us smarter. *Philosophical Psychology*, 30(6), 832-48.
Kendi, I. X. (2019) *How to Be an Antiracist*. New York: One World (Türkçesi: *Panzehir: Irkçılık Karşıtı Bir Rehber*, çev. Murat Karlıdağ, Doğan Kitap, 2022).
Kershaw, I. (1983) How effective was Nazi Propaganda? Welch, D. (haz.) (1983) *Nazi Propaganda. The Power and the Limitations*. Londra: Routledge.
Kinder, D. R. ve Kalmoe, N. P. (2017) *Neither Liberal Nor Conservative. Ideological Innocence in the American Public*. Chicago ve Londra: The University of Chicago Press.
King, M. L. (1986) *A Testament of Hope. The Essential Writings and Speeches of Martin Luther King, Jr.* Haz. J. L., Washington. New York: HarperCollins.
Kitcher, P. (2011) *The Ethical Project*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
Kleiman, M. (2009) *When Brute Force Fails. How to Have Less Crime and Less Punishment*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
Klein, E. (2020) *Why We're Polarized*. Londra: Profile.
Kleingeld, P. (2007) Kant's second thoughts on race. *The Philosophical Quarterly*, 57(229), 573-92.
Kramer, S. N. (1963) *The Sumerians. Their History, Culture, and Character*. Chicago ve Londra: The University of Chicago Press (Türkçesi: *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, çev. Özcan Buze, Kabalcı, 2002).
Kumar, V. (2019) Empirical vindication of moral luck. *Nous*, 53(4), 987-1007.
Kumar, V., Kodipady, A. ve Young, L. (2020) A Psychological Account of the Unique Decline in Anti-Gay Attitudes. Taylor & Francis Online. https://doi.org/10.1080/09515089.2023.2249500.
Kuznets, S. (1955) Economic Growth and Income Inequality. *American Economic*

Review, 45: 1-28.

Laland, K. (2017) *Darwin's Unfinished Symphony. How Culture Made the Human Mind*. Princeton ve Oxford: Princeton University Press.

Leakey, M. ve Leakey, S. (2020) *The Sediments of Time. My Lifelong Search for the Past*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt.

Lee, R. B. (1979) *The !Kung San. Men, Women, and Work in a Foraging Society*. Cambridge: Cambridge University Press.

— (2013) *The Dobe Ju/'hoansi*. Belmont: Wadsworth.

Leeson, P. (2017) *WTF?! An Economic Tour of the Weird*, Stanford, CA: Stanford University Press.

Leiter, B. (2019) The death of god and the death of morality. *The Monist*, 102(3), 386-402.

Levari, D. E., Gilbert, D. T., Wilson, T. D., Sievers, B., Amodio, D. M. ve Wheatley, T. (2018) Prevalence-induced concept change in human judgment. *Science*, 360 (6396), 1465-67.

Levendusky, M. (2009) *The Partisan Sort. How Liberals became Democrats and Conservatives became Republicans*. Chicago ve Londra: The University of Chicago Press.

Levy, J. (2012) *Freaks of Fortune. The Emerging World of Capitalism and Risk in America*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Levy, N. (2015) Less blame, less crime? The practical implications of moral responsibility skepticism. *Journal of Practical Ethics*, 3(2).

— (2017) The Bad News About Fake News. *Social Epistemology Review and Reply Collective*, 6(8), 20-36.

— (2019) No-platforming and higher-order evidence, or anti-anti-noplatforming. *Journal of the American Philosophical Association*, 5(4), 487-502.

— (2021) Virtue signalling is virtuous. *Synthese*, 198(10), 9545-62.

— (2022) *Bad Beliefs. Why They Happen to Good People*. Oxford: Oxford Univ. P.

Levy, N. ve Alfano, M. (2020) Knowledge from vice: Deeply social epistemology. *Mind*, 129(515), 887-915.

Livingstone Smith, D. (2011) *Less Than Human. Why We Demean, Enslave, and Exterminate Others*. New York: St. Martin's Press.

Lomborg, B. (2021) *False Alarm. How Climate Change Panic Costs Us Trillions, Hurts the Poor, And Fails to Fix the Planet*. New York: Basic Books (Türkçesi: *Yanlış Alarm*, cev. Süheyla Abanoz ve Sena Kokoz, The Kitap, 2023).

Luhmann, N. (1984) *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Lyons, L. (2003) *The History of Punishment*. Londra: Amber Books.

MacFarquhar, L. (2015) *Strangers Drowning. Voyages to the Brink of Moral Extremity*. Londra: Penguin.

Machery, E. (2022) Anomalies in implicit attitudes research. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*, 13(1), e1569.

Maisels, Ch. K. (1999) *Early Civilizations of the Old World. The Formative Histories*

of Egypt, The Levant, Mesopotamia, India and China. Londra/New York: Routledge.

Maitra, I. (2018) New words for old wrongs. *Episteme*, 15(3), 345-62.

Malle, B. F. (2006) The actor-observer asymmetry in attribution: a (surprising) meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 132(6), 895.

Malthus, Th. R. (1970 [1798]) *An Essay on the Principle of Population*, Buckinghamshire: Penguin Books (Türkçesi: *Nüfus İlkesi*, çev. Çağla Taşkın, Pinhan, 2017).

Manne, K. (2018) *Down Girl. The Logic of Misogyny.* Oxford: Oxford University Press (Türkçesi: *Otur Kızım: Kadın Düşmanlığının Mantığı*, çev. Zeynep Direk ve Ata Mert Binicioğulları, Alfa, 2021).

Marean, C. W. (2015) An evolutionary anthropological perspective on modern human origins. *Annual Review of Anthropology*, 44, 533-56.

Markovits, D. (2020) *The Meritocracy Trap*. Londra: Penguin.

Marquard, O. (2015) Abschied vom Prinzipiellen. Auch eine autobiografische Einleitung. *Zukunft braucht Herkunft. Philosophische Essays*, Stuttgart: Reclam.

MacAskill, W. (2015) *Doing Good Better. How Effective Altruism Can Help You Help Others, Do Work That Matters, and Make Smarter Choices about Giving Back.* New York: Avery.

— (2022) *What We Owe The Future. A Million-Year View*. Londra: One World.

Marx, K. (1958 [1844]) Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung. *Marx Engels Werke*, Berlin: Dietz Verlag. 378-91 (Türkçesi: *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, çev. Kenan Somer, Sol, 1997).

Mason, L. (2018) Ideologues without issues: The polarizing consequences of ideological identities. *Public Opinion Quarterly*, 82(S1), 866-87.

— (2018b) *Uncivil Agreement. How Politics Became Our Identity.* Chicago ve Londra: The University of Chicago Press.

McCloskey, D. N. (2006) *The Bourgeois Virtues. Ethics for an Age of Commerce.* Chicago ve Londra: The University of Chicago Press.

McCullough, M. E. (2020) *The Kindness of Strangers. How a Selfish Ape Invented a New Moral Code*. Londra: OneWorld.

McGillen, P. (2023) "I Was There Today": Fake Eyewitnessing and Journalistic Authority from Fontane to Relotius. *Journalists and Knowledge Practices: Histories of Observing the Everyday in the Newspaper Age.* Haz. Hansjakob Ziemer. Londra/New York: Routledge.

McWhorter, J. (2021) *Woke Racism. How a New Religion Has Betrayed Black America*. New York: Portfolio/Penguin.

Mercier, H. (2020) *Not Born Yesterday. The Science of Who We Trust and What We Believe*. Princeton ve Oxford: Princeton University Press.

Midgley, M. (2005) Trying out one's New Sword. *Ethics in the Workplace: Selected Readings in Business Ethics*, 159-65.

Milgram, S. (1963) Behavioral study of obedience. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67(4), 371.

Mill, J. S. (2009 [1859]) *On Liberty/ Über die Freiheit*, Stuttgart/Reclam (Türkçesi: *Özgürlük Üzerine*, çev. Berkay Tartıcı, Liberus, 2020).

Mills, C. W. (1997) *The Racial Contract*. Ithaca/Londra: Cornell University Press.

Montaigne, M. de (2011 [1580]) *Essais*. Erstes Buch. Münih: dtv (Türkçesi: *Denemeler*, çev. İsmail Yerguz, Alfa, 2023).

Morris, I. (2015) *Foragers, Farmers, and Fossil Fuels. How Human Values Evolve*. Princeton ve Oxford: Princeton University Press.

Mukherjee, S. (2010) *The Emperor of all Maladies. A Biography of Cancer*. New York: Simon and Schuster (Türkçesi: *Tüm Hastalıkların Şahı*, çev. Zeynep Arık Tozar, Domingo, 2012).

Murray, C. (2012) *Coming Apart. The State of White America, 1960-2010*. Crown Forum.

Nagel, Th. (1979) *Mortal Questions*. Cambridge: Cambridge University Press.

Nagell, K., Olguin, R. S. ve Tomasello, M. (1993) Processes of social learning in the tool use of chimpanzees (Pan troglodytes) and human children (Homo sapiens) *Journal of Comparative Psychology*, 107(2), 174.

Nagle, A. (2017) *Kill All Normies. Online Culture Wars from 4Chan and Tumblr to Trump and the Alt-Right*. Winchester/Washington: Zero Books.

Newsom, L. ve Richerson, P. (2021) *A Story of Us. A New Look at Human Evolution*. New York: Oxford University Press.

Nguyen, C. T. (2020) Echo chambers and epistemic bubbles. *Episteme*, 17(2), 141-61.

Nietzsche, F. (1999 [1873]) Ueber Wahrheit und Lüge im aussermoralischen Sinne. *Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe*, 1. Cilt. Münih: dtv, 875-90.

Nietzsche, F. (1999 [1887]) Zur Genealogie der Moral. Eine Streitschrift. *Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe*, 5. Cilt. Münih: dtv, 245-41 (Türkçesi: *Ahlakın Soykütüğü*, çev. Zeynep Alangoya, Kabalcı, 2011).

Nietzsche, F. (1999 [1886]) Jenseits von Gut und Böse. Vorspiel einer Philosophie der Zukunft. *Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe*, 5. Cilt. Münih: dtv, 9-245 (Türkçesi: *İyinin ve Kötünün Ötesinde*, çev. Ahmet İnam, Yorum, 2. Baskı, 2001).

Nisbett, R. E. ve Cohen, D. (1996) *Culture of Honor. The Psychology of Violence i the South*. Boulder, Colorado: Westview Press.

Nordhaus, W. D. (1996) Do real-output and real-wage measures capture reality? The history of lighting suggests not. *The Economics of New Goods*. Chicago ve Londra: The University of Chicago Press, 22-70.

— (2013) *The Climate Casino. Risk, Uncertainty, and Economics for a Warming World*. Cambridge: Cambridge University Press (Türkçesi: *İklim Kumarı: Isınan Dünyada Risk, Belirsizlik ve İktisat*, çev. Cesi Mizrahi, Doğan, 2020).

Norenzayan, A. (2013) *Big Gods. How Religion Transformed Cooperation and Conflict*. Princeton/Oxford: Princeton University Press.

Norton, M. I. ve Ariely, D. (2011) Building a better America-One wealth quintile at a time. *Perspectives on Psychological Science*, 6(1), 9-12.

Nozick, R. (1974) *Anarchy, State, and Utopia*. New York: Basic Books (Türkçesi:

Anarşi, Devlet ve Ütopya, çev. Alişan Oktay, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2015).
Nussbaum, M. C. (1998) "Whether from reason or prejudice": taking money for bodily services. *The Journal of Legal Studies*, 27(S2), 693-723.
— (2007) On moral progress: A response to Richard Rorty. *U. Chi. L. Rev.*, 74 (3), 939-960.
O'Connor, C. (2019) *The Origins of Unfairness. Social Categories and Cultural Evolution.* Oxford: Oxford University Press.
O'Connor, C. ve Weatherall, J. O. (2019) *The Misinformation Age. How False Beliefs Spread.* New Haven ve Londra: Yale University Press.
Okun, T. (2010) *The Emperor Has No Clothes. Teaching About Race and Racism to People Who Don't Want to Know.* Charlotte: Information Age Publishing.
Ord, T. (2020) *The Precipice. Existential Risk and the Future of Humanity.* Londra: Bloomsbury.
Oreskes, N. ve Conway E. M. (2010) *Merchants of Doubt. How a Handful of Scientists Obscured the Truth on Issues from Tobacco Smoke to Global Warming.* New York: Bloomsbury (Türkçesi: *Şüphe Tacirleri*, çev. Cahit Kaya, Pegasus, 2021).
Pagel, M. (2013) *Wired for Culture. Origins of the Human Social Mind*, New York/Londra: Norton and Company.
Parfit, D. (1997) Equality and priority. *Ratio*, 10 (3), 202-21.
Parker, V. A., Feinberg, M., Tullett, A. ve Wilson, A. E. (2021) The Ties that Blind: Misperceptions of the Opponent Fringe and the Miscalibration of Political Contempt (ön baskı).
Pattison, K. (2020) *Fossil Men. The Quest for the Oldest Skeleton and the Origins of Humankind.* New York: William Morrow.
Pauer-Studer, H. ve Velleman, D. (2015) *Konrad Morgen. The Conscience of a Nazi Judge.* Londra: Palgrave Macmillan.
Pennycook, G., Cheyne, J. A., Barr, N., Koehler, D. J. ve Fugelsang, J. A. (2015) On the reception and detection of pseudo-profound bullshit. *Judgment and Decision Making*, 10(6), 549-563.
Petersen, M. B., Sell, A., Tooby, J. ve Cosmides, L. (2012) To punish or repair? Evolutionary psychology and lay intuitions about modern criminal justice. *Evolution and Human Behavior*, 33(6), 682-95.
Pfaff, J. F. (2017) *Locked In. The True Causes of Mass Incarceration-And How to Achieve Real Reform.* New York: Basic Books.
Physiologus (2001) Stuttgart: Reclam.
Pievani, T. ve Zeitoun, V. (2020) *Homo Sapiens. Der große Atlas der Menschheit.* Darmstadt: WBG.
Piketty, Th. (2014) *Capital in the Twenty-First Century.* Cambridge, MA: The Belknap Press (Türkçesi: *Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital*, çev. Hande Koçak Cimitoğlu, İş Kültür, 2021).
Pinker, S. (2011) *The Better Angels of Our Nature. The Decline of Violence and Its Causes.* Londra: Allen Lane (Türkçesi: *Doğamızın İyilik Melekleri*, çev. İlkay Alptekin Demir, Alfa, 2019).

— (2012) The False Allure of Group Selection. https://www.edge.org/conversation/steven_pinker-the-false-allure-of-group-selection.
— (2018) *Enlightenment Now. The Case for Reason, Science, Humanism, and Progress*. New York: Viking.
Pleasants, N. (2016) The Question of the Holocaust's Uniqueness: Was it Something More Than or Different From Genocide? *Journal of Applied Philosophy*, 33(3), 297-310.
Plessner, H. (1975 [1928]) *Die Stufen des Organischen und der Mensch. Einleitung in die philosophische Anthropologie*, Berlin/New York: de Gruyter.
Pomeranz, K. (2001) *The Great Divergence. China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*. Princeton ve Oxford: Princeton University Press (Türkçesi: *Büyük Ayrışma: Çin, Avrupa ve Modern Dünya Ekonomisinin Oluşumu*, çev. Recep Yılmaz, Kutadgu, 2024).
Prinz, J. (2007) *The Emotional Construction of Morals*. New York: Oxford University Press.
— (2011) Against empathy. *The Southern Journal of Philosophy*, 49, 214-33.
Ramaswamy, V. (2021) *Woke, Inc. Inside Corporate America's Social Justice Scam*, New York/Nashville: Center Street (Türkçesi: *Woke A.Ş.*, çev. Eray Karakoç ve Caner C. Turan, Fihrist Kitap, 2022).
Ransmayr, Ch. (2018) *Cox oder Der Lauf der Zeit*. Frankfurt am Main: Fischer.
Rawls, J. (1971) *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: The Belknap Press (Türkçesi: *Bir Adalet Teorisi*, çev. Vedat Ahsen Coşar, Phoenix, 2024).
Reich, D. (2018) *Who We Are and How We Got Here. Ancient DNA and the New Science of the Human Past*. Oxford: Oxford University Press.
Renfrew, C. (2008) *Prehistory. The Making of the Human Mind*. Londra: Phoenix.
Rhee, J. J., Schein, C. ve Bastian, B. (2019) The what, how, and why of moralization: A review of current definitions, methods, and evidence in moralization research. *Social and Personality Psychology Compass*, 13(12).
Richerson, P. (2013) Group size determines cultural complexity. *Nature*, 503(7476), 351-52.
Richerson, P., Baldini, R., Bell, A. V., Demps, K., Frost, K., Hillis, V. ... ve Ross, C. (2016) Cultural group selection plays an essential role in explaining human cooperation: A sketch of the evidence. *Behavioral and Brain Sciences*, 39, 1-68.
Rini, R. (2021) *The Ethics of Microaggression*. Londra/New York: Routledge.
Ronson, J. (2015) *So You've Been Publicly Shamed*. Londra: Picador.
Roth, M. P. (2014) *An Eye for an Eye. A Global History of Crime and Punishment*. Londra: Reaktion Books.
Rousseau, J.-J. (1998 [1755]) *Abhandlung über den Ursprung und die Grundlagen der Ungleichheit unter den Menschen*, Stuttgart: Reclam (Türkçesi: *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, çev. Rasih Nuri İleri, Say, 18. Baskı, 2021).
Sandel, M. J. (2020) *The Tyranny of Merit. What's Become of the Common Good?* Londra: Allen Lane.
Sahlins, M. (2017) *Stone Age Economics*. Londra/New York: Routledge (Türkçesi:

Taş Devri Ekonomisi, çev. T. Doğan, Ş. Özgün, BGST, 2017.

Sauer, H. (2015) Can't we all disagree more constructively? Moral foundations, moral reasoning, and political disagreement. *Neuroethics*, 8(2), 153-69.

— (2019) The argument from agreement: How universal values undermine moral realism. *Ratio*, 32(4), 339-52.

Scheidel, W. (2017) *The Great Leveler. Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*. Princeton ve Oxford: Princeton University Press (Türkçesi: *Büyük Düzleyici*, çev. S. Erdem Türközü, Fol, 2024).

Scheler, M. (2018 [1928]) *Die Stellung des Menschen im Kosmos*, Hamburg: Meiner (Türkçesi: *İnsanın Kosmostaki Yeri*, çev. Harun Tepe, Bilgesu, 2012).

Schelling, Th. (1980 [1960]) *The Strategy of Conflict*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Schmitt, C. (1976 [1932]) *Der Begriff des Politischen*, Berlin: Duncker and Humblot (Türkçesi: *Siyasal Kavramı*, çev. Ece Göztepe, Metis, 2006).

Schneewind, J. B. (1998) *The Invention of Autonomy. A History of Modern Moral Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Schofield, D. P., McGrew, W. C., Takahashi, A. ve diğ. (2018) Cumulative culture in nonhumans: overlooked findings from Japanese monkeys? *Primates*, 59, 113-22.

Schopenhauer, A. (1988 [1859]) *Die Welt als Wille und Vorstellung*. 2. Cilt. Zürich: Haffmans (Türkçesi: *İsteme ve Tasarım Olarak Dünya*, çev. Levent Özşar, Biblos, 2. Baskı, 2009).

— (1988 [1851]) *Parerga und Paralipomena*. 2. Cilt. Zürich: Haffmans (Türkçesi: *Parerga ve Paralipomena*, çev. Gürkan Başay ve Murat Kaymaz, Ötüken, 2 cilt, 2019 ve 2021).

Schröder, M. (2018) *Warum es uns noch nie so gut ging und wir trotzdem ständig von Krisen reden*, Salzburg/Münih: Benevento.

Schumpeter, J. (2008 [1942]) *Capitalism, Social and Democracy*. New York: Harper Perennial (Türkçesi: *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi*, çev. Mustafa Acar, Serbest Kitaplar, 2022).

Schwartz, S. H., Cieciuch, J., Vecchione, M., Davidov, E., Fischer, R., Beierlein, C., ve Konty, M. (2012) Refining the theory of basic individual values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 103(4), 663.

Scott, J. C. (2017) *Against the Grain. A Deep History of the Earliest States*, New Haven ve Londra: Yale University Press (Türkçesi: *Tahıla Karşı*, çev. Akın Emre Pilgir, Koç Üniversitesi Yayınları, 2019).

Shariff, A. F. ve Norenzayan, A. (2007) God is watching you: Priming God concepts increases prosocial behavior in an anonymous economic game. *Psychological Science*, 18(9), 803-9.

Shellenberger, M. (2020) *Apocalypse Never. Why Environmental Alarmism Hurts Us All*. New York: HarperCollins.

Simler, K. ve Hanson, R. (2018) *The Elephant in the Brain. Hidden Motives in Everyday Life*. New York: Oxford University Press (Türkçesi: *Beyindeki Fil*, çev. Feride Nagehan Öztürk, Nove Kitap, 2021).

Simpson, R. M. ve Srinivasan, A. (2018) No Platforming. Lackey, J. (haz.), *Academic Freedom*. Oxford: Oxford University Press, 186-209.

Singal, J. (2021) *The Quick Fix. Why Fad Psychology Can't Cure Our Social Ills*. New York: Farrar, Strauss & Giroux.

Singer, P. (1972) Famine, affluence, and morality. *Philosophy and Public Affairs*, 1(3): 229-43.

— (1995) *Animal Liberation*. Londra: Pimlico (Türkçesi: *Hayvan Özgürleşmesi*, çev. Akın Emre Pilgir, Ayrıntı, 2018).

— (2011) *The Expanding Circle. Ethics, Evolution, and Moral Progress*. Princeton ve Oxford: Princeton University Press.

Singh, M. ve Glowacki, L. (2022) Human social organization during the Late Pleistocene: Beyond the nomadic-egalitarian model. *Evolution and Human Behavior*, 7/22.

Sinnott-Armstrong, W. (2006) *Moral Skepticisms*. Oxford: Oxford Univ. Press.

Smith, A. (1976 [1776]) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Oxford: Oxford University Press (Türkçesi: *Milletlerin Zenginliği*, çev. Haldun Derin, Ketebe, 2024).

Smith, J. (1964) Group selection and kin selection. *Nature*, 201(4924), 1145-47.

Sober, E. ve Wilson, D. (1998) *Unto Others. The Evolution and Psychology of Unselfish Behavior*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Solnit, R. (2014) *Men Explain Things to Me*. Chicago: Haymarket Books (Türkçesi: *Bana Bilgiçlik Taslayan Adamlar*, çev. Asude Küçük, Encore, 2015).

Sperber, D. (1996) *Explaining Culture. A Naturalistic Approach*. Oxford: Blackwell.

Spoto, D. (1999) *The Dark Side of Genius. The Life of Alfred Hitchcock*. New York: da Capo Press.

Stanley, J. (2020) *How Fascism Works. The Politics of Us and Them*. New York: Random House (Türkçesi: *Faşizm Nasıl İşler?*, çev. Ertuğrul Uzun, Fol, 2023).

Stanovich, K. (2004) *The Robot's Rebellion. Finding Meaning in the Age of Darwin*. Chicago: Chicago University Press.

Stark, R. (1996) *The Rise of Christianity. A Sociologist Reconsiders History*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Starmans, C., Sheskin, M. ve Bloom, P. (2017) Why people prefer unequal societies. *Nature Human Behaviour*, 1(4), 1-7.

Sterelny, K. (2007) Social intelligence, human intelligence and niche construction. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 362 (1480), 719-30.

— (2007b) Snafus: an evolutionary perspective. *Biological Theory*, 2(3), 317-328.

— (2010) Minds: extended or scaffolded? *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 9(4), 465-81.

— (2012) *The Evolved Apprentice*. Cambridge, MA: MIT Press.

— (2017) Cultural Evolution in California and Paris. *Studies in History and Philosophy of Science Part C: Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, 62, 42-50.

— (2021) *The Pleistocene Social Contract. Culture and Cooperation in Human Evolution.* Oxford: Oxford University Press.

Stevenson, B. ve Wolfers, J. (2008) *Economic growth and subjective well-being: Reassessing the Easterlin paradox* (No. w14282) National Bureau of Economic Research.

Strandberg, T., Olson, J. A., Hall, L., Woods, A. ve Johansson, P. (2020) Depolarizing American voters: Democrats and Republicans are equally susceptible to false attitude feedback. *Plos one*, 15(2), e0226799.

Surprenant, C. ve Brennan, J. (2020) *Injustice for All. How Financial Incentives Corrupted and Can Fix the US Criminal Justice System.* New York: Routledge.

Suzman, J. (2021) *Work. A Deep History, From the Stone Age to the Age of Robots.* New York: Penguin Press (Türkçesi: *Çalışma: Taş Devrinden Robot Çağına Zamanımızı Nasıl Harcadığımızın Tarihi*, çev. Selma Uzun, Kolektif, 2022).

Sykes, R. (2020) *Kindred. Neanderthal Life, Love, Death, and Art.* Londra: Bloomsbury Sigma (Türkçesi: *Neandertal: Soydaşlarımızda Hayat, Sevgi, Ölüm ve Sanat*, çev. Mehmet Doğan, Kolektif, 2024).

Tainter, J. A. (1988) *The Collapse of Complex Societies.* Cambridge: Cambridge University Press.

Táíwo, O. O. (2022) *Elite Capture. How the Powerful Took Over Identity Politics (And Everything Else)* Chicago: Haymarket Books.

Tomasello, M. (2016) *A Natural History of Human Morality.* Cambridge, MA: Harvard University Press (Türkçesi: *İnsan Ahlakının Doğal Tarihi*, çev. Aylin Onacak, Koç Üniversitesi Yayınları, 2018).

Tönnies, F. (2010 [1887]) *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie.* Darmstadt: WBG (Türkçesi: *Cemaat ve Cemiyet*, çev. Emre Güler, Vakıfbank Kültür, 2019).

Toole, B. (2021) Recent Work in Standpoint Epistemology. *Analysis*, 81 (2): 338-50.

Tosi, J. ve Warmke, B. (2016) Moral grandstanding. *Philosophy & Public Affairs*, 44(3), 197-217.

Trivers, R. L. (1971) The evolution of reciprocal altruism. *The Quarterly Review of Biology*, 46(1), 35-57.

Tucholsky, K. (1928 [1975]) Die Glaubenssätze der Bourgeoisie. *Gesammelte Werke in zehn Bänden*, 6. Cilt. Hamburg: Rowohlt, 251-55.

Turchin, P. (2013) Modeling social pressures toward political instability. *Cliodynamics*, 4(2).

— (2016) *Ultrasociety. How 10,000 Years of War Made Humans the Greatest Cooperators on Earth.* Chaplin: Beresta Books.

Veblen, Th. (2007 [1899]) *The Theory of the Leisure Class.* New York: Oxford University Press (Türkçesi: *Aylak Sınıfın Teorisi*, çev. Eren Kırmızıaltın ve Hüsnü Bilir, Heretik, 2015).

Wallace-Wells, D. (2019) *The Uninhabitable World. Life After Warming.* New York: Tim Duggan Books.

Walter, A. S. ve Redlawsk, D. P. (2019) Voters' partisan responses to politicians' im-

moral behavior. *Political Psychology*, 40(5), 1075-97.
Waytz, A., Iyer, R., Young, L., Haidt, J. ve Graham, J. (2019) Ideological differences in the expanse of the moral circle. *Nature Communications*, 10(1), 1-12.
Weber, M. (1995 [1919]) *Wissenschaft als Beruf*, Stuttgart: Reclam (Türkçesi: *Sosyolojinin Temel Kavramları ve Meslek Olarak İlim*, çev. Medeni Beyaztaş, Efkar, 2004).
Welzel, Ch. (2013) *Freedom Rising. Human Empowerment and the Quest for Emancipation.* Cambridge: Cambridge University Press.
Wengrow, D. (2010) *What Makes Civilization?* Oxford: Oxford University Press.
Whitehouse, H., Francois, P., Savage, P. E., Currie, T. E., Feeney, K. C., Cioni, E., ... ve Turchin, P. (2019) Complex societies precede moralizing gods throughout world history. *Nature*, 568(7751), 226-29.
Widerquist, K. ve McCall, G. (2015) Myths about the State of Nature and the Reality of Stateless Societies. *Analyse & Kritik*, *37*(1-2), 233-58.
Wild, M. (2008) *Die anthropologische Differenz. Der Geist der Tiere in der frühen Neuzeit bei Montaigne, Descartes und Hume*, Berlin/New York: de Gruyter.
Wilkins, A. S., Wrangham, R. W. ve Fitch, W. T. (2014) The "domestication syndrome" in mammals: a unified explanation based on neural crest cell behavior and genetics. *Genetics*, 197(3), 795-808.
Wilkinson, R. ve Pickett, K. (2010) *The Spirit Level. Why Equality is Better for Everyone.* Londra: Penguin.
Wilson, D. S. (1975) A theory of group selection. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 72(1), 143-46.
Wilson, R. A. ve Keil, F. (1998) The shadows and shallows of explanation. *Minds and Machines*, 8(1), 137-59.
Wittgenstein, L. (1984) *Über Gewißheit*. Wittgenstein, L. (1984) *Werkausgabe Band 8*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 113-259 (Türkçesi: *Kesinlik Üstüne + Kültür ve Değer*, çev. Doğan Şahiner, Metis, 4. Basım, 2020).
Wood, B. (2019) *Human Evolution. A Very Short Introduction.* Oxford: Oxford University Press.
Wrangham, R. (2009) *Catching Fire. How Cooking Made Us Human.* New York: Basic Books.
— (2019) *The Goodness Paradox. How Evolution Made Us Both More and Less Violent.* Londra: Profile Books.
Zahavi, A. (1975) Mate selection-a selection for a handicap. *Journal of Theoretical Biology*, 53(1), 205-14.
Zweig, S. (2017 [1942]) *Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers.* Frankfurt am Main: Fischer (Türkçesi: *Dünün Dünyası*, çev. Gülperi Sert, Can, 1985).

Notlar

Giriş: Bizim İçin Önemli Olan Her Şey

1. Nietzsche, F. (1999 [1887]), 317.
2. Stark, R. (1996); ayrıca bkz. Prinz, J. (2007), 217 vd.

Birinci Bölüm

1. Wood, B. (2019), 65 vd.
2. Wood, B. (2019), 65 vd.; Dunbar, R. (2016), 8 vd.
3. Pattison, K. (2020); ayrıca bkz. Leakey, M. ve Leakey, S. (2020).
4. Wood, B. (2019), 71.
5. Pievani, T. ve Zeitoun, V. (2020).
6. Dunbar, R. (2016), 84.
7. Newsom, L. ve Richerson, P. (2021).
8. Freud, S. (2006 [1930]).
9. Tomasello, M. (2016).
10. Dunbar, R. (1992).
11. Dunbar, R. (1996), 77.
12. Pinker, S. (2011), 31 vd.
13. Bowles, S. (2009).
14. Turchin, P. (2016).
15. Kant, I., KU, 400.
16. Dennett, D. (1996), 48 vd.
17. Mukherjee, S. (2010).
18. Nietzsche, F. (1999 [1886]), 146.
19. Stanovich, K. (2004).
20. Dennett, D. (1995).
21. Greene, J. (2013), 12.
22. Hrdy, S. (2009), 1 vd.
23. Hardin, G. (1968).
24. Veblen, Th. (2007 [1899]).
25. Schelling, Th. (1980 [1960]).
26. Simler, K. ve Hanson, R. (2018), 28.
27. Fehr, E. ve Gächter, S. (2000).
28. Luhmann, N. (1984).
29. Bowles, S. ve Gintis, H. (2011).
30. Bloom, P. (2013), 26.
31. de Waal, F. (2006).
32. Brosnan, S. F. ve de Waal, F. (2003).
33. Wittgenstein, L., ÜG, §141 (Türkçesinde s. 30).
34. Dawkins, R. (2016 [1976]).
35. Stanovich, K. (2004).
36. Hamilton, W. (1964).
37. Trivers, R. L. (1971).
38. Axelrod, R. (2006 [1984]).
39. Sinnott-Armstrong, W. 2006, 40 vd.
40. Pagel, M. (2013).
41. Simler, K. ve Hanson, R. (2018).
42. Zahavi, A. (1975).
43. Wilson, D. S. (1975); Smith, J. (1964).
44. Darwin, C. (1972 [1874]), 115-16 (çeviri H. S.).
45. Sober, E. ve Wilson, D. (1998).
46. Richerson, P. ve diğ. (2016).
47. Pinker, S. (2012).
48. Haidt, J. (2021).
49. Henrich, J. ve Muthukrishna, M. (2021).

İkinci Bölüm

1. Lyons, L. (2003).
2. Pinker, S. (2011), 149.
3. washingtonpost.com/opinions/the-death-penalty-is-in-the-death-throes/2021/02/05/e332c23e-67cb-11eb--8c64-9595888caa15_story.html.
4. Wrangham, R. (2019), 163.

5. Dunbar, R. (2016), 11.
6. Nietzsche, F. (1999 [1886]), 322.
7. *A.g.y.*, 323.
8. *A.g.y.*, 292.
9. *A.g.y.*, 302.
10. Foucault, M. (1977), 9 (Türkçesinde s. 3. Çeviride biçimsel değişiklikler yapıldı – *ç.n.*).
11. Hare, B. ve Woods, V. (2020); Hare, B. (2017).
12. Wrangham, R. (2019), 24 vd.
13. Hare, B. ve Woods, V. (2020), 20 vd.
14. Dugatkin, L. A. ve Trut, L. (2017).
15. Wilkins, A. S., Wrangham, R. W. ve Fitch, W. T. (2014).
16. Damasio, A. (1994).
17. Lee, R. B. (2013), 129 (çeviri H. S.).
18. Dunbar, R. (2016), 156.
19. Cochrane, L. (2019).
20. Boyd, R. ve Richerson, P. J. (1992).
21. Bowles, S. ve Gintis, H. (2011), 24 vd.
22. Fehr, E. ve Gächter, S. (2002).
23. Greene, J. D. (2008), 50 vd.
24. Aharoni, E. ve Fridlund, A. J. (2012).
25. Baron, J. ve Ritov, I. (1993).
26. Aharoni, E. ve Fridlund, A. J. (2012).
27. Fodor, J. (1983).
28. Cosmides, L. ve Tooby, J. (2013).
29. Dunbar, R. (1996).
30. Hume, D. (2007) [1739-1740], 375.
31. Kant, I., KpV, 153.
32. Kant, I., MdS, 466 vd.
33. Henrich, J. (2016), 188 (çeviri H. S.).
34. Roth, M. P. (2014), 19 (çeviri H. S.).
35. Kitcher, P. (2011), 140.
36. ourworldindata.org/homicides.
37. Roth, M. P. (2014), 11; Lyons, L. (2003), 71 vd.
38. Henrich, J. (2020), 400.
39. *A.g.y.*, 311.
40. Herrmann, B., Thöni, C. ve Gächter, S. (2008); Henrich, J. (2020), 216 vd.
41. Henrich, J. (2020), 401 vd. (çeviri H. S.).
42. Kant, I., MdS, 333.
43. Hegel, G. W. F. (1995 [1820]), §100.
44. Leeson, P. (2017).
45. Kadri, S. (2006).
46. Wrangham, R. (2019), 143.
47. warorcar.blogspot.com/2008/09/panda-stealth-bomber.html.
48. Surprenant, C. ve Brennan, J. (2020).
49. Roth, M. P. (2014), 11.
50. Levy, N. (2015).
51. Kleiman, M. (2009).
52. Ransmayr, Ch. (2018), 101-2.
53. Petersen, M. B. ve diğ. (2012).

Üçüncü Bölüm

1. Sykes, R. (2020).
2. Suzman, J. (2021), 134 vd.
3. Hare, B. ve Woods, V. (2020), 33 (çeviri H. S.).
4. Dunbar, R. (2016), 15 (çeviri H. S.).
5. Marean, C. W. (2015).
6. Sterelny, K. (2010).
7. Wild, M. (2008).
8. Harari, Y. N. (2015).
9. Kant, I., ApH, 321.
10. Schofield, D. P. ve diğ. (2018)
11. Aplin, L. M. (2019).
12. Henrich, J. (2016).
13. Herder (XXXX [1772]).
14. Nietzsche (1999 [1886]), §62.
15. Scheler, M. (2018 [1928]).
16. Plessner, H. (1975 [1928]).
17. Gehlen, A. (2016 [1940]).
18. Henrich, J. (2016), 1 (çeviri H. S.).
19. youtube.com/watch?v=BWKfJQpZtaM.
20. Wrangham, R. (2009).
21. *A.g.y.*, 2. Bölüm.
22. Sterelny, K. (2012).
23. Dawkins, R. (1982).
24. Sterelny, K. (2007).
25. Henrich, J. (2016), 57.
26. Laland, K. (2017), 215 vd.
27. Heath, J. (2014), 84; ayrıca bkz. scien

tificamerican.com/article/no-one-can-explain-why-planes-stay-in-the-air/.
28. Elsen, J., Cizer, O. ve Snellings, R. (2013).
29. motherjones.com/politics/2009/05/fogbank-america-forgot-how-make-nuclear-bombs/.
30. Dawkins, R. (2016 [1976]).
31. Sperber, D. (1996).
32. Boyd, R. ve Richerson, P. J. (2006), 5 (çeviri H. S.).
33. *A.g.y.*, 237.
34. Sterelny, K. (2017).
35. Heyes, C. (2018).
36. Fodor, J. (1983).
37. Nagell, K., Olguin, R. S. ve Tomasello, M. (1993).
38. Henrich, J. (2016), 28.
39. *A.g.y.*, 97 vd.
40. Christakis, N. (2019), 372.
41. Wilson, R. A. ve Keil, F. (1998).
42. Henrich, J. (2016), 104 vd.
43. Leeson, P. (2017), 101 vd.
44. Freud, S. (1917).
45. Schopenhauer, A. (1988 [1859]), 11.
46. Nietzsche, F. (1999 [1873]), 875.
47. Kelly, D. ve Hoburg, P. (2017).
48. Kant, I. (1999 [1784]).
49. Levy, N. ve Alfano, M. (2020).
50. Burke, E. (2014 [1790]), 173.
51. Christakis, N. (2019), 59 vd.
52. Richerson, P. (2013).

Dördüncü Bölüm

1. Maisels, Ch. K. (1999), 25-26.
2. Wengrow, D. (2010).
3. Jaspers, K. (2017 [1949]).
4. de Waal, F. (1998).
5. Renfrew, C. (2008).
6. Widerquist, K. ve McCall, G. (2015).
7. aeon.co/essays/not-all-early-human-societies-were-small-scale-egalitarian-bands.
8. Diamond, J. (1998) ve (2005).
9. Diamond, J. (1987).
10. Hobbes, Th. (1966 [1651]), 96 (Türkçesinde s. 94. Çeviride bir-iki küçük değişiklik yapıldı – *y.n.*).
11. Rousseau, J.-J. (1998 [1755]).
12. Clark, G. (2007); Sahlins, M. (2017).
13. Boehm, Ch. (1999).
14. Lee, R. B. (1979), 244-46 (çeviri H. S.).
15. Marx, K. (1958 [1844]).
16. Scott, J. C. (2017).
17. Turchin, P. (2016).
18. Morris, I. (2015).
19. Diamond, J. (2005).
20. Diamond, J. (2005), 79 vd.; DiNapoli, R. J., Rieth, T. M., Lipo, C. P. ve Hunt, T. L. (2020).
21. Tainter, J. A. (1998).
22. Turchin, P. (2016), 131 vd.
23. Flannery, K. ve Marcus, J. (2012).
24. Singh, M. ve Glowacki, L. (2022).
25. Graeber, D. ve Wengrow, D. (2021).
26. *A.g.y.* (2021), 96.
27. Fukuyama, F. (1992).
28. Kramer, S. N. (1963), 336 vd.
29. Norenzayan, A. (2013).
30. Whitehouse, H., Francois, P., Savage, P. E., Currie, T. E., Feeney, K. C., Cioni, E., ... ve Turchin, P. (2019).
31. Henrich, J. (2020), 123 vd.
32. Shariff, A. F. ve Norenzayan, A. (2007).
33. Cohen, G. A. (2009), Brennan, J. (2014).
34. Norton, M. I. ve Ariely, D. (2011).
35. Boyer, P. ve Petersen, M. B. (2018).
36. Starmans, C., Sheskin, M. ve Bloom, P. (2017).
37. Parfit, D. (1997).
38. Frankfurt, H. (1987).
39. Nozick, R. (1974).
40. Leiter, B. (2019).
41. Husi, S. (2017).

42. Sterelny, K. (2021), 4. Bölüm.
43. Scheidel, W. (2017).
44. Gottfried (1983), 45 (çeviri H. S.).
45. Diemer, M. A., Mistry, R. S., Wadsworth, M. E., López, I. ve Reimers, F. (2013).
46. Piketty, Th. (2014).
47. Kuznets, S. (1955).
48. oxfam.org.uk/media/press-releases/worlds-22-richest-men-have-more-wealth-than-all-the-women-in-africa/.
49. Clark, G. (2014).
50. Bourdieu, P. (1987 [1979]).
51. O'Connor, C. (2019).
52. Wilkinson, R. ve Pickett, K. (2010).
53. Case, A. ve Deaton, A. (2020).
54. Smith, A. (1976 [1776]), Buch 5, II. Bölüm (çeviri H. S.).
55. Freiman, Ch. (2017), 6. Bölüm.
56. McCullough, M. E. (2020), 7. Bölüm.
57. Markovits, D. (2020); Sandel, M. J. (2020).
58. Sandel, M. J. (2020) 33.
59. *A.g.y.* (2020) 90.

Beşinci Bölüm

1. Tönnies, F. (2010 [1887]).
2. Durkheim, E. (1992 [1893]).
3. Weber, M. (1995 [1919]).
4. Henrich, J. (2020), 192.
5. Henrich, J., Heine, S. J. ve Norenzayan, A. (2010).
6. Henrich, J. (2020), 44.
7. *A.y.*
8. Asch, S. (1956).
9. Henrich, J. (2020), 216 vd.
10. *A.g.y.* , 24.
11. *A.g.y.*, 33.
12. Barrett, H. C., Bolyanatz, A., Crittenden, A. N., Fessler, D. M., Fitzpatrick, S., Gurven, M. ve Laurence, S. (2016).
13. *A.g.y.*, 410.
14. *A.g.y.*, 491 vd.
15. *A.g.y.*, 162-63 (çev. H. S.).
16. *A.g.y.*, 197.
17. *A.g.y.*, 192 (çev. H. S.).
18. *A.g.y.*, 236.
19. *A.g.y.*, 416.
20. Weber, M. (1995 [1919]).
21. Husserl, E. (2012 [1936]).
22. Aristoteles (1995), II. kitap (B).
23. Physiologus (2001).
24. McCullough, M. E. (2020), 193 vd.
25. Kehlmann, D. (2017), 27-28.
26. Schneewind, J. B. (1998).
27. Hume, D. (2007 [1739 -1740]).
28. Kant, I., GMS, 421.
29. McCloskey, D. (2006).
30. Elias, N. (1997), 261 vd.
31. Malthus, Th. R. (1970 [1798]).
32. Pomeranz, K. (2001).
33. Deaton, A. (2013).
34. ourworldindata.org/economic-growth.
35. Diamond, J. (1998).
36. Brennan, J. (2021).
37. Baptist, E. E. (2014); Levy, J. (2012); Beckert, S. (2014); Hannah-Jones, N., Roper, C., Silverman, I. ve Silverstein, J. (2021).
38. Livingstone Smith, D. (2011), 76 (çev. H. S.).
39. Hochschild, A. (1998).
40. Brennan, J. (2021), 122 vd.
41. Acemoglu, D. ve Robinson, J. A. (2012).
42. Henrich, J. (2016), 220-21.
43. Heath, J. (2004).
44. Henrich, J. (2020), 477.

Altıncı Bölüm

1. Glover, J. (2012 [1999]), 58 (çev. H. S.).
2. Schmitt, C. (1976 [1932]), 6. Bölüm.
3. Glover, J. (2012).
4. McCullough, M. E. (2020).

5. Schopenhauer, A. (1988 [1851]), § 149.
6. Camus, A. (1951 [2001]), 10 (Türkçesinde s. 14).
7. Edgerton, R. B. (1992).
8. Sterelny, K. (2007b).
9. Browning, Ch. R. (2001 [1992]).
10. Milgram, S. (1963).
11. S. Malle, B. F. (2006).
12. Arendt, H. (2021 [1964]).
13. Kant, I. (1999 [1784b]), 23.
14. Kant, I. (2001 [1793/94]).
15. Doris, J. M. 2002; Doris, J. M. ve Murphy, D. (2007)
16. Isen, A. M. ve Levin, P. F. (1972).
17. Habermas, J. (2022), 174.
18. Adorno, Th. W. ve Horkheimer, M. (2020 [1947]), 9.
19. Pauer-Studer, H. ve Velleman, D. (2015).
20. Nussbaum, M. (2007), 939 (Alm. çev. H. S.).
21. Pleasants, N. (2016).
22. Mercier, H. (2020), 129 vd.
23. Kershaw, I. (1983), 199.
24. Stanley, J. (2020).
25. Chapoutot, J. (2020).
26. Marquard, O. (2015).
27. Hathaway, O. ve Shapiro, S. J. (2017).
28. Pinker, S. (2011), 189 vd.
29. Kant, I. (1992 [1795/1796]).
30. Pinker, S. (2011).
31. Nisbett, R. E. ve Cohen, D. (1996).
32. Welzel, Ch. (2013), 71.
33. Welzel, Ch. (2013), 107, 143.
34. Inglehart, R. (1977); (2018).
35. Pinker, S. (2018), 226 vd.
36. Easterlin, R. A. (1974).
37. Stevenson, B. ve Wolfers, J. (2008).
38. Deaton, A. (2013).
39. cepr.org/voxeu/columns/awareness-poverty-over-three-centuries.
40. ourworldindata.org/extreme-poverty-in-brief.
41. Hickel, J. (2016).
42. Dornes, M. (2016); Schröder, M. (2018), 100 vd.
43. Prinz, J. (2011).
44. Singer, P. (2011).
45. Buchanan, A. ve Powell, R. (2018).
46. Crimston, D., Hornsey, M. J., Bain, P. G. ve Bastian, B. (2018).
47. Waytz, A., Iyer, R., Young, L., Haidt, J. ve Graham, J. (2019).
48. Graham ve diğ. (2017).
49. Rawls, J. (1971).
50. Anderson, E. (2010).
51. Diamond, J. (2005).
52. Ehrlich (1968).
53. Spoto, D. (1999), 214.
54. https://www.latimes.com/entertainment-arts/movies/story/2020-09-08/academy-oscars-inclusion-standards-best-picture.
55. Buchanan ve Powell (2018), 239-73.
56. Kumar, V., Kodipady, A. ve Young, L. (2020).
57. Zweig, S. (2017 [1942]), 104.
58. *A.g.y.*, 105.
59. Nussbaum, M. C. (1998).
60. Appiah, K. A. (2011).
61. Sterelny, K. (2007b).
62. Bicchieri, C. (2005) ve (2016).
63. Buchanan, A. ve Powell, R. (2018).
64. Rhee, J. J., Schein, C. ve Bastian, B. (2019).

Yedinci Bölüm

1. Baldwin, J. (1963), 21.
2. King, M. L. (1986), 217-21.
3. theatlantic.com/magazine/archive/2014/06/the-case-for-reparations/361631/.
4. armuts-und-reichtumsbericht.de/SharedDocs/Downloads/Service/Studien/analyse-verteilung-einkommen-vermoegen.pdf?__blob=publicationFile&v=2.

5. destatis.de/EN/Themes/Labour/Labour-Market/Quality-Employment/Dimension1/1_5_GenderPayGap.html.
6. Pinker, S. (2018), 216.
7. vox.com/culture/21437879/stay-woke-wokeness-history-origin-evolution-controversy.
8. astralcodexten.com/p/the-rise-and-fall-of-online-culture.
9. Crenshaw, K. (1989).
10. Adorno, Th. W. ve Horkheimer, M. (2020 [1947]), 128 vd.
11. Frank, Th. (2004).
12. washingtonpost.com/climate-environment/interactive/2021/bird-names-racism-audubon/.
13. Al-Gharbi, M. (yayım aşamasında).
14. Turchin, P. (2013).
15. Bright, L. K. (yayım aşamasında).
16. Táíwò, O. O. (2022), 6 vd.
17. Tucholsky, K. (1928 [1975]).
18. Táíwò, O. O. (2022).
19. nytimes.com/2021/05/13/opinion/this-is-how-wokeness-ends.html?search_ResultPosition=3.
20. bloomberg.com/opinion/articles/2021-09-19/woke-movement-is-global-and-america-should-be-mostly-proud.
21. Ramaswamy, V. (2021); spectrejournal.com/whats-new-about-woke-racial-capitalism-and-what-isnt/.
22. nymag.com/article/tom-wolfe-radical-chic-that-party-at-lennys.html.
23. youtube.com/watch?v=aFh08JEKDYk.
24. Nagle, A. (2017).
25. theatlantic.com/international/archive/2021/03/krug-carrillo-dolezal-social-munchausen-syndrome/618289/.
26. Haslam, N. (2016).
27. Haidt, J. ve Lukianoff, G. (2018).
28. readtheline.ca/p/joseph-heath-woke-tactics-are-as.
29. Mill, J. S. (2009 [1859]).
30. Levari, D. E., Gilbert, D. T., Wilson, T. D., Sievers, B., Amodio, D. M. ve Wheatley, T. (2018).
31. nytimes.com/1994/04/05/opinion/the-game-of-the-name.html.
32. nytimes.com/2021/04/30/opinion/john-mcwhorter-n-word-unsayable.html; nytimes.com/2021/04/30/opinion/times-opinion-mcwhorter-essay.html; theatlantic.com/ideas/archive/2022/02/logical-end-language-policing/621500/.
33. 3quarksdaily.com/3quarksdaily/2021/05/do-mention-it.html.
34. playboy.com/read/playboy-interview-john-mayer.
35. Chappell, S. G. (2021).
36. fakenous.net/?p=225.
37. Heath, J. (2021).
38. vanityfair.com/news/2021/04/inside-the-antiracism-tug-of-war-at-an-elite-nyc-private-school.
39. theatlantic.com/national/archive/2011/05/gathering-the-tribe/239060/.
40. McWhorter, J. (2021).
41. Reich, D. (2018).
42. DiAngelo, R. (2018).
43. whatever.scalzi.com/2012/05/15/straight-white-male-the-lowest-difficulty-setting-there-is/.
44. DiAngelo, R. (2018); Okun, T. (2010).
45. Mills, C. W. (1997).
46. Delgado, R. (1995).
47. Alexander, M. (2012); ayrıca bkz. Pfaff, J. F. (2017).
48. theatlantic.com/magazine/archive/2014/06/the-case-for-reparations/361631/.
49. Kendi, I. X. (2019).
50. Singal, J. (2021), 6. Bölüm.
51. implicit.harvard.edu/implicit/germany/takeatest.html.

52. Machery, E. (2022).
53. Maitra, I. (2018).
54. Du Bois, W. E. B. (1998 [1935]).
55. fs.blog/david-foster-wallace-this-is-water/.
56. Bostrom, N. ve Ord, T. (2006).
57. Solnit, R. (2014).
58. Fricker, M. (2007).
59. Manne, K. (2016).
60. Rini, R. (2021).
61. mattbruenig.com/2013/02/26/what-does-identitarian-deference-require/.
62. Toole, B. (2021).
63. inthesetimes.com/article/nyu-grad-students-win-contract
64. McGillen, P. (2023).
65. Mercier, H. (2020), 202 vd.
66. Levy, N. (2017).
67. Pennycook, G., Cheyne, J. A., Barr, N., Koehler, D. J. ve Fugelsang, J. A. (2015).
68. Hübl, P. (2018) ve (2019).
69. Oreskes, N. ve Conway, E. M. (2010).
70. Boyd, R. ve Richerson, P. J. (2006).
71. Levy, N. (2022).
72. O'Connor, C. ve Weatherall, J. O. (2019).
73. theatlantic.com/magazine/archive/2021/10/new-puritans-mob-justice-canceled/619818/.
74. Ronson, J. (2015).
75. newyorker.com/news/news-desk/from-aggressive-overtures-to-sexual-assault-harvey-weinsteins-accusers-tell-their-stories.
76. babe.net/2018/01/13/aziz-ansari-28355.
77. donaldgmcneiljr1954.medium.com/nytimes-peru-n-word-part-one-introduction-57eb6a3e0d95.
78. canceledpeople.org/cancellations/.
79. Levy, N. (2019).
80. Simpson, R. M. ve Srinivasan, A. (2018).
81. Tosi, J. ve Warmke, B. (2016).
82. Levy, N. (2021).
83. Bicchieri, C. (2016).
84. MacAskill, W. (2015).
85. 80000hours.org
86. givewell.org
87. thelifeyoucansave.org
88. Prinz, J. (2011).
89. Singer, P. (1972).
90. MacFarquhar, L. (2015), 71 vd.
91. givingwhatwecan.org
92. howrichami.givingwhatwecan.org/how-rich-am-i.
93. givedirectly.org.
94. Ord, T. (2020).
95. MacAskill, W. (2022).

Sonuç: Her Şeyin Geleceği

1. Achen, Ch. H. ve Bartels, L. M. (2016), 5. Bölüm.
2. Hall, L., Johansson, P. ve Strandberg, T. (2012).
3. Strandberg, T., Olson, J. A., Hall, L., Woods, A. ve Johansson, P. (2020).
4. Joshi, H. (2020).
5. econlib.org/archives/2011/06/the_ideological.html.
6. Parker, V. A., Feinberg, M., Tullett ve Wilson, A. E. (2021).
7. Brennan, J. (2016), 1. Bölüm.
8. Appiah, K. A. (2019).
9. Walter, A. S. ve Redlawsk, D. P. (2019).
10. *A.g.y.*
11. Kinder, D. R. ve Kalmoe, N. P. (2017).
12. Brennan, J. (2016), 29; Freiman, Ch. (2021), 12.
13. Caplan, B. (2007).
14. Schumpeter, J. (2008 [1942]), 262 (çev. H. S.).
15. Klein, E. (2020), 1. Bölüm.
16. Bail, Ch. (2021).
17. Bishop, B. (2009); Murray, C. (2010).
18. Fiorina, M. P., Abrams, S. J. ve Pope,

J. C. (2005).
19. Mercier, H. (2020), 211.
20. Bail, Ch. (2021), 75; DellaPosta, D. (2020); ayrıca bkz. Sauer, H. (2015).
21. Levendusky, M. (2009).
22. Mason, L. (2018) ve Mason, L. (2018b); Iyengar, S. ve Westwood, S. J. (2015).
23. Iyengar, S., Lelkes, Y., Levendusky, M., Malhotra, N. ve Westwood, S. J. (2019).
24. Grubbs, J. B., Warmke, B., Tosi, J. ve James, A. S. (2020).
25. Nguyen, C. T. (2020).
26. Funkhouser, E. (2022).
27. Heath, J. (2021b); Nordhaus, W. (2013); Brennan, J. ve van der Vossen, B. (2018), 11. Bölüm; Pinker, S. (2018), 10. Bölüm; ayrıca bkz. Wallace-Wells, D. (2019) ve krş. Lomborg, B. (2021).
28. Henrich, J., Heine, S. J. ve Norenzayan, A. (2010), 1 (çev. H. S.).
29. Herodot (2019), 3. Kitap, §38.
30. de Montaigne, M. (2011), 314 -34.
31. Schwartz, S. H., Cieciuch, J., Vecchione, M., Davidov, E., Fischer, R., Beierlein, C., ... ve Konty, M. (2012).
32. worldvaluessurvey.org/wvs.jsp.
33. Curry, O. S., Mullins, D. A. ve Whitehouse, H. (2019); ayrıca bkz. Sauer, H. (2019).
34. newappsblog.com/2015/02/why-i-deny-strong-versions-of-descriptive-cultural-moral-relativism.html.
35. Drescher, S. (2009), 60 (çev. H. S.); ayrıca bkz. necpluribusimpar.net/por tuguese-chronicler-may-teach-us-moral-relativism/.
36. Midgley, M. (2005).
37. academia.edu/40029018/Tsujigiri_Mary_Midgley_s_Misleading_Essay_Trying_Out_One_s_New_Sword_.
38. Welzel, Ch. (2013).

Dizin

!Kung San 73-74, 144-45
#MeToo 295-96

*acayip*lik 175-87, 190-94, 196-205, 208-11, 241, 264, 276, 308
actus reus (bir eylem olarak suç) 89
Addaura Mağaraları 60
Adorno, Theodor W. 222
Afrika'dan Çıkış 54-65, 102
Aharoni, Eyal 81
ahlak
  tanımı 12
  tarihi 11-12
ahlaki bireycilik 189
ahlaki gösterişçilik 300
ahlaki mutlakiyetçilik 305
ahlakileştirme 251-52
ahlaklılık sergileme 300
ahlaktan arınma 215, 244-52
akraba seçilimi 50, 56-58
akrabalık derecesi 49, 240
alfa erkeği 74, 139
Alternatif Sağ hareketi 266
altın çağ 131, 136-38
analitik düşünme, bütüncül düşünme 183
animal rationabile (akıl kapasitesi olan hayvan) 104
animal rationale (akıllı hayvan) 104
Anna Karenina ilkesi 203-5
Ansari, Aziz 296
antropolojik fark 104, 107
Antroposen 102-3
Appiah, Kwame Anthony 313
Ardipithecus ramidus 20, 21
Arendt, Hannah 220
Aristoteles 104, 195, 197, 249
Asch, Solomon 180
aşağı çekerek eşitleme sorunu 156-59
aşırı elit üretimi 260
ateizm 146
Auschwitz 223
Australopithecus afarensis 20
avantacı 40 vd,. 48, 57, 79-80, 84, 264
avlanma 25, 27-28, 64, 75, 102, 114, 117, 125-26, 140, 156, 166
Axelrod, Robert 51-52
ayak bağlama 81, 322
aydınlanma 90, 128, 138, 160, 169, 212, 224
ayrışma krizi 307 vd.
Azande 126

bağlılaşık/tamamlayıcı koordinasyon 165-66
Baldwin, James 253
Bataille, Georges 97
Batılılaşma 210
Beccaria, Cesare 91
Belyayev, Dmitri 71
Belyayev, Nikolay 71
Bentham, Jeremy 91
Bereketli Hilal 137
Bernstein, Leonard 265
beyaz ayrıcalıkları 274-75
beyaz üstünlüğü 287
bilgisizlik peçesi 13, 240
bilişsel aygıtlar 121-22
bilişsel modüller 82, 121-22

bin kesikle ölüm 96
bireyci önyargı 128-30
bireycilik 174, 185, 189, 192, 193, 211
"biz/onlar" psikolojisi 226
Black Lives Matter 258
Blumenbach, Johann Friedrich 70
Bourdieu, Pierre 164
Boyd, Robert 119
Brecht, Bertolt 205
Brown, Michael 257
Bruniquel'deki taştan çemberler 100
Buchanan, Alan 238
Burke, Edmund 130
Burke, Tarana 295
Büchner, Georg 215
büyücülük 126
büyüden arınma 195-99

Camus, Albert 217
Caplan, Bryan 313
Carlin, George 275
Cervantes, Miguel de 274
ceza
  ceza uygulaması 76
  diğerkâm ceza 77-80
  intikamcı 82
cezalandırma içgüdüsü 12, 62, 68, 97
Chamberlain, Wilt 158
Childe kriterleri 137
cila teorisi 43
cinsiyet disforisi 272-73
cinsiyetçilik 283
Clark, Gregory 163
Clausewitz, Carl von 229
Combahee Nehri Kolektifi 262
Cook, James 150
crip community (sakat camiası) 272
çoğulcu kayıtsızlık 250-51
çokeşlilik 187, 188, 190, 210-11

Damore, James 296-97
Darwin, Charles 30-33, 57, 70, 127
Dawkins, Richard 47-49, 114, 118
de Waal, Frans 43
Deaton, Angus 235
"değişerek türeme" 30, 118 vd.
DeLarverie, Stormé 253
Dennett, Daniel 31, 33
deplatforming 298
depresyon 142, 236
Der ewige Jude 224-25
devrimler
  ahlak devrimi 214
  bilimsel devrim 212
  Çin Kültür Devrimi 160
  Fransız Devrimi 130
  neolitik devrim 74
  Rus Devrimi 160
  sessiz devrim 232-33
Diamond, Jared 140, 203-4
DiAngelo, Robin 275
Dicle 137
diğerkâmlık 29, 39, 43, 45-50, 53, 56-58, 62, 77-78, 80, 203, 241
  etkili diğerkâmlık 301-4
Diktatör Oyunu 154
dilin evrimi 84-85
dispozisyonalizm 182
Dog whistle 283-84
doğal durum 139
doğrulama yanlılığı 83
Dolezal, Rachel 267-68
Du Bois, W. E. B. 281
Dunbar sayısı 28
Dunbar, Robin 28, 63
durumculuk 221
Duverger Yasası 317
duyusal yanılsamalar 176-77

Easterlin Paradoksu 234-35
Ebu Gureyb 222
Eichmann, Adolf 220, 237
eksaptasyon 32
eksen dönemi 138
Eleştirel Irk Teorisi 274, 276
en barışçıl olanın hayatta kalması 69
en uygun olanın hayatta kalması 31, 45, 69

engelli ayrımcılığı 277
epigenetik 31
epistemik adaletsizlik 282, 286
epistemik işbölümü 291
epistemolojik bakış açısı teorisi 286
ertelenmiş doyum 179-80
eşitlikçilik 156-57
eşitlikçilik karşıtlığı 156-57
eşleyiciler ve araçlar 47 vd.
evcilleşme 69-75, 97-98, 204
  sendromu 63, 70-73
evlilik ve aile programı 186-97
evrenselcilik 178-79, 184 vd., 209
evrim
  kültürel evrim 15, 106 vd., 112-21, 123-33, 155-56, 167, 184 vd., 203-5, 208, 230, 241, 251, 308
  birikimli kültürel evrim 106, 130-32
evrimsel adaptasyon ortamı 26-30, 44, 56
evrimsel psikoloji 24 vd., 33, 84, 121-22

Fehr, Ernst 79 vd.
Feldhofer Mağarası 99-100
felsefi antropoloji 109-10
Fırat 137
fizyolojik erken doğum 110
Fontane, Theodor 287
Foucault, Michel 68
Freud, Sigmund 127, 228, 249
Fridlund, Alan 81
Fuhlrott, Johann Carl 100

Gächter, Simon 79 vd.
gaslighting 283-86
Gautama, Siddhartha 138
gayrişahsi prososyallik 179, 192, 202, 241
Gehlen, Arnold 110
Gen Bencildir (Dawkins) 47
genetik sürüklenme 31, 32
genişleyen daire 215, 237-44, 263-64
genlerle kültürün birlikte evrimi 115-17
Geyik Avı oyunu 28
Gini katsayısı 161
Glover, Jonathan 214
Goebbels, Joseph 224-25
gösterişçi tüketim 37
Graeber, David 150-52
Greene, Joshua 33
Grimm Masalları 120
grup seçilimi 56 vd., 78, 148
güven oyunu 28

haftalık çalışma süresi 142
Haldane, John 49
Hamilton Kuralı 49-50
Hamilton, William D. 48-50, 77
Hammurabi Kanunları 13, 88, 152
handikap ilkesi 54
Hardin, Garrett 37
Hawaii 150
Hays Yasası 245 vd.
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 90, 216
Henrich, Joseph 108, 111, 175-77, 179, 183-86, 189-94, 202-3, 205, 209
Herder, Johann Gottfried 109
Herodotos 320
Heyes, Cecilia 121-22
hidrolik psikoloji modeli 66
hiper sosyallik 44, 56, 102-3
hiper taklitçiler 122-23
Hitchcock, Alfred 244 vd.
Hobbes, Thomas 29, 141-42, 194
Holokost 218, 222-24, 293, 298
Homeros 138
Homo economicus 41, 203
Homo erectus 20
Homo ergaster 20
Homo heidelbergensis 20, 63
Homo neanderthalensis (Neandertaller) 20, 63, 99-101
Homo sapiens 20, 33, 63-65, 102-3
Horkheimer, Max 222
Hrdy, Sarah 34
Hume, David 37, 85, 199

ırkçılık 254, 263, 274-79
Inglehart, Ronald 232

içselleştirme 66, 67
idam cezası 73, 76, 91, 95, 312
ideoloji 37-38, 200, 259, 267, 289, 311-13
ideolojik masumiyet 314
ideolojik Turing testi 317
ifade özgürlüğü 269
ihanet 40, 88
iklim değişikliği 27, 30, 216, 267, 290, 301, 304, 312, 313, 318-19
ilerleme 12, 16
  ahlaki ilerleme 215 vd., 238, 252
İlyada 199-200
incel'ler 265
İndus Vadisi Uygarlığı 137
insan insanın kurdudur 141
iptal kültürü 294-95, 297
işbirliği 23-24, 153-54
işlev
  uzak işlev 81-82
  yakın işlev 82

Jaspers, Karl 138
Jenninger, Philipp 295
Jim Crow yasaları 255-56
Jiro Dreams of Sushi 123

kadın düşmanlığı 165, 258
kadın sünneti 78, 322
Kafka tuzağı 276
Kamu Malı oyunu 40 vd., 79
Kant, Immanuel 13, 30, 85, 86, 90, 104, 128, 194, 199, 214, 220, 230
kapitalizm 205, 207, 236, 262
kapsayıcı anomali 238
kapsayıcı uygunluk 48-49, 50, 56, 62, 77
kapsayıcılık 233 vd., 239 vd., 246, 254 vd., 264-68, 281-82, 302
Kara Panterler 265
karşılıklılık 43, 50-51, 56, 62, 153
kategorik buyruk 13, 199
kavram genişlemesi 268, 286
kendi kendini evcilleştirme 69-75, 76, 97
kesişimsellik 258, 275
Kızıl Ordu Fraksiyonu 228
kimlik 254, 256, 307, 310, 314
kimlik siyaseti 261-62, 265, 279, 292
King, Martin Luther 237, 254
kolektif eylem sorunu 29, 37-42, 78, 315, 328-29
konformizm 129, 218-19
Konfüçyüs 138
konumsal mallar 37, 169
Kopernik, Nikolas 127, 196
kölelik 12, 145-47, 157, 170, 205 vd., 276, 279, 322-23
Kötülüğün Sıradanlığı 220-22
Krug, Jessica 268
Kubrick, Stanley 245-46
kutuplaşma 13, 260, 290, 293, 310, 316-20
Kuznets, Simon 162
kültür endüstrisi 259
kültür savaşları 255
kültür ve ahlak
  birlikte evrimi 97-98, 132
kültür
  birikimli 107-10, 116-17, 130, 132
  opaklığı 123-27
kültürel temellük 283-85

Laetoli'deki ayak izleri 22
laktoz toleransı 116
Lamarck, Jean-Baptiste de 31
Lecky, William 239
Leibniz, Gottfried Wilhelm 104
Lennon, John 214
lex talionis 87
Lipit-İştar Kanunları 152
Locke, John 153, 194
Lorenz, Konrad 82

Magdeburg hukuku 89
Malthus tuzağı 201-2, 208
Mansplaining 282-83, 286
manyok 124
marjinal fayda 149, 233, 235, 302
marjinalleştirme 239, 254 vd., 258, 265,

274-75, 286, 301
Marx, Karl 147, 156, 339
Maurier, Daphne du 244-45
Mayer, John 272
McCloskey, Deirdre 200
McCullough, Michael E. 214
McNeil Jr., Donald 296
mem 128 vd., 218
mens rea 89
meritokrasi 171
mikroagresyon 283 vd.
Milano, Alyssa 295
Milgram Deneyi 219
modernlik 12, 92, 127, 138, 143, 173-75, 185, 190, 195, 202, 230, 233, 238, 254, 256, 267, 287, 308, 325
Montaigne, Michel de 321
More, Thomas 136
Morgen, Konrad 222-23
muhafazakârlık 130 vd., 251, 261, 282
muhtaç canlılar 103, 106-7, 109-10, 112-13, 115, 129
mutasyon ve seçilim 30, 33, 47, 107, 190
Müller-Lyer Yanılsaması 177
müştereklerin trajedisi 36
My Lai 213-14, 218, 219

nardoo 123-24
Nash dengesi 36
Nasıralı İsa 138, 196
Naskapi 125-26
negatif teoloji 196
neokorteks 28, 77, 117
Nietzsche, Friedrich 16 vd., 33, 44, 66 vd., 109, 127-28, 158
nirengi 17-18
niş inşası 114-15
Nixon, Richard 214
no platforming (kürsü vermeme) 294-300
norm psikolojisi 132
Nozick, Robert 158
Nussbaum, Martha 223
nüfus dengesi 167
Olmekler 137
Orrorin tugenensis 20 vd.
Orwell, George 288
Ovidius 268
Oxfam 162
oyun teorisi 35-38

ölçek etkisi 27
Ölüm Tarlaları 222
ölümsüz ruh kavramı 153-54
örtmece üretim döngüsü 270
Örtük Çağrışım Testi 277 vd.
örtük önyargılar 278
özel mülkiyet 144
özerklik 15, 173, 198-99, 232-33, 254, 297, 308, 321
özgürleştirici değerler 250

"pamuk tavan" 281
Panglossçuluk 216
panoptikon 91
Paskalya Adası 149
pembe badana 264-65
Pepys (soyad) 163
Physiologus 195
Piketty, Thomas 162
plastisite 27, 117
Platon 104, 138
Pleistosen 22, 102, 140, 150, 209
Plessner, Helmuth 110
Portmann, Adolf 117
Powell, Russell 110
Prinz, Joachim 237
propaganda 224 vd., 243, 287, 289, 325
prosopagnozi 121
psikodrama 261

randomize çalışmalar 176
Rapoport, Anatol 51
Rawls, John 13, 240
Richerson, Peter 119
Ridenhour, Ronald 213-14, 218-20
risklerin paylaşılması 78
Roma Kulübü 244

Rousseau, Jean-Jacques 141, 194

Sacco, Justine 294-95
saçmalık 293
  direnci 293
Sahelanthropus tchadensis 20-21
sahte sakal 53, 55
Sandel, Michael J. 171
Schaaffhausen, Hermann 100
Scheler, Max 110
Schmitt, Carl 214
Schopenhauer, Arthur 127, 216
Schumpeter, Joseph 316
seçilim baskısı 24, 29-32, 39, 46, 57, 62, 73, 78-79, 115-17, 145
seçilim
  cinsel 31
  doğal 25, 30-31, 53, 57-58, 190
sermaye
  kültürel 113-14, 106, 164, 292
  sosyal 89, 168
sıfır toplamlı oyun 35, 169, 207, 230
Singer, Peter 2239, 243, 295, 302
sinyal
  erdem sinyali 300-301
  pahalı 53-56
  sosyal 225-26, 263, 267, 297, 315, 318
Sisamlı Aristarkus 196
sistersiyenler 194
siyaseten doğruculuk 259-63, 264, 295
siyasi irrasyonellik 312, 316
Smith, Adam 169-70, 249
SNAFU 250
Sokrates 61
Solnit, Rebecca 282
sonuçsalcılık 82
sosyal dayanışma 23
sosyal güven 168
sosyal itibar 28
sosyal kast 88
sosyal öğrenme 102, 106-7, 121-22, 308
sömürgecilik 12, 205-10
söylenti ve dedikodu 84-85

Spencer, Herbert 31, 69
Spencer, Richard 266
Sperber, Dan 119
Stanley, Jason 226 vd.
statü
  ahlaki 12, 238-43, 250
  sosyoekonomik 88, 161, 181, 238, 275
  toplumsal 164
statü simgesi 37, 54, 165
Sterelny, Kim 114, 250
Strandberg, Thomas 311 vd.
Stresemann, Gustav 164, 229
suçluluk ve utanç 181
Sümer Uygarlığı 137

şarabın kana dönüşmesi 55, 197
şiddetin psikolojisi 231

Tanrı'nın hükmü 92 vd.
tarım 116-17, 140 vd., 148-49, 231
Taylor, Elizabeth 246
tek tanrıcılık 55, 153
teleolojik dünya görüşü 195 vd.
tepkisel saldırganlık 69
tersine çevirme testi 281-82
tersine çevrilmiş tahakküm hiyerarşisi 143
tımarlama 23
Till, Emmett 253
tit for tat 51-52, 56
toplum sözleşmesi 254
  ırksal bir sözleşme olarak 276
toplumsal cinsiyet eşitliği 165-67
toplumsal eşitsizlik 156, 256
toplumsal hareketlilik 163-64, 208
toplumsal tabakalaşma 133
Trivers, Robert 50, 77
Trut, Lyudmila 71
tsujigiri 323
Tucholsky, Kurt 262
tutuklu ikilemi 35 vd., 51, 142, 315, 319
  mükerrer 40, 51
türcülük 239, 242
türleşme 31

umutsuzluktan ölme 168
Ur-Nammu Kanunları 134, 152
uyumsuz 32, 77
uzun vadecilik 304

üçlü görevler 183
ütopik deneyler 130-31

vaatte bulunmak 66-67
varyasyon ve seçilim 30-31
Veblen, Thorstein 37
vergi 146-47
Virchow, Rudolf 99
Voltaire 216

War on Drugs (Uyuşturucuyla Savaş) 95, 277
Wason Seçim Görevi 83
Weber, Max 175
Weinstein, Harvey 295-96
WEIRD 176
Wengrow, David 150-51
Westermarck etkisi 203
Wilson, Woodrow 307
woke 255-58, 262-65, 268, 272, 286-87
Wollstonecraft, Mary 198

yalan haber 287-93
yararcılık 91
yaygınlık kaynaklı kavram dönüşümü 269
Yeats, William Butler 255
yeşil badana 265
yeşil sakal 53 vd.
yiyecekleri pişirmek 112 vd.
yüksek sadakatli öğrenme 102

Zahavi, Amotz 54
zaman bütçesi 23
zaman iskontosu 179-80
Zerdüşt 138
zihin okuma 54
Zweig, Stefan 248 vd.

Hanno Sauer

Ahlak

İyi ve kötü nedir? Neyi yapmalı, neyi yapmamalıyız? Ahlakın temelini oluşturan bu sorular her dönemde insanların zihnini meşgul etti. Peki ahlak nasıl ve hangi koşullarda doğdu? Tarih boyunca ahlak anlayışımız nasıl değişti ve çeşitli toplumlarda nasıl farklılaştı? Kültürel ve teknolojik gelişmeler ahlaki evrimi nasıl etkiledi? Bugün tanık olduğumuz ahlaki kutuplaşmanın kaynağı ne? Günümüzün ahlaki krizlerini geçmişin ışığında nasıl yorumlayabiliriz?

Hanno Sauer bize ahlakın hikâyesini anlatıyor.

"Uzun bir hikâye bu, çünkü bizim için önemli olan her şeyle ilgili: değerlerimizle, ilkelerimizle, kimliğimizin kaynaklarıyla, toplumumuzun temelleriyle, birliktelik ve karşıtlıkla, yargılamanın ve yargılanmanın her iki tarafıyla ve ne kadar hızlı taraf değiştirebildiğimiz gerçeğiyle.

"Hikâyemiz Doğu Afrika'daki henüz insan olmayan ilk atalarımızdan başlayıp, çağdaş dünyanın metropollerinde kimlik, eşitsizlik, baskı ve şimdiki zamanı yorumlama ayrıcalığı hakkında sürdürülen güncel çevrimiçi çatışmalara kadar insanlığın temel ahlaki dönüşümlerinin izini sürüyor. Toplumumuzun çağlar boyunca nasıl değiştiğini, değerlerimize ve normlarımıza paralel olarak yeni kurumların, teknolojilerin, bilgi birikimlerinin ve ekonomi biçimlerinin nasıl geliştiğini anlatıyor ve bu değişimlerin her birinin birden fazla veçhesi olduğunu söylüyor."

Metis Edebiyatdışı
ISBN-13: 978-605-316-396-1

9 786053 163961

Metis Yayınları
www.metiskitap.com